

प्रज्ञायसु पंडित श्री सुभलाल७ स्मारक
ग्रंथमाला - पुष्प - ३

जैनसंमत ज्ञानथर्या

श्री जैनसंमत पुस्तकालय
श्री महात्मा जैन विद्यापीठ, अमदावाड
पुस्तक संख्या - १४२४०९

डॉ. हरनारायण ड. पंज्या

लालबाहू शस्तुरी नलसंस्कृत ललरुतुलरु मंडलरुतुलरु
पुस्तक संख्या - १४२४०९

प्रज्ञायक्षु पंडित श्री सुभलालशु स्मारक
ग्रंथमाणा - पुष्प - ३

जैनसंमत ज्ञानयर्था

हरनारायण उ. पंज्या
अ.म. अ., काव्यतीर्थ, साहित्यशास्त्री, पी.अ.य.डी.

लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृति
प्राच्य विद्यामंदिर, अमदावाद - ६

પ્રકાશક :

જિતેન્દ્ર બી. શાહ

ડાયરેક્ટર-ઈન-ચાર્જ,

એલ. ડી. ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઇન્ડોલોજી,

અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૯.

નકલો : ૫૦૦

કિંમત :

મુદ્રક : ઝલક પ્રિન્ટર્સ

શિરીષ એલ. પટેલ

રસ્તે, માળીવાડાની પોળ,

શાહપુર, અમદાવાદ-૧.

પ્રકાશકીય

જૈનસંમત જ્ઞાનચર્યાના ગ્રંથમાં જૈનધર્મના એક મહત્વપૂર્ણ સિદ્ધાંત, જ્ઞાનની વિશદ ચર્યા કરવામાં આવી છે. જૈન આગમ ગ્રંથ નંદિસૂત્રમાં મુખ્યત્વે જ્ઞાનની ચર્યા કરવામાં આવી છે. નંદિસૂત્ર ઉપર જે ઘણી ટીકાઓ રચાઈ છે, તેમાં આચાર્ય શ્રી મલયગિરિની ટીકા વિશેષ નોંધપાત્ર ગણાય છે. મલયગિરિજીની ટીકાના આધારે જૈન દર્શન સંમત જ્ઞાનનું સંશોધનાત્મક અને તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી અધ્યયન કરી પ્રસ્તુત ગ્રંથ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. આ ગ્રંથમાં માત્ર જૈન સમ્મત જ્ઞાન ચર્યા જ નહીં પણ વૈદિક અને બૌદ્ધ સમ્મત જ્ઞાન સિદ્ધાંતની તુલના કરવામાં આવી છે તેથી પ્રસ્તુત ગ્રંથ પઠનીય બન્યો છે.

પ્રગટ થઈ રહેલ આ જૈન સમ્મત જ્ઞાનચર્યા ગ્રંથ વિદ્વાન પ્રા. શ્રી હરનારાયણ પંડ્યાએ ઈ.સ. ૧૯૭૮માં ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં પીએચ.ડી.ની પદવી માટે નિર્ગ્રંથદર્શનના મહામનીષી શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયાના માર્ગદર્શન હેઠળ તૈયાર કરેલ મહાનિબંધના પરિપાકરૂપ છે. પ્રા. હરનારાયણ પંડ્યા જૈનદર્શનના ગહન વિષયના સૂક્ષ્મ તથા માર્મિક ચિંતન, તેમજ તેની તર્કબદ્ધ છતાંય સરળ રજૂઆત માટે અભિનંદનના અધિકારી છે. તેમના મહાનિબંધ, જૈનસંમત જ્ઞાનચર્યાને ગ્રંથરૂપે પ્રકાશિત કરતાં અમે આનંદ અનુભવીએ છીએ. અમને આશા છે કે ભારતીય દર્શનમાં રસ ધરાવનાર તમામને પ્રસ્તુત ગ્રંથ ઉપયોગી થશે.

જિતેન્દ્ર બાબુલાલ શાહ

માર્ગદર્શકના બે બોલ

પ્રાધ્યાપક ડૉ. હરનારાયણ પંડ્યાનો મહાનિબંધ “જૈન સંમત જ્ઞાનચર્યા - નંદીસૂત્રની આચાર્ય મલયગિરિની ટીકાને આધારે” છપાઈ પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે જાણી આનંદ થાય છે.

ડૉ. પંડ્યાએ મારું માર્ગદર્શન સ્વીકારી આ નિબંધ લખ્યો છે એટલે એની પ્રશંસા હું કરું તેમાં ઔચિત્ય તો નથી. છતાં જે હકીકત છે તે અહીં રજૂ કરું છું. નિબંધની મર્યાદા તો હતી મલયગિરિની ટીકા. પણ તેમણે પ્રસ્તુત નિબંધમાં જૈન જ્ઞાનચર્યાનો જે વિકાસ નંદીથી માંડી યશોવિજયજીના જ્ઞાનબિંદુ સુધી થયો છે તેને આવરી લેવા પ્રયત્ન કર્યો છે તે પ્રશંસનીય અવશ્ય છે. આ માટે તેમણે તત્ત્વાર્થસૂત્ર અને તેની ટીકાઓ, અગત્યની નિર્ચુકિત, વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય આદિ અનેક ગ્રંથનો આશ્રય લઈને આ મહાનિબંધ લખ્યો છે. લેખનશૈલી સરળ અને પ્રવાહી છે. આ મહાનિબંધ આ વિષયની ચર્યા કરનારા ગ્રંથોમાં અગ્રસ્થાન પામશે એવી મને શ્રદ્ધા છે. એટલું જ નહીં પણ ભારતીય દર્શનોની જ્ઞાનચર્યા કરનાર ગ્રંથોમાં પણ વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કરશે. કારણ કે તેમણે જૈન જ્ઞાનચર્યાની અન્ય ભારતીય દર્શનોની જ્ઞાનચર્યા સાથે તુલના પણ કરી છે.

તા. ૫-૨-૯૧

દલસુખ માલવણિયા

અ નુ ક મ

પ્રકરણ-૧ મલયગિરિ - જીવન અને લેખન	૫૧
પ્રકરણ-૨ જ્ઞાન - દર્શન - મિથ્યાજ્ઞાન	૧૫
પ્રકરણ-૩ મતિજ્ઞાન	૬૬
પ્રકરણ-૪ શ્રુતજ્ઞાન	૧૫૯
પ્રકરણ-૫ અવધિજ્ઞાન	૨૦૫
પ્રકરણ-૬ મન:પર્યાયજ્ઞાન	૨૪૭
પ્રકરણ-૭ કેવલજ્ઞાન	૨૬૩
સંદર્ભગ્રંથસૂચિ	૨૮૧

વિગતવાર અનુક્રમ

પ્રકરણ - ૧

પૃ. ૧ થી ૧૪

મલયગિરિ (૧) જીવન અને (૨) લેખન

(૧) જીવન પૃ. ૧, (૨) લેખન - ૩; નંદિવૃત્તિ-૩;

પ્રકરણ - ૨ જ્ઞાન - દર્શન - મિથ્યાજ્ઞાન

પૃ. ૬૫

(૧) જીવ અને જ્ઞાનદર્શન-૧૫; (૨) પ્રાચીન આગમોમાં જ્ઞાનવાચન શબ્દો-૧૬; (૩) પાંચ જ્ઞાનોની ઐતિહાસિક વિચારણા-૧૮; જ્ઞાનવિચારણાની સાત ભૂમિકાઓ-૧૯; જૈનેતર દર્શન સંમત જ્ઞાનો-૨૦; બૌદ્ધદર્શન સંમત જ્ઞાનો-૨૦; વૈદિકદર્શન સંમત જ્ઞાનો-૨૩; શુભ-અશુભ પ્રકૃતિ-૨૬; ઘાતી-અઘાતી-૨૭; જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે આવશ્યક બાબતો-૨૯; જ્ઞાનની પ્રત્યક્ષતા-પરોક્ષતા-૩૨; દર્શન-૩૬; ચક્ષુરાદિ દર્શન અને જ્ઞાન-૩૯; મિથ્યા જ્ઞાન-૪૬.

પ્રકરણ - ૩ મતિજ્ઞાન

પૃ. ૬૬ થી ૧૫૮

પ્રાચીન વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન પરંપરામાં મતિશ્રુત-૬૬; મતિજ્ઞાનના પર્યાયવાચી શબ્દો-૬૮; આગમ, નિર્યુક્તિ અને પછીના કાલમાં પ્રાપ્ત થતા મતિભેદો-૮૮; અશ્રુતનિશ્ચિત અને શ્રુતનિશ્ચિત મતિ-૮૬; અશ્રુતનિશ્ચિતના ચાર ભેદો-૮૮; શ્રુતનિશ્ચિત મતિ-૯૨; બહુઆદિ બાર ભેદો-૧૧૧; ઇન્દ્રિયોની પ્રાપ્તિ-અપ્રાપ્તિકારિતા-૧૧૭; શબ્દનું પૌદ્ગલિકત્વ-૧૨૩; મતિજ્ઞાનપ્રક્રિયા-૧૨૫

પ્રકરણ - ૪ શ્રુતજ્ઞાન

પૃ. ૧૫૯ થી ૨૦૪

શ્રુતનું અર્થઘટન-૧૫૯; શ્રુતનું પ્રામાણ્ય-૧૬૦; આગમોમાં શ્રુત શબ્દનો ઉપયોગ-૧૬૦; શ્રુતભેદો-૧૬૧; અનુયોગદ્વારગત વિચારણા-૧૬૨; નિર્યુક્તિગત વિચારણા-૧૬૩; ષટ્પંડાગમ મતવિચારણા-૧૮૨; મતિ અને શ્રુત-૧૮૬

પ્રકરણ - ૫ અવધિજ્ઞાન

પૃ. ૨૦૫ થી ૨૪૬

અવધિનું અર્થઘટન-૨૦૫; અવધિનો પ્રારંભ-૨૦૭; અવધિના પ્રકારો-૨૧૦; ભવપ્રત્યય-ગુણપ્રત્યય-૨૧૪; આનુગામિક-અનાનુગામિક-૨૧૫; વર્ધમાન-હીયમાન-૨૨૧; અવસ્થિત-અનવસ્થિત- ૨૩૩; એકક્ષેત્ર-અનેકક્ષેત્ર-૨૩૫; જૈનેતર દર્શનસંમત જ્ઞાનો-૨૩૫

પ્રકરણ - ૬ મન:પર્યાયજ્ઞાન

પૃ. ૨૪૭ થી ૨૬૨

મન:પર્યાય માટે પ્રયોજ્યતા શબ્દો-૨૪૭; મન:પર્યાયનો અધિકારી-૨૪૮; મન:પર્યાયનો વિષય-૨૪૯; મન:પર્યાયની પ્રક્રિયા-૨૫૧; મન:પર્યાયના ભેદો-પ્રભેદો-૨૫૩; મન:પર્યાય અને મનોમતિ જ્ઞાન-૨૫૫. મન:પર્યાય અને અનુમાન-૨૫૬; મન:પર્યાય અને શ્રુત-૨૫૬; મન:પર્યાય અને અવધિ-૨૫૭

પ્રકરણ - ૭ કેવલજ્ઞાન

પૃ. ૨૬૩ થી ૨૮૦

ઉચ્ચજ્ઞાનપરક શબ્દો-૨૬૩; કેવલજ્ઞાનનું લક્ષણ-૨૬૪; કેવલજ્ઞાનનો અધિકારી-૨૬૪; કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ-૨૬૫; કેવલજ્ઞાનનું સ્વરૂપ-૨૬૬; કેવલીના ભેદો-૨૬૭; કેવલી અને મત્યાદિ જ્ઞાનો-૨૭૨; કેવલીની સર્વજ્ઞાના-૨૭૩; મોક્ષ, સ્ત્રી-મુક્તિ વિવાદ-૨૭૪; જૈનેતરદર્શનસંમત ઉચ્ચજ્ઞાન-૨૭૫

સંદર્ભગ્રંથસૂચિ-

પૃ. ૨૮૧ થી ૨૮૪

-: शुद्धिपत्रक :-

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२१	१४	एतिहय	ऐतिहय
२७	१	आधाती	अधाती
२९	नीशेधी ७	मत्याि	मत्यादि
३०	२०	शानावरण	शानावरण
३५	७	सकल्प	संकल्प
३६	१७	अनुसराने	अनुसरीने
३६	२४	चक्षुष्यान्	चक्षुष्यान्
३७	१३	संबध	संबध
४५	२७	लेहोमां	लेहोमांना
४८	१९	आज्ञानोमां	अज्ञानोमां
४८	३	सशयादि	संशयादि
६६	४	चिता	चिता
६६	५	वीभसा	वीभंसा
७०	९	नदिमां	नंदिमां
७०	१५	शब्द	शब्द
७२	१५	तरके	तरीके
७३	५	प्रज्ञामद	प्रज्ञामद
७३	९	नियुक्तिमां	नियुक्तिमां
१०४	१८	हरिभद्र	हरिभद्र
१०४	१९	मुहुत्तब्दं	मुहुत्तार्द्धं
११२	१	अपरि तित	अपरिवर्तित
	११	थये	थयो
११३	१७	अमिश्रत	अमिश्रित
११८	१६	वश्य	अवश्य
१२३	४	पीङ्गोलिकत	पीङ्गोलिकत्व
१२४	९	मेरुदंडना	मेरुदंडना
	१८	अवे	आवे
१५९	६	नियुक्तिगत	नियुक्तिगत
१६६	नीशेधी २	योपलभिधरूप	योपलभिधरूप
१६८	नीशेधी	निष्ठयूत	निष्ठचूत
१७९	६	गाढ	गाढ
१८०	नीशेधी ७	अकलक	अकलंक
१८१	नीशेधी ५	अगभाह्य	अंगभाह्य
१८२	नीशेधी ९	अतिभ	अंतिभ
१८३	१३	संभ्या	संभ्या
१८३	१४	असंभ्येय	असंभ्येय
१८३	१५	अंतर	अंतर
१८५	नीशेधी ३	(दृष्टिवाद्)	(दृष्टिवाद्)
१८६	३	बुद्धिदिट्ठे	बुद्धिदिट्ठे
२०६	छेल्ली लीटी	प्रतिबद्ध	प्रतिबद्धं
२०९		अद्वारिकी	अध्वारिक
२१८	१२	शरीरान्त	शरीरान्त
२२८	नीशेधी ९	दशा	दशा
२३६	११	दिब्बचक्खुजाण	दिब्बचक्खुजाण
२४८	१२	मनःपर्यय	मनःपर्यय
२६५	६	क्षष्टिअे	दृष्टिअे

મલયગિરિ (૧) જીવન અને (૨) લેખન

(૧) જીવન :

(ક) સમય: શબ્દાનુશાસનગત મદદહત્ત્વ ભરાતીન્ કુમારપાલ: વાક્યમાં^૧ કુમાર-પાલનો ઉલ્લેખ મલયગિરિના સમયનિર્ધારણમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. સામાન્યતઃ કોઈપણ ગ્રંથકાર જ્યારે પોતાની કૃતિમાં કોઈક ઐતિહાસિક વ્યક્તિના નામનો ઉલ્લેખ કરે છે, ત્યારે તે વ્યક્તિ તે ગ્રંથકારના સમયનિર્ધારણ માટેની પૂર્વસીમા બની રહે છે. એ રીતે ઉક્ત ઉલ્લેખના આધારે કુમારપાલ મલયગિરિના સમયની પૂર્વસીમા બની શકે, પરંતુ અહીં પરિસ્થિતિ જુદી છે. શબ્દાનુશાસનના કૃદ્ધન્ત પ્રકરણમાં ભૂતકાળના પ્રયોગોની વિચારણામાં સ્વાતંત્ર્યે દૃષ્ટ્યે સૂત્ર છે,^૨ જેમાં પ્રખ્યાત અને વક્તાએ જોયેલ પરિસ્થિતિમાં હસ્તનભૂતકાળ વપરાયો છે એ ખતાવવા મદદહત્ત્વ ભરાતીન્ કુમારપાલ: ઉદ્ઘરણ મૂક્યું છે. અહીં મદદહત્ત્વ ક્રિયાપદ ભૂતકાળનું હોવા છતાં વક્તાના સ્વકાલનું સૂચક છે. આના આધારે એમ કહી શકાય કે મલયગિરિ કુમારપાલના સમકાલીન હતા.

હેમચન્દ્ર ત્રિપષિશલાકાપુરુષયરિતમાં નોંધે છે કે, કુમારપાલ વીરસંવત ૧૬૬૯ (=વિક્રમ સંવત ૧૧૯૯)માં ગાદીએ આવ્યો.^૩ હેમચન્દ્રસૂરિપ્રમંધ^૪ અને કુમાર-પાલપ્રમંધ^૫ ઉક્ત વિગતનું સમર્થન કરે છે. પંડિત ખેચરદાસજી કહે છે કે, ગાદી ઉપર આવ્યા પછી પાંચ-સાત વર્ષ આદ્ય કુમારપાલે આક્રમણો શરૂ કર્યા. કુમાર-પાલે શાકંભરી, ચંદ્રાવતી અને કોંકણ દેશના રાજાઓ સાથે કરેલા યુદ્ધના મલય-ગિરિ સાક્ષી હતા. આ યુદ્ધનો કાલ વિક્રમની ૧૩મી સદીનો પૂર્વાર્ધ^૬ છે.

પંડિત ખેચરદાસજી અનુમાન કરે છે કે, મલયગિરિનો જન્મ વિક્રમ સંવત ૧૧૮૮માં થયો હતો. તેમણે સંવત ૧૨૦૦માં સંન્યાસ (વૈદિક) લીધો. સાતેક વર્ષ એ અવસ્થામાં ગાળ્યા પછી તેમણે વૈદિક પરંપરાના એ સંન્યાસનો ત્યાગ કર્યો. તે પછી પાંચ વર્ષ સુધી આધ્યાત્મિક ગુરુની શોધમાં રખડ્યા અને છેવટે જૈન સાધુ બન્યા.^૭ આ અનુમાન અનુસાર તેમના જૈન સંન્યાસનો કાળ વિ. સ. ૧૨૧૨માં પ્રાપ્ત થાય છે. પણ પંડિતજીએ ઉપયુક્ત કાલમાન માટે કોઈ પ્રમાણ આપ્યાં નથી, આથી એ વર્ષોના પ્રામાણ્ય વિષે શંકા રહે છે જ. આમ છતાં

એટલું અવશ્ય કહી શકાય કે મલયગિરિનો જીવનકાળ વિક્રમની ૧૨મી સદીનું ચતુર્થ ચરણ અને ૧૩મી સદીનો પૂર્વાર્ધ છે.

(ખ) વતન: મલયગિરિની વૃત્તિઓમાં કેટલાક શબ્દો નોંધપાત્ર છે. ઉત્કાલ (ઉક્કાળો); રેલ્હણ (રેલો); નિશ્ચાત્યમાન (નીચોવાતુ); આદ્રહણ (આંધલુ); છટન- (છડવુ); માટક (ભાડુ), લાહનક (લાહુ), પોત્તિક (પોતડી); મુત્કલિતા: (મોકલ્યા), ર્હ્યન્તી (દગતી); હુમ્બિ (હુમ); ચમ્પુટિકા (ચપટી), વટાલિત (વટલાયો), લપનશ્રી (લાપસી), દવરક (દોરકુ); લોટ (લોટ); રુપુણિકા (રુની પૂણી); આદિ.^૮ આ શબ્દપ્રયોગો ઉપર તત્કાલીન લોકભાષાનો પ્રભાવ જણાય છે, તેથી તેમની માતૃ-ભાષા ગુજરાતી હતી એટલું અવશ્ય કહી શકાય. શબ્દાનુશાસનગત તદ્દિત પ્રકરણમાં તેમણે સૌરાષ્ટ્રના કેટલાક રિવાજોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, જેમ કે, (૧) વૈશાખી પૂણિમાના દિવસે ગોવાળો અધુ ગોરસ વલોવીને ગૃહદેવતાને બલિ આપે છે અને તે પછી અતિથિને આપ્યા બાદ તેનો ઉપયોગ કરે છે.^૯ (૨) અષાઢી પૂણિમાના દિવસે વાંસ કાપીને, સુગન્ધી દ્રવ્યો લગાવીને, ફૂલમાળા પહેરીને, છોકરાઓ તે દંડ મકાનો ઉપર લગાવે છે.^{૧૦} આ અને અન્ય વિગતોના આધારે પંડિતજીનું અનુમાન છે કે તેમનું વતન સૌરાષ્ટ્ર છે.^{૧૧} અલબત્ત, આપણે એવી મર્યાદા ન આંધીએ તો પણ એટલું જરૂરી કહી શકાય કે તેઓ સૌરાષ્ટ્રમાં લાંબા કાળ સુધી રહ્યા હતા.

તેમણે નિસ્વપદ્રક^{૧૨} (વીસાવદર કે નેસડી), ભાટ,^{૧૩} મુગુકચ્છ^{૧૪} (ભડચ), વલ્લમી,^{૧૫} ગિરિનગર^{૧૬} (જૂનાગઢ), મોગપુર^{૧૭} (વઢવાણ) આદિ સ્થળોના કરેલા ઉલ્લેખના આધારે એવું અનુમાન કરી શકાય કે તેમણે સૌરાષ્ટ્ર અને લાટપ્રદેશમાં વિહાર કર્યો હશે.^{૧૮}

(ગ) જ્ઞાત: પંડિત એચરણસનું કહેવું છે કે, જૈન પરંપરામાં એકાદ અપવાદ (આયંગિરિ) સિવાય, નામની પાછળ ગિરિ શબ્દ જોડાયેલો હોતો નથી. બ્રાહ્મણ પરંપરાના દશનામી સંન્યાસીઓના નામની પાછળ ગિરિ, પુરી, ભારતી આદિ શબ્દો હોય છે. આયંગિરિ અને હરિભદ્રની જેમ મલયગિરિ પણ પૂર્વાવસ્થામાં (વૈદિક) સંન્યાસી હશે અને પછીથી તેઓ જૈન સાધુ અન્યા હશે.^{૧૯} હરિભદ્ર જૈન સાધુ બનતી વખતે પૂર્વાવસ્થાના બ્રાહ્મણ પરંપરાના સંન્યસ્તનો નામાંશ રાખ્યો ન હતો, જ્યારે મલયગિરિએ દશનામી સંન્યસ્તનો નામાંશ રાખ્યો છે. સંભવ છે કે મલયગિરિએ જૈનધર્મ અંગીકાર કર્યો હોવા છતાં, વૈદિક પરંપરા તરફની શ્રદ્ધાના કારણે 'ગિરિ' નામાંશ પોતાના નામની પાછળ ચાલુ રાખ્યો હોય એવી સંગતિ બેસાડી શકાય. 'ગિરિ' નામાંશના કારણે મલયગિરિ પૂર્વાવસ્થામાં વૈદિક સંન્યાસી હતા એવું પંડિતજીનું અનુમાન નિર્ણયાત્મક કક્ષાનું છે એમ સ્વીકારી શકાય તેવું નથી.

કારણ કે જૈન સાધુ પરંપરામાં આયંગિરિ અને મલયગિરિ ઉપરાંત મહાગિરિ^{૨૦}, સિંહાગિરિ, પુષ્યગિરિ, વનગિરિ^{૨૧} આદિ 'ગિરિ' અંતવાળાં અન્ય નામો પણ મળે છે. જે ગિરિ પદનો સંબંધ દશનામી સંન્યાસી સાથે જોડવામાં આવે, તો ઉક્ત જન સાધુઓ માટે પણ એવું જ અનુમાન કરવું પડે. આથી એમ માનવું પડે કે કેટલાક જૈન સાધુઓના નામમાં 'ગિરિ' પદ મળી આવે છે, પણ તેનો સંબંધ દશનામી સંન્યાસી સાથે છે તેમ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય નહીં.

મલયગિરિને જે 'બ્રહ્મજીવમ' તરફ શ્રદ્ધા હોત તો એમ બુદ્ધચરિત અને સૌન્દર્યનંદમાં 'બ્રહ્મજીવમ' પ્રત્યે અશ્વઘોષની શ્રદ્ધા જોવા મળે છે,^{૨૨} તેવી શ્રદ્ધા મલયગિરિના લખાણમાં પણ જોવા મળત, પરંતુ એવી શ્રદ્ધા જોવા મળતી નથી, કારણ કે મલયગિરિએ ચક્ષુની અપ્રાપ્યકારિતાની વિચારણામાં ચક્ષુને પ્રાપ્યકારી માનતા શ કરસ્વામીની છાયાણુની કલ્પનાતું 'ઉન્મત્તપ્રલપિતમ્' અને 'બાલિશજ્ઞવિપતમ્' કહીને ખંડન કયું છે; સ્પર્શસ્પર્શ વ્યવસ્થાને કલ્પનિક બતાવી છે; શબ્દનું આકાશ ગુણત્વ સ્વીકારતા^{૨૩} તેમજ અક્ષનો ધન્દ્રિયપરક અર્થ માનતા ન્યાય-વૈશેષિક મતનું^{૨૪} અને વેદના અપૌત્રુષેયત્વનું ખંડન કયું છે.^{૨૫} આથી એમ સ્વીકારવું પડે કે મલયગિરિને 'બ્રહ્મજીવમ' પ્રત્યે શ્રદ્ધા ન હતી. આ અર્ધી વિગતોના આધારે એમ માનવું પડે કે મલયગિરિ પૂર્વાશ્રમમાં 'બ્રહ્મજીવ' જ્ઞાતિના હતા તેવું નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય તેમ નથી.

(૨) લેખન :

મલયગિરિએ શબ્દાનુશાસન નામનો વ્યાકરણગ્રંથ રચ્યો છે. અને તીર્થેના ગ્રંથો ઉપર વૃત્તિ લખી છે : રાજપ્રશ્નીય, જીવાજીવાલિગમ, પ્રજાપના, ચન્દ્રપ્રજ્ઞાપ્તિ, સૂર્યપ્રજ્ઞાપ્તિ, બૃહત્કલ્પ, આવશ્યક, નન્દિસૂત્ર, વ્યવહાર, પિંડનિયુક્તિ, જ્યોતિષક-રંડક, ધર્મસંગ્રહણી, કર્મપ્રકૃતિ, પંચસંગ્રહ, પડશીતિ, સપ્તતિ, બૃહત્સંગ્રહણી, બૃહત્ક્ષેત્રસમાસ, કર્મગ્રંથપદક, ઓઘનિયુક્તિ, ધર્મસારપ્રકરણ અને તત્ત્વાર્થાધિગમ. પં. બેચરદાસજી, આ સિવાય જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞાપ્તિ અને દેવેન્દ્રપ્રકરણ ઉપરની મલય-ગિરિવૃત્તિની પણ નોંધ લે છે.^{૨૬}

નંદિવૃત્તિ :

નંદિસૂત્ર ઉપરની ચૂલ્હિ અને હરિભદ્રવૃત્તિ કરતાં મલયગિરિવૃત્તિ વિસ્તૃત છે, કારણ કે ચૂલ્હિનું ગ્રંથાંક ૧૫૦૦ છે, હરિભદ્રવૃત્તિનું ૨૩૩૬ છે, જ્યારે મલયગિરિ વૃત્તિનું ૭૭૩૨ છે. મલયગિરિએ નંદિવૃત્તિમાં અક્લંક,^{૨૭} અનુયોગદ્વાર,^{૨૮} આવશ્યક-ચૂલ્હિ,^{૨૯} આવશ્યકટીકા,^{૩૦} કર્મપ્રકૃતિ,^{૩૧} કર્મપ્રકૃતિટીકા,^{૩૨} કુમારસંભવ-કલિ-

हास. ३२ यूष्णिंकार(नंदि)यूष्णिं^{३३} जिनलद्र, ^{३४} जैमिनि, ^{३५} ज्ञातृधर्मकथाटीका, ^{३६} धर्मकीर्ति^{३७}, धर्मसंग्रहलुटीका, ^{३८} पाणिनि, ^{३९} पिप्लदाह ^{४०} पंथसंग्रह मूल-टीका, ^{४१} प्रज्ञाकरशुभ्र, ^{४२} प्रज्ञापना, ^{४३} आर्यश्याम, ^{४४} लगवतीसूत्र, ^{४५} लद्राणु-स्वामी^{४६}-आवश्यक प्रथम पीठिका, ^{४७} वसुदेवचरित-संग्रहासगणि, ^{४८} वृद्धाचार्य, ^{४९} सिद्धप्राभुन, ^{५०} सिद्धप्राभुनटीका, ^{५१} सिद्धसेनाचार्य^{५२} शग्दानुशासन-शाकटायन^{५३} आदि ग्रंथ-ग्रंथकारोंने नामोल्लेख किये हैं, जेमें विशेषावश्यकलाभ्य अने नंदि-यूष्णिंनों उद्धरणों प्रमाण्य विशेष हैं. आ सिवाय 'उक्त' य' कहींने उद्धरणों पण्य नामनिर्देश किये सिवाय लगवतीसूत्र, ^{५४} आवश्यकनियुक्ति, ^{५५} विशेषावश्यक-लाभ्य, ^{५६} आदि^{५६} पुरोगामी ग्रंथोंना उद्धरणों पण्य आप्यां हैं.

मलयगिरिवृत्तिना^{५६} अंतलागमां वृत्तिकार हरिलद्रने नामोल्लेख भजे हैं.

नंदवृत्ति लभती वपते मलयगिरि समक्ष नंदि उपरनी हरिलद्रवृत्ति हती ज अने मलयगिरिअे अे वृत्तिने उपयोग किये हतो जेम अवश्य मानवुं पडे, कारण्युके हरिलद्रवृत्ति अने मलयगिरिवृत्तिना धर्या गद्यांशोंमां महदंशे शाण्डिक साम्य जेवा भजे हैं. जेम. के—

- (१) तद्यथेति...पालयति । ^{५७} नं. ६; नं. ७१-१६.
- (२) तथा अक्षस्य...तत्परोक्षम् । नं. ६; नं. ७१-२२.
- (३) से शब्दो...आह । नं. १०; नं. ७५-४.
- (४) स्पर्शन...न्यायप्रदर्शनार्थम् । नं. ११; नं. ७६-६.
- (५) तत्र भवन्त्यस्मिन्...भवप्रत्ययम् । नं. १३; नं. ७६-२१.
- (६) क्षयश्च...क्षायोपशमिकम् । नं. १३; नं. ७६-२४.
- (७) द्वयो जीवसमूहयोः...नारकाः तेषाम् । नं. १३; नं. ७७-१.
- (८) को हेतु...अवधिज्ञानमुत्पद्यते । नं. १४; नं. ७७-१२.
- (९) यथा स पुरुषः...अभिधीयते । नं. १८; नं. ८४-१७.
- (१०) वर्षमानकः...सर्वविरतयो । नं. २४; नं. ८०-१२.
- (११) एतदुक्त...परमावधिः । नं. २४, गा. ४; नं. ८२-१२.
- (१२) अयमिह...सूत्रादेशः । नं. २४, गा. ४६; नं. ८२-१६.
- (१३) इदमुक्त...पश्यति । नं. २४, गा. ४७; नं. ८३-१५.

- (१४) इक्षणो...भवति । नं० २४, गा० ५२; नं० ६५-२१.
- (१५) हीयमानक...हानिमुपगच्छति । नं० २५, नं० ६६-८.
- (१६) एतावति...श्रियमिति । नं० २७; नं० ६७-५.
- (१७) सर्वतः सर्वासु...द्वयेः । नं० २८, गा० ५४; नं० ६८-४.
- (१८) तत एवमवधारणोय... भवतीत्यर्थः । नं० २८, गा० ५४, नं० ६८-६.
- (१९) मंतिं चि...देवादयः । नं० ३०, नं० १०१-१२.
- (२०) मनःपर्वयज्ञानं...विशेषयति । नं० ३३, नं० १११-१४.
- (२१) भवस्थकेवल...वाम्योग । नं० ३५; नं० ११२-१६.
- (२२) सङ्घः...तीर्थसिद्धाः । नं० ३६, नं० १३०-१२.
- (२३) तद्यथा द्रव्यतः...गुरुलघुप्रभृतिन् जानाति पश्यति । नं० ४१, नं० १३४-०.
- (२४) केचन सिद्धसेना...जिनवरेन्द्रस्य । नं० ४१, नं० १३४-१७.
- (२५) यत्राभिनिबोधिक्...भेदो वेदितव्यः । नं० ४४; नं० १४०-६.
- (२६) इहातिगुरु...तथाविधा । नं० ४७, गा० ६३; नं० १५६-१६.
- (२७) न हि श्रुताभ्यास...बुद्धिर्भवति । नं० ४७, गा० ६३, नं० १५६-२२.
- (२८) उपयो हन...बुद्धिर्भवति । नं० ४७, गा० ६६ नं० १६४-११.
- (२९) तथा ईहन... मतिविशेष ईहा । नं० ४८; नं० १६८-६.
- (३०) शांल एवाव...धारणा । नं० ४८, नं० १६८-१०.
- (३१) तथा व्यञ्जयते...व्यञ्जनम् । नं० ४९; नं० १६८-२०.
- (३२) धारते...श्रवणता । नं० ५१; नं० १७४-२२.
- (३३) अर्थावग्रह...विमर्शः । नं० ५२; नं० १७६-४.
- (३४) तत्रापायानन्तर...सूत्रार्थधारणमित्यर्थः । नं० ५४, नं० १७७-३.
- (३५) कथमष्टाविंशति...मल्लकदृष्टान्ते च । नं० ५६; नं० १७६-१.
- (३६) यथानामकं...माफन इत्यर्थः । नं० ५८, नं० १७९-२२.
- (३७) आदेशः...पयश्यपि । नं० ५९, नं० १८४-१३.
- (३८) अन्ये त्वेवं...योजना कार्या । नं० ७०, गा० ७३; नं० १८५-११.
- (३९) अर्थावग्रहो...चावसेयः । नं० ६०, गा० ७४; नं० १८५-१४.

- (४०) ईहन...मतिज्ञानमित्यर्थः । नं० ६०, गा० ७७, नं० १८६-२५.
 (४१) शेषास्तु...व्यपदिश्यन्ते । नं० ७७, नं० १८६-१७
 (४२) तृतीयो विकल्पः...नियतिवादिनाम् । नं० ८८; नं० २१४-१२
 (४३) तथा चाह...द्रष्टव्याः । नं० ८८; नं० २१५-३
 (४४) तिष्ठन्ति...टंकम् । नं० ८८; नं० २२८-१८.
 (४५) दृष्टयो...आख्यायते । नं० ८८; नं० २३८-१४.
 (४६) अनन्ता भावा...नोच्यते । नं० ११५, नं० २४७-१७.
 (४७) प्रथमश्रवणे ..अनुभाषते । नं० १२०, गा० ८६, नं० २५०-११,

मलयगिरिवृत्तिभां प्राप्त यतां इतोऽकृत्यर्थात्,^{५८} प्रत्युत्तरपदयमादित्यदित्य-
 दितेर्थाऽणपवादे वा स्वे,^{५९} लिहादिभ्यः,^{६०} कर्मणोऽण्^{६०} (क) उदितो नम्,^{६१}
 पुं नाम्नि,^{६२} नामनाम्नैकाये^{६३} समासो बहुलम्,^{६३} ज्योत्स्नादिभ्योऽण्,^{६४}
 कुद्बहुलम्,^{६५} पारेमध्येऽन्तेः षट्श्रया वा^{६६} आदि व्याकरण सूत्रो शब्दानु-
 शासनभां ज्ञेया भजे छे. आथी जेम कडी शकय के मलयगिरिये नंदिवृत्ति
 पहेलां शब्दानुशासन लभ्युं हुतं.

मलयगिरिवृत्तिभां उल्लेखायैलां डेटलांक सूत्रो शब्दानुशासनभां असमान
 रूपभां ज्ञेया भजे छे, जेम के—

नं०

शं

- (१) उपसर्गादातः । पृ० ६५, पं० ६ उपसर्गात् अः । इहन्त ५-६५, पृ० ३१२.
 (२) गत्यर्थकर्मण्याधारे । पृ० १०६, पं० ४ अद्यर्थात् च आधारे । इहन्त १-८, पृ० २५६.
 (३) स्थादिभ्यः कः । पृ० ११२, पं० ८ स्थः कः । इहन्त २-५४, पृ० २७२.

न्यारे डेटलांक सूत्रो शब्दानुशासनभां ज्ञेया भणतां नथी. जेम के धातुरुदितो
 नम् (पृ० १. पं० १७). इः सर्वधातुभ्यः (पृ० २, पं० १), इक् कृष्णादिभ्यः
 (पृ० २, पं० १), ऋषिवृष्ण्यन्धककुरुभ्यः (पृ० ४६, पं० ६), विनयादिभ्यः (पृ०
 ६५, पं० १६), अतिवत्तन्ते स्वाथे^{६७} प्रत्ययकाः प्रकृतिलिङ्गवचनानि (पृ० ६५ पं०
 १८), तुदादिभ्यो न क्वो (पृ० ६६, पं० १). अक्तौ च (पृ० ६६, पं० १),
 कुत्सितात्पाज्ञाते (पृ० ८२, पं० ५), तीर्थोऽन्वोके (पृ० ६६, पं० १), द्वयोः प्रकुष्टे
 तरयु (पृ० ११०, पं० ३) पृषोदरादयः (पृ० ११२, पं० १४, पृ० ११३, पं०
 १८). आना आधारे जे धारणा करी शकय के (१) मलयगिरिये रूपसिद्धि माटे

મલયાગિરિ : (૧) જીવન અને (૨) લેખકની જાણવાની જગ્યા

સ્વવ્યાકરણ ઉપરાંત અન્ય વ્યાકરણનો પણ ઉપયોગ કર્યો હતો. (૨) આસાનપણે પ્રાપ્ત થતાં સૂત્રોના આધારે એવી પણ ધારણા કરી શકાય કે મલયાગિરિએ શબ્દ-નુશાસનમાં પછીથી સુચારા કર્યા હશે.

‘યદાહ: પાણિનિ: સ્વપ્રાકૃતલક્ષણે વ્યત્યયોવ્યાહામિત્યત્ર સૂત્રે’ એવા નંદિવૃત્તિમાં મલયાગિરિએ કરેલા ઉલ્લેખના સંદર્ભમાં બે ધારણા કરી શકાય કે, (૧) મલયાગિરિના કાળમાં એવી માન્યતા હતી કે અષ્ટાધ્યાયીના રચયિતા પાણિનિએ પ્રાકૃત-વ્યાકરણ પણ રચ્યું હતું; (૨) સંભવ છે કે, મલયાગિરિ પૂર્વેના કાળના કોઈ આચાર્યે પ્રાકૃત વ્યાકરણ રચીને પાણિનિના નામે વ્યાખ્યાયિત હોય. દ્વિતીય ધારણા વિશેષ યુક્તિસંગત લાગે છે, કારણ કે પાણિનિએ પ્રાકૃત વ્યાકરણ રચ્યું હોય તેનું આ સિવાય અન્યત્ર કોઈ પ્રમાણ મળતું નથી.

મલયાગિરિએ કોઈ એક આચાર્યનું અધાનુસરણ કર્યું નથી, પરંતુ પોતાના પુરોગામી આચાર્યોએ કહેલી વિગતોમાંથી સ્વમતને અનુકૂળ વિગતો સ્વીકારી છે, જેમ કે, (૧) ક્યાંક તેઓ જિનદાસગણિ અને હરિભદ્રને નહિ, પરંતુ જિનભદ્રને જ અનુસર્યા છે, જેમકે મન:પર્યાયજ્ઞાનીને દર્શન હોય કે નહિ એની વિચારણામાં જિનદાસગણિ અને હરિભદ્રને અનુસરીને મન:પર્યાયજ્ઞાની સામાન્યાપેક્ષયા જૂએ છે (દર્શન) એમ તેઓ કહે છે ખરા.⁶⁸ પરંતુ પરમાર્થત: તે પણ જ્ઞાન જ છે એમ કહીને જિનભદ્રીય વ્યવસ્થાનું જ સમર્થન કરે છે.⁶⁹ (૨) ક્યાંક જિનભદ્રથી આગળ વધીને વિશેષ સ્પષ્ટતા કરે છે, જેમકે શિલ્પ અને કમની જિનભદ્રએ સૂચવેલી ભેદરેખા⁷⁰ ઉપરાંત તેવી બીજી પણ ભેદરેખા સૂચવે છે.⁷¹ (૩) ક્યાંક તેઓ નવું શીર્ષક આપે છે, જેમકે મતિના બહુ આદિ ભેદોમાં મિશ્રિત અમિશ્રિત ભેદો.⁷² (૪) ચૂર્ણિકાર તરફ આદર હોવા છતાં ક્યાંક તેઓ ચૂર્ણિકારને નહિ. પરંતુ હરિભદ્રને અનુસર્યા છે, જેમ કે બુદ્ધિ અને મતિનું અર્થઘટન,⁷³ મનના વ્યંજનાવગ્રહનો અસ્વીકાર વગેરે.⁷⁵ (૫) ક્યાંક હરિભદ્રએ આપેલી સમજૂતીનો અમુક અંશ સ્વીકાર્યો છે, જ્યારે અમુક અંશ સ્વીકાર્યો નથી, જેમ કે ત્રિવર્ગ શબ્દનાં હરિભદ્રે આપેલાં બે અર્થઘટનોમાંથી મલયાગિરિએ પ્રથમ અર્થઘટન સ્વીકાર્યું છે, દ્વિતીય નહિ.⁷⁴ (૬) ક્યાંક તેઓએ હરિભદ્રથી લિન્ન અર્થઘટન આપ્યું છે, જેમ કે અર્થ શબ્દની નિષ્પત્તિ √ઋ ધાતુમાંથી માને છે, જ્યારે મલયાગિરિ તેને √મર્થ ધાતુમાંથી સમજાવે છે.⁷⁵ (૭) ક્યાંક તેઓએ હરિભદ્રની અસ્પષ્ટતાઓ દૂર કરી છે, જેમ કે શ્રુતના સાદિપર્યવસિત આદિ ચાર ભંગોની વિચારણામાં હરિભદ્રએ કહેલો ‘મન્વથા’ શબ્દ⁷⁶ અને લઘ્વક્ષરની વિચારણામાં અક્ષરદ્વયલાભ એ શબ્દગત દ્વય પદ⁷⁷ સંદિગ્ધતા ઊભી કરે છે, મલયાગિરિએ એ બંને શબ્દોનો ઉલ્લેખ ટાળ્યો છે. હરિભદ્ર એક તરફ વિષ્ય અને ધ્વનિયના

સંયોગને વ્યંજનવિગ્રહ તરીકે ઓળખાવે છે,⁷⁸ જ્યારે ખીજી તરફ અવગ્રહની પૂર્વે દર્શાનો સ્વીકાર કરે છે,⁷⁹ પરિણામે વિસંગતિ ઊભી થવા પામી છે, કારણ કે વિષયેન્દ્રિયના સંયોગની પૂર્વે દર્શાનનું સ્થાન શક્ય નથી. આ પરિસ્થિતિમાં મલયગિરિએ દર્શાનનો ઉલ્લેખ ટાળ્યો છે.⁸⁰ (૮) ક્યાંક હરિભદ્રે નહીં કરેલી સ્પષ્ટતા કરી છે, જેમકે હરિભદ્ર મતિજ્ઞાન અને શ્રુતઅજ્ઞાનના સહભાવની શક્યતાની વાત કરી છે, પરંતુ તે સહભાવ કેવી રીતે તેવી સ્પષ્ટતા કરી નથી, જે મલયગિરિએ કરી છે.⁸¹ તદુપરાંત સંખ્યેય⁸²-અસંખ્યેય⁸³ કાળનો ક્ષેત્ર સાથેનો સંબંધ, આદિ સ્પષ્ટતાઓ પણ કરી છે.

નંદિચ્યુલું અને હરિભદ્રવૃત્તિમાં નહીં પ્રાપ્ત થતી કેટલીક વિગતો મલયગિરિએ આપી છે, જેમ કે મત્યાદિ ચાર જ્ઞાનો કેવલ વખતે કેમ નહિ તેની સ્પષ્ટતા (૬૬-૬)⁸⁴; મત્યાદિ પાંચ જ્ઞાનોની ભિન્નતાનું કારણ (૬૬-૨૨); જ્ઞાનના અસકલ⁸⁵ અને સકલ એમ બે જ ભેદો હોઈ શકે એ પૂર્વપક્ષનું ખંડન કરીને જ્ઞાનના પચવિધત્વનું સમર્થન (૬૬-૨૨); ઇન્દ્રિયજન્યરૂપિને પ્રત્યક્ષ માનતા વૈશેષિક મતનું ખંડન (૭૨-૫), દ્રવ્યેન્દ્રિયની વિશેષ સ્પષ્ટતા (૭૫-૧૧), પ્રત્યય શબ્દના પર્યાયવાચક શબ્દો (૭૬-૨૩); ક્ષાયોપશમિક પ્રક્રિયા અને સ્પર્શક પ્રરૂપણા (૭૭-૧૧); અન્તગત અને મધ્યગત અવધિના સ્વામીની વિચારણા (૮૫-૧૫); ક્યા અવધિજ્ઞાની જીવો સંખ્યેય યોજન જુએ અને ક્યા અવધિજ્ઞાની જીવો અસંખ્યેય યોજન જુએ તેની વિચારણામાં નારક, દેવ આદિનું અવધિપ્રમાણ (૮૬-૧); અવધિસંસ્થાન (૮૮-૭); જઘન્ય (૯૦-૨૧) અને ઉત્કૃષ્ટ (૯૨-૭) અવધિપ્રમાણની વિશેષ સ્પષ્ટતા; અવધિની વિચારણામાં સંખ્યેય કાલનો ક્ષેત્ર સાથેનો સંબંધ (૯૪-૧૩); મન:પર્યાયની વિચારણામાં લવણુસમુદ્રગત પદ અન્તઠીપોતું વર્ણન (૧૦૨-૧૨); સિદ્ધપ્રાણતને અનુસરીને સિદ્ધકેવલની વિચારણા (૧૧૩-૨૦); સ્ત્રીલિંગસિદ્ધની વિચારણામાં સ્ત્રીમુક્તિ વિવાદ (૧૩૧-૧૬); મતિશ્રુતની ભેદરેખાની વિશેષ સ્પષ્ટતા (૧૪૦-૧૩); અશ્રુતનિશ્રિત મતિભેદોનાં દૃષ્ટાન્તો (૧૪૫ થી ૧૬૭); વ્યંજનાવગ્રહની જ્ઞાનરૂપતાની સિદ્ધિ (૧૬૬-૪); ચક્ષુ (૧૭૦-૧) અને મનની (૧૭૧-૧૨) અપ્રાપ્યકારિનાની વિશેષ વિચારણા; ઓત્રેન્દ્રિયના અપ્રાપ્યકારિત્વનું ખંડન કરીને તેના પ્રાપ્યકારિત્વની સિદ્ધિ (૧૭૧-૨૨); શબ્દના આકાશગુણત્વનું ખંડન કરીને તેના પુદ્ગલત્વની સિદ્ધિ (૧૭૧-૨૬); મતિના બહુ આદિ ૧૨ ભેદોની વિચારણા (૧૮૩-૬) અને દષ્ટિવાદની વિસ્તૃત સમજૂતી (૨૩૮-૨૪૬) વગેરે. આમ મલયગિરિએ નંદિવૃત્તિને વિશેષ ઉપયોગી બનાવવા સફળ પ્રયાસ કર્યો છે.

મલયગિરિ શ્વેતામ્બર પરંપરાના હોવાથી પચજ્ઞાનની વિચારણામાં સ્ત્રીને નિર્વાણ નથી, એવી દિગંબર માન્યતાનું ખંડન કરીને તેમણે સ્ત્રી નિર્વાણને યોગ્ય છે

મલયગિરિ : (૧) જીવન અને (૨) લેખન

૯

એવી શ્વેતામ્બર માન્યતાનું સમર્થન કર્યું છે.^{૮૬} આ પરિસ્થિતિમાં શ્રુતના પર્યાય, પર્યાયસમાસ આદિ ૨૦ બેદો અને અવધિના દેશાવધિ, પરમાવધિ, સર્વાવધિ, એકક્ષેત્ર, અનેકક્ષેત્ર આદિ દ્વિગંબરપરંપરા સંમત જ્ઞાનવિચારણાનો ઉલ્લેખ તેઓ ન કરે તે સ્વાભાવિક છે. શ્વેતામ્બર પરંપરામાં પણ અવધિની આં નિયુક્તિ સંમત ૧૪ દ્વારોથી નહિ પરંતુ નંદિસંમત આનુગામિક આદિ છ બેદોની વિચારણા કરી છે. અલપત્ત, દેવ^{૮૭}-નારકોનુ^{૮૮} અવધિપ્રમાણ, અવધિસંસ્થાન^{૮૯} આદિ કેટલીક વિચારણા આં નિયુક્તિ અને જિનભદ્રને અનુસરીને કરી છે. આમ મલયગિરિ નંદિસૂત્રને વક્ષાદર રહીને ચાલ્યા છે અને તેમાં ઇન્દ્રિયજન્યરૂપિને પ્રત્યક્ષ માનતા,^{૯૦} ચક્ષુને પ્રાપ્યકારી માનતા^{૯૧} તેમ જ શબ્દને આકાશનો ગુણ માનતા ન્યાયવૈશિષ્ઠિક^{૯૨} મતનું અને શ્રોત્રને અપ્રાપ્યકારી માનતા ઔદ્ધમતનું^{૯૩} ખંડન, આદિ અન્ય ઉપયોગી વિગતોનું નિરૂપણ કરીને એ વિચારણાને વિશેષ યુક્તિસંગત બનાવી છે.

શંકરસ્વામીની ઊચાણની કલ્પનાનું ખંડન^{૯૪}, ચાંકાલસ્પર્શદોષની યુક્તિ^{૯૫} અને બહુ આદિબેદના મિશ્રિત-અમિશ્રિત^{૯૬} આદિ બેદોની કલ્પના વગેરે કેટલીક વિગતો મલયગિરિની મૌલિક અભિવ્યક્તિ છે.

હરિભદ્રવૃત્તિ અને મલયગિરિવૃત્તિને સાથે વાંચતાં જણાય છે કે મલયગિરિનું નિરૂપણ કયાંય પણ શંકા ન રહે તેવું સુસ્પષ્ટ છે. મલયગિરિવૃત્તિની આ અધી વિશેષતાઓ છે.

મલયગિરિવૃત્તિમાં કેટલાંક સ્થળોએ સાહિત્યિક ગુણવત્તાવાળા ગદ્યના નમૂના પણ જોવા મળે છે. જેમકે, (૧) તત્ત્વમત્તમાત્મ્યવાક્યં શિરસિ મહાજ્વાલાસહસ્રાવલી-દવજ્જોપનિપાતકલ્પં પુત્રમાતા શ્રુવા સોત્કમ્પદ્વયા દ્વદયાન્તઃ પ્રવિષ્ટતિર્વિક્ષલ્લેવ સદુઃખં વક્તું પ્રવૃત્તા-હા સ્વામિન્, મહામાત્મ્ય, ન મમૈષ પુત્રો, ન મે મિહિવદ્યેન પ્રયોજનં, ત્વસ્થા એવ પુત્રો ભવતુ ગૃહસ્વામિની ચ, અહં પુનરમું પુત્રં દૂરસ્થિતાપિ પરગૃહેષુ દારિદ્ર્યમપિ કુર્વતી જીવન્તં દ્રશ્યામિ, તાવતા ચ કૃતકૃત્યમાત્માનં પ્રપસ્યે, પુત્રેણ વિના પુનરધુનાપિ સમસ્તોડપિ મે જાવલોકોડસ્તમુપયાતિ । નંમ પૃ૦ ૧૫૫, ૫૦ ૧૬ (૨) નનુ યદિ...સમ્ભવ ચ । ૩૦-૧૮^{૯૭}, (૩) નરકગતૌ...પર્યવસાનં ચ । ૩૯-૭, (૪) કદ્વિચદામીરો...માજનમજાચેતામ્ । (૬૨-૧૬) (૫) ભૂમિનિમગ્ન...ાહમવન્નામા પર્વતઃ । (૧૦૨-૧૪) (૬) ત્વેષુ ચ વર્તમાના...મુપસર્પન્તિ । (૧૦૪-૫) તતઃ સ એવં ભૂત...મોગલાલસો ભૂભૂવ । (૧૫૦-૨૧), તસ્ય માર્યા...ગન્તું પ્રવૃત્તઃ । (૧૫૨-૨૧), તત્ર વિમૃદ્યકારી...અવતિષ્ઠતે । (૧૬૦-૨૨), સાષોઃ શ્રેણિકપુત્રસ્ય...સ્થિરી ભૂભૂવ । (૧૬૬-૧૫), ઘનપટલ...ચાનુગ્રહઃ । (૧૭૦-૪), કેતકોદલ...પ્રવિશન્તિ । (૧૭૨-૨૨) વગેરે.

યશોવિજયજીએ કરેલો મલયગિરિનો નામોલ્લેખ^{૯૮} જૈનાચાર્યોમાં મલયગિરિની પ્રતિષ્ઠાનો સૂચક છે.

पादटीप

1. जुओ ख्याते हइये । कृन्त ३-२३, पृ. २७८, उद्धृत श. प्र. पृ. ३.
2. जुओ पादटीप नं. १.
3. त्रिषष्ठिशत्रुका. १०, १२-३७; ३८; ४५ थी ४७, ५२, ५३, उद्धृत श. प्र. पृ. ३.
4. उभयन्द्रसुरिप्रबंध-३८५, ३९३, ३९४, उद्धृत श. प्र. पृ. ३.
5. कुमारपालप्रबंध पृ. २७, ३४, उद्धृत श. प्र. पृ. ३.
6. श. प्र. पृ. ४
7. श. प्र. पृ. ४-५
8. श. प्र. पृ. ५
9. विशाखा प्रयोजनम् अस्य वैशालः मन्यः । विशाखायां हि पौर्णमास्यां सर्वे गोमन्तः सर्वे गोदोहं मथन्ति । मथित्वा गृहदेवतायै नलिम् उपहस्य अतिथिभ्यः प्रदाय अवशिष्टं स्वयम् उपयुञ्जते, ततः स मन्यः वैशालः । श. तद्धित ६-१०० पृ. ३७८.
10. आषाढयां हि पौर्णमास्यां वेणुं छित्वा सर्वगन्धैः अनुलिप्य स्वयम् अनुलिप्ताः स्रविणः अलङ्कृताः कुमारकाः तेन अगाराणि अभिध्नन्ति ततः स दण्डः आषाढः । श. तद्धित ६-१००, पृ. ३७८.
11. श. प्र. पृ. ६
12. निस्वपद्रके वरस्यामः । श. कृन्त ३-२५, उद्धृत श. प्र. पृ. ५
13. लाटदेशे वरस्यामः । श. कृन्त ३-२४, उद्धृत श. प्र. पृ. ६
14. धर्मसंग्रहवृत्तिः पृ. ८१, उद्धृत श. प्र. पृ. ६
15. श. कृन्त, ४-५८, उद्धृत श. प्र. पृ. ६
16. अथालिगभवृत्ति पृ. ५६ उद्धृत श. प्र. पृ. ६
17. पिउनिर्धुक्तिवृत्ति पृ. ६, उद्धृत श. प्र. पृ. ६
18. श. प्र. पृ. ६
19. श. प्र. पृ. ४.
20. नं. ६, गा. २५, पृ. ११.
21. थेरस्सण अज्ज सीहगिरिस्स जाहस्सरस्स... । पस. पृ. ३ थेरस्सण अज्ज पुसगिरिस्स... गोसमगुत्ते । पस. पृ. ८ थेरस्सणं अज्ज घणगिरिस्स... पस. पृ. ८.
22. सुद्धयरित २-१८. १२-१८, २१, २२. सौन्दर्य २-३५, ३६, ४४.
23. नम. पृ. १७१-७३.

24. નંમ. પૃ. ૭૨, પં. ૫.
25. નંમ. પૃ ૧૬-૨૧.
25. (કે) શ. પ્ર. પ્ર. પૃ. ૬.
26. નંમ. પૃ ૭૪, પં. ૨૩.
27. નંમ. પૃ. ૭૬, પં. ૨૧.
28. નંમ. પૃ. ૫૮, પં. ૧.
29. નંમ. પૃ. ૧૪૧, પં. ૧.
30. નંમ. પૃ. ૭૮, પં. ૨૧.
31. નંમ. પૃ. ૭૭, પં. ૧૭.
32. નંમ. પૃ. ૧૭, પં. ૪
33. નંમ. ૬૪-૨૧, પ્રથમ અંક પૃષ્ઠાંક છે. દ્વિતીય અંક પંક્તિક્રમાંક કે. ૮૩-૧૭, ૮૪-૧, ૮૪-૪, ૮૪-૧૩, ૮૫-૧૦, ૯૭-૨૨, ૯૮-૧૧, ૧૦૮-૧૫, ૧૦૮-૨૧, ૧૯૯-૯, ૧૦૯-૧૪, ૧૧૧-૯, ૧૩૦-૨૨, ૧૩૧-૨, ૧૩૧-૫, ૧૩૧-૯, ૧૩૧-૧૪, ૧૩૧-૧૮, ૧૬૮-૬, ૧૭૪-૬, ૧૭૪-૮, ૧૭૪-૧૬ ૧૮૦-૯, ૨૦૩-૮, ૨૦૪-૯, ૨૦૫-૭, ૨૦૬-૭, ૨૦૬-૨૨, ૨૦૭-૮, ૨૦૮-૫, ૨૧૦-૨૦, ૨૧૦-૨૫, ૨૧૧-૨૩, ૨૩૧-૨૧, ૨૩૮-૨૩, ૨૩૯-૯ ૨૩૦-૧૯, ૨૪૦-૨૬, ૨૪૬-૭. ૨૪૬-૯ ૨૪૬-૧૧ ૨૪૯-૧૨.
34. નંમ. ૫૬-૨૦, ૫૭-૧૬, ૫૮-૨, ૮૭-૮, ૮૭-૧૨, ૮૮-૧૮, ૯૫-૭, ૯૫-૧૩, ૯૮-૨૧, ૯૯-૭, ૧૦૬-૨૪, ૧૦૮-૧૪, ૧૦૮-૨૦, ૧૦૯-૭, ૧૩૫-૧૬, ૧૩૮-૧૯, ૧૪૧-૧૩, ૧૪૨-૮, ૧૪૨-૨૪, ૧૪૩-૨૪, ૧૪૪-૯, ૧૬૮-૯, ૧૬૮-૨૨, ૧૭૫-૧૩, ૧૭૮-૨૧, ૧૮૦-૫, ૧૮૧-૧૨, ૧૮૨-૫, ૧૮૨-૨૧, ૧૮૩-૧૯, ૧૮૪-૨૦. ૧૮૫-૧, ૧૯૦-૬, ૧૯૧-૨, ૧૯૯-૮, ૨૦૧-૧૧, ૨૦૧-૨૦, ૨૩૯-૬.
35. નંમ. ૧૮-૨૩, ૨૦-૧૩, ૨૪-૨૩.
36. નંમ. ૨૩૧-૯, ૨૩૧-૧૭
37. નંમ. ૧૬-૧૪.
38. નંમ. ૫૩-૧૨.
39. નંમ. ૮૫-૧૩.
40. નંમ. ૧૭-૩.
41. નંમ. ૮૧-૨૧.
42. નંમ. ૨૨-૧૦.

43. नंम. ८५-१६, ८६-८, ८७-१७, १०१-२३, ११८-१६.
44. नंम. ११५-३, ११५-११, ११८-८.
45. नंम. १३८-१७.
46. नंम. ५५-६.
47. नंम. ८३-८
48. नंम. ११७-१५.
49. नंम. १३४-२१.
50. नंम. ११३-२३, ११८-८, ११९-८, १२०-१८, १२३-२०, १२९-६.
51. नंम. ११८-२, ११८-६, ११९-१६, १२१-१७, १२५-५, १२७-१५, १३०-१.
52. नंम. १३४-१७, १३५-१.
53. नंम. १६२.
54. तित्थं भंते. ल. २३-८-६८२, उद्भूत नंम. उदः नंम. पृ. १३०-१३.
55. कम्मं सिण्णे...आनि ६६५=विळा ३५८५. नंम. ११२-१२. नाणंमि दंसणंमि...आनि. ६८४=विळा. ३८३७, नंम०१३८-१४.
56. जं सव्वहा० विळा० २००, नंम० १६९-१४, इट्ठा० विळा० २२०, नंम० १७२-२१, एक्कैका० विळा० ५६८, नंम० ६२-२३, खेत्त० विळा० ६२१, नंम० ६६-३, अहवा तणुजोगा० विळा० ३६१, नंम० ११२-१६, तह तणु० विळा० ३६२, नंम० ११२-२१.
56. (a) अयगम वेओ० नंम० ११६-१०, चत्तारि वद्धदोए० नंम० ११७-२२ आदि केटवीक गाथाओ विळा० मां नथी.^{5०} नंम. पृ. २५०, पं. २३.
57. अही आपेला गद्यांशना आदि अंतना शब्द मलयगिरिवृत्तिना.
58. नम० पृ० २, पं० २ श० नाम० ५-६, पृ० ७६.
59. नंम० पृ० ४६, पं० ११, श० तद्धित ११-३, पृ० ४०६, : शब्दानुशासन 'वा' नी जगाओ 'आ' छे.
60. नंम० पृ० ४६, पं० २३, श० कृदन्त १-३३, पृ० २६०.
60. (क) नंम० पृ० ६६, पं० ४, श० कृदन्त २-१५, पृ० २६६.
61. नंम० पृ० ७५, पं० ६, श० आभ्यात ५-२४, पृ० १६०.
62. नंम० पृ० ७६, पं० २२, श० कृदन्त ६-५, पृ० ३१६.
63. नंम० पृ० ६०, पं० २२, श० नाम० ८-१, पृ० १११.
64. नंम० पृ० १०६, पं० २१, श० तद्धित ७-६, पृ० ३४२.

65. નંમં પૃં ૧૬૮, પંં ૨૪, પૃં ૧૭૪, પંં ૨૫, શં કૃદન્ત ૧-૧૨, પૃં ૨૫૭.
66. નંમં પૃં ૧૮૫, પંં ૧૬, શં નામ ૮-૫૩, પૃં ૧૨૨.
67. નંમં પૃં ૮૫, પંં ૧૩.
68. નંચૂં ૩૧, નંહં ૩૨, નંમં પૃં ૧૦૬, પંં ૧૪.
69. વિલાં ૮૦૬-૧૦, નંમં પૃં ૧૦૬, પંં ૧૮.
70. વિલાં ૩૬૧૦.
71. નંમં પૃં ૧૪૪, પંં ૧૦.
72. નંમં પૃં ૧૮૩, પંં ૧૪.
73. નંચૂં ૭૦, નંહં ૭૨, નંમં પૃં ૧૬૪, પંં ૧૪.
- 73 (કે) નંચૂં ૫૬, પૃં ૪૧, નંહં ૫૦, ૫૮, નંમં પૃં ૧૭૦, પંં ૧.
74. નંહં ૪૭, ગાં ૬૩, નંમં પૃં ૧૫૬, પંં ૧૬.
75. નંહં ૪૬, ૬૦, ગાં ૭૩, નંમં પૃં ૧૬૮, પંં ૧૬.
76. નંહં ૭૫, પંં ૨૬, નંમં પૃં ૧૬૮, પંં ૧૪.
77. નંહં ૬૫, પંં ૩૦, નંમં પૃં ૧૮૮, પંં ૨૫.
78. નંહં ૪૬.
79. નંહં ૬૦, ગાં ૭૩, પૃં ૫૬, પંં ૨૭.
80. નંમં પૃં ૧૮૫, પંં ૭.
81. નંહં ૪૪, પૃં ૪૫, પંં ૮, નંમં પૃં ૭૦, પંં ૧૪.
82. નંમં પૃં ૬૪, પંં ૧૪.
83. નંમં પૃં ૬૪, પંં ૨૧.
84. પ્રથમ અંક નંમંનું પૃષ્ઠ સૂચવે છે અને દ્વિતીય અંક તે પૃષ્ઠની પંક્તિનો ક્રમ સૂચવે છે.
85. યદુતાવગ્રહજ્ઞાનાદારમ્ય યાવદુરકષ'પ્રાપ્ત' પરમાવધિજ્ઞાનં...તચ્ચાસકલસંશ્ચિતમ્ ।
નંમં પૃં ૬૭, પંં ૨૨ પ્રસ્તુત વિધાન મતિ, શ્રુત, મનઃ પર્યાય અને અવજિ એવો ક્રમ સૂચવે છે.
86. નંમં પૃં ૧૩૧, પંં ૨૦,

87. आनि० ४७-४८=विला० ६६१-६७=नं० पृ० ८६ पं० १६.
88. आनि ४६=विला ६८६=नं० पृ० ८६, पं० ४.
89. आनि० ५४=विला० ७०२, विला ७०३-६=नं० पृ० ८८, पं० ७.
90. नं० पृ० ७२, पं० ५.
91. नं० १. १७०, पं० १.
92. नं० १० १७२, पं० २६.
93. नं० १० १७१, पं० २२.
94. नं० १० १७१, पं० २.
95. नं० १० १७२, पं० ६
96. नं० १० १८३, पं० १४.
97. ज्ञुञ्जो पादटीय नं० ८४
98. इति मलयगिरिप्रभृतयो वदन्ति । शा० १० ११, पं० ३

જ્ઞાન દર્શન મિથ્યાજ્ઞાન

૧. જીવ અને જ્ઞાન-દર્શન.
૨. પ્રાચીન આગમોમાં જ્ઞાનવાચક શબ્દો.
૩. પચ્ચજ્ઞાનોની ઐતિહાસિક વિચારણા, જ્ઞાનવિચારણાની સાત ભૂમિકાઓ.
૪. જૈનેતર દર્શન સંમત જ્ઞાનો: ઔદ્ધર્મ્યદર્શન સંમત જ્ઞાનો વૈદિકદર્શન સંમત જ્ઞાનો; જ્ઞાનનું યોગપદ્ધતિ, જ્ઞાન-સ્રોત.
૫. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ : કર્મપ્રકૃતિ, ક્ષયોપશમ આદિ ભાવો, ક્ષયોપશમ પ્રક્રિયા, જ્ઞાન-પ્રાપ્તિ માટે આવશ્યક આગતો, જ્ઞાનાવરણ.
૬. જ્ઞાનની પ્રત્યક્ષતા-પરોક્ષતા: અર્થઘટન, વર્ગીકરણ, પરમતનું અંડન કરીને મતિજ્ઞાનની પરોક્ષતાનું સમર્થન.
૭. દર્શન : અર્થ, જ્ઞાન-દર્શનનો અભેદ અને ભેદ: મત્યાદિજ્ઞાનની પ્રાપ્ત થતાં દર્શન, દર્શનની લૌકિકતા અને પ્રત્યક્ષતા-પરોક્ષતા, ઉત્પાદક સામગ્રી, ઔદ્ધર્મ્ય-પરંપરામાં જ્ઞાન-દર્શન આદિ શબ્દો.
૮. મિથ્યાજ્ઞાન: અર્થ, મતિઅજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાન તેમજ સંશય વિપય અને અનધ્યવસાય, મતિઅજ્ઞાનાદિ અને સંશયદિ, મિથ્યાજ્ઞાનની જ્ઞાન-અજ્ઞાનરૂપતા.

(૧) જીવ અને જ્ઞાનદર્શન:

વૈદિક જૈન અને ઔદ્ધર્મ્ય ઝો ત્રણેય પરંપરામાં જ્ઞાન અંગેની વિચારણા પ્રાચીન કાલથી થતી આવી છે. જૈન પરંપરામાં આગમના પ્રાચીન સ્તરમાં જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રથી ભિન્ન ઉપયોગનો ઉલ્લેખ મળે છે, કારણ કે ભગવતીસૂત્રમાં આત્માના આઠ પ્રકારોમાં નાણુ, દંસણુ, ચરિત અને ઉવઓગ સ્વતંત્ર પ્રયોગો છે. પછીના કાળમાં જીવના લક્ષણમાં ઉપયોગનો સ્વીકાર થયો. ¹ક અને ઉપયોગમાં જ્ઞાન (સાકારો પ્રયોગ) તેમજ દર્શન (અનાકારોપ્રયોગ)નો અંતર્ભાવ થયો. ² આ રીતે જીવનમાં જ્ઞાન-દર્શન અનિવાર્ય ગણવામાં આવ્યાં, પરિણામે જ્ઞાન-દર્શનની વિચારણા વિશેષ મહત્વની બની.

(૨) પ્રાચીન આગમોમાં જ્ઞાનવાચક શબ્દો :

પ્રાચીન જૈન આગમોમાં જ્ઞાનવાચક શબ્દોનો ઉપયોગ થતો હતો, જેમકે નાણવિષ્ણાણ, વેશ્વ બંમ, આપ, બોહિ વગેરે

(ક) નાણવિષ્ણાણ :

(૧) નાણ: જ્ઞાન માટે વષ્ણાણ પરિણામ આદિ શબ્દો પ્રયોગ્યતા છે. ઉક્ત બંને શબ્દો પર્યાયવાચક હતા. વષ્ણાણ (પ્રજ્ઞાન) શબ્દ પાંચ ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનનો વાચક હતો, જેમ કે સોયપરિણામ ણેત્તપરિણામ વગેરે.^૩ પ્રસ્તુત પાંચ પ્રકારે, પછીના કાળમાં, મતિભેદ તરીકે વ્યવસ્થિત થયા.^૪

આ સિવાય આગમવષ્ણાણ^૫ વષ્ણાણ^૬ વહ્ણવષ્ણાણ^૭ વાણી^૮ વિન્નૂ^૯ (વિજ્ઞ) અને પરિણામ^{૧૦} આદિ જ્ઞાનવાચક શબ્દો મળે છે. વૈદિક^{૧૧}, જૈન^{૧૨} અને બૌદ્ધ^{૧૩} પરંપરામાં જ્ઞાન શબ્દ લૌકિક અને અલૌકિક એવા બંને પ્રકારનાં જ્ઞાનનો વાચક છે.

(૨) વિષ્ણાણ: વિજ્ઞાન માટે વિષ્ણાય, બુદ્ધિવિષ્ણાણ આદિ શબ્દો મળે છે. પ્રાચીન જૈન અને બૌદ્ધ પરંપરામાં દષ્ટ, શ્રુત અને મતની સાથે પ્રયોગ્યયેલો વિજ્ઞાન શબ્દ વિજ્ઞાનપરક અર્થમાં જણાય છે.^{૧૪} આગમમાં પ્રયોગ્યયેલો બુદ્ધિવિષ્ણાણ શબ્દ અર્થગ્રહણ કરનારું એક વિશિષ્ટ જ્ઞાન છે,^{૧૫} જેને મનોમતિ સાથે સરખાવી શકાય. વિષ્ણાણયત શબ્દ ઉચ્ચજ્ઞાનપરક અર્થનો વાચક જણાય છે.

ભગવદ્ગીતામાં જ્ઞાન વિજ્ઞાન શબ્દોનો ઉપયોગ થયો છે.^{૧૬} ત્યાં જ્ઞાનના બે અર્થ છે : (૧) ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞનું જ્ઞાન અને (૨) અમાનિત્વ, અદ્ભિત્વ આદિ સદ્ગુણોનું આચરણ^{૧૭} દ્વિતીય અર્થ જૈન સંમત પરિણામ-જ્ઞાણને ઓડવું, અર્થાત્ ચારિત્રની નબદીક છે. અથવથેદમાં વિજ્ઞાન શબ્દ જ્ઞાનપરક અર્થમાં છે.^{૧૮} ગીતાગત વિજ્ઞાનનો અર્થ શંકરાચાર્ય 'શાસ્ત્ર દ્વારા જાણેલા અર્થોનો સ્વાનુભવ' કરે છે.^{૧૯} મધુસૂદન સ્પષ્ટતા કરે છે કે અહીં અપ્રામાણ્યની શંકા દૂર થયેલી હોય છે. સત્તત્ત્વ કહે છે કે, સ્વ અનુભૂતિના લીધે અહીં સંદેહ કે વિપર્યાસનો અભાવ હોય છે.^{૨૦} (ક)

ચિજ્જા (ચિચ્ચા) : આગમમાં પ્રયોગ્યયેલો ચિજ્જા શબ્દ ઉચ્ચ જ્ઞાનસામાન્યનો વાચક જણાય છે,^{૨૧} જ્યારે અતિચિજ્જ શબ્દ ઉચ્ચ જ્ઞાનનો વાચક જણાય છે.^{૨૨} બ્રાહ્મણ પરંપરામાં વિદ્યાના ચાર, પાંચ અને ચૌદ ભેદોનો ઉલ્લેખ મળે છે: કામન્દકી નીતિસાર (૨-૬)માં ચાર ભેદોનો ઉલ્લેખ છે, જેમકે, (૧) ગણા વેદ, (૨) આન્વીક્ષિકી (તક અને અધ્યાત્મવિદ્યા), (૩) દંડનીતિ (રાજ્યશાસ્ત્ર) અને

(૪) વાર્તા (વ્યાવહારિક કલા, જેમ કે, કૃષિ, વાણિજ્ય આદિ). મનુસ્મૃતિ (૭-૪૩) ઉક્ત ચાર ભેદો અને આત્મવિદ્યા મળી કુલ પાંચ ભેદો ઉદ્ભવે છે, જ્યારે યાજ્ઞવલ્ક્યકથ સ્મૃતિ (૧-૩) ચાર ભેદ, છ વેદાંગ, ઉપરાંત પુરાણ, તક, મીમાંસા અને ધર્મશાસ્ત્ર એમ કુલ ચૌદ ભેદોની નોંધ લે છે.^{૨૩} શ્રી કાણ્વે નોંધે છે કે, ઉક્ત ચૌદ ભેદો ઉપરાંત આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાંધર્વવેદ અને અર્થશાસ્ત્ર મળી કુલ અઠાર ભેદો થાય છે.^{૨૪}

વેદ (વેદ) : વેદ શબ્દ √વિદ્ જ્ઞાને ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન થયો છે. આગમમાં તે જ્ઞાનપરક અર્થમાં છે, વેદવં^{૨૫} (વેદવાન્) શબ્દ ઉચ્ચજ્ઞાનપરક અર્થનો વાચક જણાય છે. વૈદિકપરંપરામાં વેદ શબ્દ ઋગ્વેદાદિ માટે ૩૬ થયો છે, જે અર્થને જૈનસંમત આગમ (દ્રવ્યશ્રુત) સાથે સરખાવી શકાય.

વંધ (વ્રજ્ઞ) : પ્રસ્તુત શબ્દ √વૃહ (વૃદ્ધૌ ગ૦ ૧) ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન થયો છે. આગમમાં વંધવં (વ્રજ્ઞવાન્) શબ્દ જ્ઞાનપરક અર્થનો વાચક છે.^{૨૬} ઋગ્વેદમાં વ્રજ્ઞ શબ્દ પ્રાર્થના, ઋચા અને વેદ પરક અર્થમાં છે. અથર્વવેદ, શાંખ્યાયન બ્રહ્મણ્ય અને મહાભારતમાં તે અંતિમ અવિનશ્વર તત્ત્વના અર્થમાં છે.^{૨૭} ગીતામાં અક્ષરને બ્રહ્મ કહ્યું છે,^{૨૮} શારીરભાષ્યમાં તેને સર્વજ્ઞ પણ કહ્યું છે.^{૨૯} વેદાન્ત પરંપરા આત્માને બ્રહ્મરૂપ માને છે.

આયા (આત્મા) : આત્મા શબ્દ √અત્ (સાતત્યગમને) ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન થયો છે. આગમમાં આત્મા જ્ઞાનપરક અર્થમાં છે.^{૩૦} તેના આઠ પ્રકારોમાંનો એક પ્રકાર જ્ઞાન છે.^{૩૧} જેના પરંપરા આત્મામાં જ્ઞાનગુણ અનિવાય માને છે,^{૩૨} જ્યારે ન્યાય-વૈશેષિક મતે આત્મા જ્ઞાનરહિત પણ હોઈ શકે છે, કારણ કે આત્માના નવ વિશેષ ગુણમાંનો એક ગુણ જ્ઞાન છે અને એ નવેય ગુણ મુક્ત આત્મામાં દૂર થયેલા હોય છે.^{૩૩}

બોધિ (બોધિ) : બોધિ શબ્દ √બુધ્ (બવગમને, ગ ૧, ૪) ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન થયો છે. લગવતી સૂત્રમાં તે દર્શનપરક અર્થમાં છે. કારણ કે ત્યાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, દર્શનાવરણીયનો ક્ષયોપશમ થવાથી બોધિ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૩૪} ટીકાકાર અભયદેવ પણ તેનો અર્થ સમ્યક્દર્શન કરે છે, જ્યારે સ્થાનાંગમાં તે વિશાળ અર્થમાં છે, કારણ કે ત્યાં જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ ત્રણેયનો અંતર્ભાવ તેમાં માન્યો છે.^{૩૫} બૌદ્ધ પરંપરામાં તે પૂણ્ય જ્ઞાનપરક અર્થમાં છે.^{૩૬}

આ સિવાય દંસણ (જેની ચર્ચા આ પ્રકરણમાં થશે), ડગ્ગહ, ઈહા, અવામ, ધારણા, મહ, અભિણિબોહિય, બુદ્ધિ, મેહા, તક્ક, ઝહા, ચિંતા, વિતક્ક, મગ્ગણા, ગવેરુણા, ઘિહ, સત્તી, ઉપ્પત્તિયા, વેણહયા, કમ્મયા, પરિણામિયા, સળ્ણા, વળ્ણા, વિળ્ણાણ,

વીમસા (જ્યોત્સ્નાની વિચારણામાં મતિ પ્રકરણમાં થશે), સુચમદ, સુચ, સુચધમ્મ, આદિ, (જ્યોત્સ્નાની વિચારણા શ્રુતપ્રકરણમાં થશે), ઓહિ, આહોહિય, પરમાહોહિય (જ્યોત્સ્નાની વિચારણા અવધિ પ્રકરણમાં થશે), મળવજ્જવ, મળણાણ (જ્યોત્સ્નાની વિચારણા મન-પર્યાયપ્રકરણમાં થશે), કેવલ, આચચક્રુહુ સિદ્ધ, સમાહી (સમાધિ) (જ્યોત્સ્નાની વિચારણા કેવલપ્રકરણમાં થશે), વગેરે શબ્દો પ્રયોજીતા હતા. આગમકાલથી જ આમિણિબોહિય, સુચ, ઓહિ, મળવજ્જવ, અને કેવલ એ પાંચ શબ્દોને કેન્દ્રમાં રાખીને જ્ઞાન વિચારણા થઈ છે. પછીના કાળમાં ઉપર્યુક્ત રૂઢા આદિ શબ્દો-માંથી જે શબ્દોનો સંબંધ જે જ્ઞાન સાથે થઈ શકે તેમ હતો, તેને તે જ્ઞાનના પર્યાયનાયક શબ્દ તરીકે કે અન્ય રીતે વ્યવસ્થિત કરવા પ્રયાસ થયો છે.

(૩) પાંચ જ્ઞાનોની ઐતિહાસિક વિચારણા :

જૈન પરંપરામાં પાંચ જ્ઞાનોની વિચારણા કેવી અસ્તિત્વમાં આવી તે અંગે એવું અનુમાન કરી શકાય કે, પ્રાચીન કાળમાં જૈન અને વૈદિક પરંપરામાં જ્ઞાન-વિચારણા ઋદ્ધિના સંદર્ભમાં થતી હતી, કારણ કે અને પરંપરામાં જ્ઞાનપરક ઋદ્ધિઓ જોવા મળે છે, જેમકે જૈન પરંપરામાં અવધિ, ઋજુમતિ, મન:પર્યાય, કેવલ, સંમિત્ર શ્રોતા,^{૩૭} કોષ્ઠબુદ્ધિ, બીજબુદ્ધિ, પદાનુસારી અને પ્રજ્ઞાશ્રવણ વગેરે ઋદ્ધિઓ છે. જ્યારે વૈદિક પરંપરામાં અતીત-અનાગતજ્ઞાન, પૂર્વજ્ઞાતિજ્ઞાન, દિવ્ય-શ્રોત્ર, ચિત્તજ્ઞાન, મરણકાલજ્ઞાન, સૂક્ષ્મદ્વવહિતવિકૃષ્ટજ્ઞાન, સુવનજ્ઞાન, સર્વજ્ઞાતૃત્વ, તારકજ્ઞાન આદિ ઋદ્ધિઓ છે. ઔદ્ધપરંપરા પણ ઋદ્ધિવિધનો સ્વીકાર કરે છે.

સૂત્રકૃતાંગમાં કેવલને પૂર્ણ એવું વિશેષણ લગાડેલું જોવા મળે છે.^{૪૧} સ્થા-નાંગમાં ઉલ્લેખાયેલા ઓહિકેવલી મળવજ્જકેવલી અને કેવલ કેવલી^{૪૨} શબ્દો પણ ઉક્ત વિગતનું સમર્થન કરે છે. આના આધારે એવું અનુમાન કરી શકાય કે પ્રાચીનકાળમાં જનપરંપરામાં (૧) કેવલને કેન્દ્રમાં રાખી અતીન્દ્રિયજ્ઞાનની વિચારણા થતી હતી. (૨) સર્વપ્રથમ કેવલની વિચારણા અસ્તિત્વમાં આવી હશે. (૩) અપૂર્ણ અતીન્દ્રિયજ્ઞાનમાં અવધિ અને મન:પર્યાયનો અંતર્ભાવ હતા.

પૂર્ણ અતીન્દ્રિયજ્ઞાનની માટે સઘ્વદંસી,^{૪૩} ઘળંતળળદંસી,^{૪૪} આદિ શબ્દો પ્રયો-જીતા હતા. કેવલી શબ્દ વિષે શ્રી દીક્ષિતનું માનવું છે કે, એ શબ્દ સુતતનિપાતમાં પણ મળે છે, પરંતુ તેની અગત્ય યોગ્યસપણે કહી શકાય તેમ નથી. આમ છતાં એક સ્થળે 'તે વિજ્ઞાનં યદકૂલાનં તત્ર કેવલિનોડસ્મસે' (સુત. ૫-૫૯૫) એવો જે ઉલ્લેખ છે, ત્યાં કેવલિનુંનો અર્થ કોઈ પણ શાસ્ત્રનો નિષ્ણાત એવો છે. સુતતનિ-પાતનો મુખ્ય વિષય મોક્ષ હોવાથી 'કેવલિનુંનો અર્થ' મોક્ષન પ્રશ્નથી વાહેક એવો

કરી શકાય. પ્રાચીન જૈનમ્ત્રામાં પણ આ જ પરિસ્થિતિ છે. પછીના કાળના જૈનેત્સેપ્કાએ કેવલીના અર્થ સર્વાંગ કર્યો. ખૌદ્યાચાર્યોએ શુદ્ધની સર્વજ્ઞતાનું સૂચન કરવા સર્વજ્ઞ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે, કેવલિનૂનો નહિ.⁴⁵ આમ પ્રાચીન જૈન અને ખૌદ્ધપરંપરામાં કેવલિનૂનો અર્થ સર્વાંગ ન હતો. જૈનપરંપરામાં તે અર્થ પછીના કાળમાં આવ્યો છે. ઓહિકેવલી આદિ શબ્દો પણ ઉક્ત વિગતનું સમર્થન કરે છે.

અપૂર્ણ અતીન્દ્રિયજ્ઞાનમાં સમાવિષ્ટ થયેલાં અવધિ અને મનઃપર્યાયજ્ઞાનમાં પ્રથમ અવધિજ્ઞાનની વિચારણા અસ્તિત્વમાં આવી હશે અને તે પછી મનઃપર્યાયની વિચારણા શરૂ થઈ હશે, કારણ કે (૧) પ્રાચીન કાળમાં જિન માટે અર્ણતોહિ વિશેષણ પ્રયોગનું છે.⁴⁶ ધવલા ટીકાકારે તેનાં બે અર્થઘટન આપ્યાં છે : (ક) જેનું અવધિ ઉત્કૃષ્ટ અનંત છે⁴⁷ તે, (ખ) અનંત અને અવધિ જેને નથી તે.⁴⁸ ઉક્ત બંને અર્થોમાં પ્રથમ અર્થ વિશેષ ઉચિત જણાય છે. અનંતાવધિ શબ્દપ્રયોગના આધારે એવું પણ અનુમાન કરી શકાય કે કદાચ અર્ણતોહિ શબ્દ કેવલ કરતાં પ્રાચીન હોય. (૨) અપૂર્ણ અતીન્દ્રિયજ્ઞાનવિષયક વિચારણાના પ્રથમ તબક્કામાં અવધિની જ વિચારણા થતી હશે, કારણ કે (ક) અવધિના અંતિમ બિંદુ પછી એટલે કે અપ્રતિપાત,⁴⁹ અવસ્થિત,⁵⁰ પરમાવધિ⁵¹ કે વધમાન⁵² પછી તુરત જ કેવલની પ્રાપ્તિ સ્વીકારાઈ છે. (ખ) અવધિમાં મનોવર્ગણના જ્ઞાનનો સ્વીકાર છે.⁵³ (ગ) જેમ કેવલ અને અવધિને પોતાનું દર્શન છે તેમ મનઃપર્યાયને પોતાનું દર્શન નથી. (ઘ) અવધિ અને મનઃપર્યાયને રૂપિદ્રવ્ય વિષયક માન્યાં છે.⁵⁴

પછીના કાળમાં જૈનેતરદર્શનગત પરચિત્તજ્ઞાનની વિચારણાની અસરતરજે જૈન દર્શનમાં પણ પરચિત્તજ્ઞાનવિષયક સ્વતંત્ર જ્ઞાન માટે મનઃપર્યાયને અવધિથી પૃથક્ ગણવામાં આવ્યું હોય તેમ જણાય છે. અવધિ અને મનઃપર્યાય જ્ઞાનો સ્વતંત્રપણે સ્થિર થયા પછી પણ બંનેનો અભેદ માનતી વિચારસરણિ પછીના કાળમાં પણ ચાલુ રહી હતી, એવું અનુમાન સિદ્ધસેન દિવાકરે સ્વીકારેલા તે બંનેના અભેદના આધારે કરી શકાય.⁵⁵

જ્ઞાનવિચારણામાં મતિ-શ્રુત સર્વસિદ્ધ હોવાથી તેમને ત્યાં સ્થાન મળે તે સ્વાભાવિક છે. આમ જૈનમતમાં જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર ગણવાની પરંપરા અસ્તિત્વમાં આવી અને જ્ઞાનની ઉચ્ચાવયતા તેમજ પરોક્ષત્વ-પ્રત્યક્ષત્વ આદિને ધ્યાનમાં રાખીને મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યાય અને કેવલ એવો ક્રમ સ્વીકારાયો.

જ્ઞાનવિચારણાની સાત ભૂમિકાઓ : પંચજ્ઞાનોના સ્વીકારથી શરૂ કરીને જ્ઞાનવિચારણાને પંડિત સુખલાલજી⁵⁶ સાત તબક્કામાં વહેંચે છે : (૧) પ્રથમ ક્રમ-

શાસ્ત્રીય અને આગમિક ભૂમિકામાં મત્યાદિ પાંચજ્ઞાનોનાં નામ અને થોડા ઘણા પ્રભેદો જોવા મળે છે. (૨) પ્રાચીન નિયુક્તિભાગમાં મતિના સંજ્ઞા પ્રજ્ઞા આદિ કેટલાક શબ્દોનું ઉમેરણ અને પાંચજ્ઞાનનો પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ વિભાગ જોવા મળે છે. (૩) અનુયોગદ્વારમાં પ્રાપ્ત થતી ત્રીજી ભૂમિકામાં ન્યાયદર્શનસંમત પ્રમાણવિભાગ અને પરિભાષાઓનો પ્રવેશ જૈનવિચારક્ષેત્રમાં થયો. (૪) તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં જોવા મળતી ચોથી ભૂમિકામાં જૈનેતર દર્શનગત અનુમાન, અર્થાપત્તિ આદિ પ્રમાણોનો અંતર્ભાવ મતિ-શ્રુતમાં મનાયો. (૫) પાંચમી ભૂમિકામાં સિદ્ધસેન દિવાકરે^{૬૭} મતિ અને શ્રુતનો; અવધિ અને મનઃપર્યાયનો; કેવલજ્ઞાન અને કેવલ દર્શનનો; શ્રદ્ધાન-રૂપદર્શન અને જ્ઞાનનો અભેદ સિદ્ધ કરવા પ્રયાસ કર્યો. (૬) છઠ્ઠી ભૂમિકામાં જિનભદ્રે પાંચવિધજ્ઞાનની તલસ્પર્શી વિચારણા કરી અને આગમ પ્રણાલીનું તકંદગિટી સમર્થન કર્યું. (૭) સાતમી ભૂમિકામાં અક્લંકે સ્મૃતિ સંજ્ઞા ચિંતા અભિનિબોધ આદિ શબ્દોનું તાત્પર્ય રૂપરૂપ કર્યું અને અનુમાનાદિ પ્રમાણો કેવી રીતે અનક્ષર-અક્ષરશ્રુતમાં સમાવિષ્ટ થાય છે વગેરે પ્રશ્નોના તકંસંગત ઉત્તર આપ્યા.

જૈનેતર દર્શન સંમત જ્ઞાનો :

વૈદિક, જૈન અને ઔદ્ધ દર્શન અલૌકિક અને લૌકિક જ્ઞાનો સ્વીકારે છે. અલૌકિક જ્ઞાનોમાં વૈદિક દર્શન (યોગદર્શન) અતીત, અનાગતજ્ઞાન, પૂર્વજાતિજ્ઞાન દિવ્ય ક્ષોત્ર, સૂક્ષ્મવ્યવહિતવિપ્રકૃષ્ટ જ્ઞાન, સુવનજ્ઞાન, ચિત્તજ્ઞાન, પરચિત્તજ્ઞાન, મરણ-કાલજ્ઞાન, સર્વજ્ઞાતૃત્વતારકજ્ઞાન^{૬૮} વગેરેનો ઉદ્ભવ કરે છે જૈનદર્શન અવધિ, મનઃપર્યાય અને કેવલનો ઉદ્ભવ કરે છે અને ઔદ્ધદર્શન છ અભિજ્ઞાઓ સ્વીકારે છે.^{૬૯} લૌકિક અભિજ્ઞા પાંચ છે: इद्धिविध, दिव्यसोतघातु, चेतोपरियज्ञाण, पुंवे-निवासानुस्सतिज्ञाण અને दिग्बचकखु । અહીંતને પ્રાપ્ત થતી આ અભિજ્ઞાઓ અલૌકિક છે તેમને આ પાંચ અભિજ્ઞાઓ ઉપરાંત આસવકૂલ્યજ્ઞાણ અભિજ્ઞા પણ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૭૦} इद्धिविध सिवायनाં ઉક્ત જ્ઞાનોની તુલના અવધિ, મનઃપર્યાય અને કેવલપ્રકરણમાં કરવામાં આવી છે. આ સિવાયનાં લૌકિક-અલૌકિક જ્ઞાનો નીચે પ્રમાણે છે:

(ક) ઔદ્ધદર્શન સંમત જ્ઞાનો :

(૨) इद्धिविध : ઔદ્ધદર્શનમાં ઋદ્ધિઓનો સમાવેશ ઋદ્ધિવિધમાં કરવામાં આવ્યો છે. ચાર ધ્યાન વગેરેની મદદથી ચિત્તનું સંપૂર્ણ દમન કરીને યોગી દર્શ ઋદ્ધિએ ને પ્રાપ્ત કરે છે.^{૭૧} જેમકે, અધષ્ટાન, વિકુર્વગ, મનોમય, જ્ઞાનવિસ્ફાર, સમાધિનિસ્ફાર આર્થ, કર્મવિપાકજ, પુણ્યવાનની ઋદ્ધિ, વિદ્યામય અને તે તે સ્થાનો

પર સમ્યક્ પ્રયોગના કારણે સિદ્ધ હોવાના સંદર્ભમાં ઋદ્ધિ.⁶² ઉક્ત ઋદ્ધિગત મનોમય ઋદ્ધિનો અર્થ મનોમય શરીર ખતાવવું.⁶³ એવો થતો હોવાથી થતો હોવાથી તેને જૈનસંમત મનઃપર્યાય સાથે સરખાવી શકાય નહિ. અલખત, જ્ય-તિલક ઋદ્ધિવિધનો અર્થ psychokineic activity કરતા હોવાથી⁶⁴ ઋદ્ધિવિધ સામાન્યને જૈનસંમત મનઃપર્યાય સાથે સરખાવી શકાય.

(૨) અનુસ્સવ આદિ દર્શ પ્રમાણુ : જ્ઞાન માટે દર્શ પ્રમાણુ છે :

૧) અનુસ્સવ-અનુશ્રવના ત્રણ અર્થો છે: આર્ષદર્શન, આગમિકપરંપરા અને મૌખિક પરાપરા⁶⁵ અનુશ્રવનો સાદો અર્થ પરંપરાથી ચાલ્યો આવતો સિદ્ધાંત એવો છે, જેને જૈનસંમત શ્રદ્ધાનરૂપ દર્શન સાથે સરખાવી શકાય, પરંતુ તફાવત એ છે કે, શ્રદ્ધાનરૂપ દર્શન સમ્યક્ હોય છે, જ્યારે અનુશ્રવ⁶⁶ સુસ્મૃત કે દુઃસ્મૃત અને સત્ય કે અસત્ય હોઈ શકે છે. (૨) પરંપરાય- પરંપરા એટલે ઉપદેશની અવિચ્છિન્ન પરંપરા,⁶⁷ જેને જૈનસંમત આગમ (શ્રુતિજ્ઞાન) સાથે સાથે સરખાવી શકાય. (૩) इतिकिराय-निदेशमां પ્રસ્તુત શબ્દનો ઉપયોગ જોવા મળે છે.⁶⁸ વૂડવડ તેનો અર્થ લોકવાયકા (hearsay) આપે છે. इतिकिरा તે एतिसिद्धेનો પ્રભેદ છે. નિદેશના કાળમાં કહાય इतिकिरा અને અનુસ્સવ એક પણ હોય તેવું જ્યતિલકનું માનવું છે.⁶⁹ (૪) पिटकसंपदाय-निदेशमां પ્રસ્તુત શબ્દનો ઉપયોગ મળે છે.⁷⁰ તેના ત્રણ અર્થો છે: (ક) પિટક પરંપરાનો સંદર્ભ કે પ્રમાણુ એવો અર્થ પાલિ ડિક્શનરી આપે છે, (ખ) સંગ્રહ-શ્રુત)નું સામર્થ્ય એવો અર્થ વૂડવડ આપે છે અને (ગ) ધાર્મિક ગ્રંથોનું પ્રમાણુ એવો અર્થ જ્યતિલક આપે છે.⁷¹ पिटकसंपदाने જૈનસંમત આગમ સાથે સરખાવી શકાય. (પ) मव्यरूपताय-(मव्यरूपता)-मव्यरूपता એટલે વ્યક્તિનું સામર્થ્ય.⁷² પ્રસ્તુત પ્રકારને ન્યાય સંમત આપ્તોપદેશ⁷³ સાથે જૈનસંમત સર્વજ્ઞ તીર્થંકર શ્રુતકેવલી અને આરાતીયની વાણી⁷⁴ સાથે સરખાવી શકાય, (૬) समणो नो गुरु-प्रस्तुत प्रकारतो अर्थ શ્રમણુ અમારો ગુરુ છે,⁷⁵ જૈન સર્વજ્ઞતીર્થંકર આદિ સાથે સરખાવી શકાય (૭) तक्कहेतु-तकंहेतुનો અર્થ ટીકામાં તક્કગાહેણ એવો કરવામાં આવ્યો છે.⁷⁶ જેનો અર્થ તકંની સમજૂતી કે તકં સાથે સંકળાયેલું એવો થાય છે. ન્યાયદર્શનમાં તકંનો ઉપયોગ વિરોધીઓને પરાસ્ત કરવાના સંદર્ભમાં છે.⁷⁷ જે લોકો તકંને મહત્ત્વ આપતા હતા, તેઓ તક્કી તરીકે ઓળખાતા હતા. આવા માણસો બ્રાહ્મણ, જૈન અને બૌદ્ધ એ ત્રણેય પરંપરામાં હતા. (૮) नयहेतु-नयना એ અર્થ છે: અનુમાન અને અપેક્ષા (Standpoint). પાલિગ્રંથોમાં પ્રથમ અને દ્વિતીય અર્થ મળે છે.⁷⁸ (૯) आकार-परिवितक्क- आकारपरिवितक्कानो अर्थ કારણની વિચારણા પક્ષી⁷⁹ એવો થાય છે, જેને જૈનસંમત અધિગમ સમ્યક્ દર્શન સાથે સરખાવી શકાય. (૧૦) दिद्दिठ-

નિજ્ઞાનલક્ષિ-દષ્ટિનો અર્થ મનતત્વ કે મત છે. આ રીતે પ્રસ્તુત શબ્દનો અર્થ કોઈક વ્યક્તિનું કોઈક પદ્ધતિને અનુસરવું એવો થાય છે,^{૮૦} જેને જૈનસંમત શ્રદ્ધાનરૂપ દર્શન સાથે સરખાવી શકાય. બુદ્ધના મતે પ્રસ્તુત દર્શન માર્ગ સંતોષકારક નથી.^{૮૧}

(૩) इतिहितिह -(ऐतिह्य) સુત્તનિપાતમાં થયેલા ઉલ્લેખ અનુસાર इतिहितिह એટલે આવું હતું અને આવું થશે.^{૮૨} વૈદિક પરંપરા રામાયણ-મહાભારતને इतिहास તરીકે ઓળખાવે છે.

(૪) અમિલાપે નાળં-વિભાંગમાં તેનો ઉલ્લેખ છે અને તેનો અર્થ શબ્દ-જ્ઞાન થાય છે,^{૮૩} જેને જૈનસંમત શ્રુત સાથે સરખાવી શકાય.

(૫) पटिमानसंमिदा -દીધનિકાયમાં તેનો ઉલ્લેખ છે^{૮૪} અને તેનો અર્થ જ્ઞાનોમાં જ્ઞાન થાય છે,^{૮૫} જેને ન્યાય દર્શન સંમત અનુવ્યવસાય (માનસપ્રત્યક્ષ) સાથે સરખાવી શકાય, કારણ કે અનુવ્યવસાયમાં જ્ઞાનનું જ્ઞાન હોય છે.^{૮૬}

(૬) अज्ज्ञा^{૮૭} (આજ્ઞા)-આજ્ઞા એટલે અંતિમ કોટિનું જ્ઞાન, (Final knowledge)^{૮૮} જેને બૌદ્ધ સંમત આસ્રવક્ષયજ્ઞાન અને જૈનસંમત કેવલજ્ઞાન સાથે સરખાવી શકાય

ધમ્મે નાળં-દીધનિકાયમાં ચાર જ્ઞાનોનો ઉલ્લેખ છે : ધમ્મે નાળં, અન્વયે નાળં, પરિચ્છેદે નાળં અને સમ્મુત્તિ નાળં, ધમ્મે નાળંનો અર્થ ધર્મનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન^{૮૯} અને ઘટનાનું જ્ઞાન^{૯૦} છે, જેને જૈનસંમત અતીન્દ્રિયજ્ઞાન સાથે સરખાવી શકાય.

(૮) અન્વયે નાળં-પ્રસ્તુત જ્ઞાનના બે અર્થ છે : અનુમાન^{૯૧} અને અનુમાન દ્વારા ધર્મજ્ઞાન^{૯૨}. અનુમાનવાચક અન્વયે નાળંને ન્યાયવૈશેષિક અને જૈનસંમત અનુમાન સાથે સરખાવી શકાય, જ્યારે દ્વિતીય અર્થવાચક અન્વયે નાળંને જૈનસંમત શ્રુત સાથે સરખાવી શકાય. દ્વિતીય અર્થના સંદર્ભમાં વ્યક્તિને પ્રથમ અનુમાન દ્વારા ધર્મજ્ઞાન અને તે પછી પ્રત્યક્ષ ધર્મજ્ઞાન શક્ય હોવાથી, અન્વયે નાળં પછી ધમ્મે નાળંનો ક્રમ સ્વીકારી શકાય.

(૯) परिच्छेदे नालं-પ્રસ્તુત જ્ઞાનનો અર્થ અન્યના મનની મર્યાદાનું જ્ઞાન છે,^{૯૩} જેને યોગદર્શનસંમત પરચિત્તજ્ઞાન અને જૈનસંમત મન:પર્યાય સાથે સરખાવી શકાય.

(૧૦) સમ્મુત્તિનાળં-સમ્મુત્તિનાળંનો અર્થ રૂઢિગતજ્ઞાન^{૯૪} છે. વક્તવ્યના બે પ્રકાર છે : પારમાર્થિક અને વ્યાવહારિક. સત્યને પામેલી વ્યક્તિ ઊંચી કક્ષાના અધિકારીઓને પારમાર્થિક ઉપદેશ કરે છે, જ્યારે નિમ્ન કક્ષાના અધિકારીઓને વ્યાવહારિક (રૂઢિ-સમ્મુત્તિ) ઉપદેશ કરે છે, જેને અનુક્રમે જૈનસંમત નિશ્રવનય

અને વ્યવહારનય સાથે સરખાવી શકાય.

(૧૧) આકારવતી સદ્ધા-આકારવતી શ્રદ્ધા દર્શનમૂલિકા છે અને તેનો અર્થ 'કારણુ તેમજ સ્વાનુભવ ઉપર આધારિત શ્રદ્ધા છે,^{૯૫} જેને જૈનસંમત સમ્યક્દર્શનના કારણે થયેલા જ્ઞાન સાથે સરખાવી શકાય કીથતું માનવું છે કે, શ્રદ્ધા એ સાચા જ્ઞાનનું મૂલ છે,^{૯૬} પ્રસ્તુત માન્યતાનું સમર્થન તત્ત્વાર્થમાં મળે છે.^{૯૭}

(૧૨) સત્તબોજ્જંગ-સપ્ત બોધ્યંગ એ જ્ઞાન માટેનાં સાત કારણો છે^{૯૮} :

(૧) સ્મૃતિ (સતત બગરુકતા), (૨) ધર્મચિત્તય (સત્યબિશ્વાસ), (૩) વીર્ય (ધર્માભ્યાસમાં ઉત્સાહ), (૪) પ્રીતિ (એકાગ્રતાબંધિત ચિત્તનો આહ્વાદ), (૫) પ્રક્ષબ્ધિ (ચિત્તની પરમ શાન્તિ), (૬) સમાધિ (અકંપ્ય એકાગ્રતા) અને (૭) ઉપેક્ષા (ચિત્તમાં સુખદુઃખનો અભાવ). આ સાત અંગોને સિદ્ધ કરવાથી જ પરમજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય.^{૯૯} જૈનદર્શન પણ પરમજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે ધ્યાન આદિનો સ્વીકાર કરે છે.

બૌદ્ધદર્શનમાં ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ અને મનોવિજ્ઞાનને પૃથક્ સ્વીકાર્યાં^{૧૦૦} છે, જૈનદર્શને તે બન્નેનો અંતર્ભાવ મતિજ્ઞાનમાં કર્યો છે.

(ખ) વૈદિકદર્શનસંમત જ્ઞાનો :

ન્યાય-વૈશેષિક દર્શનજ્ઞાનના ભેદોને બુદ્ધિમાં અંતર્ભૂત માને છે જેમ કે, બુદ્ધિના બે ભેદ છે : વિદ્યા અને અવિદ્યા. વિદ્યાના ચાર ભેદ છે : પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, સ્મૃતિ અને આર્ષજ્ઞાન. અવિદ્યાના પણ ચાર ભેદ છે : સંશય, વિપયય, અનધ્યવસાય અને સ્વપ્ન.^{૧૦૧} ઉક્ત વિદ્યા અને અવિદ્યાને અનુક્રમે જૈનસંમત જ્ઞાન અને મિથ્યા જ્ઞાન સાથે સરખાવી શકાય. ન્યાય-વૈશેષિકો અને જૈન તાર્કિકો સ્મૃતિને પ્રત્યક્ષથી ભિન્ન માને છે, જ્યારે આગમિક પરંપરા તેનો અંતર્ભાવ ધારણમાં કરે છે ન્યાય-વૈશેષિક સંમત આર્ષજ્ઞાનને જૈનસંમત કેવલજ્ઞાન સાથે સરખાવી શકાય. ન્યાય-વૈશેષિક અને જૈન પરંપરા સંશય, વિપયય અને અનધ્યવસાયને મિથ્યાજ્ઞાન માને છે. ન્યાય-વૈશેષિક સ્વપ્નને મિથ્યાજ્ઞાન માને છે, જ્યારે જૈનપરંપરા નિદ્રાને તે નામના કર્મથી જન્ય માને છે અને મનોમતિના ઉદાહરણમાં સ્વપ્નનો ઉલ્લેખ કરે છે. યોગદર્શન સ્વપ્નને એક પ્રકારની સ્મૃતિ માને છે,^{૧૦૨} જ્યારે જૈનદર્શન સ્વપ્નને સ્મૃતિ માનતું નથી.

પંચાધિકરણુ જ્ઞાનના પ્રકારોને જુદી રીતે સમજાવે છે.^{૧૦૩} જેમ કે, જ્ઞાનના બે ભેદ છે : પ્રાકૃતિક અને વૈકૃતિક. પ્રાકૃતિકના ત્રણ ભેદો છે : તત્ત્વસમકાલ, સાંસિદ્ધક અને અભિધ્યદિક. વૈકૃતિકના બે ભેદ છે : સ્વવૈકૃત અને પરવૈ-

કૃત. પ્રકૃતિમાંથી બુદ્ધિવની ઉત્પત્તિ સાથે તેમાંથી આવિભૂત થતું જ્ઞાન તત્ત્વસમકાલ છે. ઇન્દ્રિયસમન્વિત પાંચભૂતોમાંથી ઉત્પન્ન થતા શરીરની સાથે પ્રકટ થતું જ્ઞાન સાંસિદ્ધિક છે. આબું જ્ઞાન કપિલને હતું. પ્રસ્તુત જ્ઞાનને જૈનસંમત ભવ-પ્રત્યય સાથે સરખાવી શકાય. આચાર્ય વિન્ધ્યાસી તત્ત્વસમકાલ સાંસિદ્ધિક જ્ઞાન સ્વીકારતા નથી. તેઓ માને છે કે, કપિલને પણ ગુરુના ઉપદેશથી જ જ્ઞાન થયું હતું, જન્મ સાથે નહિ. શરીરમાં રહેલું જ્ઞાન બહાર પ્રકટ થવા માટે કારણાન્તરની અપેક્ષા રાખે ત્યારે તેને અભિષ્યંદિક કહે છે, જેને જૈનસંમત મતિશ્રુત અને ઔદ્ધસંમત ઇન્દ્રિયજ્ઞાન-મનોજ્ઞાન સાથે સરખાવી શકાય. સ્વવૈકૃતજ્ઞાનમાંથી તારક-સિદ્ધિ જન્મે છે. જે સિદ્ધિની તુલના કેવલજ્ઞાન પ્રકરણમાં આવી છે. પરવૈકૃત જ્ઞાનમાંથી બાકીની સાત સિદ્ધિઓ જન્મે છે. સ્વવૈકૃતપરવૈકૃતને જૈન-ઔદ્ધસંમત યોગિપ્રત્યક્ષ સાથે સરખાવી શકાય. ઈશ્વરકૃષ્ણ¹⁰⁴ સાંસિદ્ધિક, પ્રાકૃતિક અને વૈકૃતિક એવી ત્રણ શ્રેણિઓ સ્વીકારે છે. તેમના મતે વૈકૃતિકજ્ઞાન સામાન્ય લોકોમાં હોય છે.

(ગ) જ્ઞાનનું યોગપદ :

‘એક સાથે જ્ઞાનનું ઉત્પન્ન થવું’ એવું મનનું લિંગ ¹⁰⁵ જણાવી ન્યાય-દર્શન જ્ઞાનના યોગગઘનો અસ્વીકાર કરે છે. જૈનદર્શન પણ કેવલજ્ઞાન-કેવલદર્શન સિવાયનાં જ્ઞાનોમાં (ઇન્દ્રિય-અતીન્દ્રિય) જ્ઞાનોપયોગ અને દર્શનોપયોગના યોગ-પદનો અસ્વીકાર કરે છે તેમજ મતિજ્ઞાનનાં પણ અવગ્રહ, ઈલા, એમ ક્રમને જ સ્વીકાર કરે છે.

(ઘ) જ્ઞાન-જ્ઞેય :

યોગદર્શનના મતે જ્ઞાન આકાશની જેમ અનન્ત છે, જ્યારે જ્ઞેય આગિયાની જેમ અલ્પ છે. ¹⁰⁶ અલગત, તે (જ્ઞેય) વિપુલ પ્રમાણમાં હોવાથી બોલી શકાતું નથી, એ સંદર્ભમાં જૈનદર્શન તેનું આનન્ત સ્વીકારે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તે જ્ઞાન કરતાં અલ્પ છે, કારણ કે અવધિજ્ઞાનમાં જ અલોકમાં જ્ઞાનવૃદ્ધિની વાત કરી છે, ¹⁰⁷ તેા કેવલજ્ઞાનમાં તેથી વિશેષ જ્ઞાન હોય તે સ્વાભાવિક છે. આ રીતે જૈનદર્શન પણ જ્ઞાન કરતાં જ્ઞેયને અલ્પ માને છે.

(પ) જ્ઞાન પ્રાપ્તિ :

જ્ઞાનપ્રાપ્તિની પ્રક્રિયા સમજવા માટે ક્ષયોપશમ અને ક્ષયની માહિતી આવશ્યક છે. મત્યાદિ ચાર જ્ઞાનો તેમજ ચક્ષુરાદિ ત્રણ દર્શનોની પ્રાપ્તિ તદા-વરણીય કર્મોના ક્ષયોપશમથી, જ્યારે કેવલજ્ઞાન તેમજ કેવલદર્શનની પ્રાપ્તિ તદાવરણીય કર્મોના ક્ષયથી થાય છે. ¹⁰⁸ ક્ષયોપશમ અને ક્ષયની વિગત સમજવા

માટે કર્મપ્રકૃતિઓની સમજણ આવશ્યક છે.

(ક) કર્મપ્રકૃતિ :

પાંચસંગ્રહમાં આ અંગે તલસ્પર્શી વિચારણા છે. કર્મની મૂલ પ્રકૃતિઓ આઠ છે¹⁰⁹ : જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય, મોહનીય, આયુઃ, નામ, ગોત્ર અને અંતરાય.¹¹⁰ પદ્મપંડાગમ અને તત્ત્વાર્થ અનુસાર આ આઠ પ્રકૃતિઓની અવાન્તર પ્રકૃતિઓ અનુક્રમે ૫, ૯, ૨, ૨૮, ૪, ૪૨, ૨ અને ૫ છે.¹¹¹

કર્મસિદ્ધાન્ત મૂળ ભારતીય અનાર્યોનો હોવાનો સંભવ છે, એમ ઝીમરતું માનવું છે.¹¹² હાલ ઉપલબ્ધ કર્મસિદ્ધાન્તનું જૂનામાં જૂનું રૂપ તેમજ પ્રક્રિયાની વિસ્તૃત સમજૂતી જૈન આગમો અને આગમિક ગ્રંથોમાં જોવા મળે છે. વૈદિક દર્શન પણ, કર્મસિદ્ધાન્તમાં માને છે. વૈદિક અને જૈનસંમત કર્મોની તુલના નીચે પ્રમાણે કરી શકાય¹¹² :

યોગદર્શન	જૈનદર્શન
(૧) ઋતિવિપાકી કર્મ	= નામકર્મ અને ગોત્રકર્મ.
(૨) ભોગવિપાકી કર્મ	= વેદનીય.
(૩) આયુઃકર્મ	= આયુઃકર્મ.

યોગસંમત તમોગુણ જ જૈનસંમત જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને મોહનીય છે, કારણ કે યોગદર્શનમાં તમોગુણને જ્ઞાનાવરક કહ્યો છે.¹¹³

જ્ઞાનાવરણની પાંચ પ્રકૃતિઓ, મતિજ્ઞાનાવરણ, શ્રુતજ્ઞાનાવરણ, અવધિજ્ઞાનાવરણ, અન્યક્ષુદ્ધર્શનાવરણ, અવધિદર્શનાવરણ, કેવલદર્શનાવરણ, નિદ્રા, નિદ્રાનિદ્રા, પ્રયલા, પ્રયલાપ્રયલા અને સત્યાનર્હિ છે.¹¹⁴ નિદ્રાથી સત્યાનર્હિ સુધીની પાંચ પ્રકૃતિઓને નિદ્રાપંચક તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તે સ્વપ્નરુદિ ત્રણ દર્શનોના ઓધની નિર્મળતાને અટકાવે છે, પરંતુ તે ત્રણ દર્શનોના ક્ષયોપશમિક ઉપયોગને અટકાવી શકતું નથી, કારણ કે ઉપયોગ અન્ય કર્મોના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય છે.¹¹⁵ અહીં જ્ઞાનાવરણીય પાંચ પ્રકૃતિઓ અને દર્શનાવરણીય ચાર પ્રકૃતિઓની વિચારણા કરવામાં આવી છે.

આ નવ પ્રકૃતિઓ અંધ અને ઉદય વખતે અન્ય પ્રકૃતિઓને ઉપધાત કરતી ન હોવાથી તેઓને અપરાવતમાન કહી છે.¹¹⁶ આ પ્રકૃતિઓનો જ્યારે ઉદય થાય છે, ત્યારે અંધ થતો હોવાથી તેઓને સ્વોદયઅંધિની કહી છે.¹¹⁷ ઉદય અને અંધની વ્યવસ્થા એવી છે કે, પ્રથમ અંધનું નિરાકરણ (વ્યવચ્છેદ) થાય છે અને તે પછી ઉદયનું નિરાકરણ થાય છે, તેથી તેઓને કર્મવ્યવચ્છેદમાન અંધોદય

કહી છે.¹¹⁸ તેમનો અંધ જઘન્યતઃ અંતર્મુહૂર્તકાલ સુધી નિરંતર રહેતો હોવાથી તેઓને નિરંતરઅંધા કહી છે.¹¹⁹ વિપાકોદય વખતે અંધાતા કર્મની સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ હોવાથી તેઓને ઉદયઅંધોત્કૃષ્ટ કહી છે.¹²⁰ તેઓના દલનું વેદન સ્વવિપાકને લીધે ચરમસમયે થતું હોવાથી તેઓને ઉદયવતી કહી છે.¹²¹ તેઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૦ સાગરોપમ કોટિકોટી છે અને જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત છે.¹²²

શુભ-અશુભ પ્રકૃતિ : કર્મની તમામ પ્રકૃતિઓનાં સ્પર્શકોના રસની કડવાશ-મીઠાશને ધ્યાનમાં રાખીને તેમને શુભ અને અશુભ એમ બે વિભાગમાં વિભક્ત કરી છે. મનુષ્યત્રિક આદિ ૪૨ પ્રકૃતિઓ શુભ છે, કારણ કે તેમનાં દ્વિસ્થાનક સ્પર્શકોનો રસ ખીરખાંડ જેવો આહ્લાદક હોય છે, જ્યારે જ્ઞાન-દર્શનાવરણાદિ ૮૨ પ્રકૃતિઓ અશુભ છે, કારણ કે તેમનાં એકસ્થાનક સ્પર્શકોનો રસ લીમડો અને તુંબડી જેવો કટુ છે.¹²³

સ્પર્શકો : એક એક પરમાણુનો સમુદાય એક વર્ગણ છે. તે પછી સમસ્ત દ્વિપ્રદેશસ્પર્શકની ખીણ વર્ગણ છે. એ રીતે અનન્ત વર્ગણો છે. અલબ્ધથી અનન્તગણી અથવા સિદ્ધથી અનન્તમા ભાગ જેટલી વર્ગણો મળીને પ્રથમ સ્પર્શક થાય છે.¹²⁴ આમ સ્પર્શક એ વર્ગણોનો સમૂહ છે.¹²⁵ સ્પર્શકોના ચાર ભેદ છે : એકસ્થાનક, દ્વિસ્થાનક, ત્રિસ્થાનક અને ચતુસ્થાનક. એ કર્ષનું આવર્તન કરતાં બાકી રહેતા એક કર્ષકને દ્વિસ્થાનક કહે છે, ત્રણ કર્ષકનું આવર્તન કરતાં બાકી રહેતા એક કર્ષકને ત્રિસ્થાનક કહે છે અને ચાર કર્ષકનું આવર્તન કરતાં બાકી રહેતા એક કર્ષકને ચતુસ્થાનક કહે છે.¹²⁶ આ સ્પર્શકોના મન્દ, મન્દતર આદિ ધણા ભેદો છે.

અશુભ પ્રકૃતિઓનાં એક સ્થાનક સ્પર્શકો પાણી ઉપર કરેલી રેખા જેવાં હોય છે અને તેમનો રસઅંધ સંજ્ઞવલન ક્રોધાદિથી થાય છે. દ્વિસ્થાનક સ્પર્શકો રેતી ઉપર હોરેલી રેખા જેવાં હોય છે અને તેમનો રસઅંધ પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધાદિથી થાય છે. ત્રિસ્થાનક સ્પર્શકો સૂર્યતાપથી સુકાઈ ગયેલા તળાવની જમીન ઉપર પડેલી રેખા જેવાં હોય છે અને તેમનો રસઅંધ અપ્રત્યાખ્યાન સંસક ક્રોધાદિથી થાય છે. ચતુસ્થાનક સ્પર્શકો પથ્થર ઉપર પડેલી રેખા જેવાં હોય છે અને તેમનો રસઅંધ અનન્તાનુબંધી ક્રોધાદિથી થાય છે.¹²⁷

શુભ પ્રકૃતિનાં રસસ્પર્શકો અશુભ પ્રકૃતિનાં રસસ્પર્શકો કરતાં ઉલટા સ્વભાવનાં છે. જેમકે તેમનાં દ્વિસ્થાનક સ્પર્શકો પથ્થર ઉપરની રેખા જેવાં; ત્રિસ્થાનક સ્પર્શકો તળાવની સૂકી જમીન ઉપરની રેખા જેવાં અને ચતુસ્થાનક સ્પર્શકો રેતી અને જલ ઉપરની રેખા જેવાં હોય છે. અહીં એક સ્થાનક સ્પર્શકોનો અભાવ હોય છે.¹²⁸

ઘાતી-અઘાતી : કર્મ પ્રકૃતિઓના રસના ઘાતિત્વ-અઘાતિત્વના સંદર્ભમાં પ્રકૃતિઓના બે ભેદ છે : અઘાતી અને ઘાતી.

(૧) અઘાતી : જે પ્રકૃતિઓ આત્માના ગુણનો ઘાત કરતી નથી તે અઘાતી છે. અઘાતી રસ સ્વરૂપથી સર્વઘાતી કે દેશઘાતી નથી, પરંતુ જેમ શાહુકાર માણસ ચોરના સંસર્ગથી ચોર જેવે દેખાય છે, તેમ આ પ્રકૃતિઓ સર્વઘાતીના સંસર્ગથી સર્વઘાતી જેવી બને છે. નામ, ગોત્ર, આયુ અને વેદનીય એ ચાર કર્મની પ્રકૃતિઓ^{૧૨૭} અઘાતી છે.

(૨) ઘાતી : જ્ઞાનવરણીય, દર્શનાવરણીય, અંતરાય અને મોહનીયની પ્રકૃતિઓ ઘાતી છે. ઘાતીની પ્રકૃતિઓના બે ભેદ છે ; સર્વઘાતી અને દેશઘાતી.

(અ) સર્વઘાતી : જે પ્રકૃતિઓ પોતાના જ્ઞાનાદિ આવાય ગુણનો સંપૂર્ણ ઘાત કરે તે સર્વઘાતી છે.^{૧૩૨} સર્વઘાતી રસ તાંબાના વાસણની જેમ છિદ્રરહિત, ધીના વાસણની જેમ અત્યંત ચીકણો, દ્રાક્ષની જેમ થોડા પ્રદેશમાં પુષ્ટ થનાર અને સ્ફટિકની જેમ અત્યંત નિર્મલ હોય છે.^{૧૩૩} કેવલજ્ઞાન, કેવલદર્શન આદિ ૨૦ પ્રકૃતિઓ સર્વઘાતી છે. આ પ્રકૃતિઓનાં દ્વિસ્થાનક, ત્રિસ્થાનક અને ચતુઃસ્થાનક સ્પર્હકો સર્વઘાતી સ્વભાવનાં છે. આ પ્રકૃતિઓનાં એકસ્થાનક સ્પર્હકો હોતાં નથી.^{૧૩૪}

(આ) દેશઘાતી : જે પ્રકૃતિઓ પોતાના જ્ઞાનાદિ આવાય ગુણના અમુક ભાગનો ઘાત કરે છે, સમગ્ર ગુણનો નહિ, તેઓ દેશઘાતી છે. દેશઘાતી રસ સ્વરૂપથી ઓછો ચીકણો અને નેમલ્યરહિત હોય છે. તેમાંનો કેટલોક રસ વાંસની સાદીની જેમ સેંકડો મોટાં છિદ્રવાળો હોય છે, કેટલોક રસ બિનતી કાંબળની જેમ મધ્યમ કક્ષાનાં સેંકડો છિદ્રવાળો હોય છે અને કેટલોક રસ સુવાળા વસ્ત્રની જેમ સેંકડો સૂક્ષ્મ છિદ્રવાળો હોય છે.^{૧૩૬} મત્યાદિ ચાર જ્ઞાનો, કેવલદર્શન સિવાયનાં ત્રણ દર્શનો વગેરે ૨૫ પ્રકૃતિઓ દેશઘાતી છે. આ પ્રકૃતિઓનાં ચતુઃસ્થાનક અને ત્રિસ્થાનક સ્પર્હકો સર્વઘાતી છે. દ્વિસ્થાનકનાં કેટલાંક સ્પર્હકો સર્વઘાતી છે, તો કેટલાંક સ્પર્હકો દેશઘાતી છે, બ્યારે એકસ્થાનક સ્પર્હકો દેશઘાતી સ્વભાવનાં^{૧૩૭} છે. એકસ્થાનક કરતાં અનંતગણો વધારે દ્વિસ્થાનક રસ છે, તેથી અનન્તગણો વધારે ત્રિસ્થાનક રસ છે અને તેથી અનન્તગણો વધારે ચતુઃસ્થાનક રસ છે.^{૧૩૮}

(બ) ક્ષયોપશમાદિભાવો :

જ્ઞાન-દર્શનની આવારક પ્રકૃતિઓને ઔદયિક, ક્ષાયોપશમિક, ક્ષાયિક અને પારિણામિક એમ ચાર ભાવો હોય છે, પણ ઔપશમિક ભાવ હોતો નથી. કારણ કે એ ભાવ મોહનીયને જ હોય છે. ક્ષયોપશમ અને ઉપશમ બંનેમાં ઉદય પામેલાં

કર્મો ક્ષીણ થાય છે એટલી સમાનતા છે, જ્યારે ભેદ એ છે કે, ક્ષયોપશમમાં તદ્દાવરણીય કર્મોનો પ્રદેશતઃ અનુભવ થાય છે, જે અનુભવ ઉપશમમાં નથી.¹⁴⁰ અહીં એક સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે, જો ક્ષયોપશમમાં ઉક્ત અનુભવ ચાલુ રહેતો હોય તો તેથી સમ્યક્ત્વ આદિ ગુણોનો વિધાત કેમ ન થાય? એનો ઉત્તર એવો અપાયો છે કે, જેમ મતિજ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મ ધ્રુવોદય હોવાથી તેમનો વિપાકતઃ અનુભવ અવશ્ય હોય છે, છતાં તે અનુભવ મત્યાદિ ચાર જ્ઞાનોનો વિધાત કરી શકતો નથી, તેમ ઉક્ત અનુભવ મંદ હોવાથી સમ્યક્ત્વ આદિ ગુણોનો વિધાત કરી શકતો નથી.¹⁴¹ અત્રે ઔદયિક, ક્ષયોપશમિક અને ક્ષાયિક ભાવની વિચારણા અભિપ્રેત છે :

(૧) ઔદયિક : ઔદયિક ભાવના બે ભેદ છે : શુદ્ધ અને ક્ષયોપશમિકાનુવિદ્ધ. અવધિ, મનઃપર્યાય, અવધિદર્શન અને ચક્ષુદર્શનનાં આવરણીય કર્મોનો શુદ્ધ ઔદયિક ભાવ હોય છે, કારણ કે તેમનાં સર્વઘાતી રસસ્પર્શકોનો વિપાકોદય હોય છે, જ્યારે મતિ, શ્રુત અને અચક્ષુદર્શનનાં આવરણીય કર્મોનો શુદ્ધ ઔદયિક ભાવ હોતો નથી, કારણ કે તેમનાં સર્વઘાતી રસસ્પર્શકોનો ઉદય હોતો નથી, પરંતુ દેશઘાતી-રસક્ષયોપશમિકાનુવિદ્ધ ઔદયિક ભાવ હોય છે, કારણ કે, તેઓનાં કેટલાંક સ્પર્શકોને ક્ષયોપશમિકાનુવિદ્ધ ઔદયિક ભાવવાળી હોવાથી તેઓના ઉદય વખતે ક્ષયોપશમ હોઈ શકે છે.¹⁴³

(૨) ક્ષયોપશમિક : મત્યાદિ ચાર જ્ઞાનો અને ચક્ષુરાદિ ત્રણ દર્શનો ક્ષયોપશમિક ભાવવાળાં છે. ક્ષયોપશમમાં તદ્દાવરણીય કર્મોમાંથી જે કર્મો ઉદય પામ્યાં હોય, તેઓનો ક્ષય થાય છે અને જે કર્મો ઉદય પામ્યાં નથી, તેઓનો ઉપશમ થાય છે.¹⁴⁴ ઉપશમની પ્રક્રિયાને ભારેલા અગ્નિ સાથે સરખાવી શકાય, કારણ કે ઉપશમેલાં કાર્યો તત્કાલ પૂરતું ફળ આપતાં નથી, પરંતુ જેમ અગ્નિ ઉપરથી આવરણ હટી જતાં તે ફરીથી બાળવા સમર્થ બને છે, તેમ તે કર્મોની ઉપશમ અવસ્થા સમાપ્ત થતાં ફરી તેઓ ઉદયમાં આવે છે,¹⁴⁵ આથી આ જ્ઞાન-દર્શનોના નાશની શક્યતા છે. જ્યારે કેવલ-જ્ઞાનદર્શનના આવારક કર્મોનો ક્ષય જ હોવાથી તેઓના નાશની શક્યતા નથી.

ક્ષયોપશમ પ્રક્રિયા : પંચસંગ્રહકાર, મલયગિરિ અને યશોવિજયજી કહે છે કે, અવધિજ્ઞાનાવરણનાં સર્વઘાતી રસસ્પર્શકો જ્યારે અમુક વિશેષ પ્રકારોના અપ્યવસાયના કારણે દેશઘાતીના રૂપમાં પરિણમીને હણાય છે, અતિસ્નિગ્ધ દેશઘાતી રસસ્પર્શકો અલ્પરસવાળાં બને છે અને તે સ્પર્શકોમાંથી ઉદયાવલિમાં પ્રવેશેલાં સ્પર્શકોનો ક્ષય થાય છે તેમ જ બાકીનાનો ઉપશમ થાય છે; ત્યારે અવધિની

પ્રાપ્તિ થાય છે. આ જ પ્રક્રિયા મનઃપર્યાય, અવધિદર્શન અને ચક્ષુદર્શનને લાગુ પડે છે.¹⁴⁶

પૂજ્યપાદ અને અક્લંક ઉપયુક્ત વિગતને ખીજા શબ્દોમાં રજૂ કરતાં કહે છે કે, અવધિનાં દેશઘાતી સ્પર્ક્કોનો ઉદય થતાં સર્વઘાતી સ્પર્ક્કોનો ઉદય થયે અભાવ થવો એ ક્ષય છે અને તેઓમાંથી જ્ઞેમનો ઉદય થયો ન હોય તેઓનું સત્તામાં રહેવું એ ઉપશમ¹⁴⁷ છે. આમ આ આચાર્યો ક્ષય અને ઉપશમનો સંબંધ સર્વઘાતી સ્પર્ક્કો સાથે જોડે છે, જ્યારે પંચસંગ્રહકાર આદિ આચાર્યો તે સંબંધ દેશઘાતી સ્પર્ક્કો સાથે જોડે છે.

યશોવિજયજી સ્પષ્ટતા કરે છે કે, અવધિજ્ઞાનાવરણનાં સર્વઘાતી રસસ્પર્ક્કો ક્યારેક વિશિષ્ટ ગુણની પ્રાપ્તિ સિવાય તો ક્યારેક વિશિષ્ટ ગુણની પ્રાપ્તિના કારણે દેશઘાતીના રૂપમાં પરિણમે છે, કારણ કે અવધિજ્ઞાન ભવપ્રત્યય અને ગુણ પ્રત્યયવાળું છે. મનઃપર્યાય જ્ઞાનાવરણનાં સર્વઘાતી સ્પર્ક્કો વિશિષ્ટ સંયમ અને અપ્રમાદ આદિની પ્રતિપત્તિના કારણે દેશઘાતીના રૂપમાં પરિણમે છે અને ચક્ષુ-દર્શનાવરણ આદિનાં સર્વઘાતી સ્પર્ક્કો તે તે ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ આદિ સામગ્રીના કારણે દેશઘાતીના રૂપમાં પરિણમે છે.¹⁴⁸

પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે કે, ‘અવધિ, મનઃપર્યાય, અવધિદર્શન અને ચક્ષુ-દર્શનાવરણનાં સર્વઘાતી સ્પર્ક્કોનો ઉદય હોય છે. જ્યારે મતિ, શ્રુત અને અચક્ષુદર્શનાવરણનાં દેશઘાતી સ્પર્ક્કોનો ઉદય હોય છે.’¹⁴⁹ આ સન્દર્ભમાં મલય-ભિરિને અનુસરીને યશોવિજયજી સ્પષ્ટતા કરે છે કે આમ છતાં મતિ આદિ ત્રણમાં પણ સર્વઘાતી સ્પર્ક્કો દેશઘાતીના રૂપમાં પરિણમે છે, એમ માનવું પડે, કારણ કે જો તેમ સ્વીકારવામાં ન આવે તો મત્યાદિ ત્રણનાં દેશઘાતી સ્પર્ક્કોનો ઉદય અનિવૃત્તિ બાહર કાળનાં સંખ્યેય લાગે વીત્યા પછી થતો હોવાથી, તે પહેલાં મત્યાદિ ત્રણનો અભાવ પ્રાપ્ત થાય, પરંતુ વાસ્તવમાં અભાવ હોતો નથી.¹⁵⁰ આ અવસ્થા અનુસાર અવધિ આદિ ચાર અને મત્યાદિ ત્રણની પ્રાપ્તિની પ્રક્રિયા અને ઔદયિકભાવ સમાન બનવા પામે છે, એમ માનવું પડે.

(૩) ક્ષાયિક : કેવલજ્ઞાન-દર્શનાવરણનાં સર્વઘાતી રસસ્પર્ક્કો દેશઘાતી બનતાં નથી, કારણ કે તેવો તેમનો સ્વભાવ છે.¹⁵¹

(૪) જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે આવશ્યક બાબતો : પાંચ જ્ઞાનો અને ચાર દર્શનેની પ્રાપ્તિ માટે મિથ્યાત્વની ગેરહાજરી અને ઉત્તર ગુણોની હાજરી આવશ્યક છે, કારણ કે એમની આવારક પ્રકૃતિઓને ધ્રુવધિની અને ધ્રુવસત્કર્મ કહી છે.

આ પ્રકૃતિઓનો અંધ મિથ્યાત્વ હોય ત્યાં સુધી રહેતો હોવાથી તેઓને ધ્રુવખંધિની કહી છે અને ઉત્તરગુણો ન હોય તેવા સંસારી જીવોને તેઓ પ્રાપ્ત થતી હોવાથી તેઓને ધ્રુવસત્કર્મ કહી છે¹⁵² મિથ્યાત્વનો નાશ થતાં શ્રદ્ધાનરૂપ દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે. આથી જ કહ્યું છે કે, શ્રદ્ધાનરૂપ દર્શનની ઉત્પત્તિ થાય તો જ જ્ઞાન સમ્યક્જ્ઞાન કહી શકાય¹⁵³

(ધ) જ્ઞાનાવરણ : જીવ ચૈતન્ય લક્ષણ છે; ચૈતન્ય જ્ઞાનરૂપ છે¹⁵⁴ અને જ્ઞાન પ્રકાશક છે, કારણ કે તેવો તેનો સ્વભાવ છે.¹⁵⁵ જ્ઞાનપ્રાપ્તિની પ્રક્રિયામાં જ્ઞાનને સૂચ્ય સાથે, જ્ઞાનના પ્રકાશને સૂચ્યપ્રકાશ સાથે, જ્ઞાનનાં આવરણોને વાદળ સાથે અને ક્ષયોપશમને વાદળમાં પડેલાં વિવર સાથે સરખાવ્યાં છે. જેમ સૂચ્ય ગાઢ વાદળોથી ઢંકાયેલો હોવા છતાં તેની થોડી પ્રભા તો બહાર નીકળે જ, તેમ જ્ઞાનાવરણ હોવા છતાં થોડો જ્ઞાનપ્રકાશ તો બહાર નીકળે જ. જે તેમ માનવામાં ન આવે તો જીવ અજીવત્વને પામે.¹⁵⁶ કેવલજ્ઞાન તેનાં અચારક કર્મેથી ઢંકાયેલું હોય છે, તેમાં મતિજ્ઞાનવરણના ક્ષયોપશમરૂપ વિવર પડતાં મતિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. આ જ પ્રક્રિયા શ્રુત આદિ ત્રણ જ્ઞાનોને લાગુ પડે છે.¹⁵⁷ આ ઉપરથી ફલિત થાય છે કે, (૧) કેવલજ્ઞાનાવરણમાં મત્યાદિ ચારનાં આવરણોનો અંતર્ભાવ થાય છે. (૨) કેવલજ્ઞાનાવરણમાં પડેલાં વિવરો એ જ મત્યાદિનાં આવરણોનો ક્ષયોપશમ છે. (૩) આ જ રીતે ચક્ષુરાદિ ત્રણ દર્શનાવરણનો અંતર્ભાવ કેવલદર્શનમાં સમજવો. કેવલજ્ઞાનીને મત્યાદિ ચાર જ્ઞાનો હોતાં નથી,¹⁵⁸ એ વિધાન પણ ઉક્ત વ્યવસ્થાનું સમર્થન કરે છે.

જૈનેતરદર્શનસંમત જ્ઞાનાવરણ અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ : જૈન દર્શન હાનાવરણનો સંબંધ આત્મા સાથે જોડે છે, કારણ કે જૈન મતે જ્ઞાન આત્માનો અનિવાર્ય ધર્મ છે. જ્ઞાનાવરણ પૂર્ણપણે હટી જતાં આત્મા સર્વજ્ઞ બને છે, જ્યારે સાંખ્ય-યોગ જ્ઞાનાવરણનો સંબંધ ચિત્ત સાથે જોડે છે. તેમનાં મતે જ્ઞાન એ પુરુષનો સ્વભાવ નથી. પરંતુ ચિત્તનો સ્વભાવ છે, કારણ કે સાંખ્યદર્શન ચિત્તવૃત્તિને જ્ઞાન કહે છે.¹⁵⁹ પુરુષનો પ્રકાશ કદી આવરણયુક્ત હોતો નથી, જ્યારે સત્ત્વનો પ્રકાશ આવરણયુક્ત પણ હોય છે. સર્વ આવરણો દૂર થતાં ચિત્ત સર્વજ્ઞ બને છે.¹⁵⁹ આ આવરણ તમોગુણ છે. તમોગુણનો અભિભવ¹⁶¹ એ જ જૈનસંમત જ્ઞાનાવરણનો ક્ષય અને ક્ષયોપશમ છે. યોગદર્શન અનુસાર દૂર થવાનું કારણ રજોગુણની ક્રિયાશીલતા છે.¹⁶² ચિત્તની મૂઢ અવસ્થામાં અજ્ઞાન હોય છે. એ રીતે મોહ એ આવરણ છે. જૈન દર્શન પણ જ્ઞાનના સમ્યક્ત્વ માટે દર્શનમોહનો ક્ષય કે ક્ષયોપશમ આશયકવ માને છે.¹⁶³ (ક) યોગદર્શન ઇન્દ્રિય એને અતીન્દ્રિય જેવા જ્ઞાનભેદોનો સ્વીકાર

કરતું હોવા છતાં આવરણોની સંખ્યા અંગે મૌન છે, જ્યારે જૈનદર્શન જ્ઞાનના પાંચ ભેદ સ્વીકારતું હોવાથી જ્ઞાનાવરણની સંખ્યા પાંચની માને છે.

જૈન દર્શન નિદ્રાનો સમાવેશ દર્શનાવરણીય કર્મમાં માને છે. આથી તે એક પ્રકારનું આવરણ છે, જ્યારે યોગદર્શન નિદ્રાને ચિત્તની એક વૃત્તિ માને છે.¹⁶⁴ નિદ્રામાં પણ વિવિધ જ્ઞાનાકારો ભેદ છે, પરંતુ ચિત્તમાં મૂઢતા વ્યાપેલી હોવાની એ જ્ઞાનાકાર સ્પષ્ટ પ્રકાશનો નથી. ¹⁶⁵ આમ યોગદર્શન નિદ્રામાં જ્ઞાનનો સ્વીકાર કરે છે.

બૌદ્ધદર્શન આવરણની સંખ્યા પાંચની માને છે. અને આવરણને પંચ-નિવારણ તરીકે ઓળખાવે છે. તત્ત્વસંપ્રહમાં ¹⁶⁶ જે આવરણનો ઉલ્લેખ છે. પંચ-નિવારણ એ પાંચ વિધનો (ચિત્તના ઉપદેશો)¹⁶⁷ છે, જેઓને ત્રણ વિભાગમાં અંતર્ભૂત કર્યાં છે. (૧) કોઝારિકા-જે શરીર, વાણી અને મનનું દુશ્ચરિત્ર છે. (૨) મચ્છિકા-જે કામ (કામચિત્તક્રમ) અને વિનાશ (વ્યાપદ) અંગેના વિચારો તેમજ ખરાબ ઇચ્છા (વિહિંસા) છે. (૩) મુહુમા-જે ભતિ (વંશ), દેશ અને આત્મપ્રશંસાનું આકર્ષણ છે. ¹⁶⁸

ઉપર્યુક્ત પંચ નિવારણ દૂર થતાં અનુક્રમે પ્રમોદ, પ્રીતિ, શારીરિક શાન્તિ, સુખ અને ચિત્તશાન્તિ મળે છે, ¹⁶⁹ પરિણામે ૧ થી ૪ ધ્યાન થાય છે અને ૭ ઉચ્ચ જ્ઞાનોની પ્રાપ્તિ થાય છે. ¹⁷⁰ પ્રમોદથી ચિત્તશાન્તિ સુધીનાં ઉક્તસોપાનોને ગીતાસંમત સુખપ્રાપ્તિ માટેનાં ક્રમિક સોપાનો સાથે સરખાવી શકાય. ગીતામાં સર્વદુઃખનો નાશ થાય છે, એ જ રીતે ક્રમશઃ બુદ્ધિની સ્થિરતા, ભાવના, શાન્તિ અને સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. ¹⁷¹

બૌદ્ધદર્શનસંમત પંચનિવારણને સાંખ્યયોગસંમત તમોગુણ સાથે અને જૈન-સંમત મોહનીયકર્મ સાથે સરખાવી શકાય, અલપત, જનમતે મોહનીય અને જ્ઞાનાવરણીય પ્રકૃતિ ભિન્ન ભિન્ન છે. ¹⁷¹ (ક)

સાંખ્ય-યોગમતે વિષય અને ઇન્દ્રિયના સંયોગના પરિણામે તમોગુણ અભિ-ભૂત થતાં સત્ત્વગુણ પ્રબળ બને છે અને બુદ્ધિ ઇન્દ્રિયગત વિષયાકારરૂપે પરિણમે છે. ¹⁷² પુત્રુષ બુધિવૃત્તિને દેખે છે અને અન્યને બુધિવૃત્તિ દ્વારા દેખે છે. ¹⁷³ બૌદ્ધ-દર્શન (સૌત્રાન્તિક) પણ માને છે કે વિષય ઇન્દ્રિયો મારફત પ્રથમ ક્ષણે ચિત્ત ઉપર પોતાની છાપ પાડે છે, જે છાપ દ્વારા બીજાક્ષણે વિષયનું પ્રત્યક્ષ થાય છે. ¹⁷⁴ આમ સાંખ્ય-યોગ અને બૌદ્ધમતમાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં ચિત્ત એ વ્યક્તી કરી છે, જ્યારે જૈનમતમાં આત્માને થતા જ્ઞાનમાં ચિત્ત વ્યક્તી કરી નથી.

(૬) જ્ઞાનની પ્રત્યક્ષતા પરોક્ષતા :

જૈનપરંપરા પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ શબ્દગત અક્ષપાદને ત્રણ ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન થયેલું માને છે: પૂજ્યપાદ અક્ષપાદની નિષ્પત્તિ $\sqrt{\text{અક્ષ}}$ (વ્યાપ્તૌ ૦ ગ૦ ૧) ધાતુમાંથી સ્વીકારે છે (અક્ષણોતિ વ્યાપ્નોતિ જ્ઞાનાતિ इति अक्षः आत्मा । तस० ૧-૧૨) અને અકલંક, પ્રભાચન્દ્ર, હેમચન્દ્ર આદિ આચાર્યો એનું સમર્થન કરે છે, ¹⁷⁵ જ્યારે જિનભદ્ર $\sqrt{\text{અચ્}}$ (વ્યાપ્તૌ સંષાતે ચ, ગ૦ ૫, અશ્નુતે વ્યાપ્નુતે અર્થા-નિતિ અક્ષઃ), અચ્ (મોહને, ગ૦ ૯, અશ્નાતિ સર્વર્થાન્ इति अक्षः पालयति सुहृक्ते च) એમ બે ધાતુમાંથી તેની નિષ્પત્તિ સ્વીકારે છે જિનદાસગણિ. હરિભદ્ર અને મલયગિરિ જિનભદ્રસંમત બંને ધાતુનો ઉલ્લેખ કરે છે, જ્યારે હેમચન્દ્ર અને યશોવિજયજી પાંચમા ગણના $\sqrt{\text{અચ્}}$ નો ઉલ્લેખ કરે છે, નવમા ગણના અચ્નો નહિ.

જિનભદ્ર પરોક્ષ શબ્દની પરેમ્યઃ (इन्द्रियेभ्यः) અક્ષસ્ય યદ્ જ્ઞાનમુત્પન્નતે તત્ પરોક્ષમ્ એવી સમજૂતી આપે છે, જ્યારે હરિભદ્ર ઉક્ત સમજૂતી ઉપરાંત પરેઃ ઉક્ષા (सम्बन्धनं विषयविषयिभावलक्षणम्) यस्य इति એવી ખીજી સમજૂતી પણ આપે છે. જિનદાસગણિ જિનભદ્રને અનુસર્યા છે, જ્યારે મલયગિરિએ ઉપર્યુક્ત બંને સમજૂતીઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

જૈન પરંપરા અક્ષનો અર્થ આત્મા કરીને આત્મમાત્ર સાપેક્ષ અવધિ આદિ ત્રણ અતીન્દ્રિય જ્ઞાનોને પ્રત્યક્ષ માને છે અને મતિશ્રુતને પરોક્ષ માને છે. આ વ્યવસ્થામાં મતિ સિવાયનાં ચાર લૌકિક-અલૌકિક જ્ઞાનોની આખતમાં જૈન-જૈનેતરદર્શનમાં કશો વિવાદ નથી, પરંતુ મતિની વ્યવસ્થામાં મતભેદ પ્રવર્તે છે: સાંખ્ય આદિ છ વૈદિક દર્શનો ¹⁸¹ અને બૌદ્ધદર્શન ¹⁸² અક્ષનો અર્થ ઇન્દ્રિય કરીને, ¹⁸³ ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનને, પ્રત્યક્ષ માને છે, જ્યારે જૈનદર્શન તેને પરોક્ષ માને છે. આ વિવાદ નંદિની પૂર્વેના કાળમાં અસ્તિત્વમાં આવી ચૂક્યો હતો એવું અનુમાન નંદિમાં પ્રાપ્ત થતા ઉક્ત વિવાદના સમન્વયના આધારે કરી શકાય. ત્યાં મતિને એક તરફ પરંપરા અનુસાર પરોક્ષ કહ્યું છે, તો ખીજી તરફ મનો-મતિ સિવાયના પંચેન્દ્રિય મતિને પ્રત્યક્ષ કહ્યું છે. ¹⁸⁴ (મતિના પ્રત્યક્ષત્વના સ્વીકારમાં, સંસવ છે, જૈનેતરદર્શનની અસર હેય. જિનમદ્રે સ્પષ્ટતા કરી કે, મતિજ્ઞાન પરમાર્થતઃ પરોક્ષ છે, જ્યારે વ્યવહારતઃ પ્રત્યક્ષ છે. ¹⁸⁵ હરિભદ્ર, જિનદાસગણિ, અકલંક, પ્રભાચન્દ્ર હેમચન્દ્ર, મલયગિરિ અને યશોવિજયજી ઉક્ત સ્પષ્ટતાને અનુસર્યા છે. ¹⁸⁶ જૈનપરંપરા પરમાર્થતઃ પ્રત્યક્ષ અર્થમાં અક્ષનો અર્થ આત્મા કરે છે, ¹⁸⁷ જ્યારે વ્યવહારપ્રત્યક્ષના અર્થમાં અક્ષનો અર્થ ઇન્દ્રિય કરે છે. ¹⁸⁸

નંદિમાં પંચેન્દ્રિયમતિને પ્રત્યક્ષ કહ્યું હોવા છતાં જૈનપરંપરાએ મતિનું પરમાર્થન: પરોક્ષત્વ સ્વીકારેલું હોવાથી, તેનું પરોક્ષત્વ સિદ્ધ કરવા માટે જૈનાચાર્યોએ પરમતનું ખંડન કરીને સ્વમતનું સમર્થન કયું છે. આ અંગેની મુખ્ય મુખ્ય દલીલો નીચે પ્રમાણે છે :

પૂજ્યપાદ કહે છે કે, જે પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષતા ભેદક ધર્મ તરીકે ઇન્દ્રિયવ્યાપાર સ્વીકારાય તો આપ્ત (કેવલી)ને પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનો અભાવ પ્રાપ્ત થાય, કારણ કે (૧) તેમને જે જ્ઞાન થાય છે, તે ઇન્દ્રિયપૂર્વકનું નથી. અકલંક આ દલીલનું સમર્થન કરે છે.¹⁸⁹ (૨) આપ્તને માનસપ્રત્યક્ષ હોય છે એવું માનવાથી તેમને સર્વજ્ઞત્વનો અભાવ પ્રાપ્ત થશે.¹⁹⁰ આગમની મદદથી સર્વ અર્થનો ઘોષ થાય છે એવો બ્યાવ અયોગ્ય છે, કારણ કે આગમ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનગ્રન્થ છે અકલંક આ દલીલનું સમર્થન કરે છે.¹⁹¹ (૩) યોગિપ્રત્યક્ષથી સર્વજ્ઞત્વ સિદ્ધ થશે એવી યુક્તિ સફળ થઈ શકશે નહિ, કારણ કે પૂર્વપક્ષીએ ઇન્દ્રિયગ્રન્થ જ્ઞાનને જ પ્રત્યક્ષ માન્યું છે, આથી યોગિપ્રત્યક્ષને પ્રત્યક્ષ કહેવાશે નહિ.¹⁹² અકલંક વિશેષ સ્પષ્ટતા કરતાં કહે છે કે ઐદ્દમત અનુસાર યોગીનો જ અભાવ પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે નિર્વાણદશામાં સર્વશૂન્યતાનો સ્વીકાર કરાયો છે; વળી, યોગીનું અસ્તિત્વ સ્વીકારાય તો પણ ઐદ્દોના મતે બાહ્ય પદાર્થનું અસ્તિત્વ ન હોવાથી યોગીને શેનું જ્ઞાન થાય ?¹⁹³ (૪) યોગિજ્ઞાનને જે પ્રત્યક્ષવશવતી માનવામાં આવશે તો યોગીને સર્વજ્ઞત્વનો અભાવ પ્રાપ્ત થશે અને જે અને-કર્થપ્રાહી માનવામાં આવશે તો વિજ્ઞાનાતિ ન વિજ્ઞાનમેકમર્થદ્વયં યથા । एकमर्थं विज्जानाति न विज्जानद्वयं तथा ।। એ પ્રતિજ્ઞામાં વ્યાઘાત આવશે.¹⁹⁴

વૈશેષિકોને ઉત્તર આપતાં જિનભદ્ર કહે છે કે (ક) મતિ પરોક્ષ છે, કારણ કે (૧) તે પરને ઇન્દ્રિયને અર્થીન છે;¹⁹⁵ (૨) પ્રત્યક્ષમાં સંશયાદિ હોતાં નથી, જ્યારે પરોક્ષમાં તેઓ હોય છે. મતિમાં સંશયાદિ છે.¹⁹⁶ (૩) જેમ અનુમાન પરનિમિત્ત હોવાથી પરોક્ષ છે તેમ મતિ આત્મા માટે પરનિમિત્ત છે. (ખ) નન્દિસૂત્રમાં ઇન્દ્રિયગ્રન્થ જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહ્યું છે, તે ઇન્દ્રિયો માટે પ્રત્યક્ષ ખરું, પરંતુ આત્મા માટે તો પરોક્ષ જ છે, વળી ઇન્દ્રિયો માટે મનાનું તે પ્રત્યક્ષ વ્યાવહારિક પ્રત્યક્ષ છે. હરિભદ્ર અને મત્રયગિરિએ ઉપયુક્ત એ દલીલોનું-(૩) અને (ખ) સમર્થન કયું છે.¹⁹⁷ ગ આત્મા જ્ઞાતા છે, ઇન્દ્રિય નહિ, કારણ કે ઇન્દ્રિયો પુહ્ગવમય હેવાથી અચેતન છે. તેથી ઘડાની જેમ તેઓ કયું જાણી શકે નહિ. જે તેઓ

જાણી શકતી હોય તો તેમના નાશ પછી, તેમણે કરેલા અનુભવનું સ્મરણ રહેવું જોઈએ નહિ, પરંતુ વાસ્તવમાં સ્મરણ તો રહે છે જ, આથી અનુભવ કરનાર ઇન્દ્રિય નથી, પણ આત્મા છે, એમ સ્વીકારવું પડે. મહાયગિરિ આ દલીલનું સમર્થન કરે છે.¹⁹⁸ ઉપરાંત વિશેષ સ્પષ્ટતા કરે છે કે, જો પૂર્વપક્ષી એવો બચાવ કરે કે 'ઇન્દ્રિયો જ્ઞાતા હોય તેવો અનુભવ તો થાય છે જ', તો તેનું સમાધાન એ છે કે, ઇન્દ્રિય અને આત્મા એવાં જોડાયેલાં છે કે, 'આ ઇન્દ્રિય છે અને આ આત્મા છે' એવો વિવેક બાહ્યેશ પ્રાણીઓ કરી શકતાં નથી. જો પૂર્વપક્ષી એવી દલીલ કરે કે, હાથ વડે જમતી વખતે જેમ જમનાર અને ભોજનક્રિયા વચ્ચે હાથનું વ્યવધાન નડતું નથી, તેમ ઇન્દ્રિયની મદદથી થતા જ્ઞાનમાં વ્યવધાન નડતું નથી. આથી આત્માને સીધું જ જ્ઞાન થતું હોવાથી તેને પ્રત્યક્ષ માનવું જોઈએ, તો તેનો ઉત્તર એ છે કે, (૧) ભોજનક્રિયામાં જમનારને સંબંધ છે, હાથને નહિ; (૨) જેમ રાજપુરુષ દ્વારા રાજને થતું જ્ઞાન વ્યવધાનવાળું છે, તેમ ઇન્દ્રિય દ્વારા આત્માને થતું જ્ઞાન વ્યવધાનવાળું છે. અભ્યાસદશામાં પણ ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષા હોય છે જ, ફક્ત કાગળની સહમતાના કારણે તેનો ખ્યાલ આવતો નથી, અવાયની પૂર્વે ઇન્દ્રિયોનો ઉપયોગ અવશ્ય હોય છે, આમ ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન આત્મા માટે વ્યવધાનવાળું હોવાથી પરોક્ષ જ છે.¹⁹⁹

અકલંક કહે છે કે, કારણ દ્વારા જ જ્ઞાન થઈ શકે એવો એકાન્ત નિયમ નથી, કારણ કે જેમ તપસ્વી સ્વતપોભક્તથી બાહ્ય ઉપકરણની મદદ સિવાય સ્થ આદિ બનાવી શકે છે તેમ આત્મા પ્રકાશક સ્વભાવનો હોવાથી તેને કરણાન્તરની અપેક્ષા હોતી નથી.²⁰⁰

આ ઉપરાંત જૈનાચાર્યોએ જૈનેતરદર્શન સંમત પ્રત્યક્ષનાં લક્ષણોનું પણ ખંડન કર્યું છે :

ન્યાય-વૈશેષિક : ન્યાય-વૈશેષિકમત અનુસાર આત્મા, મન, ઇન્દ્રિય અને અર્થના સન્નિકર્ષથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે અને તે પ્રમાણુ છે.²⁰¹ વિદ્યાનંદ કહે છે કે, ઉક્ત લક્ષણુ યોગ્ય નથી, કારણ કે આત્માને જ્ઞાત તમામ અર્થો સાથે ઇન્દ્રિયનો સન્નિકર્ષ શક્ય નથી. યોગિજ્ઞાન સર્વ અર્થોને જાણી શકે છે એવો બચાવ શક્ય નથી, કારણ કે યોગિજ્ઞાન સન્નિકર્ષજન્ય નથી.²⁰² પ્રભાચન્દ્ર કહે છે કે, અતીત-અનાગત અર્થોનું જ્ઞાન પણ સન્નિકર્ષજન્ય નથી.²⁰³

મીમાંસા-વેદાન્ત : મીમાંસા અને વેદાન્ત મત અનુસાર ઇન્દ્રિયોનો પદાર્થ સાથે ઉચિત સંસર્ગ થતાં આત્માને થતું વેદન પ્રત્યક્ષ છે.²⁰⁴ વિદ્યાનંદ કહે છે કે,

ઉક્ત લક્ષણ યોગ્ય નથી, કારણ કે સર્વથા સિદ્ધ એવા અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષને તે લાગુ પડતું નથી, તેથી તે અવ્યાપ્તલક્ષણહોવાળું છે.²⁰⁵ પ્રભાચન્દ્ર કહે છે કે, આત્મા, ઇન્દ્રિય, મન અને અર્થનો સંસર્ગ થતાં જ્ઞાતૃવ્યાપાર અર્થ પ્રાકટ્યનો હેતુ બને છે. પ્રસ્તુત જ્ઞાતૃવ્યાપારને પ્રભાકરમત પ્રમાણ માને છે, જે યોગ્ય નથી, કારણ કે જ્ઞાતૃવ્યાપારની સિદ્ધિ પ્રત્યક્ષ કે અનુમાનથી થઈ શકતી નથી.²⁰⁶

સાંખ્ય : સાંખ્યમતાનુસાર પ્રથમ ઇન્દ્રિયો અર્થનું આલોચન કરે છે; પછી મન આલોચિત અર્થનો સકલ્પ કરે છે; પછી અહંકાર અભિમાન કરે છે અને તે પછી આત્મામાં તેનું ભાન થાય છે.²⁰⁷ વિદ્યાનંદ કહે છે કે, ઉક્ત મત યોગ્ય નથી, કારણ કે તે મત અનુસારી જ્ઞાનપ્રક્રિયા યોગિપ્રત્યક્ષને લાગુ પડી શકતી નથી.²⁰⁸ પ્રભાચન્દ્ર કહે છે કે, ઇન્દ્રિયો વિષયના સંપર્કમાં આવીને વિષયાકારે પરિણત થાય છે,²⁰⁹ એવો સાંખ્યમત યોગ્ય નથી, કારણ કે ઇન્દ્રિયો વિષયાકાર ધારણ કરતી હોય તેવું પ્રતીત થતું નથી.²¹⁰

બૌદ્ધદર્શન : બૌદ્ધમત અનુસાર નિર્વિકલ્પજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે અને તે પ્રમાણ છે.²¹¹ અભિલાપવાળા પ્રતીતિ એ કલ્પના છે.²¹² આથી જ્ઞાતિ, ગુણ, ક્રિયા અને દ્રવ્યની યોગ્યતા વિનાનું જ્ઞાન નિર્વિકલ્પ છે. નિર્વિકલ્પમાંથી સવિકલ્પકની ઉત્પત્તિ થાય છે. ઉક્ત માન્યતાનું ખંડન કરતાં અકલંક કહે છે કે, બૌદ્ધોએ કરેલા લક્ષણ પ્રમાણે સ્વયં પ્રત્યક્ષનું જ અસ્તિત્વ સિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી, કારણ કે પ્રત્યક્ષ પોતે જ સ્વરૂપભૂત કલ્પનાથી રહિત નથી. નિર્વિકલ્પક અપૂર્વ અર્થનું ગ્રાહક હોવાથી પ્રમાણ છે એવો બચાવ યોગ્ય નથી, કારણ કે ઉત્તરોત્તર અર્થાં જ્ઞાન પ્રમાણ છે. જેમ દીપક પૂર્વક્ષણ અને ઉત્તરક્ષણમાં સમાનપણે પ્રકાશક છે, તેમ જ્ઞાન પણ પૂર્વક્ષણ અને ઉત્તરક્ષણમાં સમાનપણે પ્રમાણ છે. જે એવી દલીલ કરવામાં આવે કે દીપક પ્રત્યેક ક્ષણે નવીન પ્રકાશત્વ પ્રાપ્ત કરે છે, તો તેનો ઉત્તર એ છે કે, એ રીતે જ્ઞાનને પણ પ્રત્યેક ક્ષણે નવીન અર્થનું ગ્રાહક માનવું પડશે, જે પૂર્વપક્ષીને ઇષ્ટ નથી, કારણ કે તેવું સ્વીકારવાથી સ્મૃતિ, ઈચ્છા, દ્રેષ વગેરેને પણ પ્રમાણ માનવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે, જે પૂર્વપક્ષીને ઇષ્ટ નથી.²¹³

વિદ્યાનંદ સ્પષ્ટતા કરે છે કે, પ્રત્યક્ષજ્ઞાન માત્ર નિર્વિકલ્પ નથી, પરંતુ કથ-ચિત્ નિર્વિકલ્પ અને કથચિત્ સવિકલ્પ છે, કારણ કે બૌદ્ધોએ અવિકલ્પની સમજૂતીમાં એક તરફ નિરૂપણ અને અનુસ્મરણરૂપ વિકલ્પનો અસ્વીકાર કર્યો છે, બીજાં તરફ ત્રિતક અને વિચારરૂપ વિકલ્પનો સ્વીકાર કર્યો છે. વસ્તુતઃ પ્રત્યક્ષ-જ્ઞાન સવિકલ્પ જ છે, કારણકે તે જ્ઞાતિ અને સવિકલ્પ અર્થના સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન થાય છે.

નિર્વિકલ્પક્રમાંથી જ સવિકલ્પની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે જેમ નિર્વિકલ્પમાંથી સવિકલ્પની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ અર્થ અને ઈન્દ્રિયથી સીધું પણ સવિકલ્પ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે.²¹⁴

પ્રભાચન્દ્ર કહે છે કે, ઔદ્ધોએ કરેલા પ્રત્યક્ષના લક્ષણમાં 'વલ્પનાપોદં'નો જે ઉલ્લેખ છે, તેમાં કલ્પનાનો અર્થ નિમ્નલિખિત સાત અર્થોમાંથી કોઈ પણ અર્થ થઈ શકે તેમ નથી, જેમકે (૧) અભિગ્રાપવાળો પ્રતિભાસ, (૨) નિશ્ચય, (૩) જ્ઞાતિ વગેરેનો ઉલ્લેખ, (૪) અસ્પષ્ટ આકારતા, (૫) અર્થના સાન્નિધ્યની નિરપેક્ષતા, (૬) ઈન્દ્રિયજન્યરહિતતા અને (૭) અન્ય ધર્મોનો આરોપ.

કલ્પનાનો અર્થ (૧) સાભિગ્રાપ પ્રતિભાસ એવો કરી શકાય નહિ, કારણ કે પ્રતિભાસ અભિગ્રાપવાળો હોતો નથી. (૨) જે નિશ્ચય એવો અર્થ કરવામાં આવે તો નિર્વિકલ્પક અનિશ્ચયાત્મક બની જાય, પરિણામે તે પ્રમાણ બની શકે નહિ. (૩) જે જ્ઞાતિ વગેરેનો ઉલ્લેખ એવો અર્થ કરવામાં આવે તો નિર્વિકલ્પકનો અર્થ જ્ઞાતિરહિત એવો થાય, જે યોગ્ય નથી, કારણ કે અર્થમાં જ્ઞાતિ વગેરેની પ્રતીતિ થાય છે, જેને નકારી શકાય તેમ નથી. (૪) 'અસ્પષ્ટ આકારતા' એવો અર્થ કરી શકાય નહિ, કારણ કે નિર્વિકલ્પક સ્પષ્ટ છે અને સવિકલ્પક અસ્પષ્ટ છે એવી પ્રસિદ્ધિ નથી. (૫) 'અર્થના સાન્નિધ્યની નિરપેક્ષતા' એવો અર્થ યોગ્ય નથી, કારણ કે નબદીક રહેલા અર્થને અનુસરતો જ વિકલ્પ થાય છે. (૬) 'ઈન્દ્રિયથી ન જન્મવુ' એવો અર્થ સંગત નથી, કારણ કે વિકલ્પતુ ઈન્દ્રિયજન્યત્વ નિશ્ચિત છે. (૭) 'અન્ય ધર્મોનો આરોપ' એવો અર્થ ઉચિત નથી, કારણ કે કયા અન્ય ધર્મોનો આરોપ એ નિશ્ચિત નથી.²¹⁵

(૭) દર્શન :

(ક) અર્થ - જૈન આગમોમાં દંસણ શ્રદ્ધાનરૂપદર્શન,²¹⁶ ચક્ષુરાદિદર્શનો²¹⁷ શબ્દ ઉપરાંત સમત્તદંસી²¹⁸ (સમ્યક્ત્વદર્શી), અણમદંસી²¹⁹ (અનવમદર્શી), પ્રભૂયદંસી²²⁰ (પ્રભૂતદર્શી), સંઘદંસી (સર્વદર્શી)²²⁰ (ક), અણંતનાણદંસી²²⁰ (ખ), દિટ્ટિઝમ²²¹ હૃદિમાન), ચક્ષુમ²²² (ચક્ષુષ્યાન), આયત્તચક્ષુ²²³ (આયત્તચક્ષુ), અણત્તચક્ષુ²²⁴ (અનન્તચક્ષુ) આદિ શબ્દો પ્રયોજનયા છે, જેઓનાં દંસી, ચક્ષુ આદિ પદો દર્શનપરક અર્થના ઓધક છે.

દર્શન શબ્દ હૃદ્ય (પ્રેક્ષણે) ધાતુમાંથી નિબ્બન થયો છે અને તે વિવિધ અર્થો ધરાવે છે, જેમ કે, સમ્યક્દર્શન, ચક્ષુરાદિ ચાર દર્શનો, અતીન્દ્રિય સાક્ષાત્કાર, આત્મદર્શન, ખાસ પરપરા સંમત નિશ્ચિત વિચારસરણિ (જેમ કે ન્યાયદર્શન, જૈન-

દર્શન), દેખાવ, પરીક્ષા આ ઉક્ત અર્થોમાંથી શ્રદ્ધાનરૂપ દર્શન અને ચક્ષુરાદિ દર્શન (ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન અને કેવલદર્શન) અર્થો જૈન પરંપરામાં આગમ દાળથી રૂઢ થયેલા છે. ૨૨૬ આ પરંપરા આત્મામાત્રદર્શનપૂરક અર્થ સ્વીકારતી નથી. આ અર્થે વિધાનદંડ કહે છે કે, જે ઉક્ત અર્થ કરવામાં આવશે તો ચક્ષુ, અવધિ અને કેવલદર્શનને દર્શન કહી શકાશે નહિ. ૨૨૭ ઉપયુક્ત અર્થોમાંથી અહીં શ્રદ્ધાનરૂપદર્શન અને ચક્ષુરાદિદર્શનોની વિચારણા અભિપ્રેત છે.

(ખ) જ્ઞાન-દર્શનનો ભેદાભેદ : મત્યાદિ જ્ઞાન, ચક્ષુરાદિ દર્શન અને શ્રદ્ધાનરૂપ દર્શન પરસ્પર ભિન્ન છે કે અભિન્ન એ આપતમાં જે પરંપરાઓ જેવા મળે છે : સિદ્ધસેન દિવાકર આદિ થોડાક આચાર્યો ઉક્ત ત્રણેયને અભિન્ન માને છે, જ્યારે મોટાભાગના આચાર્યો ત્રણેયને ભિન્ન માને છે.

આચાર્યાંગ^{૨૨૭} અને સૂત્રકૃતાંગ^{૨૨૭}(ક) માં વિદરં (દષ્ટ), મયં (શ્રુત), મયં (મત) અને વિષ્ણાયં (વિજ્ઞાત)નો ઉલ્લેખ મળે છે, જેમાંથી પ્રથમના ત્રણ શબ્દોને અનુક્રમે દર્શન, શ્રુત અને મતિ સાથે સંબંધ છે. દર્શન શબ્દનો સર્વપ્રથમ ઉલ્લેખ દશવૈકલ્પિકમાં મળે છે. ૨૨૮ મહાવીર માટે સર્વજ્ઞના અર્થમાં અર્ણવનાથ અને અર્ણવતંડણ વિશેષણોનો ઉપયોગ થયો છે. ૨૨૯ આ બધા ઉલ્લેખો સૂચવે છે કે, પ્રાચીન આગમકાળમાં જ્ઞાન અને દર્શન વચ્ચે ભેદ હતો. ૨૩૦ આથી એમ માનવું પડે કે જ્ઞાનદર્શનનો અભેદ માનતી પરંપરા કરતાં ભેદ માનતી પરંપરા પ્રાચીન છે.

(ગ) જ્ઞાન-દર્શનનો અભેદ : આ મતના સમર્થક સિદ્ધસેન દિવાકર છે. ૨૩૧ કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનના ક્રમવર્તિત્વની માન્યતા પ્રાચીનકાળથી ચાલી આવતી હતી. આ પછી તત્ત્વાર્થના કાળમાં યુગપત્ પક્ષનો ઉલ્લેખ જેવા મળે છે. ૨૩૨ સંભવ છે કે મીમાંસકો અને ઔદ્ધોના આક્ષેપોનો સામનો કરીને જિનતું સર્વજ્ઞત્વ સિદ્ધ કરવા માટે કે તર્કશીલ જૈનાચાર્યોને જ પરંપરાપ્રાપ્ત ક્રમવાદમાં ત્રુટિ દેખાવાના કારણે જૈનપરંપરામાં ક્રમવાદની વિરુદ્ધ યુગપત્વાદ દાખલ થયો હોય. ૨૩૩ આ પછી અભેદવાદ દાખલ થયો. જેનું સમર્થન સિદ્ધસેન દિવાકરે કર્યું. સંભવ છે કે સિદ્ધસેન પહેલાં પણ વૃદ્ધાચાર્ય^{૨૩૪} નામના આચાર્ય અભેદવાદના સમર્થક રહ્યા હોય એમ પં. સુખલાલજીનું કહેવું છે ૨૩૫

સિદ્ધસેન દિવાકરે ક્રમવાદ અને યુગપત્વાદનું ખંડન કરીને કહ્યું કે કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન પરસ્પર ભિન્ન નથી, પણ અભિન્ન છે, કારણ કે (૧) ક્ષીણ આવરણવાળા જિનમાં વ્યક્ત-અવ્યક્ત અર્થાત્ જ્ઞાન-દર્શન એવા ભેદો સંભવતા નથી, કારણ કે જેમ તેને મતિજ્ઞાન હોતુ નથી, તેમ જ્ઞાનોપયોગથી અન્ય કાળમાં દર્શન પણ હોતુ નથી. ૨૩૬ (૨) મત્યાદિ ચાર જ્ઞાનોની પરસ્પર ભિન્નતા સુસંગત છે, કારણ કે તેઓના વિષયો ભિન્ન છે, (જેમ કે અવધિ રૂપિદ્રવ્ય વિષયક છે અને

મનઃપર્યાય મનોદ્રવ્યવિષયક છે) જ્યારે કેવલજ્ઞાન-દર્શન અભિન્ન છે, કારણ કે તે બંને સકલ છે; અનાવરણ છે; અનંત છે અને અક્ષય છે.^{૨૩૭} (૩) કેવલનો જ્ઞાનમાં પાઠ હોવાથી તે જ્ઞાન છે અને દર્શનમાં પાઠ હોવાથી તે દર્શન છે, અહીં પારિભાષિક શાબ્દિક ભિન્નતા છે, પારમાર્થિક નહિ.^{૨૩૮} (૪) બંનેને અભિન્ન માનવાથી બંનેનું અપર્યાવસિતત્વ અને આનન્દ્ય સંગત બની શકે છે.^{૨૩૯}

મતિનિમિત્ત અર્થપ્રતીતિમાં દર્શનની શક્યતા નથી.^{૨૪૦} વસ્તુતસ્તુ અસ્પૃષ્ટ અર્થમાં આંખ વડે જે જ્ઞાન થાય છે, તે જ અક્ષુદ્દર્શન છે અને ઇન્દ્રિયોના અવિષયભૂત અર્થમાં મન વડે જે જ્ઞાન થાય છે તે જ અચક્ષુદ્દર્શન છે.^{૨૪૧} અતીન્દ્રિયપ્રતીતિમાં પણ દર્શનની શક્યતા નથી, કારણ કે અવધિજ્ઞાનમાં અસ્પૃષ્ટ ભાવો પ્રત્યક્ષ હોય છે, તેથી અવધિજ્ઞાન એ જ અવધિદર્શન છે. આ જ રીતે કેવલજ્ઞાન દર્શનની અભિન્નતા પ્રતીત છે.^{૨૪૨} શ્રદ્ધાનરૂપ દર્શન અને જ્ઞાન પણ અભિન્ન છે.^{૨૪૩}

(આ) જ્ઞાન-દર્શનનો ભેદ : મોટા ભાગના જૈનાચાર્યો ચક્ષુરાદિદર્શન, શ્રદ્ધાનરૂપદર્શન અને મત્યાદિજ્ઞાન એ ત્રણેયને પરસ્પર ભિન્ન માને છે :

(૧) ચક્ષુરાદિદર્શન અને શ્રદ્ધાનરૂપ દર્શનનો ભેદ : ચક્ષુરાદિદર્શનનો દર્શનાવરણીય કર્મો સાથે સંબંધ છે, જ્યારે શ્રદ્ધાનરૂપ દર્શનને દર્શનમોહનીય સાથે છે.^{૨૪૪} વળી દર્શનાવરણના અને મોહનીયના આસ્રવો ભિન્ન છે,^{૨૪૫} આથી ઉક્ત બંને પ્રકારનાં દર્શનો ભિન્ન ભિન્ન છે

(૨) ચક્ષુરાદિદર્શન અને જ્ઞાનનો ભેદ : ચક્ષુરાદિદર્શન અને જ્ઞાન ભિન્ન છે, એવી માન્યતા આગમકાળથી ચાલી આવી છે. કારણ કે દર્શનને અનાકાર અને જ્ઞાનને સાકાર માનવામાં આવ્યું છે^{૨૪૬} તેમજ બંનેનાં આવરણોને ભિન્ન^{૨૪૭} સ્વીકાર્યાં છે. ધવલાટીકાકાર બંને વચ્ચે કાર્યકારણ સંબંધ માને છે. તેઓ કહે છે કે, ચાક્ષુષજ્ઞાન, ચક્ષુભિન્ન ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન. અવધિજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાનના કારણભૂત જે સ્વસંવેદનો છે તેઓ અનુક્રમે ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન અને કેવલદર્શન છે.^{૨૪૮}

(૩) દર્શન-જ્ઞાનનો સંબંધ : શ્રદ્ધાનરૂપદર્શન, ચક્ષુરાદિદર્શન અને જ્ઞાન પરસ્પર ભિન્ન છે, આમ છતાં શ્રદ્ધાનરૂપદર્શન અને ચક્ષુરાદિદર્શન એ બંનેને જ્ઞાન સાથે સંબંધ છે, જે નીચે પ્રમાણે છે :

શ્રદ્ધાનરૂપદર્શન અને જ્ઞાન : જૈન પરંપરા માને છે કે, જે શ્રદ્ધાનરૂપ દર્શનની

પ્રાપ્તિ હોય તો જ જ્ઞાનને સમ્યક્જ્ઞાન કહી શકાય. ૨૪૦ ઉમાસ્વાતિ કહે છે કે, જો શ્રદ્ધાનરૂપ દર્શન હોય તો જ્ઞાન અને ચરિત્ર હોય કે ન પણ હોય, પરંતુ જો ચરિત્ર હોય તો જ્ઞાન હોય જ અને જ્ઞાન હોય તો ઉક્ત દર્શન હોય જ. ૨૫૦ પૂજ્યપાદ સ્પષ્ટતા કરે છે કે, લૌકિકજ્ઞાન અને શ્રદ્ધાનરૂપદર્શન યુગપત્ ઉત્પન્ન થાય છે, ૨૫૧ પરંતુ અલૌકિક જ્ઞાનોની પ્રાપ્તિ માટે વિશેષ પ્રયત્ન કરવાનો રહે છે, તેથી શ્રદ્ધાનરૂપ દર્શનની પ્રાપ્તિ પછી અલૌકિકજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કાલક્રમે થાય છે એમ માનવું પડે.

(બ્યા) ચક્ષુરાદિદર્શન અને જ્ઞાન :

(૧) મત્યાદિજ્ઞાનીને પ્રાપ્ત થતાં દર્શન : આગમોમાં જાગૃહ પાસે શબ્દો એક સાથે ઉલ્લેખાયેલા જોવા મળે છે. જૈનાચાર્યો જાગૃહનો સંબંધ જ્ઞાન સાથે અને પાસેનો સંબંધ દર્શન સાથે જોડે છે. આ સંબંધ નંદિના કાળ સુધી સ્થિર થયો ન હતો, એમ માનવું પડે, કારણ કે શ્રુત અને મનઃપર્યાયને દર્શન ન હોવા છતાં તે બંને જ્ઞાનોની વિચારણામાં ત્યાં પાસે શબ્દ પ્રયોગનો છે, બ્યારે મતિને પોતાનાં દર્શન હોવા છતાં તેની વિચારણામાં જ પાસે શબ્દ પ્રયોગનો છે. ૨૫૨ આથી પાસે-જ પાસે શબ્દોને સમજવરા માટે નંદિના ટીકાકારોને પ્રયાસ કરવો પડ્યો છે. આ સંદર્ભમાં એમ કહી શકાય કે નંદિ પંચીના કાલમાં પાસેનો સંબંધ દર્શન સાથે સ્થિર થયો.

(૩) મતિજ્ઞાનીને પ્રાપ્ત થતાં દર્શન : મતિજ્ઞાનીને પ્રાપ્ત થતાં દર્શન અંગે એ પરંપરા જોવા મળે છે : પૂજ્યપાદ, જિનદાસગણિ, હરિભદ્ર, અકલંક, ધવલા-ટીકાકાર, વિદ્યાનંદ, હેમચન્દ્ર અને મલયગિરિ આદિ કેટલાક આચાર્યો મતિજ્ઞાનીને અવગ્રહ-ઈહાથી લિનત ચક્ષુ-અચક્ષુ દર્શન હોય છે એમ માને, ૨૫૩ બ્યારે અભયદેવસૂરિ આદિ કેટલાક આચાર્યો મતિજ્ઞાનીને અવગ્રહ-ઈહારૂપ દર્શન હોય છે એમ માને છે. ૨૫૪

મતિજ્ઞાનીને ચક્ષુ અને અચક્ષુ એમ બે દર્શન હોય છે. ચક્ષુદર્શનનો અર્થ સ્વસ્પષ્ટ છે. પાંચસંગ્રહકાર અચક્ષુદર્શનનો અર્થ શ્રોત્ર, દ્રાણ્ય, જીહ્વા સ્પર્શ અને મન વડે સ્વવિષયનું સામાન્યગ્રહણ એવો કરે છે. ૨૫૫ આ અર્થ અનુસાર અચક્ષુ દર્શનના પાંચ પ્રભેદો છે એમ માનવું પડે. ઉક્ત વ્યવસ્થા અનુસાર ચક્ષુદર્શન અચક્ષુમતિની પૂર્વે અને અચક્ષુદર્શન શ્રોત્રમતિ, દ્રાણ્યમતિ આદિ યાકીના પાંચ મતિ-ભેદોની પૂર્વે પ્રાપ્ત થાય છે. સિદ્ધસેન દિવાકરને મનોજન્યજ્ઞાન અને અચક્ષુદર્શનનો અભેદ અભિપ્રેત હોવાથી તેમણે અચક્ષુદર્શનનો અર્થ માનસદર્શન કર્યો છે. ૨૫૬

લગવતીમાં મતિની ક્ષેત્રાદિ વિચારણામાં પાસહ અને જ પાસહ એમ બે પાઠ મળે છે, જ્યારે નંદિમાં જ પાસહ પાઠ મળે છે. જિનદાસગણિ આદિ આચાર્યો દર્શન સ્વીકારતા હોવાથી તેઓને નંદિગત પાઠને જુદી જુદી રીતે સમજાવવો પડ્યો છે : જ પાસહ એટલે મતિજ્ઞાની ધર્માસ્તિકાય આદિને પૂર્ણપણે (અર્થાત્ સર્વપર્યાયના સંદર્ભમાં) જ્ઞેતો નથી. હરિભદ્રને અનુસરીને મલ્લયગિરિએ સ્પષ્ટતા કરી કે યોગ્ય દેશમાં રહેલા શબ્દાદિને તે જુએ છે. (૨) શ્રુતનિશ્ચિનમતિજ્ઞાની સૂત્રના આદેશથી કેટલાક અર્થોને જાણે છે, સર્વને નહિ. ઉક્ત ખન્ને સમજૂતીઓ જિનભદ્રાનુસારી છે. ૨૫૮

અભયદેવસૂરિ લગવતીસૂત્રગત એ પાઠોમાંથી પાસહ પાઠ સ્વીકારે છે અને અવગ્રહ-ઈહાને દર્શનરૂપ માનીને તેને સમજાવે છે. ૨૫૯ અવગ્રહ-ઈહાને દર્શન માનતો મત સિદ્ધસેન દિવાકર પહેલાં પણ અસ્તિત્વમાં હતો એવું અનુમાન કરી શકાય, કારણ કે સિદ્ધસેન દિવાકરને એવું ખંડન કરવાની ફરજ પડી છે. ૨૬૦

જિનભદ્ર પણ આ મતનું સમર્થન કરતા હોય તેમ જણાય છે, કારણ કે, તેઓ સમ્યક્ત્વ અને શ્રુતના ભેદની વિચારણામાં અવગ્રહ-ઈહા દર્શનરૂપ છે એવું દર્શનરૂપે, કેચિત્ કલા સિવાય જણાવે છે અને અવગ્રહને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અનાકારરૂપ કહે છે. ૨૬૧ આ મત જિનભદ્ર પછીના કાળમાં પણ ચાલુ રહ્યો હોય એમ કહી શકાય, કારણ કે અક્લંક, ધવલાટીકાકાર, વિદ્યાનંદ અને હેમચન્દ્રને સિદ્ધ કરવું પડ્યું છે કે, દર્શન એ જ્ઞાનથી ભિન્ન છે, અભયદેવસૂરિએ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ઉક્ત મત સ્વીકાર્યો છે. યશોવિજયજી ૨૬૧ (ક) એક તરફ અવગ્રહને દર્શનરૂપ માનતા જણાય છે, તો બીજી તરફ તેઓ દર્શનને પ્રમાણકોટિથી (જ્ઞાનથી) અહાર રાખે છે.

સિદ્ધસેન દિવાકર આદિ આચાર્યોની ઉક્ત મતના વિરોધમાં દલીલો આ પ્રમાણે છે : સિદ્ધસેન દિવાકર કહે છે કે, જો અવગ્રહને દર્શનરૂપ માનવામાં આવશે તો જ્ઞાનોપયોગ આઠ પ્રકારનો છે અને દર્શનોપયોગ ચાર પ્રકારનો છે, ૨૬૨ એ વ્યવસ્થામાં અને મતિભેદોની ૨૮ની સંખ્યામાં વિસંગતિ ઉપરિચિત થશે. અક્લંક કહે છે કે, જો કારણ ભિન્ન ભિન્ન હોય તો તેમાંથી જન્મતાં કાર્ય પણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. કારણભૂત દર્શનાવરણ અને જ્ઞાનાવરણ પરસ્પર ભિન્ન છે તેથી કાર્યભૂત દર્શન અને જ્ઞાન પરસ્પર ભિન્ન છે. ધવલાટીકાકાર અને વિદ્યાનંદ દર્શનને કારણરૂપ અને જ્ઞાનને કાર્યરૂપ કહીને ખંડનું ભિન્નત્વ સિદ્ધ કરે છે. વિદ્યાનંદ સ્પષ્ટતા કરે છે કે, દર્શનથી અવગ્રહજ્ઞાન જન્મતું હોવા છતાં અવગ્રહના ઈન્દ્રિયમનોજન્યત્વમાં વિસંગતિ આવતી નથી, કારણ કે તેનું ઈન્દ્રિયમનોજન્યત્વ પારંપરિક સમજવાતું છે. હેમચન્દ્ર કહે છે કે, દર્શનનું પરિણામ અવગ્રહ છે. ૨૬૩

ક્રમ : દર્શન પછી જ્ઞાનના ક્રમમાં જ્ઞાન-પ્રાપ્તિ થાય છે. પૂજ્યપાદીય પર-પરાએ કરેલી સ્પષ્ટતા અનુસાર અવગ્રહની પૂર્વે દર્શન હોય છે, વ્યંજનાવગ્રહ અવ્યક્ત હોય છે, જ્યારે અર્થાવગ્રહ વ્યક્ત હોય છે.^{૨૬૬} અવ્યક્તતર > અવ્યક્ત > અને વ્યક્ત પ્રતીતિ અનુક્રમે દર્શન વ્યંજનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહ છે. જેમકે ખગલીને જ્ઞેષ્ઠ તે એતત કિંચિત્ વસ્તુ એવી પ્રાથમિક પ્રતીતિ દર્શન છે અને તે પછી ઈદં રૂપમ્ એવી પ્રતીતિ અર્થાવગ્રહ છે

વિષયેન્દ્રિયસંયોગને વ્યંજનાવગ્રહ માનતા આચાર્યો જિનભદ્ર અને યશો-વિજયજી અવગ્રહને જ દર્શનરૂપ માનતા હોવાથી કશી વિસંગતિ ઉપસ્થિત થતી નથી,^{૨૬૬} જ્યારે હરિભદ્રીય વ્યવસ્થામાં વિસંગતિ ઉપસ્થિત થાય છે. કારણ કે તેઓ એક તરફ દર્શન પછી અવગ્રહ સ્વીકારે છે, જ્યારે બીજી તરફ વિષયેન્દ્રિય-સંયોગને જ વ્યંજનાવગ્રહ માને છે.^{૨૬૭} આથી વ્યંજનાવગ્રહની પૂર્વે દર્શનને અવકાશ રહેતો નથી. સંભવ છે, આ મુશ્કેલી મલ્લયગિરિના ધ્યાનમાં આવી હતી, પરિણામે તેમણે અવગ્રહની વિચારણામાં દર્શનની ચર્ચા કરી નથી.^{૨૬૭}

(ખ) શ્રુતજ્ઞાનીને પ્રાપ્ત થતું દર્શન : આ અંગે બે પરંપરા જોવા મળે છે : જિનભદ્રકાલીન કેટલાક આચાર્યો શ્રુતજ્ઞાનીને અચક્ષુદ્દર્શન હોય છે એમ માને છે, જ્યારે જિનભદ્ર, જિનદાસગણિ, હરિભદ્ર, મલ્લયગિરિ આદિ આચાર્યો શ્રુતજ્ઞાનીને અચક્ષુદ્દર્શન નથી એમ માને છે. શ્રુતજ્ઞાની નંદિગત વિચારણામાં પાસહ અને જ પાસહ એમ બે પાઠબેદો હતા, તેમાં જિનભદ્રકાલીન કેટલાક આચાર્યો પાસહ પાઠ સ્વીકારતા હતા અને તેની સંગતિ અચક્ષુદ્દર્શનના સંદર્ભમાં ખેસાડતા હતા, જ્યારે જિનભદ્રને આ વ્યવસ્થા સ્વીકાર્ય ન હતી. તેમણે જ પાસહ પાઠ સ્વીકાર્યો હતો, તેની સંગતિ પશ્ચત્તાના સંદર્ભમાં ખેસાડી, અચક્ષુદ્દર્શનના સંદર્ભમાં નહિ.^{૨૬૯} જિનદાસગણિ પાસહ પાઠ સ્વીકારે છે, પણ તેની સંગતિ જિનભદ્રાનુસારી આપે છે. હરિભદ્ર અને મલ્લયગિરિ હેમચન્દ્રસૂરિ જિનદાસગણિને અનુસરે, છે,^{૨૭૦} મલ્લયગિરિ પાસહ પાઠ સ્વીકારે છે, પરંતુ તેની સમજૂતી જુદી રીતે આપે છે. તેઓ કહે છે કે પાસહ એટલે જાણે જોતો હોય તેમ. જેમ કે કોઈ આચાર્ય પોતાના શિષ્યોને મેરુ આદિ અર્થો ચિત્રમાં દોરીને સમજાવતા હોય ત્યારે જોનારને એમ લાગે કે, આ આચાર્ય મેરુ આદિ અર્થો જાણે સાક્ષાત્ જોતા હોય તેમ લાગે છે.^{૨૭૧} આ સિવાય સિદ્ધસેન દિવાકર, વીરસેનાચાર્ય અને શ્રીચન્દ્રસૂરિ આદિ આચાર્યો પણ શ્રુતજ્ઞાનીને દર્શન નથી એમ માને છે.^{૨૭૨} આ બધી વિગતો તપાસતાં એમ કહી શકાય કે શ્રુતજ્ઞાનીને અચક્ષુદ્દર્શન હોય છે એ મત સ્વીકાર્ય બની શક્યો નથી, કારણ કે મોટા ભાગના જૈનાચાર્યો શ્રુતજ્ઞાનીને દર્શન નથી એમ માને છે.

(ગ) અવધિજ્ઞાનીને પ્રાપ્ત થતું દર્શન : અવધિજ્ઞાનીને અવધિદર્શન હોય છે એ વિષે કશો વિવાદ નથી. હાલસ્થને જ્ઞાનની પૂર્વે દર્શન હોય છે,²⁷² એ નિયમાનુસાર અવધિદર્શન પછી અવધિજ્ઞાનનો ક્રમ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ બધી લઘિધની પ્રાપ્તિ સાકાર ઉપયોગમાં થાય છે,²⁷⁴ એ નિયમના આધારે અવધિજ્ઞાન પછી અવધિદર્શન એવો ક્રમ પણ સ્વીકારી શકાય. શ્રી નગીનભાઈ શાહ આ ક્રમનું સમર્થન કરે છે.²⁷⁵

(ધ) મનઃપર્યાયજ્ઞાનીને પ્રાપ્ત થતું દર્શન : આ અંગે બે પરપરા જોવા મળે છે : કેટલાક આચાર્યો મનઃપર્યાયજ્ઞાનીને દર્શન નથી એમ માને છે, બ્યારે કેટલાક આચાર્યો મનઃપર્યાયજ્ઞાનીને દર્શન છે એમ માને છે. અલખત્ત, તે કથું દર્શન છે તે અંગે મતભેદ છે, જેમકે કેટલાક આચાર્યો તેને અચક્ષુદ્દર્શન માને છે; કેટલાક અવધિદર્શન માને છે, તેા કેટલાક મનઃપર્યાયદર્શન માને છે.

સિદ્ધસેન દિવાકર, જિનભદ્રનિદિષ્ટ કેટલાક આચાર્યો, અક્લંક અને વીર-સેનાચાર્ય આદિ આચાર્યો મનઃપર્યાયજ્ઞાનીને દર્શન માનતા નથી.²⁷⁶ જિનભદ્ર-કાલીન કેટલાક આચાર્યો આ વિષે એવી સ્પષ્ટતા કરતા હતા કે મનઃપર્યાયજ્ઞાન પ્રથમથી જ સ્પષ્ટ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ત્યાં દર્શનનો પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતો નથી. કેટલાક આચાર્યો મનઃપર્યાયની નંદિગત²⁷⁷ વિચારણામાં પ્રાપ્ત થતા પાસહ પદની સંગતિ પ્રજ્ઞાપનોક્ત પદ્યત્તાના સંદર્ભમાં બેસાડતા હતા. મલધારી હેમચન્દ્ર-સૂરિ પર્યત્તાવાળા મતનું સમર્થન કરે છે.²⁷⁸

મનઃપર્યાયજ્ઞાની અનુમાન વડે બાહ્ય ઘટાદિ અર્થોને અચક્ષુદ્દર્શનથી જુએ છે એમ કહીને જિનભદ્ર નંદિસંમત પાસહ પદની સંગતિ બેસાડે છે.²⁷⁹ મલધારી હેમચન્દ્રસૂરિ અને શ્રીચન્દ્રસૂરિ જિનભદ્રનું સમર્થન કરે છે.²⁸⁰

જિનદાસગણિ પાસહની સંગતિ એક તરફ જિનભદ્રાનુસારી આપે છે, તેા બીજી તરફ પાસહ નો અર્થ સામાન્ય મનોદ્રવ્યની રૂપિત અને જ્ઞાણનો અર્થ વિશેષ મનોદ્રવ્યની રૂપિત એવો કરે છે. હરિભદ્ર અને મલયગિરિ જિનદાસગણિની બન્ને સમજૂતીઓનું સમર્થન કરે છે.²⁸¹ અલખત્ત, મલયગિરિ બીજી સમજૂતી અંગે એવી સ્પષ્ટતા કરે છે કે સામાન્ય મનોદ્રવ્યની રૂપિતની વ્યવસ્થા વ્યવહારતઃ છે, પરમર્થતઃ તેા બન્ને રૂપિત જ્ઞાનરૂપ જ છે.²⁸² એનો અર્થ એવો થયો કે મલયગિરિને જિનભદ્રીય વ્યવસ્થા જ સંમત છે

જિનભદ્રકાલીન કેટલાક આચાર્યો માનતા હતા કે, મનઃપર્યાયજ્ઞાની અવધિ-દર્શનથી જુએ છે (પાસહ). પ્રસ્તુત વ્યવસ્થા અંગે અસંમતિ દર્શાવતાં જિનભદ્ર

કહે છે કે, સૂત્રમાં આવી વ્યવસ્થા નથી. કેટલાક આચાર્યો એવી રીતે સંમતિ ખેંસાડતા હતા કે સૂત્રગત પાસદ્દ પદ સંલવિતતાના અર્થમાં છે, તે એ રીતે કે જો મનઃપર્યાયજ્ઞાનીને અવધિજ્ઞાન હોય તો અવધિદર્શનથી જુએ અને જો અવધિજ્ઞાન ન હોય તો ન જુએ.^{૨૮૨}

કેટલાક આચાર્યો પાસદ્દની એવી વ્યવસ્થા કરતા હતા કે મનઃપર્યાયજ્ઞાની મનઃપર્યાયદર્શનથી જુએ છે. જો કે સૂત્રમાં મનઃપર્યાયદર્શનનો ઉલ્લેખ નથી. તેમ છતાં કશી વિસંગતિ આવતી નથી, કારણકે જેમ સૂત્રમાં વિભંગદર્શનનો ઉલ્લેખ ન હોવા છતાં અવધિદર્શનમાં તેનો અંતર્ભાવ માનીને તેનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવામાં આવે છે, તેમ અવધિદર્શનમાં મનઃપર્યાયદર્શનનો અંતર્ભાવ માનીને તેનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવું જોઈએ. જિનભદ્ર આ વ્યવસ્થા સાથે અસંમતિ દર્શાવતાં જણાવે છે કે મનઃપર્યાય દર્શનનું અસ્તિત્વ છે જ નહિ કારણ કે ભગવતીસૂત્રમાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું છે કે, મનઃપર્યાયજ્ઞાની જો અવધિજ્ઞાનવાળો હોય તો તેને ત્રણ દર્શનો હોય અને અવધિજ્ઞાનવાળો ન હોય તો તેને બે દર્શન હોય.^{૨૮૪} આમ અવધિદર્શન અને મનઃપર્યાયદર્શનવાળો મત સ્વીકાર્યો બની શક્યો નથી.

ઉપર્યુકત તમામ વિગતો તપાસતાં એમ કહી શકાય કે મોટા ભાગના જૈનાચાર્યો મનઃપ્રાયજ્ઞાનીને દર્શન માનતા નથી. પ્રસ્તુત વિધાનમાં જિનભદ્રીય વ્યવસ્થા વિસંગતિ ઉપસ્થિત કરતી નથી, કારણ કે તેમણે સ્વીકારેલું અચ્ચક્ષુદ્દર્શન બાહ્ય અર્થ સાથે સંબંધિત છે.

જૈનેતર દર્શનોમાં પણ આવી જ વ્યવસ્થા જોવા મળે છે. જેમ કે સાંખ્ય-યોગ અનુસાર પુરુષ પોતાના ચિત્તની વૃત્તિઓને જોઈ શકે છે, પરંતુ અન્ય પુરુષના ચિત્તની વૃત્તિઓને જોઈ શકતો નથી, માત્ર જાણી શકે છે. બૌદ્ધદર્શનિકાનું પણ આવું જ મત્તવ્ય છે કે, ચિત્ત પરિચિત્તને જાણે ખરું, પણ જુએ નહિ.^{૨૮૫}

(૩) કેવલીને પ્રાપ્ત થતું દર્શન :- આ અંગે જૈનપરંપરામાં ત્રણ પક્ષો જોવા મળે છે : કેવલજ્ઞાન-કેવલદર્શનનો કમપક્ષ, યુગપત્તપક્ષ અને અભેદપક્ષ. આ પક્ષો અંગેની ઐતિહાસિક માહિતી અને અભેદપક્ષની વિચારણા પૂર્વે થઈ ચૂકી છે^{૨૮૬} તેથી અહીં યુગપત્તપક્ષ અને કમપક્ષની વિચારણા અભિપ્રેત છે.

યુગપત્તપક્ષ:-કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનનો ઉપયોગ એક સાથે (યુગપત્ત) હોય છે એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ સર્વપ્રથમ તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં જોવા મળે છે,^{૨૮૭} જેનું સમર્થન મલ્લવાદી, કુંદકુંદ, પૂન્યપાદ, સમંતભદ્ર,^{૨૮૮} અકન્નક અને વીરસેનાચાર્ય^{૨૮૯} આદિ

આચાર્યોએ કયું. પૂજ્યપાદ કહે છે કે, નિરાવરણ હોવાથી કેવલજ્ઞાન અને કેવલ-દર્શનનો ઉપયોગ યુગપત્ છે. અકલંક અને વીરસેનાચાર્ય એનું સમર્થન કરે છે. ૨૧૦ અકલંક સ્પષ્ટતા કરે છે કે, જેમ નિરાવરણ સૂર્યનો તાપ અને પ્રકાશ એક સાથે રહે છે, તેમ કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન એક સાથે રહે છે. ૨૧૧

આ સિવાય જિનભદ્રની પૂર્વેના કાલના યુગપત્-વાદીઓની દલીલો સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે છે, જેનો ઉદ્દેશ્ય કમવાદમાં માનતા જિનભદ્રે પૂર્વપક્ષરૂપે કર્યો છે :-
 (૫) કેવલજ્ઞાન-કેવલદર્શનનો ઉપયોગ યુગપત્ માનવાથી અનેનું સૂત્રોક્ત સાહિ-અપર્યાવસિતત્વ અને તુલ્યાસ્રવત્વ સંગત અને છે, ૨૧૨ (૨) અનેનો ઉપયોગ કમથી માનવામાં કેટલીક વિસંગતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, જેમ કે, (ક) કમમાં માનવાથી અને સાહિસપર્યાવસિત ગણાવા લાગશે, કારણ કે એકની હાજરી વખતે બીજું ગેરહાજર હોય છે. (ખ) અનેના આવરણનો ક્ષય નિરર્થક અને, કારણ કે આવરણનો ક્ષય થયા પછી પણ અનેમાંથી એક ગેરહાજર રહે છે, તેથી એકના અભાવ માટે બીજાને જ આવરણ તરીકે સ્વીકારવું પડે, કેમકે તદાવરણકમક્ષય તો પહેલેથી થઈ ચૂક્યો છે. આ રીતે કમપક્ષ સ્વીકારતાં ધ્વંસેતરાવરણદોષ પ્રાપ્ત થાય અને જે તે ન સ્વીકારવામાં આવે તો નિષ્કારણાવરણદોષ પ્રાપ્ત થાય. (ગ) કેવલીને પાક્ષિક સર્વજ્ઞત્વ-સર્વદર્શિત્વ પ્રાપ્ત થશે, કારણ કે તે જ્યારે સર્વજ્ઞ છે ત્યારે સર્વદર્શી નથી અને જ્યારે સર્વદર્શી છે ત્યારે સર્વજ્ઞ નથી. (ઘ) કેવલજ્ઞાન દર્શનાવરણનો ક્ષય થતાં અનેમાંથી પ્રથમ ઉત્પત્તિ કોની તેનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. ૨૧૩ (૬) 'કેવલિણો કેવલોવયોગેણ પદમા (નો અવદમા)એ આગમપ્રમાણુ યુગપત્ પક્ષનું સમર્થન કરે છે. ૨૧૪ (ચ) ભગવતી' અને પ્રજાપતામાં પ્રાપ્ત થતાં 'ત્રિણો સમયં જ્ઞં જ્ઞાણતિ જ વિ વામતિ' ૨૧૫ એવો ઉદ્દેશ્ય યુગપત્ વાદમાં કશી વિસંગતિ ઉપસ્થિત કરતો નથી, કારણ કે અહીં જિ. નો અર્થ જિન જેવો કે જિનશાસિત અર્થાત્, હૃદયથ એવો કરવાનો છે. ૨૧૬

કમપક્ષ-નિયુક્તિકાર, જિનભદ્ર, જિનદાસગણુ, હરિભદ્ર અને મલયગિરિ આદિ આચાર્યો આ પક્ષનું સમર્થન કરે છે. યુગપત્પક્ષ સામે તેઓની મુખ્ય મુખ્ય દલીલો આ પ્રમાણે છે : નિયુક્તિકાર કહે છે કે, કેવલીને અને ઉપયોગો યુગપત્ હોતા નથી. ૨૧૭ જિનભદ્ર કહે છે કે : (૧) જેમ મત્યાદિ ત્રણ જ્ઞાનોના ૬૬ સાગરો-પમ સુધીના ક્ષયોપશમની વાત ઉપયોગનિરપેક્ષ લગ્નિના સંદર્ભમાં છે, તેમ કેવલ-જ્ઞાન-દર્શનનું સાહિઅપર્યાવસિતત્વ ઉપયોગનિરપેક્ષ લગ્નિના સંદર્ભમાં છે. ૨૧૮ (૨) ઉપયોગ કમથી પ્રાપ્ત થાય છે એવો સર્વ જ્ઞાનોનો સ્વભાવ છે, આમ છતાં ધ્વંસે-તરાવરણ અને નિષ્કારણાવરણ જેવા દોષો ઉપસ્થિત કરવામાં આવશે તો તે દોષો મત્યાદિજ્ઞાનોને પણ સમાન રીતે લાગુ પડશે, કારણ કે તે જ્ઞાનો પણ કમિક છે. ૨૧૯

(૩) જેમ મત્યાદિ જ્ઞાનોનો યુગપત્ ઉપયોગ ન હોવા છતાં માત્ર લબ્ધિના કારણે અનુર્જાની કહેવામાં આવે છે. તેમ લબ્ધિના કારણે કેવલીને સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી કહેવામાં આવે છે. (૪) જેમ મતિશ્રુત (અવધિ) યુગપત્ ઉત્પન્ન થયા છતાં તેઓનો ઉપયોગ યુગપત્ નથી, તેમ કેવલજ્ઞાન-દર્શન યુગપત્ ઉત્પન્ન થયા છતાં તેઓનો ઉપયોગ યુગપત્ નથી. (૫) જિણો સમય જં જાણતિ ણ વિ પાસતિ એવો ભગવતી અને પ્રજાપનાગત ઉલ્લેખ તથા ભગવતી (૨૫-૬) ગત અન્ય ઉલ્લેખ ક્રમવાદનું સમર્થન કરે છે.^{૩૦૦}

અમેદપક્ષની માન્યતાનું ખંડન કરતાં જિનભદ્ર કહે છે કે, કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન અભિન્ન નથી, પણ ભિન્ન છે, કારણ કે (૧) જેમ મત્યાદિ એકદેશીય જ્ઞાનોની સમાપ્તિવાળા ભગવાનમાં કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ અક્ષુરોદિ દર્શનોનો સમાપ્તિવાળા ભગવાનમાં કેવલદર્શન ઉત્પન્ન થાય છે. (૨) અવધિજ્ઞાની અને કેવલજ્ઞાની બંને માટે જાણફ વાસફ શબ્દો પ્રયોજ્યા છે, તેથી જે અવધિ જ્ઞાન અને અવધિદર્શનને પૃથક્ માનવામાં આવે તે! કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન પૃથક્ કેમ નહિ ? (૩) ટૂંકમાં કેવલી જ્ઞાનથી ભિન્ન કે અભિન્ન પણ (સામાન્યા-કારણે) જે જુએ છે, તે કેવલ દર્શન છે અને (વિશેષરૂપે) જે જાણે છે તે કેવલજ્ઞાન^{૩૦૧} છે જિનદાસગણિ અને હરિભદ્ર વિશેષણવતીની ગાથાઓ ઉદ્ઘૃત કરીને ક્રમપક્ષનું સમર્થન કરે છે, જ્યારે મલયગિરિ વિશેષણવતી ઉપરાંત વિશેષાવરયક ભાષ્યની પણ ગાથાઓ ઉદ્ઘૃત કરીને વિસ્તારથી વિશેષ રૂપરૂપે ક્રમપક્ષનું સમર્થન કરે છે.^{૩૦૨} ક્રમવાદી આચાર્યો છત્રરથને દર્શન પછી જ્ઞાન માને છે, જ્યારે કેવલીને જ્ઞાન પછી દર્શન માને છે.^{૩૦૩}

જ્ઞાન-દર્શનના ક્રમ અંગે જૈનેતર માન્યતા:-(૧) સાંખ્ય-યોગ અનુસાર ચિત્ત જ્ઞાતા છે અને પુરુષ દ્રષ્ટા છે. પુરુષ ચિત્તવૃત્તિને જુએ છે. ચિત્તનું જ્ઞાનકાર્ય અને પુરુષનું દર્શનકાર્ય યુગપત્ થાય છે. આમ છતાં તાર્કિકરીતે એમ કહી શકાય કે પ્રથમજ્ઞાન (ચિત્તવૃત્તિ) અને પછી દર્શન એવો ક્રમ છે.^{૩૦૪} આ ત્રિગત ઇન્દ્રિય અને અતીન્દ્રિય બંનેને લાગુ પડે છે.^{૩૦૫} (પુ) બૌદ્ધદર્શન નિર્વિકલ્પક પ્રવક્ષ પછી સવિકલ્પક પ્રત્યક્ષનો ક્રમ માને છે. ઉકત બંને પ્રત્યક્ષોને અનુક્રમે જૈનસંમત દર્શન અને જ્ઞાન સાથે સરખાવા શકાય. બૌદ્ધસંમત નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષના ચાર ભેદોમાં^{૩૦૬} ઇન્દ્રિયનિર્વિકલ્પ અને મનોનિર્વિકલ્પન અનુક્રમે જૈનસંમત અક્ષુ અને અચક્ષુદર્શન સાથે તેમજ યોગિનિર્વિકલ્પને જૈનસંમત અવધિદર્શન-કેવલદર્શન સાથે સરખાવી શકાય. આમ બૌદ્ધદર્શન ઇન્દ્રિય-અતીન્દ્રિય બંનેમાં પ્રથમ નિર્વિકલ્પ (દર્શન) પછી સવિકલ્પક (જ્ઞાનનો) ક્રમ સ્વીકારે છે.

(૨) દર્શનની લૌકિક-અલૌકિકતા અને પ્રત્યક્ષતા-પરોક્ષતા - વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ ત્રણેય પરંપરા માને છે કે, ઇન્દ્રિયજન્ય દર્શનો લૌકિક છે, જ્યારે અતીન્દ્રિયદર્શન અલૌકિક છે.^{૩૦૭} જૈનપરંપરા મતિશ્રુતને પરમાર્થતઃ પરોક્ષ અને અતીન્દ્રિય ત્રણ જ્ઞાનને પરમાર્થતઃ પ્રત્યક્ષ માને છે, તેથી અસ્તુ-અચસ્તુદર્શન પરમાર્થતઃ પરોક્ષ છે, અને અવધિ દર્શન-કેવલદર્શન પરમાર્થતઃ પ્રત્યક્ષ છે, જ્યારે વૈદિક અને બૌદ્ધ પરંપરા દર્શન (નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષ)ને પ્રત્યક્ષ જ માને છે.^{૩૦૮}

(૩) દર્શનની ઉત્પાદક સામગ્રી :- ત્રૌકિક દર્શનોની ઉત્પાદક સામગ્રીમાં વિષય અને ઇન્દ્રિયોનો સન્નિપાત આવશ્યક છે, જ્યારે અત્રૌકિક દર્શનોની ઉત્પાદક સામગ્રીમાં માત્ર આત્મશક્તિ આવશ્યક છે. આ આત્મમાં જૈનેતર દર્શનમાં શાંકર-વેદાન્તને બાદ કરતાં કરો મતભેદ નથી. શાંકરવેદાન્ત અનુસાર તત્ત્વમસિ આદિ મહાવાક્યજન્ય અખંડ બ્રહ્મબોધ નિર્વિકલ્પ છે. તેથી દર્શનની ઉત્પાદક સામગ્રીમાં શબ્દાદિ પણ છે.^{૩૦૯}

(૪) બૌદ્ધ પરંપરામાં જ્ઞાન-દર્શન આદિ શબ્દો:- (૧) બૌદ્ધ પરંપરામાં દર્શન શબ્દ ઐન્દ્રિય અને અતીન્દ્રિય બંને અર્થમાં છે. અલબત્ત, મોટે ભાગે જ્ઞાન-દર્શન શબ્દ પૂર્ણમુક્તિ અને ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન-દર્શનનો વાચક છે.^{૩૧૦} જેને જૈનસંમત કેવલજ્ઞાન-કેવલદર્શન સાથે સરખાવી શકાય. (૨) બૌદ્ધસંમત યથાભૂત જ્ઞાન-દર્શનનો અર્થ વસ્તુવું યથાર્થ જ્ઞાન-દર્શન છે,^{૩૧૧} જેને જૈનસંમત સમ્યક્ જ્ઞાન-દર્શન સાથે સરખાવી શકાય. (૩) બૌદ્ધ^{૩૧૨} અને જૈન બંને પરંપરામાં જાગૃહ-વાસહ શબ્દો ઐન્દ્રિય-અતીન્દ્રિય જ્ઞાન-દર્શન માટે પ્રયોજાયા છે. (૪) બૌદ્ધદર્શનમાં દિટ્ઠ શબ્દ અતીન્દ્રિય અર્થનો વાચક છે,^{૩૧૩} જેને જૈનસંમત અવધિદર્શન-કેવલદર્શન સાથે સરખાવી શકાય.

(૮) મિથ્યાજ્ઞાન :

(ક) અર્થ-અજ્ઞાનના બે અર્થ છે : જ્ઞાનનો અભાવ અને મિથ્યાજ્ઞાન. જ્યારે જ્ઞાનનું આવરણ હોય છે ત્યારે જ્ઞાનાભાવ હોય છે. પરંતુ જ્યારે જ્ઞાન-વરણનો ક્ષયોપશમ હોય અને સાથે સાથે મિથ્યાત્વ મોહનીયનો ઉદય હોય ત્યારે મિથ્યાજ્ઞાન હોય છે. અહીં મિથ્યાજ્ઞાનની વિચારણા અભિપ્રેત છે.

(ખ) ભેદો :- જૈનપરંપરામાં મિથ્યાજ્ઞાનની વિચારણા બે રીતે થયેલી જેવા મળે છે : મત્યાદિ ત્રણ જ્ઞાનના સંદર્ભમાં અને પ્રમાણના સંદર્ભમાં. મત્યાદિ ત્રણ જ્ઞાનના સંદર્ભમાં મિથ્યાજ્ઞાનના, મતિઅજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાન એમ ત્રણ ભેદો છે. જ્યારે પ્રમાણના સંદર્ભમાં સંશય, વિપર્યય અને અનધ્યવસાય એમ ત્રણ

ભેદો છે. ઉક્ત અને વિચારણામાં મતિજ્ઞાન આદિ ત્રણ ભેદો પ્રાચીન છે, કારણ કે આગમોમાં અજ્ઞાન^{૩૧૪} અને તેના ઉક્ત ત્રણ ભેદોનો^{૩૧૫} ઉલ્લેખ મળે છે, ન્યારે સંશયાદિ ત્રણ ભેદો પછીના કાળમાં દાખલ થયા હોય તેમ જણાય છે અલખત, પૂજ્યપાદના કાલમાં આ ભેદો સ્થિર થઈ ચૂક્યા હતા;^{૩૧૬} સંભવ છે, જૈનેતર દર્શનગત સંરાયાદિની વિચારણાની અસરતે જૈનપરંપરામાં આ ભેદો દાખલ થયા હોય.

(૧) મતિઅજ્ઞાનાદિ ત્રણ ભેદો : મિથ્યાદષ્ટિના મતિ અને શ્રુત અનુક્રમે મતિઅજ્ઞાન અને શ્રુતઅજ્ઞાન છે.^{૩૧૭} (ક) વિભંગ અંગે ભગવતીમાં એવી સ્પષ્ટતા મળે છે કે, કોષાદિ પાતળાં પડી જતાં, માર્દવાદિ ગુણો આવતાં, તદ્ભવરણીય કર્મોનો ક્ષયોપશમ થતાં અને રૂઢા-અપોહ-માર્ગીણા-ગવેષણા કરતાં કરતાં વિભંગ ઉત્પન્ન થાય છે. વિભંગજ્ઞાની જઘન્યતઃ આંગલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું અને ઉત્કૃષ્ટતઃ અસંખ્યાત હજારો યોજનોને જાણે છે-જુએ છે અને પોતે જે કંઈ જાણે છે જુએ છે, તેથી વિશેષ કંઈ નથી, એમ સમજે છે. પરંતુ ન્યારે મિથ્યાપર્યાયો ક્ષીણ થાય છે અને સમ્યક્ત્વ પર્યાયો વધવા લાગે છે, ત્યારે કમશઃ મિથ્યાત્વ સંપૂર્ણપણે ક્ષીણ થઈ જાય છે, પરિણામે વિભંગ અવધિમાં પરિણમે છે. વિભંગના ગ્રામસંસ્થિત, નગરસંસ્થિત, પશુસંસ્થિત વગેરે પ્રકારો છે.^{૩૧૮} અલખત, આ પ્રકારો વિભંગના વિષયભદ્રતું સૂચન કરે છે, આંતરિક સ્વરૂપનું નહીં. સૂત્રકૃતાંગમાં વિભંગ શબ્દ વિભેદ અર્થપરક પણ છે.^{૩૧૯}

ભગવતીમાં કહ્યું છે કે, જીવને જે એ અજ્ઞાન હોય તો મતિઅજ્ઞાન અને શ્રુતઅજ્ઞાન હોય છે, (કારણ કે શ્રુતની પૂર્વે મતિ અવશ્ય હોય છે.) પરંતુ જે વિભંગની લબ્ધિ હોય તો ઉક્ત ત્રણેય અજ્ઞાન હોય છે.^{૩૨૦} એનો અર્થ એવો થયે કે વિભંગજ્ઞાનીની ઇન્દ્રિયરૂપિત પણ અજ્ઞાનરૂપ હોય છે. અજ્ઞાનના ત્રણ જ પ્રકારો હોવાથી એમ કહી શકાય કે મતિ, શ્રુત અને અવધિમાં જ મિથ્યાત્વની શક્યતા છે, ન્યારે મનઃપર્યાય અને કેવલમાં મિથ્યાત્વની શક્યતા નથી. વિદ્યાનંદ એતું સમર્થન કરે છે.^{૩૨૧}

ઉક્ત ત્રણ મિથ્યાજ્ઞાનો વિશે ભગવતી પછીના કાળમાં એવી સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે કે પરમાવધિ અને સર્વાવધિમાં વિપર્યય (મિથ્યાજ્ઞાન)ની શક્યતા નથી, કારણ કે અવધિના તે પ્રકારો મનઃપર્યાયની જેમ વિશેષ પ્રકારના સંયમથી પ્રાપ્ત થાય છે. ઉક્ત દેશાવધિમાં જ અર્થાત્ અવધિની પ્રથમ કક્ષામાં જ મિથ્યાત્વની શક્યતા છે.^{૩૨૨} મતિઅજ્ઞાન અને શ્રુતઅજ્ઞાનમાં સંશયાદિ ત્રણેય હોઈ શકે છે, ન્યારે વિભંગમાં વિપર્યય અને અનધ્યવસાય એ જે જ હોય છે, સંશય હોતો નથી, કારણ કે વિભંગમાં ઇન્દ્રિયવ્યાપાર નથી.^{૩૨૩}

(૨) સંશયાદિ ત્રણુ ભેદો : ન્યાયદર્શન સંશયાદિ ત્રણુ ભેદો ઉપરાંત એથા ભેદ તરીકે સ્વપ્નનો ઉલ્લેખ કરે છે. સ્વપ્ન અંગેની વિચારણા પૂર્વે થઈ ગઈ છે.^{૩૨૪} સંશયાદિ ત્રણુના સ્વરૂપ વિષે જૈન-જૈનેતર દર્શનમાં કશી વિમતિ નથી.

(અ) સંશય:-ન્યાય, જૈન અને બૌદ્ધદર્શન માને છે કે, એક વસ્તુમાં બે સમાન ધર્મો જણાતાં જ્યારે કશા નિર્ણય ઉપર આવી શકાતું નથી ત્યારે એ અનિશ્ચિતરૂપિને સંશય કહે છે. જેમ કે આજા અધકારમાં દૂરથી ઝાડના થડને જોઈને આ થડ હશે કે માણસ ? એવી ડોલાયમાન પ્રતીતિ સંશય છે.^{૩૨૫} ન્યાય દર્શનના મતે સંશયના પાંચ ભેદ છે : સમાનધર્મોપપત્તિમૂલક, અનેક ધર્મોપપત્તિમૂલક, વિપ્રતિપત્તિમૂલક, ઉપસ્રબ્ધ્યવ્યવસ્થામૂલક અને અતુપસ્રબ્ધ્યવ્યવસ્થામૂલક. આ થડ છે કે પુરુષ એ પ્રતીતિ સમાનધર્મોપપત્તિમૂલક છે.^{૩૨૬}

(આ) વિપયંય :-ન્યાય, જૈન અને બૌદ્ધદર્શન માને છે કે એક વસ્તુને બીજી સમજી લેવી તે વિપયંય છે. જેમ કે થડને માણસ સમજવું.^{૩૨૭} જિનભદ્ર કહે છે કે મિથ્યાદષ્ટિ જીવને મોટેભાગે વિપયંય જ હોય છે, કારણકે તે સર્વત્ર મિથ્યા નિર્ણય કરે છે.^{૩૨૮} સાંખ્ય દર્શનમતે વિપયંયના પાંચ ભેદો છે : અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ. પતંજલિ આ પાંચને મિથ્યાજ્ઞાનમાંથી જન્મતા પાંચ કલેશો તરીકે ઓળખાવે છે.^{૩૨૯} જૈનદર્શનમાં વિદ્યાનંદના મતે ઉપદેશની દષ્ટિએ વિપયંયના બે ભેદો છે : સહજ અને આહાર્ય. અન્યના ઉપદેશ વિના થતું વિપરીત ગ્રહણ સહજ વિપયંય છે, જ્યારે અન્યના ઉપદેશથી થતું વિપરીત ગ્રહણ આહાર્ય વિપયંય છે. સહજ વિપયંય મત્યાદિ ત્રણુ આજ્ઞાનોમાં હોય છે, જ્યારે આહાર્ય વિપયંય માત્ર શ્રુતઅજ્ઞાનમાં હોય છે. અક્ષુરોદિ મતિપૂર્વકતું શ્રુતઅજ્ઞાન પરોપદેશ રહિત હોવાથી સહજવિપયંય છે, જ્યારે શ્રોતમતિપૂર્વકતું શ્રુતઅજ્ઞાન પરોપદેશ જન્મ હોવાથી આહાર્ય છે. સંશય અને અનધ્વવસાયના પણ સહજ અને આહાર્ય એમ બે બે ભેદો છે.^{૩૩૦}

(ઇ) અનધ્વવસાય : આજા અધકારમાં દૂરથી કોઈ વસ્તુ જોઈને આ શું છે ? (કિમેતત્) એવી, કોઈ પણ પ્રકારના (વિશિષ્ટધર્મના) નિર્ણય વિનાની પ્રતીતિ અનધ્વવસાય છે.^{૩૩૧} પ્રશસ્તપાદ અનધ્વવસાયને સંશયના જિન્ન માને છે, જ્યારે ગૌતમ અને વાત્સ્યાયન તેને સંશય રૂપ ગણે છે.^{૩૩૨}

(ઉ) સંશયાદિની તુલના :-વિપયંય નિશ્ચયાત્મક છે, જ્યારે અનધ્વવસાય અને સંશય અનિશ્ચયાત્મક છે. અનધ્વવસાય અને સંશય વચ્ચે ભેદ એ છે કે અનધ્વવસાયમાં કોઈ પણ એક વિષે નિર્ણય નથી, જ્યારે સંશયમાં કોઈ પણ બે વિષે ડોલાયમાન સ્થિતિ છે.

(૩) મતિઅજ્ઞાનાદિ અને સંશયાદિ : પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે કે જૈન પરંપરામાં મતિઅજ્ઞાનાદિ ત્રણની વિચારણા આગમકાળથી ચાલી આવે છે, પછીના કાલમાં સંશયાદિ ત્રણની વિચારણા દ્વાબ્જ થઈ. ૩૩૩ વિપયંય શબ્દ તત્ત્વાર્થમાં મંગે છે, પરંતુ ઉમાસ્વાતિ તેને અર્થ મિથ્યાજ્ઞાન સામાન્ય કરીને તેમાં મતિ-અજ્ઞાનાદિ ત્રણનો અંતર્ભાવ માને છે. તેઓ સ્પષ્ટતા કરે છે કે, જેમ ઉન્મત્ત પુરુષ ક્યારેક માઠીને સુવણું, ક્યારેક સુવણુંને માઠી, તો ક્યારેક માઠીને માઠી માને છે, તેમ મિથ્યાદર્શનને કારણે મત્યાદિ ત્રણ જ્ઞાનો અનુક્રમે મતિઅજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાન છે. પૂજ્યપાદ અને અકલ્પક ઉમાસ્વાતિનું સમર્થન કરે છે. ૩૩૩ પૂજ્યપાદ કારણાદિની દષ્ટિએ વિપયંયના કારણવિપયંય, ભેદાભેદ વિપર્યાસ અને સ્વરૂપ વિપર્યાસ એમ ત્રણ ભેદો કરીને મતિઅજ્ઞાન આદિને સમજાવે છે અને જૈનેતર માન્યતાઓનો અંતર્ભાવ તેમાં કરે છે, જ્યારે અકલ્પક કારણવિપર્યાસ આદિ ભેદોનો ઉલ્લેખ કર્યા સિવાય જૈનેતર માન્યતાઓનો અંતર્ભાવ મિથ્યાજ્ઞાનમાં કરે છે. ૩૩૪

પૂજ્યપાદ કહે છે કે, કારણની ખાખતમાં વિપરીતજ્ઞાન હોવું વિપર્યાસ છે, જેમ કે કેટલાક (યોગમતવાદીઓ) કહે છે કે પૃથ્વી આદિનાં ૪, ૩, ૨, ૧, ગુણ ધરાવતાં પરમાણુઓ તુલ્ય કાર્યનાં આરંભક છે અને કેટલાક (વેદાન્તીઓ) કહે છે કે ૩૫ ગુણ આદિનું એક કારણ અમૂર્ત અને નિત્ય છે. ભેદ-અભેદની ખાખતમાં વિપરીતજ્ઞાન ભેદાભેદ વિપર્યાસ છે, જેમ કે કેટલાકના (યોગદર્શન) મતે કારણ અને કાર્ય ભિન્ન છે અને કેટલાકના (સાંખ્યદર્શન) મતે તે બંને અભિન્ન છે. સ્વરૂપની ખાખતમાં વિપરીતજ્ઞાન સ્વરૂપવિપર્યાસ છે, જેમ કે કેટલાકના (વૈભાષિત) મતે રૂપાદિ નિવિઠ્ઠલપક છે અથવા નથી અને કેટલાકના (વિજ્ઞાનદ્વૈતવાદી) મતે તદ્દાકારપરિણત વિજ્ઞાનનું જ અસ્તિત્વ છે, ઘટાદિ બાહ્ય અર્થનું નહિ. આમ મિથ્યાદર્શનનો ઉદ્ભવ થવાની આવી વિરુદ્ધ કલ્પનાઓમાં શ્રદ્ધા જાગે છે ત્યારે તેવા જીવને મતિઅજ્ઞાન આદિ મિથ્યાઅજ્ઞાનો હોય છે, જ્યારે શ્રદ્ધાનરૂપ દર્શનને કારણે મતિજ્ઞાન આદિ સમ્યક્જ્ઞાન હોય છે. આમ ઉમાસ્વાતિ અને પૂજ્યપાદ વિપયંય પદનો 'સંશયાદિગત વિપયંય' એવો સંકુચિત અર્થ કરતા નથી. આમ છતાં સર્વાર્થસિદ્ધિમાં સંશયાદિ ત્રણનો ઉલ્લેખ મંગે છે. ૩૩૫

(ક) આથી એવું અનુમાન કરી શકાય કે ઉમાસ્વાતિ પછીના કાલમાં સંશયાદિની વિચારણા જૈનપરંપરામાં દ્વાબ્જ થઈ હતી.

જિનસદ્ગે ઈશ્વર અને સંદિગ્ધગ્રાહક અનિશ્ચિત (બહુઆદિ ભેદગત) ભેદ

સંશયરૂપ છે કે કેમ, પરધર્મથી મિશ્રિત-નિશ્રિત (બહુઆદિ ભેદગત) ભેદ વિપર્યાય છે કે કેમ અને અવગ્રહ અનધ્યવસાય રૂપ છે કે કેમ, તેની વિચારણા કરીને, તે જ્ઞાનો સમ્યક્દષ્ટિનાં હોવાથી જ્ઞાનરૂપ છે, એવી સ્પષ્ટતા કરી. ૩૩૦

વિદ્યાનંદ વિપર્યાયનો સંકુચિત અર્થ (સંશયાદિગત વિપર્યાય) કરે છે અને કહે છે કે તત્ત્વાર્થગત 'ચ' ૩૩૦ (ક) શબ્દ સંશય અને અનધ્યવસાય ભેદોનું સૂચન કરે છે. તેઓ સંશયાદિ ત્રણ મિથ્યાજ્ઞાનના સહજ અને આહાર્ય એમ બે ભેદો કરીને જૈનેતર માન્યતાઓનો અંતર્ભાવ તે ભેદોમાં કરે છે. ૩૩૧ આમ વિદ્યાનંદ આદિ કેટલાક આચાર્યોએ સંશયાદિનો અંતર્ભાવ મતિઅજ્ઞાન આદિમાં કરીને પરંપરાપ્રાપ્ત મતિઅજ્ઞાન આદિની વિચારણા અને પછીથી જૈનપરંપરામાં દાખલ થયેલ સંશયાદિની વિચારણાનો સમન્વય કર્યો, જ્યારે હેમચન્દ્ર ૩૩૨ આદિ કેટલાક આચાર્યોએ સંશયાદિની વિચારણા મતિઅજ્ઞાનાદિથી નિરપેક્ષપણે કરી.

(ગ) મિથ્યાજ્ઞાનની જ્ઞાન-અજ્ઞાનરૂપતા : આ અંગે જૈન પરંપરામાં બે રીતે વિચારણા થયેલી છે : તાકિંક પરંપરાના આચાર્યો વિષયના સંદર્ભમાં વિચારણા કરે છે, જ્યારે આગમિક પરંપરાના આચાર્યો સ્વામીના સંદર્ભમાં વિચારણા કરે છે.

(૧) વિષયના સંદર્ભમાં : હેમચન્દ્ર કહે છે કે, વિષયના સંદર્ભમાં સંશયાદિ મિથ્યાજ્ઞાન છે. ૩૩૭ (પછી તે સંશયાદિ સમ્યક્દષ્ટિનાં હોય કે મિથ્યાદષ્ટિનાં) ન્યાય અને બૌદ્ધદર્શન પણ આવો જ મત ધરાવે છે.

(૨) સ્વામીના સંદર્ભમાં : નંદિમાં જણાવ્યા અનુસાર સમ્યક્દષ્ટિ જીવનું જ્ઞાન સમ્યક્જ્ઞાન છે. મિથ્યાદષ્ટિ જીવ જ્ઞાન અજ્ઞાન છે અને સમ્યક્દષ્ટિ જીવનું મિથ્યાશ્રુત સમ્યક્ છે. ૩૧૦ એનો અર્થ એવો થયો કે સમ્યક્દષ્ટિ જીવની કોઇ પણ રૂપિત અજ્ઞાનરૂપ છે. આ વ્યવસ્થાને સુસંગત રહીને સ્પષ્ટતા કરે છે કે, (ક) સમ્યક્દષ્ટિ જીવના જ્ઞાનોપયોગમાં જ્ઞાતા માટે સંશયાદિ જ્ઞાનરૂપ છે, કારણ કે આગમમાં કહ્યું છે કે જે એકને જાણે છે, તે સર્વને જાણે છે અને સર્વને જાણે છે તે એકને જાણે છે. ૩૪૧ આમ પ્રત્યેક વસ્તુ સર્વપર્યાત્મનું હોવાથી સંશયગમ્ય ધર્મો પણ તે મૂળ વસ્તુના જ હોય, જેમ કે થડને પુરુષ માનવાની પ્રક્રિયામાં પુરુષના ધર્મો પણ થડના જ ગણાય. અહીં એક સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે જે પ્રત્યેક વસ્તુ સર્વપર્યાત્મક છે તો મિથ્યાદષ્ટિને પણ કશું વિપરીત ગ્રહણ ન થાય, અર્થાત્ તેની રૂપિત પણ સમ્યક્જ્ઞાન જ સ્વીકારવી જોઈએ. એનું સમાધાન એ છે કે મિથ્યાદષ્ટિ જીવ નિર્ણય વખતે પણ મૂળ વસ્તુને સર્વપર્યાત્મક જાણતો નથી, વળી તે સાધ્યસાધનના યોગ્યતા-અયોગ્યતા જાણતો નથી, જ્યારે સમ્યક્દષ્ટિને તેનું જ્ઞાન હોય છે. (ખ) મિથ્યાદષ્ટિ જીવની રૂપિત અજ્ઞાન છે,

કારણ કે તેને સત્-અસતનો વિવેક હોતો નથી, તેનું જ્ઞાન સંસારનું કારણ બને છે, તે મતની જોમ યદ્વચ્છાથી એક વસ્તુને, કીક લાગે તે વસ્તુ તરીકે સમજે છે અને તેને જ્ઞાનનું ફલ મળતું નથી^{૩૪૩} જિનદાસગણિ, હરિભદ્ર અને મલયગિરિએ સત્-અસતની વિવેકાદિ દલીલો ઉદ્ધૃત કરી છે.^{૩૪૪} સત્-અસતના વિવેકાભાવના અને યદ્વચ્છોપલબ્ધિની વાત ઉભાસ્વાતિએ પણ કરી છે.^{૩૪૫} મલધારી હેમચન્દ્રસૂરિ કહે છે કે, સમ્યક્દષ્ટિ જીવો જ્ઞાની હોય છે, અજ્ઞાની હોતા નથી. એવું આગમ પ્રમાણ છે. આથી સમ્યક્દષ્ટિની પ્રાપ્તિ જ્ઞાનરૂપ છે.^{૩૪૬} હરિભદ્રને અનુસરીને મલયગિરિ સ્પષ્ટતા કરે છે કે જો સમ્યક્દષ્ટિ જીવને અજ્ઞાની કહેવો હોય તો જોમ અલ્પ ધનને કારણે નિર્ધન કહેવામાં આવે છે, તે અર્થમાં અલ્પજ્ઞાનને કારણે તેને અજ્ઞાની કહી શકાય.^{૩૪૭}

पादटीप

1. ल० १२-१०-१ (४६६).
1. ड. ल० २-१०-६ (११७).
2. त० २-८; ६.
3. आ० १-२-१-११ (७५).
4. नं० ४८-५४
5. आ० ४-१-४ (१६८); ८-४-३ (४२३).
6. आ० १-६-३-५ (३६३); १-५-५-१ (३१२); १-६-४-१ (३६६).
7. आ० १-५-४-५ (३०८).
8. सू० १-६-२४ (३७५); अभिभूयणाणी १-६-५ (३५६).
9. आ० १-४-३-१ (२४३).
10. आ० १-१-२-४ (१३).
11. शांभ्यायन श्रौतसूत्र १३; गोभीस आहकल्प, 'उद्घृत मोवि०.
12. नं० ८; १०;
13. न्यायि. १-२ थी ११.
14. आ० ४-१-८ (२२६); सुत० ७६०; ६३; ६७; ६८; उद्घृत दीक्षित.
15. ... तं सुविणं ओगिणहह, ओगिणहत्ता ईहं पविसह, ईहं पविसिस्ता अप्पणो
साभाविणं महपुव्वणं बुद्धिविणेणं तस्स सुविणस्स अत्थोग्गहणं करेइ !
ल० ११-११-५ (४२७).
16. आ० १-४-२-४ (२३४).
17. लगी० ६-८; ७-२.
18. लगी० १३-२; ७ थी ११.
19. जुओ मोवि०.
20. लगीशां० ६-८.
20. ड. लगीभ० ६-८; लगीस ६-८.
21. सू० १-७-१६ (३६६).
22. आ० १-३-२-४ (१८२); १-४-३-१० (२५२).
23. जुओ मोवि. अने आ१६.
24. क्षणे, ल० ५, पृ० ८२०.
25. आ० १-३-१-३ (१६८).
26. जुओ पादटीप नं० २५.
27. मोवि.

28. लगी० ८-३.
29. अस्ति तावन्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितं ब्रह्म ।
शा० ला० उद्धृत आप्ते.
30. आयवं, आ० १-३-१-३ (१६८).
31. गुरुभ्यो पादटीप नं००१.
32. नं० ७७.
33. नवानामात्मविशेषगुणानामत्यन्तोच्छित्तिर्मोक्षः ।
व्योभवती पृ० ६३८, उद्धृत शाहन्त्या० पृ० २२२.
34. ल० ६-३१-१ (३६४).
35. स्था० ३-२-४ (२०७).
36. भोवि.
37. आनि० ६८, ६९ = विला० ७७५-७६; पदृप्पं० ४-१-२; १०; ११; ५; ६; तला० १०-७, पृ० २२७-२८.
38. पदृप्पं० ४-१-६ थी ८; १८, तला० १०-७.
39. थो० ३-१६; १८; ४१; १९; २२; २५, २६; ४६; ५४.
40. विशु० परि० ५२, ला०२, पृ० २.
41. केवलेण पुण्णेण नाणेण समाहित्तुत्ता । सू० २-६-५०. [७६३]
42. स्था० ३-४-३० (२८२).
43. सू० १-६-५ (३५६).
44. सू० १-६-२४ (४६०).
45. दीक्षित.
46. णमो अणंतोहिज्जिणणं । पदृप्पं० ४-१-५.
47. सो उक्कस्साणंतो ओही जस्स सो अणंतोही ।
धव० ला० ६, पृ० ५१, सू० ४-१-५.
48. अन्तश्चावधिश्च अनन्तावधी, न विद्येते तो यस्य सः अनन्तावधिः ।
अमेदाब्जवीवस्यापीयं संज्ञा । - धव० ला० ६, पृ० ५२, सू० ४-१-५.
49. नं६, २७; नं० म. पृ० ६७, पं० ५.
50. तला० १-२३.
51. विला० ६८५, विहेम० ६८६; नं० म पृ० ६३, पं० १०.
52. धव० ला० १३, पृ० २६३, सु० ५-५-५६.
53. आनि० ३७-४२ = विला ६२३; ६२७; ६३४; ६५४; ६६५, ६६६.
54. त० १-२८; २६.
55. निश्चय० का० १७, उद्धृत शा० पृ० १८.

56. જ્ઞાં પ્રસ્તાવના, પૃં ૫-૬,
57. ઉદ્ધૃત જ્ઞાં પૃં ૧૬; ૧૮; ૩૩ થી ૪૮.
58. થોં ૩-૧૬; ૧૮; ૪૧; ૨૫, ૨૬, ૩૪, ૧૬; ૨૨, સર્વજ્ઞાતૃત્વ.
૩-૪૯; ૫૦, તારકજ્ઞાન ૩-૫૪; ૫૫.
59. દિં ૧-૮૨, જ્યતિલક પૃં ૪૩૮, પેરો ૭૫૨. બુદ્ધસર્વજ્ઞતાનો સ્વીકાર કરતા નથી, પણ ત્રણ જ્ઞાનો તો સ્વીકારે છે જ : પુખ્તો નિવાસં, દિબ્બપચક્ષુ અને આસવક્ષ્યય, જ્યતિલક પૃં ૩૭૮, પેરો ૬૪૫
60. વિશું પ્રસ્તાવના, પૃં ૩૪.
61. વિશું પરિચ્છેદ ૧૨, ભાં ૨, પૃં ૨.
62. પટિસંભિદ્ધામગ્ગ ૨-૨, ઉદ્ધૃત વિશું પરિં ૧૨, ભા ૨, પૃં ૫.
63. વિશું ભાં ૨, પૃં ૫
64. જ્યતિલક પૃં ૪૨૨, પેરો ૭૨૭.
65. જ્યતિલક પૃં ૧૮૨, પેરો ૨૭૨ (એ).
66. સન્દકસુત, ઉદ્ધૃત જ્યતિલક, પૃં ૧૮૫-૧૮૬, પેરો ૨૮૦.
67. જ્યતિલક, પૃં ૧૬૪, પેરો ૨૬૪.
68. નિદેશ ૧-૩૬૦, ૪૦૦; ૪૮૨. ૨-૧૦૮; ઉદ્ધૃત જ્યતિલક પૃં ૧૬૫, પેરો ૨૬૭.
69. જ્યતિલક પૃં ૧૬૮, પેરો ૩૦૩.
70. નિદેશ ૨-૪૯, ઉદ્ધૃત જ્યતિલક પૃં ૧૬૮, પેરો ૩૦૨.
71. જ્યતિલક, પૃં ૧૬૯-૨૦૦, પેરો ૩૦૪-૫.
72. જ્યતિલક પૃં ૨૦૧, પેરો ૩૦૬.
73. જ્યતિલક પૃં ૨૦૦, પેરો ૩૦૬.
74. તસં ૧-૨૦, પૃં ૬૯.
75. જ્યતિલક, પૃં ૨૦૧, પેરો ૩૦૭.
76. જ્યતિલક, પૃં ૨૦૫, પેરો ૩૧૪.
77. ન્યાં ૧-૨-૧, ઉદ્ધૃત જ્યતિલક પૃં ૨૦૬, પેરો ૩૧૬.
78. જ્યતિલક, પૃં ૨૭૩, પેરો ૪૩૭.
79. જ્યતિલક, પૃં ૨૭૪, પેરો ૪૩૮.
80. જ્યતિલક, પૃં ૨૭૫, પેરો ૪૪૦.
81. જ્યતિલક, પૃં ૧૭૨, પેરો ૨૫૧.
82. ઇચ્ચાસિં ઇતિ મદિસ્સતિં સર્વં તં ઇતિહીતિહં સર્વં તં તક્કવદ્ધનં ।
સુતં ૧૦૫૩, જ્યતિલક પૃં ૧૬૬.

83. જ્યતિલક. પૃં ૩૧૨, પેરો ૫૧૮
84. દી૦ ૧-૧૬.
85. Knowledge about Knowledge. જ્યતિલક પૃં ૩૧૦, પેરો ૫૧૯
86. શાહ-યાં પૃં ૪૫૪-૫૫.
87. સુત ૧-૨૪, મં ૨-૪૩; જ્યતિલક પૃં ૪૩૨, પેરો ૭૪૩.
88. જ્યતિલક, પૃં ૪૩૨, પેરો ૭૪૩.
89. જ્યતિલક, પૃં ૩૬૭, પેરો ૬૨૧.
90. જ્યતિલક પૃં ૪૪૨, પેરો ૭૫૮.
91. જ્યતિલક પૃં ૪૫૭, પેરો ૭૮૪.
92. થી ૧૫. જ્યતિલક પૃં ૩૬૭, પેરો ૬૨૧.
95. જ્યતિલક, પૃં ૨૭૪, પેરો ૪૩૯.
96. જ્યતિલક, પૃં ૩૮૩, પેરો ૬૫૧.
97. તં ૧-૧.
98. સુત ૫-૧૨૭, ૧૨૮, જ્યતિલક પૃં ૪૨૨, પેરો ૭૨૬.
99. વિશું, પરિં ૪, ભાં ૧, પૃં ૧૨૨.
100. ન્યાયિં ૧-૮; ૯
101. દ્વે વિદ્યે...વિદ્યા ચાવિદ્યા ચેતિ । તત્રાવિદ્યા ચતુર્વિદ્યા સંશયવિપર્યયાનધ્યવ-
સાયસ્વપ્નલક્ષણા । ... વિદ્યાવિ ચતુર્વિદ્યા પ્રત્યક્ષલૈહિગકસ્મૃત્યાર્ષલક્ષણા । પ્રશસ્તં
બુદ્ધિપ્રકરણુ, ઉદ્ધૃત, શાહ-યાં પૃં ૧૬૯.
102. સ્વપ્ને માવિતસ્મર્તવ્યા । યોભાં ૧-૧૧, ઉદ્ધૃત શાહસાં પૃં ૨૫૩.
- 103-4. યુક્તિદીપિકા ૪૩, ઉદ્ધૃત શાહસાં પૃં ૧૩૭.
105. ન્યાં ૧-૧-૧૬; ૩-૨-૫૬; ન્યાં ભાં ૩-૨-૫૬; શાહ-યાં પૃં ૪૬૯.
106. તદા સર્વાંબરણમલાપેતસ્ય જ્ઞાનાસ્થાનન્ટ્યાજ્ઞેયમસ્પમ્ ।
યોં ૪-૩૧...આકારો સ્વદ્યોતઃ । યોભાં ૪-૩૧,
107. આનિં ૬૬ - વિભાં ૭૬૮.
108. પં ૩-૨૬.
109. આનિ ૧૦૫ = વિભાં ૧૧૮૩.
110. પદ્મં ૫-૫-૧૬, પં ૩-૧.
111. પદ્મં ૫-૫-૨૧; ૮૫; ૮૮; ૯૦, ૯૬; ૧૦૧; ૧૩૫; ૧૩૭, ૫ં ૩-૨.
તં ૮-૬
112. Philosophies of India; Zimmer; 1953,
પૃં ૨૫૧, ઉદ્ધૃત શાહસાં પૃં ૩૨૮.

112. शाहसां० पृ० ३२८.
113. योला० ३-४३; ४-३१.
114. पदार्थ० ५-५-२९; ८५ पं० ३-४,
115. पं० ३-४, पृ० ११०.
116. पं० ३-४४, पृ० १४२.
117. पं० ३-५६, पं० ३-५६.
118. पं० ३-५७; ५८.
119. पं० ३-६१, पृ० १५१.
120. पं० ३-६२; ६५.
121. पं० ३-६६,
122. पं० ५-३९; ३२.
123. पं० ३-२१; २२; ३३; ३६.
124. कर्मप्रमथ० गा० ३१.
125. पदार्थ० ४-२-४-१८२, ला० १० पृ० ४५२.
126. नं०, पृ० ७७, पं० २४.
127. नं० पृ० ७८, पं० ५.
128. पं० ३-३२, नं० पृ० ७८.
129. नं० पृ० ७६, पं० १४.
130. पं० ३-१७, पृ० १२५.
131. पं० ३-१८ पं० ३-२५.
132. पं० ३-१८.
133. पं० पं० ३-४०, पृ० १४०.
- 133.(क) पं० ३-१७.
134. पं० ३-३९; नं० पृ० ७७ पं० १७.
135. पं० ३-१८.
136. पं०, पं० ३-४१, पृ० १४१.
137. नं० पृ० ७७, पं० १७.
138. पं० ३-३३, पृ० १३६.
139. मोहस्सेव उवसमो खऔवसमो चउण्ह घाहणं ।
खयपरिणामियउदया ऋट्ठण्ह वि होंति कम्माणं ॥ पं० ३-२५.
140. पं० १-१५, पृ० २४.
141. विला० १२६४-६५, पं० १-१५ पृ० २४.

142. પં.મં ૩-૨૯,૩૦, પૃં ૧૩૩-૩૪; કમ'પ્રથમ પૃં ૧૩.
143. પં.મં ૩-૨૮, પૃં ૧૩૨.
144. નં. ૧૪.
145. ગણ્યધરવાદ, પ્રસ્તાવના પૃં ૧૩૬.
146. પં.મં ૩-૩૦, શાં. પૃં ૪.
147. અવધિજ્ઞાનાવરણસ્ય દેશઘાતિસ્વર્દ્ધકાનામુદયે સતિ સર્વઘાતિસ્વર્દ્ધ-
કાનામુદયાભાવઃ ક્ષયઃ । તેષામેવાનુદયપ્રાપ્તાનાં સદવસ્થોપશમઃ ।
તંસં ૧-૨૨; તસં ૧-૨૨-૦.
148. શાં. પૃં ૪-૫.
149. જુઓ પાદટીપ ૧૪૨.
150. નં.મં પૃં ૭૯-૮૦. एतच्च तासां सर्वघातिसस्वर्द्धकानि येन
तेनाध्यवसायेन देशघातिनी कर्तुं शक्यन्ते इत्यभ्युपगमे सति उपपद्यते...।
શાં. પૃં ૫, પં.મં ૬.
151. નં.મં પૃં ૮૦, પં.મં ૮.
152. પં.મં ૩-૧૫; ૫૫.
153. તસં ૧-૧, તશ્લો. ૧-૧-૩૪.
154. નં.હં ૭૭; નં.મં પૃં ૨૦૧, પં.મં ૨૩.
155. આનિં ૧૦૩ = વિમાં ૧૧૬૬.
156. નં.મં ૭૭; વિભા ૪૬૫-૬૭; નં.મં પૃં ૨૦૧-૨.
157. પં.મં ૧-૧૫, પૃં ૧૮.
158. ભં ૮-૨-૩; ૬ (૩૧૭; ૩૧૬).
159. શાહસાં. પૃં ૯૯.
160. શાહસાં. પૃં ૯૯, યો. ૨-૫૨; ૪-૩૧ યોભા. ૪-૩૧.
161. સાં. ત. કી. ૫, ઉદ્ઘૃત શાહસાં. પૃં ૨૦૨.
162. યોમા. ૪-૩૧ ઉદ્ઘૃત શાહસાં. પૃં ૨૩૮.
163. તત્ત્વવૈશારદી ૧ ૨ ઉદ્ઘૃત શાહસાં. પૃ ૨૪૨.
163. ક. તસં ૧-૧.
164. પ્રમાણવિપર્યયવિકલ્પનિદ્રાસ્મૃતયઃ । યો. ૧-૬; શાહસાં. પૃં ૨૪૬.
165. શાહસાં. પૃં ૨૫૧.
166. તત્ત્વસં. કા. ૩૩૩૬. ઉદ્ઘૃત પ્ર.મી. ટિ. પૃં ૩૨ (પાદટીપ)
167. મં ૧-૧૮૧; ૨૭૦; ૨૭૬; ૫૨૧ ઉદ્ઘૃત જ્યતિલક પૃં ૪૨૩.
168. જ્યતિલક પૃં ૪૩૭, પેરો ૭૫૦

169. દી૦ ૧-૭૩, ઉદ્ધૃત જ્યતિલક પૃ૦ ૪૨૨,
170. જ્યતિલક પૃ૦ ૪૨૨-૪૨૩,
171. ભગી૦ ૨-૬૪ થી ૬૬
 171. ક. ત૦ ૮-૫.
 172. સાં૦ ત૦ કૌ૦ ૫, ઉદ્ધૃત શાહસાં૦, પૃ૦ ૨૦૧-૨
 173. સાં૦ પ્ર૦ભા૦ ૧-૧૬૧, ઉદ્ધૃત શાહસાં૦ પૃ૦ ૧૦૦.
 174. શાહસાં૦, પ્ર૦ ૯.
 175. તરા૦ ૧-૧૨-૨ ન્યા૦કુ૦ પૃ૦ ૨૬ પ્રમી૦ ૧-૧-૧૦.
 176. વિભા. ૮૬.
 177. નચૂ૦ ૮; નંહ ૯, નંમ૦ પૃ૦ ૭૧, પં૦ ૧૭.
 178. પ્રમી૦ ૧-૧-૧૦; જ્ઞૈત૦ પૃ૦ ૨.
 179. વિભા૦ ૯૦ નંચુ૦ ૮ નંહ ૯ નંમ, પૃ૦ ૭૧,૫૦ ૨૩.
 180. નં૦ ૧૨; ૪૩; ત૦ ૧૧; ૧૨ પ્રમી૦ ૧-૧-૧૫; ૧૮; ૧-૨-૧; ૨
 181. સાં૦ ૧-૮૬; યોભા૦ ૧-૭, ન્યા૦ ૧-૧-૪; વેશે૦ ૩-૧-૧૮;
 મી૦ ૧-૧-૪; વેદાન્ત પરિભાષા પૃ૦ ૧૨; ૨૬; ઉદ્ધૃત
 ન્યાકુ૦ ટિ૦ પૃ૦ ૨૪-૨૫
 182. ન્યામિ૦ ૧-૩; ૮
 183. પ્રમી૦ ટિ૦ પૃ૦ ૨૩.
 184. નં૦ ૧૦, ૧૧; ૪૩; વિભા૦ ૯૫ (સ્વોપજ, પૃ૦ ૨૫).
 185. વિભા૦ ૯૫, પૃ૦ ૨૫
 186. નંચુ૦ ૧૦; નંહ ૧૧; લઘીય૦ ૧-૩, ઉદ્ધૃત ન્યા૦ કુ૦ પૃ૦ ૨૦.
 ન્યાકુ૦ પૃ૦ ૨૫, પ્રમી ૧-૧-૧૫, ૧૮, ૨૦; નંમ૦ પૃ૦ ૭૪, પં૦ ૧૨
 જ્ઞૈત૦ પૃ૦ ૨
 187. તસ૦ ૧-૧૨, વિભા ૮૬, નંચુ ૮; નંહ ૯, તરા ૧-૧૨-૨;
 નંમ૦ પૃ૦ ૭૧ મં૦ ૧૯ જ્ઞૈત૦ પૃ૦ ૨
 188. પ્રમી૦ ૧-૧-૧૦, જ્ઞૈત૦ પૃ૦ ૨.
 189. તસ૦ ૧-૧૨; તરા૦ ૧-૧૨-૬.
 190. તસ ૧-૧૨.
 191. તસ૦ ૧-૧૨; તરા૦ ૧-૧૨-૭.
 192. તસ૦ ૧-૧૨.
 193. તસ૦ ૧-૧૨, ૬; ૧૦.
 194. તસ૦ ૧-૧૨.

195. તસં ૧-૧૧ વિલા ૯૦ નંહ ૬; તરા ૧-૧૧-૬; નંમં પૃં ૭૧, પંં ૨૩
196. વિલાં ૬૩.
197. વિલાં ૬૪; ૬૫; નંહ ૧૧; નંમં પૃં ૭૨ પંં ૩; ૭૪ પંં ૧૧.
198. વિલાં ૬૧; ૬૨ નંમં પૃં ૭૨-૭૩.
199. નંમં પૃં ૭૨-૭૪.
200. તરા ૧-૧૨-૪; ૫.
201. ન્યાલાં ૧-૧-૪; ઉદ્ધૃત શાહન્યાં પૃં ૪૬૮ વૈશેં ૩-૧-૧૬.
202. તશ્લોં ૧-૧૨-૩૩ થી ૩૫.
203. ન્યાકું પૃં ૩૨.
204. મીં ૧-૧-૪, વેદાન્તપરિં પૃં ૨૬, ઉદ્ધૃત ન્યાકું પૃં ૨૫.
205. તશ્લો ૧-૧૨-૩૭.
206. ન્યાકું પૃં ૪૨-૪૩.
207. સાંતં ક્રીં ૩૦ ઉદ્ધૃત શાહસાં પૃં ૧૬૬.
208. તશ્લોં ૧-૧૨-૩૬ (ગ).
209. ઉદ્ધૃત શાહસાં પૃં ૧૫૭.
210. ન્યાકું પૃં ૪૦.
211. તત્ત્વસં પૃં ૩૬૬, પ્રમાણસં પૃં ૮; ઉદ્ધૃત ન્યાકું પૃં ૪૬
212. ન્યાગિં ૧-૪, ૫.
213. તરાં ૧-૧૨-૧૧; ૧૨.
214. તશ્લોં ૧-૧૨-૧૮; ૨૬ થી ૨૯.
215. ન્યાકું પૃં ૪૭-૫૧.
216. ભં ૮-૨-૬ (૩૧૯) તં ૧-૧; ૨.
217. ભં ૬-૩-૫ (૨૩૬); સ્થાં ૭-૪૧ (૬૯૯).
218. આં ૧-૩-૨-૧ (૧૭૯); ૧-૪-૩-૨ (૨૪૪).
219. આં ૧-૩-૨-૧૨ (૧૯૦).
220. આં ૧-૫-૪-૫ (૩૦૮).
220. ક સૂં ૧-૬-૫ (૩૫૬).
220. ખ સૂં ૧-૯-૨૪ (૪૬૦).
221. સૂં ૧-૧૪-૨૫ (૬૦૪).
222. સૂં ૧-૧૫-૧૩ (૬૧૯).
223. આં ૧-૨-૫-૧૧ ૧૩૨).

224. सू० १-६-२५ (३७६).
225. बुध्वा पाह्नीप २१६; २१७.
226. नाप्यात्ममात्रग्रहणं दर्शनं चक्षुरवधिकेवलदर्शनानामभावप्रसंगात् ।
तश्लो० १-१५-१४ (ग).
227. आ० ४-१-८ (२२६).
227. ४ दीक्षित.
228. दशवै० ५-१-७६ उद्धृत दीक्षित.
229. सू० ६-३ उद्धृत दीक्षित; सू० १-६-२४ (४६०).
230. दीक्षित.
231. सन्भति २-५, ६; ७; १४; १७; २०; २५; २६; ३०, ३२ उद्धृत
शा० पृ० ३५ थी ४८.
232. सभिन्नज्ञानदर्शनस्य तु भगवतः केवलिनो युगपत् सर्वभावग्राहके निरपेक्षे
केवलज्ञाने केवलदर्शने चानुसमयमुपयोगो भवति । तला० १-३१
233. शा० प्र० पृ० ५७
234. अन्ये तु वृद्धाचार्याः न नैव विद्वक् पृथक् तद्दर्शनमिच्छन्ति
जिनवरेन्द्रस्य केवलिन इत्यर्थः । न० ४१, पृ. ४०; न० म. पृ. १३४,
पं. २०.
235. शा० प्र० पृ ६१
236. सन्भति० २-११; ६ उद्धृत शा० पृ० ३६; ३८.
237. सन्भति २-१६; १७ उद्धृत शा० पृ० ४१.
238. सन्भति २-२०, उद्धृत शा० पृ० ४३.
239. सन्भति २-७, १४, उद्धृत शा० पृ० ३६; ४०.
240. सन्भति २-२५; २७; उद्धृत शा० पृ० ४४-४५.
241. असृष्टेऽथे चक्षुषा य उदेति प्रत्ययः स ज्ञानमेव सच्चक्षुर्दर्शनमित्युच्यते ।
.....इन्द्रियाणामविषये च परमाण्वादावथे मनसा य उदेति प्रत्ययः
स ज्ञानमेव सदचक्षुर्दर्शनमित्युच्यते । शा० पृ० ४४, ४५.
242. सन्भति २-२६; ३० उद्धृत शा० पृ० ४६.
243. सन्भति २-३२; ३३, उद्धृत० शा० पृ० ४७-४८.
244. त० ८-५; १०; तस० १-१.
245. त० ६-११; १४, १५.
246. ल० ११-१-१-१३ (४०८); आनि० ६४ विभा ७५६, ७६० त० २-६.
247. पद० ५-५-२१, ८५ त० ८-१५-१४.

248. ધવ૦ ભા૦ ૧૩, પૃ૦ ૩૫૫, સ૦ ૫-૫-૮૬.
249. તશ્લો૦ ૧-૧-૩૪.
250. ઘણાં ચ પૂર્વલાભે મજ્જનીયમુત્તરમ્ । ઉત્તરભામે તુ નિયતઃ પૂર્વલાભઃ ।
તભા ૧-૧.
251. યુગપદુસ્વત્તઃ । તસ૦ ૧-૧.
252. નં ૦ ૧૧૯, ૩૨, ૫૯.
253. તસ૦ ૧-૧૫; નંચુ૦ ૫૭; નંહ ૬૦, પૃ૦ ૫૬-૫૭; તસ ૧-૧૫-૧;
૧૩; ધવ૦ ભા૦ ૧૩, પૃ૦ ૨૧૬, સ૦ ૫-૫-૨૩, તશ્લો૦ ૧-૧૫-૧૧.
થી ૧૪; પ્રમી૦ ૧-૧-૨૬; નંમ૦ પૃ૦ ૧૮૮, પં૦ ૧૪
254. 'પાસહ' ત્તિ પશ્યતિ અવગ્રહેતાપેક્ષયાડવબુધ્યતે, અવગ્રહેહ્યોર્દર્શનસ્વાત્ ।
ભગવતીની અભયદેવસૂરિની ડીકા ઉદ્ધૃત નંચુ૦ પૃ૦ ૪૨ની પાઠટીપ.
255. અચક્ષુષા ચક્ષુર્વર્જશેષેન્દ્રિયમનોમિર્દર્શનં સ્વસ્વવિષયેસામાન્યગ્રહણમચક્ષુ-
ર્દર્શનમ્ । પંમ૦ ૧-૫, પૃ૦ ૭
256. સન્મતિ૦ ૨-૨૫, ઉદ્ધૃત શા૦ પૃ૦ ૪૪-૪૫
257. જુઓ નંચુ૦ પૃ૦ ૪૨ની પાઠટીપ
258. વિભા૦ ૪૦૦, ૪૦૧, ૪૦૩; નંચુ૦ ૫૭; નંહ ૫૯; નંમ૦ પૃ૦
૧૮૪, પં૦ ૧૪
259. જુઓ પાઠટીપ ૨૫૪ અને ૨૫૭
260. સન્મતિ ૨-૨૩, ઉદ્ધૃત શા૦ પૃ૦ ૪૪
261. યથેહ વિશેષાવબોધાદવાયધારણે જ્ઞાનમ્, અવગ્રહે ચ સામાન્યમાત્રાલમ્બ-
નાદર્શનમ્ । તથા હિ તસ્વે યા રુચિસ્તત્ સમ્યક્સ્વમ્, યદ્રોચકં તચ્છ્રુતમ્ ।
વિભા૦ ૫૩૩ । અવગ્રહેસ્યાનાકારોપયોગાન્તર્ભાવાદ્, અનાકારોપયોગસ્ય
ચાવ્યક્તવિષયસ્વાત્ સામાન્યમાત્રવિષયસ્વાદિત્યર્થઃ । વિભા૦ ૨૬૧.
- 262.(ક) અર્થાવગ્રહે વ્યક્તશબ્દશ્રવણસ્યૈવ સૂત્રે નિર્દેશાત્ । અવ્યક્તસ્ય ચ સામા-
ન્યરૂપત્વાદનાકારોપયોગરૂપસ્ય ચાસ્ય તન્માત્રવિષયસ્વાત્ । જૈત૦ પૃ૦ ૪ ।
અત્ર દર્શનેડતિવ્યાપ્તિવારણાય જ્ઞાનપદમ્ । જૈત૦ પૃ૦ ૧ પંડિત સુખલાલજી
એનો ઉકેલ એવો આપે છે કે નૈશ્ચયિક અવગ્રહ પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિ વ્યવહાર-
રક્ષમ ન હોવાના કારણે તે પ્રમાણરૂપ ન ગણાવે જોઈએ, એવી માન્યતા
યશોવિભજ્યજીની હોય તેવો સંભવ છે. પ્રમી૦ ટિ૦ પૃ૦ ૧૨૯.
262. ત૦ ૨-૯.
263. સન્મતિ૦ ૨-૨૩, ઉદ્ધૃત શા૦ પૃ૦ ૪૪; તરા૦ ૧-૧૫-૧૪, ધવ૦

- ભા. ૧૩, પૃ. ૩૫૫-૫૬, સૂ. ૫-૫-૮૫, તશ્લો. ૧-૧૫-૧૧થી ૧૬.
પ્રમી. ૧-૧-૨૬.
264. તસ. ૧-૧૫, ૧૮.
265. તરા. ૧-૧૫-૧૩.
266. જુઓ પાઠટીપ ૨૬૧, જૈત. ૫૦ ૪.
267. નં. ૪૯, ... તે ચ રૂપાદયઃ, તેષામર્થાનાં પ્રથમદર્શનાન્તરં ચ ગ્રહણમવગ્રહઃ ।
નં. ૬૦, ગા. ૭૩.
268. નં. ૫૦ ૧૮૫.
269. વિભા. ૫૫૦, ૫૫૨, પ્રજાપનામાં પશ્યતાના એ ભેદ છે : સાકાર અને
અનાકાર. સાકાર પશ્યતાના છ ભેદ છે. શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યાય, કેવલ, શ્રુત-
અજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાન. અનાકાર પશ્યતાના ત્રણ ભેદ છે. ચક્ષુર્દર્શન,
અવધિદર્શન અને કેવલદર્શન. પ્રજા. ૩૦ મુ. ૫૬, ઉદ્ધૃત. વિહેમ. ૫૫૫.
270. નં. ૧૧૭, નં. ૧૧૯, વિહેમ. ૫૫૫.
271. નં. ૫૦ ૨૪૯, ૫૦ ૬.
272. સન્મતિ, ૨-૨૮, ઉદ્ધૃત ગા. ૫૦ ૪૫, ધવ. ભા. ૧૩, ૫૦ ૩૫૬,
સૂ. ૫-૫-૮૫, નં. ૬૮૫ ૫૦ ૨૬.
273. સન્મતિ. ૨-૨૨, ઉદ્ધૃત ગા. ૫૦ ૪૩, ધવ. ભા. ૧૩, ૫૦ ૩૫૬
સૂ. ૫-૫-૮૫.
274. સર્વાસાં લઙ્ઘાનાં સાકારોપયોગપ્રાપ્યત્વેન પૂર્વજ્ઞાનોત્પત્યુપગમૌચિત્યાત્ ।
ગા. ૫૦ ૪૩.
275. એસ. આર. ૦.
276. વિભા. ૮૧૭. સન્મતિ. ૨-૨૬, ઉદ્ધૃત ગા. ૪૫; તરા; ૬-૧૦-૧૮,
૧૯; ધવ. ભા. ૧૩, ૫૦ ૩૫૬, સૂ. ૫-૫-૮૫.
277. નં. ૩૨.
278. વિભા. ૮૧૭ (૧), વિહેમ, ૮૨૨.
279. વિભા. ૮૧૦-૧૨.
280. વિહેમ ૮૧૫, નં. ૬૮૫ ૫૦ ૧૨૨.
281. નં. ૩૨, નં. ૩૨, નં. ૫૦ ૧૦૯.
282. સામાન્યરૂપમનોદ્રવ્યાકારપરિચ્છેદો વ્યવહારતો દર્શનરૂપ ઉક્તઃ, પરમાર્થતઃ
પુનઃ સોઽપિ જ્ઞાનમેવ । નં. ૫૦ ૧૦૯, ૫૦ ૧૮.
283. વિભા. ૮૧૩. ૮૧૬.
284. વિભા. ૮૧૪-૧૫, વિહેમ. ૮૧૮-૧૯.
285. એસ. આર. ૦ ૫૦ ૬૪ ટિપ્પણ.

286. જુઓ પાદ્ટીપ ૨૩૧ થી ૨૪૨ વાળું નિરૂપણ.
287. જુઓ પાદ્ટીપ ૨૩૨, ઉદ્ધૃત જ્ઞાં પ્રસ્તાવના પૃં ૫૪.
288. યુગપદ્મયોગવાદીનાં ચ મલ્લવાદિપ્રમ્તીનામ્ ।
જ્ઞાં પૃં ૩૩. નિયમસાર, જ્ઞાં ૧૫૬. તસં ૨-૯, આતમીમાંસા
કાં ૧૦૧. ઉદ્ધૃત જ્ઞાં પ્રસ્તાવના પૃં ૫૫, તરાં ૬-૧૦-૧૨ થી
૧૬, ધવં ભાં ૧૩, પૃ ૩૫૬, સૂં ૫-૫-૮૫.
290. તસં ૨-૯, તરાં ૬-૧૦-૧૨, ધવં ભાં ૧૩, પૃં ૩૫૬, સૂં
૫ ૫. ૮૫.
291. તરાં ૬-૧૦-૧૨ થી ૧૪.
292. વિશેં જ્ઞાં ૧૬૩, તરાં ૬-૧૦-૧૨. વિશેપણવતીની ગાથાઓ નંચૂં
૪૦, નંહ ૪૧ માંથી ઉદ્ધૃત કરવામાં આવી છે.
293. વિશેં જ્ઞાં ૧૬૪, ૧૬૫, ૨૧૭.
294. ભં ૧૮-૧- ઉદ્ધૃત વિભાં ૩૭૨૮
295. ભ. ૧૮ ૮ પ્રજ્ઞાપના ૩૦ મું ૫૬, ઉદ્ધૃત વિભા-૩૭૩૨-૩૩ અને
તેની પાદ્ટીપ.
296. વિભાં ૩૭૩૩.
297. આનિં ૬૮૪=વિભા ૩૮૩૭, ૩૭૧૬.
298. વિશેં જ્ઞાં ૨૦૨.
299. વિભાં ૩૭૫૪, ૩૭૫૫, ૩૭૨૫. નંમં પૃં ૧૩૫, પં ૨૫.
300. વિશેં ૨૧૬, ૨૧૮, ૨૧૯, ૨૨૦, ૨૩૨. વિભાં ૩૭૨૭, ૩૭૪૦
301. વિશેં ૧૫૬, ૧૭૮, ૧૬૨.
302. નંચૂં ૪૦. નંહ ૪૧. નંમં પૃં ૧૩૪-૩૮.
303. દર્શનપૂર્વં જ્ઞાનમિતિ છદ્મસ્થોપયોગદશાયાં પ્રસિદ્ધમ્ । ક્રમાભ્યુપગમે
દ્ધિ કેવલિનિ નિયમાજ્ઞાનોત્તરં દર્શનં વાચ્યં, સર્વાસાં લક્ષ્મીનાં સાકારો-
પયોગપ્રાપ્ત્યસ્ત્વેન પૂર્વં જ્ઞાનોત્પચ્યુપગમૌચિત્યાત્ । ઉદ્ધૃત જ્ઞાં પૃં ૪૩.
304. Though there is no chrnological order, logical order is
there. From the point of view of logical order, first a
Cittiavṛtti (Jnana) takes place and then its darśana by
puruṣa S. R. P. 44
305. S. R. P. 44; 47.
306. ન્યાયિં ૧૦૮ થી ૧૧.
307. પ્રમીં ટિં પૃં ૧૨૬.
308. પ્રમીં ટિં પૃં ૧૨૬-૨૭.

309. પ્રમીં ટિં પૃં ૧૨૭.
 310. જ્યતિલક પૃં ૪૧૬. ૪૩૨.
 311. જ્યતિલક પૃં ૪૨૩.
 312. જ્યતિલક, પૃં ૪૧૮-૧૯; ૪૩૨.
 313. મં ૧-૪૮૬, ઉદ્દ્યુત જ્યતિલક પૃં ૪૩૨, પેરો ૭૪૨,
 314. ભં ૨-૧૦-૬ (૧૧૯), ઉં ૧૮-૨૩.
 315. ભં ૮-૨-૩, ૬ (૩૧૭, ૩૧૯); સ્થાં ૮-૮૫ (૮૩૬).
 316. તસં ૧-૧; વિભાં ૩૧૧; જુઓ પાદટીપ ૩૩૫ (ક).
 316. (ક) નં ૪૫.
 317. ભં ૬-૩૧-૨ (૩૬૫); ૧૧-૬-૬ (૪૧૭); ૧૧-૧૨-૪ (૪૩૫);
 ૮-૨-૩ (૩૧૭).
 318. સૂં ૨-૨-૧૫ (૬૬૫);
 319. ભં ૮-૨-૩; ૫ (૩૧૭; ૩૧૯),
 320. તશ્લોં ૧-૩૧-૩ થી ૬,
 321. તશ્લોં ૧-૩૨-૧૧૩; ૧૧૪, પૃં ૨૬૭.
 322. તશ્લોં ૧-૩૧-૧૩ (ગ),
 323. જુઓ પાદટીપ ૧૦૧ વાળું નિરૂપણ.
 324. (૧) કલ્યાદ ૨-૨-૧૭, ઉદ્દ્યુત શાહન્યાં પૃં ૫૮૩ નું ટિપ્પણ, ન્યાં
 ૧-૧-૨૩; ન્યાય મં, પૃં ૫૫૬; (સુશ્રુત સં પૃં ૭૦૯)
 ઉદ્દ્યુત ન્યાકું પૃં ૩૧૦ (૨) વિભાં ૩૧૨, તશ્લોં ૧-૩૧-૧૩ (ગ),
 પ્રમીં ૧-૧-૫, (૩) ન્યાયિ ટીં પૃં ૨૨.
 325. ન્યાં ૧-૧-૨૩, ઉદ્દ્યુત શાહન્યાં પૃં ૫૮૧.
 326. તર્કસં પૃં ૬૫, પ્રમીં ૧-૧-૭; ન્યાયિ ટીં પૃં ૨૨.
 327. વિભાં ૩૨૨.
 328. શાહસાં પૃં ૧૩૧.
 329. તશ્લોં ૧-૩૨-૬; ૧૦, ૧૭; ૧૮; ૨૦; ૯૨.
 330. પ્રમીં ૧-૧-૬;
 331. શાહન્યાં પૃં ૫૮૩, ઉપરનું ટિપ્પણ.
 332. જુઓ પાદટીપ ૩૧૪-૧૬ વાળું નિરૂપણ.
 333. તં ૧-૩૩; તસં ૧-૩૨; તરાં ૧-૩૧-૦; ૧-૩૨-૧.
 334. તસં ૧-૩૨; તરાં ૧-૩૨-૩; ૪.
 335. તસં ૧-૩૨.

335. (ક) અનધ્યવસાયસંશયવિપર્યયનિવૃત્ત્યર્થં સમ્યગ્વિશેષણમ્ । તસાં ૧-૧.
 336. વિભા. ૩૧૧-૧૩; ૩૧૭.
 336. (ક) મતિશ્રુતાવધયા વિપર્યયશ્ચ । તાં ૧-૩૨.
 337. તશ્લો. ૧-૩૧-૧૦; ૧૧; અને ૧-૩૧ સૂત્ર.
 338-39. પ્રમી. ૧-૧-૫ થી ૭.
 340. નં. ૪૫; ૭૨.
 341. આ. ૧-૩-૪-૧૨૨, ઉદ્ધૃત વિભા. ૩૧૮.
 342. વિભા. ૩૧૮; ૨૧૬; ૩૨૧; ૩૨૬; ૩૩૦; ૧૧૩-૧૪.
 343. નં. ૪૪; તં. ૪૫; નં. ૫૦ ૧૪૩.
 344. તાં ૧-૩૩.
 345. ભગવતીસૂત્ર , ઉદ્ધૃત વિભા. ૩૧૭.
 346. તં. ૭૨; તત્ર યથાહ્વધના લોકેહ્વધના ઉચ્યન્તે, એવં સમ્યગ્દૃષ્ટયોઽપિ
 અહ્વધજ્ઞાનમાવાદ્ અજ્ઞાનિકા ઉચ્યન્તે । નં. ૫૦ ૧૬૪, ૫૦ ૧૨.

મતિજ્ઞાન

- સુદાઓ : ૧. પ્રાચીન વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન પરંપરામાં મતિશ્રુત.
૨. મતિજ્ઞાનના પર્યાયવાચક શબ્દો : મઠ્ઠ, સંમઠ્ઠ, ઈહા, યુદ્ધિ મેહા, તક્ક, ઊહા, ચિતા, વિતક્ક મગ્ગણા, ગવેસણા, પણ્ણા, રુણ્ણા, વિણ્ણાણુ, વીમસા, ઓગિણ્ણણુયા આદિ.
૩. આગમ, નિર્યુક્તિ અને પછીના કાલમાં પ્રાપ્ત થતા મતિભેદો.
૪. અશ્રુતનિશ્રિત-શ્રુતનિશ્રિત મતિ.
૫. અશ્રુતનિશ્રિતના ઔત્પત્તિકી આદિ ચાર ભેદો.
૬. શ્રુતનિશ્રિત મતિ : વ્યંજનાવગ્રહ, અર્થાવગ્રહ, ઈહા, અવાય, ધારણા,
૭. બહુ આદિ ચાર ભેદો.
૮. ઇન્દ્રિયોની પ્રાપ્ય-અપ્રાપ્યકારિતા : મન અને ચક્ષુની અપ્રાપ્યકારિતા, શ્રોત્રની પ્રાપ્યકારિતા,
૯. શબ્દનુ પૌદ્ગલિકત્વ.
૧૦. મતિજ્ઞાન પ્રક્રિયા : જૈન, સાંખ્ય, ન્યાય વૈશેષિક અને બૌદ્ધ સંમત સોપાનો અને તુલના.

(૧) પ્રાચીન વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન પરંપરામાં મતિ શ્રુત :

(ક) ઋક્સંહિતામાં મતિ શબ્દ :- મતિ શબ્દ મન્ ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન થયો છે. ઋક્સંહિતામાં તે ઉપસર્ગ કે પૂર્વગ સિવાય સ્વતંત્રપણે અને પૂર્વગ કે ઉપસર્ગ સહિત એમ બન્ને રીતે પ્રયોજાયો છે. પૂર્વગ-ઉપસર્ગ સિવાયનો સ્વતંત્ર-પ્રયોજાયેલો મતિ શબ્દ, સાયણે કરેલા અર્થઘટન અનુસાર ધણાં સ્થળોમાં સ્તુતિ-સ્તોત્રપરક^૧ અર્થમાં છે, બ્યારે અલ્પ સ્થળોમાં તે યુદ્ધિ^૨ સ્તોતા,^૩ સ્તુત્ય,^૪ શત્રુ^૫ આદિ^૬ અર્થોમાં છે. આ અલ્પ સ્થળોમાં પણ વેલણુકર અને ત્રિશીથ પ્રાય : સ્તુતિસ્તોત્રપરક જ અર્થ આપે છે.

ઉપસર્ગ કે પૂર્વગ સહિત મતિ શબ્દ :- સાયણુ અનુસાર પ્રમાત^૭ અને સુમતિ^૮ શબ્દ યુદ્ધિપરક અર્થમાં, માતમતિ^૯ શબ્દ નિરુદ્ધ મનસ્ક અર્થમાં, ડુર્માતિ^{૧૦} શબ્દ

દુષ્ટ બુદ્ધિ, કુરમતિ, નિગ્રહબુદ્ધિ. દુર્મનસ્તવ, આદિ અર્થોમાં અને આદ્યદાત અમતિ શબ્દ અજ્ઞાન¹¹ તેમજ દુર્મતિ અર્થમાં છે, જ્યારે મધ્યોદાત અમતિ¹² શબ્દ રૂપ, દીપ્તિ, પ્રભા આદિ જ્ઞાનભિન્ન અર્થમાં¹³ હોવાથી અને તે મન્ ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન થયો ન હોવાથી તેની ચર્ચા અત્રે અપ્રસ્તુત છે.^{13ક}

ઉક્ત ઉલ્લેખોના આધારે એમ કહી શકાય કે સ્વતંત્રપણે પ્રયોજ્યેયો મતિ શબ્દ મોટે ભાગે સ્તુતિ-સ્તોત્ર અર્થપરક છે, જ્યારે ઉપસર્ગ કે પૂર્વગ સહિત પ્રયોજ્યેયો મતિ શબ્દ મોટે ભાગે બુદ્ધિપરક અર્થમાં છે. શ્રી બી. આર. શર્મા સ્તુતિ સ્તોત્ર અર્થના સંદર્ભમાં કહે છે કે ઋક્સંહિતાના કાળમાં મન્ ધાતુ to speak અર્થમાં વપરાતો હતો, કારણ કે સ્તુતિ-સ્તોત્ર અર્થ મન્ જ્ઞાને કે મન્ અવવાચને ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન થઈ શકે નહિ.¹⁴ પરંતુ સ્તુતિ-સ્તોત્ર અને બુદ્ધિ વચ્ચે આવી મોટી ભેદરેખા દોરવી આવશ્યક નથી, કારણ કે સ્તુતિ પણ આપાતતઃ બુદ્ધિમાંથી જ જન્મે છે. આથી ઉપયુક્ત બનને અર્થ મન્ જ્ઞાને કે અવવાચનેમાંથી નિષ્પન્ન થઈ શકે ખરા.

(ખ) બ્રાહ્મણ, આરણ્યક અને ઉપનિષદમાં મતિ શબ્દ :

શતપથ બ્રાહ્મણ¹⁵ અને તાણ્ડ્ય મહાબ્રાહ્મણ¹⁶માં પ્રાપ્ત થતો મતિ શબ્દ અનુક્રમે યજુર્વેદ અને સામવેદના ઉદ્ધરણનો છે. તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં પ્રયોજ્યેયો મતિ શબ્દ પ્રાણ-પ્રજ્ઞાપરક અર્થમાં છે.¹⁷ ઐતરેય આરણ્યકમાં સંજ્ઞાન, આજ્ઞાન વિજ્ઞાન, પ્રજ્ઞાન, મેધા, દૃષ્ટિ, ઘૃત્તે, મનીષા, જૂતિ, સ્મૃતિ, સંકલ્પ આદિ શબ્દો સાથે મતિ શબ્દ પ્રયોજ્યો છે.¹⁸ આથી એમ કહી શકાય કે તે કાલમાં મતિ શબ્દ સ્મૃતિ, ઘૃતિ, આદિથી ભિન્ન એવો વિશિષ્ટ અર્થ ધરાવતો હતો. અહીં સાચાણુ મતિનો અર્થ રાજકાર્યોદિ આલોચન, મનન એવો આપે છે. પૂજ્યપાદ આદિ આચાર્યો પણ મતિનો મનનપરક અર્થ આપે છે.¹⁹ ઐતરેય આરણ્યકમાં માત્ર ઘૃતિથી ભિન્ન છે, જ્યારે જૈન પરંપરા ઘૃતિ(ઘારણા)ને મતિજ્ઞાનનો એક ભેદ માને છે. ઐતરેય આરણ્યકમાં માત્ર સ્મૃતિથી ભિન્ન છે, જ્યારે જૈન પરંપરામાં એ અંગે એ વિચારધારા જોવા મળે છે : (૧) જૈન આગમિક પરંપરા સ્મૃતિ (ઘારણા)ને મતિનો એક ભેદ માને²⁰ છે, જ્યારે (૨) જૈન તાર્કિક પરંપરા સ્મૃતિને મતિથી ભિન્ન માને છે.²¹

છાંદોગ્ય ઉપનિષદગત મતિ શબ્દનો અર્થ શાંકર અને રંગરામાનુજ લાભ્ય અનુસાર મનન થાય છે.²² જે અર્થની તુલના ઉપર થઈ ગઈ છે. કઠોપનિષદમાં

પ્રયોગયેલા મતિ શબ્દનો અર્થ શંકરાચાર્ય આગમ પ્રતિપાદ્યા મતિઃ એવો આપે છે,^{૨૬} જેને જૈનસંમત શ્રુતનિશ્ચિત મતિ સાથે સરખાવી શકાય.

(ગ) દશ્ચ, શ્રુ, મન્ અને વિ + જ્ઞા ધાતુનો ઉપયોગ :-

ઋગ્વેદ સુતનિપાત અને આચારાંગમાં દશ્ચ શ્રુ, મન્ અને વિ + જ્ઞા ધાતુનો ઉપયોગ જાવા મળે છે : ઋગ્વેદમાં ઋચ્ચુતમ્,^{૨૪} શ્રુતમ્.^{૨૫} રદશ^{૨૬} મન્યં.^{૨૭} વિજ્ઞાનામિ^{૨૮} વિજ્ઞાનાતિ^{૨૯} શબ્દો મળે છે. સુતનિપાતમાં 'દદ્ઠ', સુતં, સુતં, વિજ્ઞાતં શબ્દો ઉલ્લેખાયા^{૩૦} છે. ઉપરાંત સમ્મુત્તિનો પણ ઉલ્લેખ મળે છે.^{૩૧} સમ્મુત્તિ એ સુત પ્રકારના જ્ઞાનનો, પછીના કાલનો પર્યાયવાચક શબ્દ છે.^{૩૨} આથી સમ્મુત્તિને જૈનસંમત મતિ સાથે સરખાવી શકાય. આચારાંગમાં દિદ્ઠ સુચ, મયં, વિણ્ણાયં એ વિશેષણોનો એ વખત ઉલ્લેખ થયો છે, જેમાંના સુચ અને મયં ને અનુક્રમે શ્રુત અને માત સાથે સંબંધ છે. સુચ એટલે આપ્ત પાસેથી મેળવેલું જ્ઞાન અને મય એટલે જ્ઞાનપ્રાપ્તિની પ્રક્રિયા દ્વારા જાતે મેળવેલું જ્ઞાન. સુચમાં અન્ય વ્યક્તિ કે અન્ય સાથેની વાતચીત અગત્યનો ભાગ લજવે છે. ત્યારે મયમા પોતાનો માનસિક પ્રયાસ અગત્યનો ભાગ લજવે છે. આચારાંગમાં પ્રાપ્ત થતા ઉલ્લેખાના આધારે એમ કહી શકાય કે એ કાલમાં મતિ અને શ્રુત આકાંગિત થયાં ન હતાં પણ આકાર લેવાની તૈયારીમાં હતાં. અલબત્ત, બંને વચ્ચે ભેદરેખા હતી જ. મતિ શબ્દનો પ્રથમ ઉલ્લેખ^{૩૩} દશવૈકાલિકમાં^{૩૪} મળે છે.

આમ ઉક્ત ઉલ્લેખોના આધારે એવું કહી શકાય કે દર્શન, મતિ અને શ્રુતનો ખ્યાલ પ્રાચીન વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન એમ ત્રણેય પરંપરામાં હતો.

(૨) મતિજ્ઞાનના પર્યાયવાચક શબ્દો :-

મતિજ્ઞાનના પર્યાયવાચક શબ્દોનાં વ્યવસ્થાને ચાર તબક્કામાં વહેંચી શકાય : આગમકાલ, નિયુક્તિકાલ, નંદિ-પદ્મપ ડાગમ-તત્ત્વાર્થકાલ અને તે પછીનો કાલ. (૧) આગમકાલમાં પ્રાપ્ત થતા મદ્ઘ, સમદ્ઘ, ઈંહા, ઘાગ્ણા, ગવેસ્ણા (ગવેસળ), સત્તી, સળ્ણા, પળ્ણા, વૈમંસા, ત્કવવિત્કૂવ, અવાણ, મગ્ગળા, ઉપ્પત્તિયા, વેળહયા વમ્મયા, પારિણમિયા^{૩૬}, ચિતા, સુદ્ધા, મેહા^{૩૭} આદિ શબ્દો મતિજ્ઞાનની નજીકના છે, પણ તેઓને મતિના પર્યાય તરીકે સ્થાન મલ્યું નથી. (૨) તે પછી નિયુક્તિકાલ કાલમાં ઈંહા, અપેહ, વૈમંસા, મગ્ગળા, ગવેસળા, સળ્ણા, સત્તી, મત્તી, પળ્ણા, શબ્દો. મતિ (આમિનિર્જોષિક)ના પર્યાય તરીકે સ્થાન પામ્યા.^{૩૮} આમ મતિજ્ઞાનની નજીકના શબ્દોમાંથી દેટલાક શબ્દોનો સંબંધ મતિજ્ઞાન સાથે સ્થાપિત કરવાનો પ્રયાસ આ કાલમાં થયો. (૩) તે પછી નંદિ, પદ્મપ ડાગમ અને તત્ત્વાર્થના

કાલમાં કેટલાક શબ્દો મતિજ્ઞાન સામાન્યનાં પર્યાય તરીકે. તો કેટલાક શબ્દો મતિનાં અવગ્રહાદિ ચાર ભેદોના પર્યાય તરીકે અવસ્થિત થયાં. મતિજ્ઞાન સામાન્યનાં પર્યાય તરીકે નાદિકારે નિયુક્તિગત ગાથા ઉલ્લેખીને નિયુક્તિગત શબ્દોનું સમ્બંધન કર્યું,^{૩૦} જ્યારે પદ્મપંડાગમ અને તત્ત્વાર્થમાં મતિ, સ્મૃતિ, સંજ્ઞા અને ચિંતા એ ચાર શબ્દો જ સ્વીકારાયા.^{૩૧} અવગ્રહ આદિ મતિભેદના પર્યાય તરીકે જોતાં અવગ્રહના પર્યાય તરીકે નાદિમાં પ્રોવણ, ઠવચારણ, સારતા અવક્રમતા અને મે; પદ્મપંડાગમમાં નાદિગત અંતિમ એ શબ્દો ઉપરાંત ચોદાણ અને સાણ તેમજ તત્ત્વાર્થમાં ગ્રણ, આલોચન અને અવધારણ શબ્દો મળે છે.^{૩૨} હિંદાના પર્યાય તરીકે નાદિમાં આમોગણયા, ચિંતા, વીમંસા, મગ્ગણયા અને ગવેશણયા; પદ્મપંડાગમમાં નાદિગત ઉપયુક્ત અંતિમ એ શબ્દો ઉપરાંત અગ્રહા, મીનાંસા, અને ક્રહા તેમજ તત્ત્વાર્થમાં પદ્મપંડાગમગત અંતિમ શબ્દ ઉપરાંત તર્ક, પતોક્ષા વિચારણા અને વિજ્ઞાસા શબ્દો મળે છે.^{૩૩} અવાવના પર્યાય તરીકે નાદિમાં આવદટ્ટણયા, પચ્ચાવદટ્ટણયા, અવાદ, વિષ્ણાણે અને બુદ્ધિ; પદ્મપંડાગમમાં નાદિગત અંતિમ શબ્દ ઉપરાંત વવસાયો, વિષ્ણાણી, આડંડી અને પચ્ચાડંડી શબ્દો તેમજ તત્ત્વાર્થમાં અવગમ, અપનોદ, અવગ્યાધ, અપેગમ્, અપગતમ્, અવિદ્ધમ્ અને અપનુતમ્ શબ્દો મળે છે.^{૩૪} ધારણના પર્યાય તરીકે નાદિમાં ધરણા, ધારણા, ઠવગા, પાંતદ્ડા અને મેદ્દે; પદ્મપંડાગમમાં નાદિગત અંતિમ ચાર શબ્દો ઉપરાંત ધરણી અને તત્ત્વાર્થનાં પ્રતિપત્તિ, અવધારણમ્, અવલયામ્, નિશ્ચય, અવગમ તેમજ અવોચ શબ્દો મળે છે.^{૩૫} આમ આ કાલમાં અન્ય શબ્દોને પણ મતિજ્ઞાનના ચાર પ્રભેદો સાથે જોડાતા પ્રયત્ન થયેલો જોવા મળે છે. આ મધ્ય પર્યાયત્રાયક શબ્દોમાંથી અવગ્રહ, રૂંદા, અવાચ અને ધારણા એ ચાર જ શબ્દો મતિજ્ઞાનના પ્રભેદ તરીકે સ્થિર થયા. (૪) એવા તત્ત્વક્રમાં સ્મૃતિ, સંજ્ઞા, અને આમિનિવોષિક આદિ કેટલાક શબ્દો એક તરફ આગમિક પરંપરામાં મતિન પર્યાય તરીકે ચાલુ રહ્યા.^{૩૬} જ્યારે ખ્રીષ્ટ તરફ તાર્કિક પરંપરામાં તેઓ પરોક્ષજ્ઞાન તરીકે સ્થાન પામ્યા. : જેમકે સ્મૃતિને ધારણા પદ્ધતિના જ્ઞાન તરીકે; સંજ્ઞાને પ્રત્યભિજ્ઞાન તરીકે; ચિંતા, તર્ક, અને ક્રહાને તર્કજ્ઞાન તરીકે અને આમિનિવોષિકને અનુમાન તરીકે ઓળખાવ્યા.^{૩૭} મઠે આદિ શબ્દો અંગે જૈનપરંપરામાં થયેલી વિચારણા નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) મહ, આમિણિબોહિય અને બુદ્ધિ :-

(ક) મહ અને આમિણિબોહિય :- આમિણિબોધક શબ્દ અમિ+નિ+ બુધ્ માંથી નિષ્પન્ન થયો છે. પ્રાચીન આગમોમાં મતિ શબ્દ સ્વતંત્રપણે અને સમ્ આદિ પૂર્વગસહિત એમ અન્ને રીતે પ્રયોજાયો છે. તે (મતિ) વિપુત્તજ્ઞાન,^{૩૮} ઉચ્ચજ્ઞાન^{૩૯}

બુદ્ધિ^{૫૧} અને જ્ઞાનસામાન્ય^{૫૦} આદિ અર્થોમાં પ્રયોજાયો છે. આથી એમ માનવું પડે કે એ કાળમાં તેની પરિભાષા સ્થિર થઈ ન હતી. આગમેમાં મતિ ઉપરાંત સંમહ,^{૫૧} દંમહ^{૫૨} અને અમહ^{૫૩} આદિ શબ્દો પણ મળે છે. આમ પ્રાચીનકાળમાં મતિ શબ્દનો ઉપયોગ હતો, પરંતુ મતિજ્ઞાન માટે આમિણિબોધિય શબ્દ જ વપરાતો હતો, મહ નહિ.^{૫૪} તે પછીના કાળમાં એક તરફ પદ્મ ડાગમમાં માત્ર આભિણિ-બોધિય^{૫૫} શબ્દ મળે છે. જ્યારે બીજી તરફ નંદિમાં આમિણિબોધિય^{૫૬} અને મતિ^{૫૭} એમ બંને શબ્દો (મતિજ્ઞાન તરીકે પ્રયોજાયેલા) જોવા મળે છે. અલબત્ત, મતિજ્ઞાન તરીકે મતિ શબ્દનો ઉપયોગ નંદિની પૂર્વેના કાળથી જ શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો, એવું અનુમાન નાદમાં ઉદ્ઘૃત થયેલા ગાથાધર્મ-મતિપુલ્કવ્યં સુચ', જ મતી-સુચ પુલ્કવયા । નં ૪૪-ઉપરથી કરી શકાય. તત્ત્વાર્થમાં માત્ર મતિ શબ્દનો ઉપયોગ થયો છે. પછીના કાળમાં નિયુક્તિ ન હિ અને તત્ત્વાર્થ પર પરાના આચાર્યોએ મોટે ભાગે મતિ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે.^{૫૯} તે પછીના કાળમાં અમિણિબોધનો અર્થ જિનભદ્ર, મત્રય-ગિરિ આદિ આચાર્યોએ માત્રજ્ઞાન કર્યો જ્યારે અકલકે 'અનુમાન' કર્યો^{૬૦}. આમ મતિજ્ઞાન માટે પ્રથમ ભૂમિકામાં આમિણિબોધ શબ્દ; દ્વિતીય ભૂમિકામાં આમિણિબોધ તેમજ મતિ એમ બંને શબ્દો અને તૃતીય ભૂમિકામાં મતિ શબ્દ વપરાયો છે. છેલ્લે મતિ શબ્દ સ્થિર થયો.

(બ) મહ અને બુદ્ધિ :- ભગવતી અને નંદિમાં મતિ અને બુદ્ધિ શબ્દો એક સાથે પ્રયોજાયેલા હોવાથી એવું અનુમાન કરી શકાય કે પ્રાચીનકાળથી જ તે બંને શબ્દો સ્વતંત્ર અર્થ-ચ્છટા ધરાવતા ચાલુ રહ્યા છે.^{૬૧} નંદિ અને પદ્મ ડાગમમાં બુદ્ધિ અવાયનો પર્યાય^{૬૨} હોવાથી તે મતિજ્ઞાનનો અર્થપર્યાય બનવા પામે છે, જ્યારે જિનભદ્રે આમિણિબોધ, મતિ, બુદ્ધિ અને પ્રજ્ઞને વચનપર્યાય માન્યા હોવાથી^{૬૦} તે મતિજ્ઞાનનો વચનપર્યાય છે.

નંદિગત^{૬૪} બુદ્ધિ અને મતિનો અર્થ સ્પષ્ટ કરતાં જિનહાસગણિ કહે છે કે, બુદ્ધિ જ્યારે મનોદ્રવ્યને અનુસરે છે ત્યારે તે જ મતિ તરીકે ઓળખાય છે. આથી બુદ્ધિ એ અવગ્રહ અને મતિ એ દર્શાદિ છે. જ્યારે હરિભદ્ર અને મત્રયગિરિ બુદ્ધિને અવગ્રહ-ઈલા તરીકે અને મતિને અવાય-ધારણા તરીકે ઉલ્લેખે છે^{૬૫} અને નંદિમાં અવાયના પર્યાય તરીકે ઉલ્લેખાયેલ બુદ્ધિનો અર્થ 'સ્પષ્ટતર બોધ' એવો કરે છે^{૬૬} આમ બુદ્ધિ અને મતિ એક તરફ મતિજ્ઞાન સામાન્યના વચક હોવાથી સમાન થઈ છે જ્યારે બીજી તરફ તેઓ મતિજ્ઞાનના અવાન્તર ભેદના વચક હોવાથી વિભિન્ન અર્થ-ચ્છટા ધરાવે છે.

(૨) મેઘા (મેઘા) :- ઋગ્વેદમાં મેઘા શબ્દ બુદ્ધિપરક અર્થમાં છે.^{૬૭}

પ્રાચીન જૈન આગમોમાં પણ તે શુદ્ધિપરક અર્થમાં જણાય છે.^{૬૬} નંદિ અને પદ્મપદ્મગમમાં તેનો ઉલ્લેખ અવગ્રહના પર્યાય તરીકે થયો છે.^{૬૭} તેનો અર્થ ધવલાટીકાકારે અર્થજ્ઞાનનો હેતુ કર્યો છે, બ્યારે નંદિના ટીકાકારોએ પ્રથમ વિશેષ સામાન્ય અર્થાવગ્રહ પછી પ્રાપ્ત થતા તમામ 'વિશેષસામાન્ય અર્થાવગ્રહ' એવો કર્યો છે.^{૭૦} અમરપદ્મમાં ધારણાવતી બુદ્ધિને મેઘા તરીકે ઓળખાવી છે.^{૭૧} જૈને જૈન-સંમત ધારણા સાથે સરખાવી શકાય.

મેઘા શબ્દ મેઘ ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન થયો છે.^{૭૧}(ક) અલખત્ત, જિનદાસગણિને અનુસરીને હરિભદ્ર મર્યાદયા ઘાવતઃ મેઘા ઉચ્યતે, યાવદધિગચ્છતિ એવું અર્થ-ધટન આપે છે. બ્યારે ધવલાટીકાકાર મેઘ્યતિ પરિચ્છિનન્તિ અર્થમનયા इति મેઘા એવી સમજૂતી આપે છે.^{૭૧}(ખ) તેથી ધવલા મતે મેઘા શબ્દ મેઘ (સંગમે ગ૦૧) ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન થયો છે ખરો, પરંતુ મેઘ્યતિ રૂપ પહેલા ગણતું નથી, પણ યથા ગણતું છે, જે ચિન્ત્ય છે.

(૩) તક્ક, ऊहा, चिंता, वितक्क :-

(ક) તક્ક, ऊहा, चिंता :-આ ત્રણેય શબ્દો અનુક્રમે તક્, ऊह અને चिन्ત ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન થયા છે. (૧) તક્ :-આચારાંગ અને સૂત્રકૃતાંગમાં પ્રયોજાયેલો તક્ શબ્દ અનુમાન અર્થનો વાચક જણાય છે.^{૭૨} પ્રસ્તુત શબ્દ આગમોમાં સંજ્ઞા, પ્રજ્ઞા અને મનની સાથે પણ પ્રયોગાયેલો મળે છે.^{૭૩}

(૨) ऊह :- વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ પરંપરામાં તક્^{૭૪} અને ऊह^{૭૫} વિલિન્ન અર્થોમાં પ્રયોગયા છે. પરંતુ તે બધા અર્થોમાં 'વિચારાત્મક જ્ઞાનઆપાર' એ અંશ સમાન છે, એમ પાંડિત સુખનાલજીતુ કહેવું છે. અલખત્ત, ન્યાયદર્શન અને જૈનતાર્કિક પરંપરા તે અન્નેને પર્યાયવાચક માને છે.^{૭૬}

(૩) चिंता :- ભગવતીસૂત્રમાં યાથાતથ્ય, પ્રતાન, ચિંતાસ્વપ્ન, તદ્દિવપરીત અને અવ્યક્ત દર્શન એમ પાંચ પ્રકારનાં સ્વપ્નનો ઉલ્લેખ છે. અહીં પ્રયોગાયેલો ચિંતા શબ્દ સ્મૃતિપરક અર્થમાં જણાય છે, બ્યારે ઉત્તરાખ્યયનમાં ઉલ્લેખાયેલો ચિંતા શબ્દ વિચારપરક અર્થમાં જણાય છે.^{૭૭} આથી એમ માનવું પડે કે, આગમકાલમાં તેની પરિભાષા સ્થિર થઈ ન હતી. પછીના કાલમાં તાર્કિક પરંપરામાં તે તર્કના પર્યાય તરીકે સ્થિર થયો છે.^{૭૮}

તક્, ऊह અને चिंता એ ત્રણેય શબ્દો એક તરફ નંદિ, પદ્મપદ્મગમ અને

તત્વાર્થમાં ક્રૌંઠાના પર્યાય તરીકે સ્વીકારવા છે,^{૭૦} તેથી તેઓ સંવ્યવહાર પ્રત્યક્ષ^{૭૦(ક)} છે જ્યારે બીજી તરફ અક્લંક, હૃમચન્દ્ર, પ્રભાચન્દ્ર આદિ તાર્કિક પરંપરાના આચાર્યોએ તેઓને અનુમાનમાં ઉપયોગી થતા વ્યાપ્તિજ્ઞાન તરીકે સ્વીકાર્યા છે, એથી તેઓ પરોક્ષજ્ઞાન છે^{૭૧} યશોવિજયજી કહે છે કે શ્રુતજ્ઞાનમૂલક કહાદે શ્રુત છે અને મતિજ્ઞાનમૂલક કહાદે મતિ છે.^{૭૨} એ રીતે તેઓ પરંપરા પ્રાપ્ત બંને મતોનો સમન્વય સાધતા જણાય છે.

પાતંજલ યોગસૂત્રના વ્યાસભાષ્યમાં કહ શબ્દનો ઉલ્લેખ મળે છે, જેનો અર્થ નાગોજીભટ્ટે ‘અર્થગત વિશેષ વિતર્ક’ એવો કરે છે.^{૭૩} સાંખ્યદર્શનમાં સ્વવિચારની શક્તિથી ઉદ્ભવતા જ્ઞાનને અને જ્ઞાનથી થતી મોક્ષપ્રાપ્તિને કહ નામની સિદ્ધિ કહી છે.^{૭૪} એ રીતે ત્યાં કહનો અર્થ સિન્ન હોવાથી તેની વિચારણા અત્રે અભિપ્રેત નથી.

ન્યાય, બૌદ્ધ^{૭૫} અને ચાર્વાક^{૭૬} પરંપરા તર્કને પ્રમાણ માનતી નથી, જ્યારે મીમાંસા^{૭૭} અને જૈન પરંપરા^{૭૮} તેને પ્રમાણ માને છે.

(ખ) વિતર્કક :- જૈનપરંપરામાં વિતર્ક શબ્દ બે અર્થમાં પ્રયોજાયેલો જોવા મળે છે : આગમમાં ક્યારેક તે (૧) તર્કના વિરુદ્ધાર્થક તરકે^{૭૯} તો ક્યારેક તે (૨) તર્કના પર્યાય^{૯૦} તરીકે પ્રયોજાયે છે. પછીના કાલમાં તે દ્વિતીય અર્થમાં ચાલુ રહ્યો છે.^{૯૧} આગમમાં તેનો સંબંધ ઉક્ત સ્થલે^{૯૧(ક)} મતિજ્ઞાન સાથે જણાય છે, જ્યારે પછીના કાલમાં^{૯૨} તેનો સંબંધ શ્રુતજ્ઞાન સાથે સ્થપાયો છે, અને તેનો અર્થ કહ (વિશેષ તર્ક) એવો કરવામાં આવ્યો છે. પાણિનીય પરંપરામાં કહ ધાતુ (ગ૦૧) વિતર્કપરક અર્થમાં છે, અને નાગોજીભટ્ટ પણ કહનો અર્થ વિતર્ક કરે છે.^{૯૨(ક)} બૌદ્ધ અને યોગ દર્શન અનુસાર ચિત્તની સ્થૂલ અવસ્થા વિતર્ક છે^{૯૩} જે જૈનસંમત ઉપયુક્ત દ્વિતીય અર્થની નજદીક છે. યોગસૂત્ર અનુસાર હિંસાદિ દુષ્ટ વિચારો વિતર્ક^{૯૩(ક)} છે, આ અર્થ જૈનસંમત પ્રથમ અર્થની નજદીક છે. આથી એમ કહી શકાય કે વૈદિક અને જૈન પરંપરામાં વિતર્કના બંને અર્થો જોવા મળે છે. પણ દ્વિતીય અર્થનો વપરાશ વિશેષ છે, જ્યારે બૌદ્ધ પરંપરામાં દ્વિતીય અર્થપરક વિતર્ક છે.

(૪) મગ્ગણા, ગવેસણા :-

આ બંને શબ્દો અનુક્રમે મૃગ્ (મન્વેષણે, ગ૦૧૦) અને ગવેષુ (માર્ગણે, ગ૦૧૦) ધાતુમાંથી નિબંધન યા છે સૂત્રકૃતાંગ અને ઉત્તરાધ્યયનમાં ગવેસણાનો^{૯૪} અને ભગવતી સૂત્રમાં બંને શબ્દોનો ઉલ્લેખ મળે છે^{૯૫} ભગવતીસૂત્રમાં ઉક્ત

સ્થલે આ બંને શબ્દો રૂઢા અને અપોહ (અવાય)ની સાથે પ્રયોગ્યતા છે, તેમનો ક્રમ રૂઢા અને અપોહ પછી છે; મગ્ગના પછી ગવેષણાનો ક્રમ છે અને તેઓના ઉપયોગથી ભતિસ્મરણુ તેમજ વિભંગની ઉત્પત્તિનો ઉલ્લેખ છે. આ ઉલ્લેખોના આધારે એમ માનવું પડે કે, આ કાલમાં આ બંને શબ્દોનો અર્થ રૂઢા અને અવાય (અપોહ) પછીની વિચારપ્રક્રિયા એવો થતો હતો. ભગવતીસૂત્રમાં અન્યત્ર પ્રયોગ્યતા તો શબ્દો શોધવું એ અર્થના વાચક જણાય છે.^{૯૬} આથી એમ પણ કહી શકાય કે આગમકાલમાં આ શબ્દોની પરિભાષા સ્થિર થઈ ન હતી.

આ શબ્દોનો મતિજ્ઞાનસામાન્ય સાથે સંબંધ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સર્વપ્રથમ આવશ્યક નિકુક્તિમાં સ્થપાયેલો જોવા મળે છે,^{૯૭} જે પછીના કાલમાં પણ ચાલુ રહ્યો છે.

પછીના કાલમાં નંદિ અને ષટ્ષાંડાગમમાં તેઓને રૂઢાના પર્યાય તરીકે ઓળખાવ્યા.^{૯૮} એ રીતે તેઓ વિશિષ્ટ અર્થમાં સ્થિર થયા. નંદિના ટીકાકારોએ માર્ગણનો અર્થ 'અન્વય તેમજ વ્યતિરેક ધર્મની શોધ' અને ગવેષણાનો અર્થ 'વ્યતિરેક ધર્મનો ત્યાગ તેમજ અન્વય ધર્મની આલોચના' એવો આપ્યો છે.^{૯૯} ધવન્નાટીકાકારે માર્ગણનો અર્થ વિશેષ અર્થની શોધ એવો કર્યો છે, જે નંદિના ટીકાકારોએ આપેલા અર્થનું સમર્થન કરે છે. ધવન્નાટીકાકારે આપેલી સમજૂતીમાં ગવેષણાનો અર્થ સ્પષ્ટ થતો નથી.^{૧૦૦} આમ છેક આગમકાલથી શરૂ થયેલો માર્ગણ - ગવેષણા એવો ક્રમ અને 'શોધવું' એ અર્થોશ પછીના કાલમાં પણ ચાલુ રહ્યો છે. પછીના કાલમાં તે બંને શબ્દોનો સંબંધ કન્શ : (૧) મતિજ્ઞાન સામાન્ય અને (૨) મતિભેદ (ઈહા) સાથે સ્થાપિત થઈને તેઓનો વિશિષ્ટ અર્થ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે.

(૫) પળ્લા, સળ્લા, વિળ્લાણ :-

(ક) પળ્લા (પ્રજ્ઞા) :- પ્રજ્ઞા શબ્દ પ્રવજ્ઞા (અવબોધને, ગ૦૯) ધાનુમાંથી નિષ્પન્ન થયો છે. પ્રાચીન આગમોમાં પ્રાપ્ત થતા અસુપળ્ણ,^{૧૦૧} મૂનિપળ્ણ,^{૧૦૨} વિસુદ્ધપળ્ણ^{૧૦૩} મહાપળ્ણ,^{૧૦૪} પળ્ણાવરેસડ,^{૧૦૫} આરિયપન્ન^{૧૦૬} (આર્યપજ્ઞ), પન્નામય^{૧૦૭} (પજ્ઞમદ), આગાદપન્ન,^{૧૦૮} પળ્ણાસમત^{૧૦૯} પળ્ણાસમન્નય^{૧૧૦} સુપન્ન^{૧૧૧} મહાપન્ન,^{૧૧૨} પન્નવં^{૧૧૩} આદિ શબ્દગત પ્રજ્ઞા શબ્દ અને સ્વતંત્રપણે પ્રયોગ્યત્રેણ પ્રજ્ઞ^{૧૧૩}(ક) શબ્દ વિશિષ્ટ જ્ઞાનનો સૂચક છે તે અત્રૌકિક અને લૌકિક એ બંને જ્ઞાનનો વાચક જણાય છે. ઔદ્દર્શનમાં પણ તે ઉક્ત બંને અર્થનો વાચક છે.^{૧૧૪}

આવશ્યક નિયુક્તિના કાલથી તેનો સંબંધ મતિજ્ઞાન સાથે સ્થપાયો.¹¹⁵ જિનભદ્ર તેનો અર્થ મતિ કરે છે, જ્યારે હરિભદ્ર, મલયગિરિ આિ આચાર્યો વિશેષ સ્પષ્ટતા કરતાં, તેનો અર્થ અનેક પરતુગત ધર્મોનું આલોચન કરતી સંવિત્ એવો કરે છે.¹¹⁶ આમ આ આચાર્યો તેનો સંબંધ શ્રુતાનિશ્ચિત મતિ સાથે જોડે છે, જ્યારે ધવલાટીકાકાર તેનો સંબંધ અશ્રુતનિશ્ચિત મતિ સાથે જોડે છે,¹¹⁷ જેને ઔદ્દસંમત ચિંતામયપ્રજ્ઞા સાથે સરખાવી શકાય કારણ કે ત્યાં ચિંતામયપ્રજ્ઞાને સ્વવિચારથી સિદ્ધ થયેલી ખતાવી છે.¹¹⁸ જિનભદ્ર આદિ આચાર્યો બુદ્ધિ અને પ્રજ્ઞાને સમાનાર્થક માને છે.¹¹⁹

સૂત્રકૃતાંગમાં પ્રયોજાયેલા નાનાવર્ણન¹²⁰ શબ્દના આધારે એવું અનુમાન કરી શકાય કે તે કાલમાં પ્રજ્ઞાના ભેદો હશે, વૈદિક અને ઔદ્દશનમાં તેના પ્રભેદોનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળે છે. જેમકે, યોગસૂત્રમાં શ્રુતપ્રજ્ઞા, અનુમાનપ્રજ્ઞા અને સ્મૃતભરાપ્રજ્ઞા એમ ત્રણ ભેદોનો ઉલ્લેખ છે,¹²¹ જ્યારે ઔદ્દશનમાં માવદામય, શ્રુતમય અને ચિંતામય પ્રજ્ઞા એમ ત્રણ ભેદોનો ઉલ્લેખ છે.¹²² ઉક્ત ભેદોમાં ઋતુભરા પ્રજ્ઞા અને ભાવનામય પ્રજ્ઞાને જૈનસંમત આગમકાલીન ઉચ્ચ જ્ઞાનપરક પ્રજ્ઞા સાથે સરખાવી શકાય, જ્યારે શ્રુતપ્રજ્ઞા અને શ્રુતમયપ્રજ્ઞાને જૈનસંમત શ્રુતજ્ઞાન સાથે સરખાવી શકાય. ચિંતામયપ્રજ્ઞા ની તુલના ઉપર થઈ ગઈ છે. ન્યાયવૈશેષિક દર્શન પ્રજ્ઞાને તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં હેતુભૂત માને છે,¹²³ યોગદર્શન તેને સંપ્રજ્ઞાત-અસંપ્રજ્ઞાત યોગ સાથે જોડે છે.¹²⁴ ઔદ્દશન તેને નિર્વાણનો હેતુ માને છે.¹²⁵ અને પ્રાચીન જૈન આગમો તેને લૌકિક અને ઉચ્ચજ્ઞાન માને છે.¹²⁶

(ખ) સળ્ળા (સંજ્ઞા) :- પ્રસ્તુત શબ્દ સમ્ + જ્ઞા (અવબોધને, ગ૦૧) ધાતુ-માંથી નિષ્પન્ન થયો છે. સૂત્રકૃતાંગ અને ભગવતીમાં તે મન, વાક્, તર્ક અને પ્રજ્ઞાની સાથે પ્રયોજાયો¹²⁷ છે. ઉપરાંત ભગવતીમાં તે દષ્ટિ, દર્શન, જ્ઞાન અને ઉપયોગ સાથે પણ ઉલ્લેખાયો છે.¹²⁸ ઔદ્દશનમાં તેનો અર્થ વેદના, ચેતના છન્દ, સ્પર્શ, મતિ, સ્મૃતિ, મનોવ્યાપાર, અધિમોક્ષ અને સમાધિથી લિન્ન છે.¹²⁹ જૈન આગમોમાં તેના બે અર્થો સ્પષ્ટ થાય છે : (૧) માન¹³⁰ કે સમજણ¹³¹ અને (૨) આહારાદિ દશ સંજ્ઞા.¹³² જ્યારે ઔદ્દશનમાં જ્ઞાન અને નિમિત્તોદ્ગ્રહણ એમ બે અર્થો મળે છે. નિમિત્તોદ્ગ્રહણ એટલે કાળ, પાળ, લાણ, દ્વંડ, સ્ત્રી, પુરુષ, મિત્ર, દુશ્મન, સુખ, દુઃખ વગેરેથી વસ્તુનો નિદેશ કરવો તે.¹³³ આગમમાં થયેલો સંસી-અસંસીનો ઉલ્લેખ¹³⁴ સૂચવે છે કે સ જ્ઞા એ જીવોના વર્ગીકરણ માટેનો ભેદકંઠમ હોતો અલખત તેની પરિભાષા ત્યાં સ્પષ્ટ થઈ નથી. ઔદ્દશનમાં પણ સંસી-અસંસીનો ઉલ્લેખ મળે છે.¹³⁵

જૈનપરંપરામાં આગમ પછીના કાળમાં સંજ્ઞાનાં વિવિધ અર્થઘટનો મળે છે. (૧) આવશ્યક નિયુક્તિમાં તેનો અર્થ મતિજ્ઞાન છે. કારણ કે ત્યાં તેને મતિનો પર્યાય માન્યો છે.¹³⁶ જેનું સમર્થન નંદિ, ધૃષ્ટકાગમ અને તત્ત્વાર્થમાં મળે છે.¹³⁷ પછીના કાલના પૂજ્યપાદ, જિનભદ્ર, અક્લંક, મલયગિરિ આદિ આચાર્યો અને અનુસર્યા છે.¹³⁸ (૨) નંદિમાં¹³⁹ સસી-અસસીના વિચારણામાં સજ્ઞાના ત્રણ અર્થો મળે છે : (ક) હેતુવાદ અનુસાર અભિસંધારણુ પૂર્વિકા કરણશક્તિ. નંદિના ટીકાકારોએ તેનો અર્થ દાષ્ટમાં પ્રદર્શિત અને અનિષ્ટમાં નિર્દાન ન કર્યો છે. (ખ) કાલિકવાદ અનુસાર ઈહા, અપોહ, માર્ગણુ, ગવેષણુ, ચિંતા અને વિમર્શ, અર્થાત્ મતિજ્ઞાન અને (ગ) દાષ્ટવાદ અનુસાર સમ્યક્જ્ઞાન. જિનભદ્રે સ્પષ્ટતા કરી કે, આ સમ્યક્જ્ઞાન ભૂતકાલીન સ્મરણુ અને ભવિષ્યકાલીન ચિંતનથી યુક્ત હોવું જરૂરી છે¹⁴⁰ મલયગિરિએ પ્રથમના બે અર્થોનું સમર્થન કયું છે, ત્રીજા અર્થમાં જિનભદ્રે કરેલી સ્પષ્ટતાનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી.¹⁴¹ (૩) જિનભદ્ર ઈહા અને મનોવિજ્ઞાન એમ બે અર્થો આપ્યા છે.¹⁴² અલમત્ત, આ બે અર્થો વચ્ચે વિસંગતિ નથી, કારણ કે ઈહામાં વિચારણાનું તત્ત્વ હોય છે. તત્ત્વાર્થ-પરંપરામાં પ્રાપ્ત થતા અર્થો મનોવિજ્ઞાનપરક અર્થનું સમર્થન કરે છે¹⁴³ (૪) હરિભદ્રે સંજ્ઞાનો અંતર્ભાવ વ્યંજનાવગ્રહ પછીના મતિજ્ઞાનમાં કરીને પરંપરાપ્રાપ્ત મતિજ્ઞાનસામાન્યપરક અર્થની વિશેષ સ્પષ્ટતા કરી અને મલયગિરિએ એનું સમર્થન¹⁴⁴ કયું.

(૧) ઉમાસ્વાતિએ સંજ્ઞિનઃ સમનસ્કાઃ કહીને સંજ્ઞાનો અર્થ ઈહા, અપોહયુક્ત ગુણદોષની વિચારણા કરતી સંપ્રધારણુસંજ્ઞા એવો કર્યો. (૨) પૂજ્યપાદે આહારાદિ-સંજ્ઞા એ પરંપરાપ્રાપ્ત અર્થ ઉપરાંત સમનસ્કતા. હિતપ્રાપ્ત અને અહિતપરિહારની પરીક્ષા. નામ અને જ્ઞાન એમ વિવિધ અર્થોનો ઉલ્લેખ કર્યો. અનલકે એનું સમર્થન કયું, ધવલાટીકાકારે સંજ્ઞાને સમ્યક્જ્ઞાનનો હેતુ માન્યો. વિદ્યાનદે શિક્ષા ક્રિયાક્રત્વાપનુ ગ્રહણુ એવો અર્થ આપ્યો અને યશોવિવ્યજીએ સમનસ્કતા અર્થ આપીને પૂજ્યપાદનું સમર્થન કયું.¹⁴⁵ અક્લંકે એક તફ રાજવાર્તિકમાં ઉમાસ્વાતિનું અનુકરણ કરીને સંજ્ઞાને મતિજ્ઞાનનો પર્યાય માન્યો, જ્યારે બીજા તરફ લઘીયસ્ત્રયમાં તેનો અર્થ પ્રત્યક્ષમર્શ (પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન) કરીને તેનો સંબંધ શ્રુતજ્ઞાન સાથે જોડ્યો.¹⁴⁶ નૌદ્ધપરંપરા પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનને પ્રમાણ માનતી નથી, જ્યારે વૈદિક અને જૈનપરંપરા તેને પ્રમાણ માને છે¹⁴⁷ આમ પછીના કાલમાં જૈનપરંપરામાં સંજ્ઞાના વિવિધ અર્થો મળે છે. બૌદ્ધદર્શનમાં પ્રાપ્ત થતા સંજ્ઞાના છ ભેદો¹⁴⁸ પણ સંજ્ઞાના વિવિધ અર્થોનું સૂચન કરે છે સજ્ઞા અગેની ચર્યા સંજ્ઞી-અસસી શ્રુતના પ્રસંગમાં શ્રુતજ્ઞાન પ્રકરણમાં પણ કરવામાં આવી છે.

(ગ) વિષ્ણાણ (વિજ્ઞાન) :- પ્રસ્તુત શબ્દ વિ + જ્ઞા (અવબોધને, ગ૦૧) ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન થયો છે. પ્રાચીન જૈન-બૌદ્ધ પરંપરામાં થયેલા તેના ઉલ્લેખ અંગેની ચર્ચા પૂર્વે થઈ ગઈ છે.¹⁴⁹ જૈનપરંપરામાં નંદિ અને પદ્મખંડાગમમાં તેનો ઉલ્લેખ મનિજ્ઞાનના (અવાયના) પર્યાય તરીકે થયેલો છે.¹⁵⁰ આ અર્થમાં તેને બૌદ્ધસંમત વિજ્ઞાન સાથે સરખાવી શકાય, કારણ કે ત્યાં પચ્ચેન્દ્રિયજ્ઞાન અને સ્મરણ એ વિજ્ઞાન¹⁵¹ છે. નંદિ પદ્મખંડાગમના ટીકાકારેએ વિજ્ઞાનના અર્થની વિશેષ સ્પષ્ટતા કરવા પ્રયાસ કર્યો છે : જિનદાસગણિ તેનો અર્થ અવધારિત અર્થનું જ્ઞાન કહે છે; જ્યારે હનિલદ્ર તેને તીવ્રતર ધારણા કહે છે. પરંતુ આ અર્થ પ્રમાણે તે અવાયનો પર્યાય રહેતો નથી સભવ છે કે આ મુશકેલી મત્તયગિરિના ધ્યાનમાં આવી હોય આથી તેમણે તેને તીવ્રતર ધારણા નો હેતુ કહ્યો છે¹⁵² ધવલા-ટીકાકારે તેનો અર્થ, મીમાંસિત અર્થનો સંકોચ એવો કર્યો છે¹⁵³ અહીં તેમને મીમાંસિતનો અર્થ ઈહિત (ઈલામાં પ્રાપ્ત થયેલો) અભિપ્રેત છે, આથી તેમનું અર્થઘટન જિનદાસગણિની નજદીકનું છે.

(ઘ) બૌદ્ધસંમત સંજ્ઞા, વિજ્ઞાન, અને પ્રજ્ઞા :- પિટકમાં વિજ્ઞાન અને પ્રજ્ઞાની ભેદરેખા સ્પષ્ટ નથી. ત્યાં પ્રજ્ઞા અને વિજ્ઞાન એકમીજ્ઞમાં મળેલાં જણાય છે.¹⁵⁴ પછીના કા-માં વિશુદ્ધિમર્ગમાં તેની ભેદરેખા સ્પષ્ટ ક વામાં આવી છે. ત્યાં જણાવ્યા પ્રમાણે સંજ્ઞા, વિજ્ઞાન, પ્રજ્ઞા એમ ત્રણ ઉત્તરોત્તર કક્ષાઓ છે, જેઓને અનુક્રમે ખાલક, આમ્યપુરુષ અને શરાફે કરેલા સિદ્ધાંતા દર્શનના ઉદાહરણથી સમજાવી શકાય. જેમકે બલકને માત્ર સિદ્ધાંતા આકારનું જ્ઞાન થાય છે, આવું અલ્પ અને અસ્પષ્ટ જ્ઞાન એ સંજ્ઞા છે આમ્ય પુરુષને તેના આકાર ઉપરાંત ઉપયોગનો પણ ખ્યાલ આવે છે. અવું કંઈક વિશેષ સ્પષ્ટ જ્ઞાન તે વિજ્ઞાન છે અને શરાફને તેના આકાર તેમજ ઉપયોગ ઉપરાંત તેની સત્યાસત્યતા આદિ અનેક વિશેષતાઓનું જ્ઞાન થાય છે. આમ વસ્તુગત અનેક પર્યાયોનું જ્ઞાન પ્રજ્ઞા છે.¹⁵⁵ આ ત્રણ કક્ષાઓને અનુક્રમે જૈનસંમત સામાન્ય અર્થાવગ્રહ, વિશેષ સામાન્ય અર્થાવગ્રહ અને અવાય સાથે સરખાવી શકાય. વગી, પ્રસ્તુત બૌદ્ધસંમત વિજ્ઞાન અને પ્રજ્ઞાને અનુક્રમ જૈનસંમત વિજ્ઞાન અને હરિલદ્રાદિ આચાર્ય સંમત પ્રજ્ઞા સાથે સરખાવી શકાય, કારણ કે બન્ને વિજ્ઞાનમાં વિશેષજ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય છે અને બન્ને પ્રજ્ઞામાં વસ્તુગત અનેક પર્યાયોનું જ્ઞાન હોય છે. પ્રસ્તુત બૌદ્ધસંમત સંજ્ઞા અને જૈનસંમત સંજ્ઞા ભિન્ન છે. આમ છતાં તેને જૈનસંમત મતિજ્ઞાન અર્થપરક સંજ્ઞા સાથે સરખાવી શકાય¹⁵⁵ (ઠ) કારણ કે બન્નેમાં વસ્તુનાં પ્રાથમિક જ્ઞાનનો અંશ સમાન છે.

(દ) વીમંસા :- જૈન પરંપરામાં આગમોમાં પ્રયોજાએલા વીમંસા શબ્દનાં

વિમર્ષ¹⁵⁶ અને વિમર્શ¹⁵⁷ એમ બે સંસ્કૃત રૂપો જોવા મળે છે. આ રૂપો અનુક્રમે વિ + મૃષ્ સેચને, સહને, ગ-૨; તિતિક્ષાયાં ગ-૪, ૬) અને વિ + મૃશ્ (આમર્શને ગ-૬) ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન થયાં છે. સૂત્રકૃતાંગમાં તે વિચારપરક અર્થમાં જણાય છે.¹⁵⁸ પછીના કાળમાં પણ આ જ અર્થ ચાલુ રહ્યો છે. નાટ્યસંધિગત વિમર્ષ વિચારપરક અર્થમાં જ જણાય છે.¹⁵⁸ (ક)

જૈનપરંપરામાં સર્વપ્રથમ આવશ્યક નિયુક્તિમાં વિમર્શનો સંબંધ મતિજ્ઞાન સાથે સ્થાપિત થયેલો જોવા મળે છે.¹⁵⁹ નંદિમાં તેની વ્યવસ્થા રૂઢાના પર્યાય તરીકે કરીને વિશેષ સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે.¹⁶⁰ જિનદસગણિ તેનો અર્થ 'નિત્ય-અનિત્યત્વ વિશિષ્ટ દ્રવ્યભાવથી અર્થદું આલોચન' એવો કરે છે. હરિભદ્ર આ અર્થને અન્યે કહીને ઉદ્દેષ્યે છે અને 'વ્યતિરેક ધર્મ'ના ત્યાગપૂર્વક અન્વયધર્મનું આલોચન' એવો અર્થ આપે છે. મત્રયગિરિ હરિભદ્રનું સમર્થન કરે છે.¹⁶¹ ન્યાયદર્શનમાં તે સંશયપરક અર્થમાં છે. ન્યાયભાષ્યમાં કરેલી સ્પષ્ટતા અનુસાર સ્થાણુ કે પુરુષ એમાંથી એકનો પણ નિશ્ચય ન થવો તે સંશય છે.¹⁶² અકલંક આદિ આચાર્યોએ ઈહાની પૂર્વે સંશયનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યું છે.¹⁶³ તેથી ન્યાયસંમત વિમર્શ અને જૈનસંમત ઈહાપૂર્વભૂત સંશય સમન છે, જ્યારે ન્યાયસંમત વિમર્શ જૈનસંમત વિમર્શથી ભિન્ન છે, કારણ કે જૈનાચાર્યોએ¹⁶⁴ ઈહાજ્ઞાનને સંશયથી ભિન્ન માન્યું છે.

(૭) ઓગિણહણયા આદિ શબ્દો :-

નંદિમાં અવગ્રહના પર્યાય તરીકે ઓગિણહણયા, ઉવધારણયા, સવળતા, અવલંબણતા અને મોહા એમ પાંચ શબ્દોનો ઉલ્લેખ છે, જ્યારે ષડ્ઘંડાગમમાં નંદિગત છેલ્લા બે શબ્દો ઉપરાંત ઓગાહે, યોદાણે અને સાણે એમ પાંચ શબ્દોનો ઉલ્લેખ છે. તત્ત્વાર્થમાં અવગ્રહ, ગ્રહણ, આલોચન અને અવધારણ એમ ચાર શબ્દો મળે છે.¹⁶⁵ ધવલાટીકાકાર યોદાણ નું સંસ્કૃતરૂપ અવધાન (પાઠભેદ અવધાન) આપે છે. આથી પ્રાકૃતરૂપ યોદાણ ને બદલે વોદાણ હોવું જોઈએ. સુદ્રિત પાઠ અશુદ્ધ છે. નંદિના ટીકાકારોએ અવગ્રહણતા આદિ પાંચ શબ્દોનું અર્થઘટન અનુક્રમ પ્રથમ સમયવર્તી વ્યંજનાવગ્રહ, પ્રથમ સમય પછીનો વ્યંજનાવગ્રહ. સામાન્ય અર્થાવગ્રહ, પ્રથમ વિશેષસામાન્ય અર્થાવગ્રહ અને તે પછીના તમામ વિશેષસામાન્ય અર્થાવગ્રહના સંદર્ભમાં કરીને અવગ્રહના ક્રમિક જ્ઞાનપ્રક્રિયાના સંદર્ભમાં તેઓને સમજાવ્યા¹⁶⁶ છે. જ્યારે ધવલાટીકાકારે ષડ્ઘંડાગમગત શબ્દોની સમજૂતી ક્રમિક જ્ઞાનપ્રક્રિયાના સંદર્ભમાં આપી નથી. તેમણે કરેલા અર્થઘટન અનુસાર ઘટાદિ અર્થોનું અવગ્રહણ

તે અવગ્રહ છે; અન્ય વસ્તુથી તે વસ્તુને અલગ પાડવી તે અવદાન છે; અન-
ધ્યવસાયનો નાશ કરવો તે સાન છે; પોતાની ઉત્પતિ માટે ઈન્દ્રિયોનું અવલંબન
કરવું તે અવલંબનતા છે અને જ્ઞેનાથી અર્થભાન થાય તે મેઘા છે.¹⁶⁷ ઉમા-
સ્વાતિ અને તત્ત્વાર્થના ટીકાકારોએ તત્ત્વાર્થભાષ્યગત અવગ્રહ, રૂઠા આદિના
પર્યાયવાચક શબ્દોની સમજૂતી આપી નથી.

(૮) આમોગણયા આદિ શબ્દો :-

ન દિમાં ઈલાના પર્યાય તરીકે આમોગણયા, મગ્ગણયા, ગવેષણયા, ચિંતા અને
વીમંસા એમ પાંચ શબ્દોનો ઉલ્લેખ છે; પરૂખડાગમમાં નંદિગત ખીજ અને ત્રીજા
શબ્દ ઉપરાંત રૂઠા, ઝઠા, અપોહા અને મીમાંસા એમ છ શબ્દોનો ઉલ્લેખ છે.
તત્ત્વાર્થમા પણ રૂઠા, ઝઠા શબ્દો મળે છે. તદુપરાંત તર્ક, પરીક્ષા, વિચારણા, અને
જિજ્ઞાસા એમ કુલ છ શબ્દોનો ઉલ્લેખ છે.¹⁶⁸

નંદિના ટીકાકારોએ નંદિગત પ્રથમ ચાર શબ્દોનું અર્થઘટન અનુક્રમે
સદ્બૂત અર્થના વિશેષ તરફનું આલોચન (આમોગણયા); અન્વય-વ્યતિરેક ધર્મની
શોધખોળ (મગ્ગણયા); વ્યતિરેક ધર્મના ત્યાગ પૂર્વક અન્વયધર્મનું અધ્યારોપણ,
(અધ્યાસ) પૂર્વક આલોચન (ગવેષણયા) અને અન્વય ધર્મની વારંવાર વિચારણા
(ચિંતા) એવું કરીને ઈલામાં પ્રાપ્ત થતી ક્રમિક વિચારપ્રક્રિયાના સંદર્ભમાં તેઓને
સમજાવ્યા છે. વીમંસાનાં બે અર્થઘટનો આ પહેલાં કરવામાં આવેલી વીમંસાની
વિચારણામાં નિરૂપાયાં છે.¹⁶⁹ ગવેષણા અને (હરિભદ્રમહાયગિરિ સંમત) વિમર્શમાં
વ્યતિરેક ધર્મના ત્યાગપૂર્વક અન્વય ધર્મનું આલોચન સમાન છે, જ્યારે ભેદ એ
છે કે, ગવેષણામાં અધ્યાસનું તત્ત્વ છે. જે વિમર્શમાં નથી,¹⁷⁰ પરિણામે ગવેષણા
કરતાં વિમર્શમાં થતું જ્ઞાન સ્પષ્ટતર અને નિર્ણયાર્થક છે. આથી એમ પણ કહી
શકાય કે વિમર્શ એ રૂઠાનું અંતિમ ખિંદુ અને અવાયનું આરંભખિંદુ છે.

ધવલાટીકાકારે કરેલા અર્થઘટન અનુસાર સંશયનાશ માટેની ચોષ્ટા રૂઠા છે,
અપ્રાપ્ત વિશેષતાનો તર્ક ઝઠા છે, સંશય સંબંધી વિકલ્પનો ત્યાગ અપોહા છે;
અર્થવિશેષની શોધ માર્ગણ છે; ગવેષણા કરવી તે ગવેષણા છે અને અર્થની
વિશેષરૂપથી વિચારણા મીમાંસા¹⁷¹ છે. તત્ત્વાર્થગત રૂઠા આદિ શબ્દો સ્વયંસ્પષ્ટ
છે. જે કે તેઓનું અર્થઘટન પૂર્ણપાદ આદિએ કર્યું નથી, આમ છતાં એવી
ધારણા કરી શકાય કે, આ શબ્દો રૂઠાગત વિચારપ્રક્રિયાનાં વિવિધ સોપાનોનું
સૂચન કરે છે. આ ધારણાના આધારે એવું અનુમાન કરી શકાય કે, તત્ત્વાર્થના
કાલમાં ઝઠા (ઝઠ) અને તર્ક રૂઠાના પર્યાય હોવાથી રૂઠાની વિશેષતાનો સૂચક

અર્થ ધરાવતા હશે. પંડિત સુખલાલજી પણ આ બંને શબ્દોને (જૈન પરંપરામાં) વિભિન્ન અર્થોમાં પ્રયોગ્યેલા માને છે.¹⁷² જે ઉક્ત વિગતનું સમર્થન કરે છે. પછીના કાલમાં જુદા અને તર્ક પર્યાયવાચક શબ્દો બની રહ્યા.¹⁷³

નાદિ અને પદ્મડાગમના ટીકાકારોએ આપેલાં અર્થઘટનો તપાસતાં જણાય છે કે, (૧) નાદિગત મગ્ગણયા, ગવેષણા અને વીમલા ને અનુક્રમે પદ્મડાગમગત મગ્ગણયા, અપોહા અને મીમાંસા સાથે સરખાવી શકાય. (૨) નાદિગતશબ્દો ફેંહાની ક્રમિક વિચારપ્રક્રિયા સૂચવે છે, જ્યારે પદ્મડાગમગત શબ્દો એવી ક્રમિક વિચારપ્રક્રિયા સૂચવતા નથી. (૩) ધવલાટીકાગત ગવેષણાનું અર્થઘટન સ્પષ્ટ નથી, કારણ કે ત્યાં ગવેષ્યતે અનયા હાતે ગવેષણા એટલું જ કહેવામાં આવ્યું છે. (૪) અપોહા :- આગમના પ્રાચીન સ્તરમાં અપોહ શબ્દ ફેંહાની સાથે પ્રયોગ્યેલો છે અને તેનો ક્રમ ફેંહાની પછી છે.¹⁷⁴ આથી એમ માનવું પડે કે, એ કાલમાં અપોહનો અર્થ ઈહોત્તરવર્તીજ્ઞાન થતો હતો. આવશ્યક નિયુક્તિમાં એક તરફ તે મતિજ્ઞાનસામાન્યના પર્યાય તરીકે પ્રયોગ્યો¹⁷⁵ છે, તો બીજી તરફ તે અવાયની જગ્યાએ પ્રયોગ્યો છે.¹⁷⁶ જિનભદ્રે અપોહનો અર્થ અવાય ક્યો છે અને હરિભદ્ર, મલયગિરિએ એતું સમર્થન ક્યું છે.¹⁷⁷ પદ્મડાગમમાં અપોહા શબ્દ ફેંહાના પર્યાય તરીકે ઉલ્લેખાયો છે અને ધવલાટીકાકારે તેનો વ્યુત્પત્તિજન્ય અર્થ આપીને તેનું ઈહાપરક અર્થઘટન ક્યું છે. આ પરિસ્થિતિમાં અપોહા શબ્દને સમજાવવા બે ધારણા કરી શકાય :

(૧) પદ્મડાગમમાં તે સ્ત્રીલિંગવાચક ફેંહાના પર્યાય તરીકે હોવાથી તે અપોહનું સ્ત્રીલિંગરૂપ છે. આથી તે અપોહથી અભિન્ન છે. (૨) અથવા તે અપોહથી ભિન્ન છે. જે તેને અપોહ થી અભિન્ન સ્વીકારવામાં આવે તો એમ માનવું પડે કે, જૈનપરંપરામાં અપોહની વ્યવસ્થા બેરીતે થયેલી છે : આવશ્યકનિયુક્તિ આદિમાં તેનો અર્થ અવાય છે, જ્યારે પદ્મડાગમમાં તેનો અર્થ ફેંહા છે પરંતુ જે તેને અપોહથી ભિન્ન માનવામાં આવે તો તેની વ્યવસ્થા અને કોઈ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થતા જ નથી, કારણ કે બંને શબ્દો સ્વતંત્ર અર્થ ધરાવે છે.

બૌદ્ધમતે અપોહ નિષેધપરક અર્થમાં છે. તેના પયુદ્ધાસ અને પ્રસજ્ય એમ બે પ્રકાર છે. અભિપ્રેત અર્થને અન્યથી ભિન્ન માનવો તે પ્રસજ્ય છે.¹⁷⁸ જેને જૈનસમત અપોહ-અપોહા સાથે સરખાવી શકાય.

(૯) આવટ્ટણયા આદિ શબ્દો :-

અવાયના પર્યાય તરીકે નાદિમાં આવટ્ટણયા, પચ્ચાવટ્ટણયા, અવાપ, બુદ્ધી અને

વિષ્ણાણે એમ પાંચ શબ્દોનો ઉલ્લેખ છે. ષટ્ષાંડાગમમાં નંદિગત ચોથા શબ્દ ઉપરાંત અવાયો, વવસાયો, વિષ્ણાણી, માઝડી અને પચ્ચાંડડી એમ છ શબ્દોનો ઉલ્લેખ છે. અને તત્ત્વથર્માં અપાય, અપગમ, અપનોદ, અપવ્યાધ, અપેત, અપગત અપાવદ્ધ અને અપનુત્ત એમ આઠ શબ્દો મળે છે.¹⁷⁹

નદિના ટીકાકારોએ કરેલા અર્થઘટન અનુસાર આવર્તનતા અને પ્રચલનતા એ બંને જ્ઞાન રૂપો અને અવાયના સંધિકાલમા પ્રવર્તે છે. બંનેમાં ઈલાભાવ પૂર્ણપણે નષ્ટ થયો નથી, અને અવાયભાવ પૂર્ણપણે પ્રાપ્ત થયો નથી. પરંતુ ભેદ એ છે કે આવર્તનતા જ્ઞાન ઈલાભી નબદીકનું છે. હરિભદ્રે જિનદાસગણિનું અર્થઘટન વિશેષ સ્પષ્ટ કરીને મૂક્યું છે. મત્તયગિરિ હરિભદ્રેને અનુસર્યા છે.

અ પછી વિચારણુ આગળ વધતાં જ્યારે ઈલાભાવ પૂર્ણપણે નષ્ટ થાય છે અને મત્તયમત્ત પૂર્ણપણે પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે પ્રાપ્ત થતા નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાનને અવાય કહે છે. તે પછી વિશેષ સ્પષ્ટ થતા મોધને બુદ્ધિ કહે છે.¹⁸⁰ વિજ્ઞાનના અર્થઘટન અંગે પૂર્વે વિચારણુ થઈ ગઈ છે.¹⁸⁰(ક)

ધવજાટીકાકારે કરેલા અર્થઘટન અનુસાર મીમાંસિત અર્થના નિર્ણયનો હેતુ મત્તય છે; શોષેજા અર્થના નિશ્ચયનો હેતુ વચ્ચવાય છે, અનુમિ 1 (ઊહિત) અર્થના મોધનો હેતુ બુદ્ધિ છે; અનુમિ 1 (વકેર્જિત) અર્થના વિશેષજ્ઞાનનો હેતુ ત્રિજ્ઞપ્તિ છે; અનુમિત (ત્રિર્જિત) અર્થના સંકોચનો હેતુ આમુંડા છે અને મીમાંસિત અર્થના સંકોચનો પ્રચામુંડા છે.¹⁸¹ પ્રચામુંડા એ અભ્રમ છે નદિના ટીકાકારોએ કરેલા અર્થઘટન અનુસાર અવદ્ધગયા આદિ પાંચજ્ઞાન રૂપો પછીની વિચારપ્રક્રિયાનાં ક્રમિક સોપાન છે જ્યારે ધવજાટીકાકારે કરેલા અર્થઘટન અનુસાર અવાય આદિ જ્ઞાનો એવાં ક્રમિક સોપાન નથી. આમ છતાં (૧) અવાયથી આગળ વધીને સ્પષ્ટ થતું જ્ઞાન પ્રચામુંડા છે અને એ બંને (અવાય અને પ્રચામુંડા)નો સંબંધ ઈલાભગત મીમાંસા સાથે છે. (૨) બુદ્ધિ, વિજ્ઞપ્તિ, અને આમુંડા ઉત્તરોત્તર સ્વચ્છ સ્પષ્ટર થતો મોધ છે તેમજ તેઓનો સંબંધ ઈલાભગત જ્ઞાન સાથે છે અને (૩) વચ્ચવાયનો સંબંધ ઈલાભગત માર્ગણા સાથે છે. એમ પણ કહી શકાય કે આ જ્ઞાનો અનુક્રમે મીમાંસા, જ્ઞાન અને માર્ગણાથી આગળ વધતાં જ્ઞાનો છે. પૂજ્યપાદ આદિ એ તત્ત્વથર્ગત અવાય આદિ શબ્દોનાં અર્થઘટન આપ્યાં નથી, તેથી એ શબ્દોના વિશિષ્ટ અર્થ વિશે કશું કહી શકાય તેમ નથી.

(૧૦) ધારણા આદિ શબ્દો :-

નદિ અને ષટ્ષાંડાગમમાં ધારણાના પર્થાયવાચક શબ્દોની સંખ્યા પાંચની.

છે. બન્નેમાં ધારણા, ઠવણા, પતિટ્ટા અને કોટ્ટે શબ્દો સમાન છે; પરંતુ ભેદ એ છે કે નંદિમાં પ્રથમ શબ્દ ધરણા છે, જ્યારે પદ્મપંગ્ગમમાં પ્રથમ શબ્દ ધરણી છે. નંદિમાં પતિટ્ટા પછી કોટ્ટેનો ક્રમ છે, જ્યારે પદ્મપંગ્ગમમાં કોટ્ટા પછી પદિટ્ટાનો ક્રમ છે. આકીના ત્રણ શબ્દોનો ક્રમ સમાન છે.

જિનદાસગણિ, હરિભદ્ર અને મલયગિરિએ કરેલા અર્થઘટન અનુસાર ધરણા, ધારણા અને સ્થાપના અનુક્રમે અવિચ્ચુતિ, સ્મૃતિ અને વાસના છે. અવાયમાં જ્ઞાત થયેલા અર્થને હૃદયમાં સ્થાપવો તે સ્થાપના છે એવો અર્થ જિનદાસગણિએ આપ્યો છે. હરિભદ્ર આ અર્થને અનુસર્યા છે, પરંતુ તેમણે એવી સ્પષ્ટતા કરી કે સ્થાપના એ વાસના છે. મલયગિરિએ હરિભદ્રનું સમર્થન કર્યું છે. કેટલાક આચાર્યો ધારણાને વાસના તરીકે અને સ્થાપનાને સ્મૃતિ તરીકે ઓળખાવતા હતા. એ મતનો ઉલ્લેખ હરિભદ્રે અન્યે કહીને કર્યો છે. ૧૮૪ શ્રી ચન્દ્રસૂરિએ એ (અન્યેવાળા) મતનું સમર્થન^{૧૮૪} કર્યું છે. આથી એમ કહી શકાય કે એ મત હરિભદ્ર પછીના કાળમાં પણ ચાલુ રહ્યો હતો. આમ નંદિપરંપરાના આચાર્યોએ ધરણા આદિ ત્રણને ધારણાના ત્રણ ભેદોના સંદર્ભમાં સમજાવ્યા છે, જ્યારે ધવલાટીકાકારે^{૧૮૫} એવી કોઈ સ્પષ્ટતા કર્યા સિવાય વ્યુત્પત્તિને ધ્યાનમાં રાખીને અર્થઘટન આપ્યું છે. જેમકે, જેમ ધરણી (પૃથ્વી) પર્વત, સાગર, વૃક્ષ આદિ અર્થોને ધારણ કરે છે તેમ જે બુદ્ધિ નિર્ણીત અર્થને ધારણ કરે છે તેને ધરણી કહે છે; જેનાથી નિર્ણીત અર્થ ધારણ કરાવાય છે તે ધારણા છે અને જેનાથી નિર્ણીત રૂપે અર્થની સ્થાપના થાય છે તે સ્થાપના છે. પ્રસ્તુત અર્થઘટન જોતાં આ ત્રણેય જ્ઞાનની ભેદરેખા સ્પષ્ટ થતી નથી.

જિનદાસગણિ આદિ આચાર્યો નિર્ણીત અર્થની ભેદપ્રભેદ સહિત હૃદયમાં સ્થાપનાને પ્રતિષ્ઠા કહે છે, જ્યારે ધવલાટીકાકાર જેમાં વિનાશ વિના અર્થો પ્રતિષ્ઠા પામે છે તેને પ્રતિષ્ઠા કહે છે. જિનદાસગણિ આદિ આચાર્યો અને ધવલાટીકાકાર કોટ્ટાકારમાં સંગ્રહાતા અનનની જેમ નિર્ણીત અર્થના ધારણને કોષ્ટક કે કોષ્ટા કહે છે. પરંતુ ભેદ એ છે કે નંદિના ટીકાકારો અવિનાશનું તત્ત્વ કોષ્ટકને લાગુ કરે છે, જ્યારે ધવલાટીકાકાર એ તત્ત્વ પ્રતિષ્ઠાને લાગુ કરે છે. અલખત, પ્રતિષ્ઠા અને કોષ્ટાનો ભેદકે ધર્મ પણ આ જ તત્ત્વ છે.

તત્ત્વાર્થંગત^{૧૮૬} ધારણા, પ્રતિપત્તિ, અવધારણ, અવસ્થાન, નિશ્ચય, અવગમ અને અવબોધ શબ્દોનું અર્થઘટન પૂજ્યપાદ આદિ આચાર્યોએ આપ્યું ન હોવાથી તેઓના વિશિષ્ટ અર્થો વિષે કશું કહી શકાય તેમ નથી. સામાન્યતઃ નિશ્ચય એ

અવાયનો ગુણધર્મ છે, પરંતુ તત્ત્વાર્થમાં તેનો અંતર્ભાવ ધારણામાં કર્યો છે. આથી એમ માનવું પડે કે, એ કાલમાં નિશ્ચય એ ધારણાનો પણ ગુણધર્મ મનાતો હશે.

(૩) આગમ, નિયુક્તિ અને પછીના કાલમાં પ્રાપ્ત થતા મતિભેદો :-

(ક) અવગ્રહ, રૂંદા, અવાય અને ઘારણા :- આગમના પ્રાચીન સ્તરમાં એક તરફ અવગ્રહ અને રૂંદા અર્થગ્રહણના હેતુ તરીકે ઉલ્લેખાયાં હોવાથી¹⁸⁷ તેઓનો સંબંધ અતીન્દ્રયજ્ઞાન સાથે પણ છે. વળી, ત્યાં અવગ્રહ, રૂંદા, અવાય અને ઘારણાનો એક સાથે પણ ઉલ્લેખ મળે છે.¹⁹⁰ ઉપયુક્ત અર્થગ્રહણને અવાય સાથે સરખાવી શકાય. આ બધી વિગતોના આધારે એમ માનવું પડે કે નંદિ પૂર્વના આગમ કાળમાં અવગ્રહાદિનું સ્વરૂપ સ્થિર થયું ન હતું. પછીના કાળમાં અવગ્રહાદિ ચારનો મતિના ભેદો તરીકે ઉલ્લેખ સર્વપ્રથમ આવશ્યક નિયુક્તિમાં જોવા મળે છે.¹⁹¹ નિયુક્તિ સુધીના કાળમાં અવગ્રહ શબ્દ પણ અવાયની જગાએ વપરાતો હતો.¹⁹² નંદિના કાળમાં અવાય શબ્દ સ્થિર થયો.¹⁹² (ક)

(ખ) શ્રુત-અશ્રુતનિશ્ચિત અને ઔત્પત્તિકી આદિ ભેદો : ભગવતીમાં ઔત્પત્તિકી, વૈનયિકી, કર્મજ્ઞ અને પારિણામિકી એ ચાર પ્રકારની બુદ્ધિનો ઉલ્લેખ મળે છે.¹⁹³ તે ચારેયને અવળું, અગંધ, અરસ અને અસ્પર્શ કહ્યાં છે.¹⁹⁴ એ કાળમાં અવગ્રહાદિ ચાર અને ઔત્પત્તિકી આદિ ચાર જગાંમાં મનાતાં હતાં.¹⁹⁵ એ રીતે તેઓની સ્વરૂપતા સ્વીકૃત હતી, પરંતુ મતિના ભેદ તરીકે ત્યાં ઉલ્લેખ મળતો નથી. સ્થાનાંગમાં અવગ્રહાદિ ચારનો સંબંધ મતિ સાથે સ્થાપિત થયેલો મળે છે, પરંતુ ઔત્પત્તિકી આદિ ચારનો સંબંધ મતિ સાથે સ્થાપિત થયેલો જણાતો નથી. કારણ કે ત્યાં ઔત્પત્તિકી આદિને બુદ્ધિના ભેદ તરીકે ઉલ્લેખ્યાં છે.¹⁹⁶ આવશ્યક નિયુક્તિમાં પણ તેઓને (ઔત્પત્તિકી આદિને) અભિપ્રાયસિદ્ધતી સમજૂતીના સંદર્ભમાં નિરૂપ્યાં છે.¹⁹⁷ જિનભદ્રે અભિપ્રાયનો અર્થ બુદ્ધિ કર્યો છે.¹⁹⁷ (ક) આથી એમ કહી શકાય કે ઔત્પત્તિકી આદિ ચારનો મતિજ્ઞાન સાથે સંબંધ નિયુક્તિના કાળ સુધી સ્થપાયો નથી. આ સંબંધ સર્વપ્રથમ નંદિમાં સ્થપાયેલો જોવા મળે છે. અલબત્ત ત્યાં તેઓને આં નિયુક્તિની ઉક્ત ગાથાઓ ઉદ્ધૃત કરીને જ નિરૂપ્યાં છે.¹⁹⁸

સ્થાનાંગમાં શ્રુતનિશ્ચિત-અશ્રુતનિશ્ચિત ભેદોનો ઉલ્લેખ મળે છે. બન્નેના અર્થાવગ્રહ અને વ્યંજનાવગ્રહ એવા ભેદો પણ છે.¹⁹⁹ આમ છતાં એ ભેદો નિયુક્તિ પછીના કાળમાં સ્થાનાંગમાં ઉમેરવા હશે એમ સ્વીકારવું પડે, કારણ કે આવશ્યક-

નિર્ચુકિતમાં એ ભેદોનો ઉલ્લેખ નથી, એ ભેદોનો સર્વપ્રથમ ઉલ્લેખ નંદિમાં જોવા મળે છે.²⁰⁰ પંડિત સુખલાલજી પણ શ્રુતનિશ્ચિત-અશ્રુતનિશ્ચિતનો પ્રથમ ઉલ્લેખ નંદિમાં થયેો હોવાનું સમર્થન કરે છે.²⁰¹ નંદિમાં મતિના શ્રુતનિશ્ચિત અને અશ્રુતનિશ્ચિત એમ મુખ્ય એ ભેદો કરીને અર્થાવગ્રહાદિ ૨૮ ભેદોને શ્રુતનિશ્ચિતના અને ઔત્પત્તિકી આદિ ચારને અશ્રુત-નિશ્ચિતના ભેદો તરીકે વ્યવસ્થિત કર્યા છે.²⁰²

જૈનપરંપરામાં શ્રુત-અશ્રુતનિશ્ચિત અંગે એ પરંપરા જોવા મળે છે : નંદિ-પરંપરાના આચાર્યો અને યશોવિજયજી આ બંને ભેદોનું સમર્થન કરે છે અને અવગ્રહાદિ ભેદોને શ્રુતનિશ્ચિતના ભેદો તરીકે ઉલ્લેખે છે,²⁰³ જ્યારે પદ્મપંડાગમ અને તત્ત્વાર્થની પરંપરાના આચાર્યો આ એ ભેદોનો ઉલ્લેખ કરતા નથી અને અવગ્રહાદિ ભેદોને મતિજ્ઞાન સામાન્યના ભેદો તરીકે ઉલ્લેખે છે,²⁰⁴ ધવલાટીકાકરે ઔત્પત્તિકી આદિ ચારને પ્રજ્ઞાના ભેદ તરીકે સમજાવ્યાં²⁰⁵ છે.

નંદિ પછીના કાળના, અશ્રુતનિશ્ચિતને સ્વીકારનાર આચાર્યોને એ જૂથમાં વહેંચી શકાય : (૧) જિનભદ્રના કાળના કેટલાક આચાર્યો શ્રુતનિશ્ચિતના ૨૪ ભેદો (અર્થાવગ્રહ-વ્યંજનાવગ્રહ એવા ભેદો સિવાય અવગ્રહસામાન્યના ૬ ભેદો સ્વીકારતાં) અને અશ્રુતનિશ્ચિતના ચાર ભેદો મળીને મતિભેદોની ૨૮ ની સંખ્યાની સંગતિ એસાડતા હતા, (૨) જ્યારે જિનભદ્ર આદિ આચાર્યો અશ્રુતનિશ્ચિતના જ ૨૮ ભેદો સ્વીકારતા હતા, જેમાં અશ્રુતનિશ્ચિતના ચાર ભેદોનો સમાવેશ ન હતો. જિનભદ્ર પ્રથમ મતને પૂર્વપક્ષમાં મૂકીને તેનું ખંડન કરતાં કહે છે કે, (૧) અશ્રુતનિશ્ચિતના પણ અવગ્રહાદિ ભેદો હોવાથી તેનો અંતર્ભાવ અવગ્રહાદિ ભેદોમાં થઈ જાય છે. (૨) આગમમાં પણ શ્રુતનિશ્ચિતના ૨૮ ભેદોના ઉલ્લેખ પછી અશ્રુતનિશ્ચિતના ઉલ્લેખ છે આથી ૨૪+૪ ની વ્યવસ્થા સુસંગત નથી. (૩) શ્રુતનિશ્ચિત અને અશ્રુતનિશ્ચિત બંનેમાં અવગ્રહાદિ સમાન હોવાના કારણે બંને વચ્ચેના અભેદની શંકા અસ્થાને છે, કારણ કે બંને વચ્ચે ભેદરેખા સ્પષ્ટ છે. જેમકે શ્રુતનિશ્ચિતમાં શ્રુતત્વ છે, જ્યારે અશ્રુતનિશ્ચિતમાં અશ્રુતત્વ છે.²⁰⁶ (અહીં જિનભદ્રે કરેલી દ્વિતીય દલીલના આધારે એવું અનુમાન કરી શકાય કે જિનભદ્રની નજર સમક્ષ રહેલા નંદિસૂત્રમાં શ્રુતનિશ્ચિત પછી અશ્રુતનિશ્ચિત વિચારણા હશે, જ્યારે વર્તમાન નંદિસૂત્રમાં અશ્રુતનિશ્ચિત પછી શ્રુતનિશ્ચિત વિચારણા જોવા મળે છે.²⁰⁷ આ પ્રકારનો ફેરફાર જિનભદ્ર પછીના કાળમાં ક્યારેક થયો હશે.)

(ગ) અવગ્રહાદિ પ્રભેદો : પૂર્વે જોયું તેમ નિર્ચુકિતના કાળ સુધી મતિના અવગ્રહાદિ ચાર જ ભેદો હતા. તે પછી નંદિના કાળ સુધીમાં ભેદોની સંખ્યા ૨૮-

ની બનવા પામી. તે પછી પદ્મપંડાગમ અને તત્ત્વાર્થના કાળમાં વિશેષ પ્રભેદોની વિચારણા થઈ, જેઓની સંખ્યા અનુક્રમે ૩૩૬ અને ૩૮૪ સુધી પહોંચી. તત્ત્વાર્થમાં મતિના હિન્દ્રિયનિમિત્ત અને અનિન્દ્રિયનિમિત્ત એવા પણ ભેદોનો ઉલ્લેખ મળે છે.^{૨૦૮}

(૧) અક્રાવીસ ભેદો : મતિના મુખ્ય ચાર ભેદો છે : અવગ્રહ, રૂંઠા, અવાય, અને ધારણા. અવગ્રહના અર્થાવગ્રહ અને વ્યંજનાવગ્રહ એમ બે ભેદો છે. અર્થાવગ્રહના શ્રોત્રેન્દ્રિય, અર્થાવગ્રહ, ચક્ષુઃ, શ્રણે, સ્પર્શે, જીહ્વે, નોહિન્દ્રિય એમ છ ભેદો છે. આ જ પ્રમાણે રૂંઠા, અવાય, અને ધારણાના પણ છ છ ભેદો છે. આમ કુલ ૨૪ ભેદો થાય છે. તેમાં વ્યંજનાવગ્રહના ચક્ષુ અને મન સિવાયના ચાર ભેદો ઉમેરતાં કુલ ૨૮ ભેદો થાય છે.^{૨૦૯} નંદિમાં આ ભેદો શ્રુતનિશ્ચિતના છે, જ્યારે પદ્મપંડાગમ અને તત્ત્વાર્થમાં આ ભેદો મતિજ્ઞાનસામાન્યના છે એવી સ્પષ્ટતા પૂર્વે કરવામાં આવી છે.

ઉક્ત ભેદોના મૂળમાં પાંચ ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન અને મનોજ્ઞાન છે. વૈદિક અને ઐહિક્ષાન પણ આ જ્ઞાનો સ્વીકારે છે.^{૨૧૦} ન્યાયદર્શનના કાળના કેટલાક આચાર્યો એક માત્ર ત્વચા ઇન્દ્રિયનો સ્વીકાર કરીને અન્ય ઇન્દ્રિયોના અંતર્ભાવ ત્વચામાં કરતા હતા. ન્યાયસૂત્રકારે એ મતનું ખંડન કરીને ઇન્દ્રિયોની સંખ્યા પાંચ છે તેવું સિદ્ધ કર્યું છે.^{૨૧૧} ન્યાય અને ઐહિક્ષાન ઇન્દ્રિયજન્ય અનુભવ પછી માનસપ્રત્યક્ષનો સ્વીકાર કરે છે,^{૨૧૨} ન્યાયમતે ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનનો અનુભવ માનસપ્રત્યક્ષથી થાય છે જ્યારે ઐહિક્ષાનના મતે ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનથી માનસપ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે.^{૨૧૩} ન્યાયમતે પ્રત્યક્ષ, અનુભૂતિ, ઉપમીતિ, શાબ્દ અને સ્મૃતિનો અનુભવ તેમજ સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ, જ્ઞાન, પ્રયત્ન, અને આત્મા આદિ આંતર વિષયોનું પ્રત્યક્ષ મનથી થાય છે.^{૨૧૪} આમ ન્યાયદર્શન-સંમત માનસપ્રત્યક્ષ વિસ્તૃત અર્થપરક છે, જ્યારે ઐહિક્ષાનસંમત માનસપ્રત્યક્ષ સંકુચિત છે. જૈનદર્શનના મતે પાંચ ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનથી મનોજ્ઞાન જન્મતું નથી,^{૨૧૫} પરંતુ ઇન્દ્રિયનિરપેક્ષ અને મનોમાત્ર સાપેક્ષ જ્ઞાન જ મનોમતિ છે. અલપ્ત સાંખ્ય-દર્શનની જેમ ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનમાં મનની સહાયતાનો તે સ્વીકાર કરે છે ખરું.^{૨૧૬}

(૨) ૩૮૪ સુધીના ભેદો :- નંદિમાં ૨૮ ભેદોથી આગળના પ્રભેદો નથી, કારણ કે ત્યાં બહુ આદિ ચાર ભેદોનો ઉલ્લેખ નથી. સર્વપ્રથમ તત્ત્વાર્થમાં બહુ, બહુવિધ, ક્ષિપ્ત, અનિશ્ચિત, અનુક્ત તેમજ ધ્રુવ એ છ ભેદો અને તેના પ્રતિ-પક્ષભૂત છ ભેદો અર્થાત્ અસ્વ, એકવિધ, ચિર, નિશ્ચિત, ઉક્ત, અધ્રુવ મળી કુલ ચાર ભેદોનો ઉલ્લેખ થયો છે,^{૨૧૭} પદ્મપંડાગમમાં ઉક્ત ચાર ભેદોનો શબ્દતઃ ઉલ્લેખ

નથી, પરંતુ ત્યાં મતિના ૩૩૬ આદિ ભેદો સ્વીકારાયા હોવાથી બહુ આદિનો અર્થાત: સ્વીકાર છે એમ માનવું પડે.^{૨૧૮} તત્ત્વાર્થમાં મતિજ્ઞાનના ૨, ૪, ૨૮, ૧૬૮ અને ૩૩૬ ભેદ સંખ્યાનો ઉલ્લેખ છે. ^{૨૧૮}(ક) જ્યારે ષટ્કર્મ ડાગમમાં તત્ત્વાર્થગત ૨ સિવાય આઠી ચાર પ્રકારના ભેદો ઉપરાંત ૩૮૪ સુધીની વિવિધ ભેદસંખ્યાનો ઉલ્લેખ એ સૂત્રોમાં થયેલો છે. સૂ. ૫-૫-૨૨ માં ૪, ૨૪, ૨૮ અને ૩૨ ભેદસંખ્યાનો ઉલ્લેખ છે, જ્યારે ૫-૫-૩૫ માં ૪, ૨૪, ૨૮, ૩૨, ૪૮, ૧૪૪, ૧૬૮, ૧૯૨, ૨૮૮, ૩૩૬, અને ૩૮૪ ભેદસંખ્યાનો ઉલ્લેખ છે. ઉક્ત અને સૂત્રો પાસેપાસે નથી. વળી, પ્રથમ સૂત્રમાં ૩૨ સુધીની જ સંખ્યા છે, જે ભેદસંખ્યાની પ્રાથમિક વિચારણાનું સૂચન કરે છે, જ્યારે પછીના સૂત્રમાં ૩૨ સુધીના ભેદોનું પુનરાવર્તન થયું છે. ઉપરાંત તે પછીની વિવિધ ભેદસંખ્યાનો પણ ઉલ્લેખ થયો છે, જે ઉક્ત વિચારણાનો વિકાસ સૂચવે છે. આથી માનવું પડે કે, ષટ્કર્મ ડાગમમાં મતિભેદની વિચારણા એ તપ્કકે થવા પામી હશે, અર્થાત્ સૂ. ૫-૫-૩૫ નું ઉમેરણ તત્ત્વાર્થના કાળ પછી તેમાં થયું હશે.

તત્ત્વાર્થ અને ષટ્કર્મ ડાગમમાં ઉર્ધ્વયુક્ત ભેદોની ગાણિતિક સમજૂતી અપાઈ નથી. (૧) અવગ્રહાદિ ચાર ભેદો સ્વયંસ્પષ્ટ છે. (૨) ૨૮ ભેદોની સમજૂતી નંદિમાં અપાઈ છે. (૩) તત્ત્વાર્થસંમત એ ભેદોમાં इन्द्रियनिमित्त અને अनिन्द्रियनिमित्तનો સમાવેશ થાય છે. ^{૨૧૯} (૪) નંદિસંમત ૨૮ ભેદોને બહુ આદિ ૧૨ ભેદોથી ગુણતાં ૩૩૬ની સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે, જેનું સમર્થન જિનભદ્ર, હરિભદ્ર, મલયગિરિ અને યશોવિજયજીએ પણ કર્યું છે.^{૨૨૦} (૩) અક્લંકને અનુસરીને ધવલાટીકાકારે ચાર થી શરૂ થતા તમામ ભેદોની સમજૂતી આપી છે. : (૧) અવગ્રહ સામાન્ય, કૈંહા, અવાચ અને ધારણના પ્રત્યેકના શ્રોત્રેન્દ્રિયાદિ ૬ ભેદોથી ગુણતાં ૨૪ ભેદો થાય છે. આ ૨૪ને બહુ આદિ ૬થી ગુણતાં ૧૪૪ ભેદો થાય છે અને બહુ આદિ ૧૨ થી ગુણતાં ૨૮૮ ભેદો થાય છે. (ખ) અવગ્રહાદિ ચારને બહુ આદિ ૧૨ થી ગુણતાં ૪૮ ભેદો થાય છે. (ગ) વ્યંજનાવગ્રહના ભેદોને પૃથક્ ગણતાં પ્રાપ્ત થતા ૨૮ ભેદોનો ઉપર પ્રમાણે ૬ અને ૧૨ થી ગુણતાં અનુક્રમે ૧૬૮ અને ૩૩૬ ભેદો થાય છે. (ઘ) ઉક્ત ૨૮ ભેદોમાં અવગ્રહ, કૈંહા, અવાચ અને ધારણાસામાન્ય (મૂલભંગ) એ ચારનું ઉમેરણ કરતાં ૩૨ ભેદો થાય છે; જેને ઉપર પ્રમાણે ૬ અને ૧૨ થી ગુણતાં અનુક્રમે ૧૯૨ અને ૩૮૪ ભેદો પ્રાપ્ત થાય છે. અક્લંકે રાજવાર્તિકમાં ૪૮ ભેદોનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી, પરંતુ સઘીયસ્ત્રયમાં તે ભેદોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ઉપરાંત તેઓનું પ્રામાણ્ય પણ સિદ્ધ કર્યું છે.^{૨૨૧}

(૪) અશ્રુતનિશ્ચિત શ્રુતનિશ્ચિતમતિ :-

શ્રુતનિશ્ચિત-અશ્રુતનિશ્ચિતનો સર્વપ્રથમ ઉલ્લેખ નંદિમાં મળે છે. ત્યાં તે બે ભેદોને કેન્દ્રમાં રાખીને મતિજ્ઞાનની વિચારણા થયેલી^{૨૨૨} છે. અલબત્ત, ત્યાં શ્રુત અશ્રુતનિશ્ચિતની પરિભાષા મળતી નથી. એ પરિભાષા આપવાનો પ્રથમ પ્રયાસ વિશેષાવશ્યક લાઘ્યમાં થયેલો જોવા મળે છે. ત્યાં જણાવ્યા અનુસાર જે બુદ્ધિ વ્યવહારકાળની પૂર્વે શ્રુતના સ્પર્શવાળી છે, પણ વ્યવહારકાળે શ્રુતની અપેક્ષા રાખતી નથી તે શ્રુતનિશ્ચિત છે, જ્યારે ધર અશ્રુતનિશ્ચિત છે, અર્થાત્ જેને શ્રુતસ્પર્શ નથી તે અશ્રુતનિશ્ચિત છે. જિનદાસગણિ આદિ નંદિના ટીકાકારોએ અને યશોવિજયજીએ આ પરિભાષાનું સમર્થન ક્યું છે.^{૨૨૩} અહીં એક સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે, વૈનયિકીમાં શ્રુતસ્પર્શ છે, તેથી શ્રુત-સ્પર્શ-અસ્પર્શ ઉક્ત ભેદોનું વ્યાવર્તક લક્ષણ શી રીતે બની શકે? પ્રસ્તુત શંકાનું સમાધાન કરતાં જિનભદ્ર કહે છે કે, શ્રુતનિશ્ચિતમાં શ્રુતસ્પર્શનું બાહુલ્ય છે, જ્યારે અશ્રુતનિશ્ચિતમાં શ્રુતસ્પર્શનું અલ્પત્વ છે. આથી શ્રુતસ્પર્શનું બાહુલ્ય-અલ્પત્વ ઉક્ત ભેદોનું વ્યાવર્તક લક્ષણ છે.^{૨૨૪} (જ્યારે વ્યવહારકાળે શ્રુતની અન-પેક્ષા બંને ભેદોમાં સમાન છે.)

(૫) અશ્રુતનિશ્ચિતમતિ :-

ઔત્પત્તિકી, વૈનયિકી કર્મજ્ઞા અને પારિણામિકી અંગે કેટલીક ચર્યા પૂર્વે થઈ ગઈ છે. ત્યાં એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે, અશ્રુતનિશ્ચિતમતિના ભેદ તરીકે આ ચારનો સર્વપ્રથમ ઉલ્લેખ નંદિમાં મળે છે.^{૨૨૫} જિનભદ્ર સ્પષ્ટતા કરે છે કે, આ ચારેય બુદ્ધિના પણ અવગ્રહ, રૂઠા, અવાય અને ધારણા એમ ચાર ભેદો છે. જેમકે, ઔત્પત્તિકીના 'કુકુટ' ઉદાહરણમાં પ્રતિબિંબ સામાન્યનું ગ્રહણ અવગ્રહ છે; (પાણીમાં પડતું પ્રતિબિંબ ઉપયોગી નીવડશે કે દર્પણમાં પડતું? એમ) બિંબનું અન્વેષણ કરવું તે ઈલા છે; દર્પણમાં પડતું પ્રતિબિંબ ઉપયોગી નીવડશે, એમ બિંબવિશેષનો નિર્ણય અવાય છે.^{૨૨૬}

આવશ્યક નિયુક્તિમાં ઔત્પત્તિકી આદિ ચારનાં લક્ષણો આપ્યાં છે. આ બુદ્ધિઓનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરવા અપાયેલાં ઉદાહરણોની સૂચિમાં કર્મજ્ઞા અને પારિણામિકીનાં અનુક્રમે ૧૨ અને ૧૫ ઉદાહરણોની સૂચિ મળે છે, જ્યારે ઔત્પત્તિકી અને વૈનયિકીનાં ઉદાહરણોની સૂચિ મળતી નથી.^{૨૨૭} ઉક્ત ચારેય બુદ્ધિઓનાં લક્ષણો અને ઉદાહરણો નંદિમાં ઉદ્ઘૂત થયેલાં છે. વિં લાઘ્યમાં નંદિગત બધી જ ગાથાઓ મળે છે.^{૨૨૮} આં નિયુક્તિ, નંદિ અને વિં લાઘ્યગત નિરૂપણ તપાસતાં

કેટલાંક અનુમાનો કરી શકાય : (૧) આં નિયુક્તિગત ઉપયુક્ત ૨૭ જેટલાં ઉદાહરણોની સૂચિ જેતાં એવું અનુમાન કરી શકાય કે નિયુક્તિ પૂર્વેના કાળમાં આ અંગે વિચારણા શરૂ થઈ ચૂકી હતી, જે નિયુક્તિમાં સંગ્રહાઈ છે. (૨) આવશ્યક નિયુક્તિમાં ઔપત્તિકી અને વૈનયિકીનાં ઉદાહરણોની સૂચિ આપતી ગાથાઓ નથી, જે નંદિમાં છે. આથી એમ માનવું પડે કે એ ઉદાહરણો નિયુક્તિ પછીના કાળમાં અસ્તિત્વમાં આવ્યાં હશે. આમ છતાં એવું પણ અનુમાન કરી શકાય કે, જે નિયુક્તિના કાળમાં કર્મજા અને પારિણામિકીનાં અનેક ઉદાહરણો પ્રચલિત હોય તે ઔપત્તિકી અને વૈનયિકીનું એક પણ ઉદાહરણ અસ્તિત્વમાં ન હોય તે સંભવિત નથી. આથી એમ માનવું પડે કે, એ કાળમાં પણ ઉક્ત અને બુદ્ધિઓનાં ઉદાહરણો અસ્તિત્વમાં હશે. પરંતુ આં નિયુક્તિમાં એની સૂચિ આપતી ગાથાઓ ક્યારેક હુપ્ત થઈ હશે. (૩) આં નિયુક્તિમાં પારિણામિકનાં ૧૫ ઉદાહરણોની સૂચિ આપતી એ ગાથાઓ છે, જ્યારે નંદિમાં એ એ ગાથાઓ ઉપરાંત ચલણાહન-આદિ સાત ઉદાહરણો આપતી ખીજી ગાથા પણ છે.^{૨૨૭} આથી એમ કહી શકાય કે નિયુક્તિ અને નંદિ વચ્ચેનાં ગાળામાં કેટલાંક અન્ય ઉદાહરણો પણ ઉમેરાયાં છે. (૪) ઔપત્તિકીનાં મરહસિલ, આદિ ૩૯ ઉદાહરણોની સૂચિ આપતી ગણુ ગાથાઓ નંદિમાં ઉલ્લેખાઈ છે, તેમાં પ્રથમ અને ત્રીજી અને ગાથાઓ મરહસિલ થી શરૂ થાય છે,^{૨૩૦} અર્થાત્ મરહસિલ ઉદાહરણનું પુનરાવર્તન થયું છે. આથી એવું અનુમાન કરી શકાય કે મરહસિલ, પળિય આદિ ૧૭ ઉદાહરણો અને મરહસિલ, મિંદ આદિ ૧૨ ઉદાહરણો આપતી ગાથાઓ સિન્ન સિન્ન ગ્રંથમાંથી કે પરંપરામાંથી સંગ્રહાઈ હશે. હરિભદ્રીય વૃત્તિવાળા નંદિસૂત્રના સંપાદકે પણ અહીં જ મરહસિલ પળિય આદિ અને મરહસિલ, મિંદ આદિનો સંખ્યાક્રમ સ્વતંત્ર આપ્યો છે, સળગ નહિ, એ વિગત પણ ઉક્ત ધારણાનું સમર્થન કરે છે. મલ્લયગિરિએ પ્રથમ પ્રાપ્ત થતાં મરહસિલ ઉદાહરણમાં રોહક પોતાની સાવકી માતાને પોતાના તરફ સારા વર્તનવાળી બતાવે છે તે કથાનક અને શિલામંડપવાળું કથાનક એક સાથે આપ્યાં છે. જ્યારે શ્રીચન્દ્રસૂરિરચિત ટિપ્પનકમાં અને ઉદાહરણો જુદાં જુદાં છે.^{૨૩૧} (૫) નંદિમાં મરહસિલ, પળિય ૦ પછી મરહસિલ મિંદ ૦ ગાથાનો ક્રમ છે, જ્યારે વિ ૦ ભાષ્યમાં આ ક્રમ ઉલટો છે.^{૨૩૨} આથી એમ માનવું પડે કે જિનભદ્રની નગર સમક્ષના નંદિસૂત્રમાં મરહસિલ, મિંદ ૦ ગાથા પ્રથમ હશે, જ્યારે વર્તમાન નંદિસૂત્રમાં પ્રાપ્ત થતો ક્રમ જિનભદ્રના કાળ પછી ક્યારેક અસ્તિત્વમાં આવ્યો હશે. હરિભદ્રીય વૃત્તિ અને મલ્લયગિરીય વૃત્તિવાળાં નંદિસૂત્રોમાં ઉક્ત ગાથાનો ક્રમ સરખો છે, પરંતુ મલ્લયગિરિએ કથાનકોમાં જિનભદ્રસંમત ક્રમ અપનાવ્યો છે. કારણ કે તેમણે પ્રથમ મરહસિલ, મિંદ આદિ ૧૨ ઉદાહરણો સંક્ષેપમાં સમજાવ્યા

પછી^{૨૩૩} જ મરહસિલ, પળિય આદિ ઉદાહરણો સમગ્રન્યાં છે.^{૨૩૪} (૧) આં નિયુક્તિમાં નહીં મળતી, પરંતુ નંદિમાં મળતી સાત ગાથાઓ વિં ભાષ્યમાં જેવા મળે છે.^{૨૩૫} આથી એમ માનવું પડે કે, જિનભદ્રે પોતાના પુરોગામી સાહિત્યમાંથી કેટલીક ગાથાઓનો ઉતારો વિં ભાષ્યમાં કર્યો હશે, અર્થાત્ વિં ભાષ્યમાં આં નિયુક્તિનું ભાષ્ય કરતી અધી ગાથાઓ જિનભદ્રરચિત નથી.

નંદિમાં ઉક્ત ચાર બુદ્ધિઓનો સંબંધ મતિજ્ઞાન સાથે છે, જ્યારે તિલો-યપણ્ણુતિમાં તેઓનો સંબંધ શ્રુતજ્ઞાન સાથે છે, કારણ કે ત્યાં કહ્યું છે કે, શ્રુત-જ્ઞાનાવરણ અને વીર્યાંતરાયનો ઉત્કૃષ્ટ ક્ષયોપશમ થતાં પ્રજ્ઞાની ઉત્પત્તિ થાય છે, જેના ઔત્પત્તિકી આદિ ચાર ભેદો છે.^{૨૩૬} ધવલાટીકાકારે પણ આ ચારને પ્રજ્ઞાના ભેદ તરીકે ઉલ્લેખ્યા છે, એવી સ્પષ્ટતા પૂર્વે થઈ ગઈ છે.

(૧) ઔત્પત્તિકી : આં નિયુક્તિમાં જણાવ્યા અનુસાર જે વસ્તુને પૂર્વે કદી જોઈ નથી, સાંભળી નથી કે વિચારી નથી (અવેદિત), એવી તે વસ્તુને જે બુદ્ધિ તત્કાણુ તેના યથાર્થ સ્વરૂપમાં ગ્રહણ કરે છે તે ઔત્પત્તિકી છે.^{૨૩૭} જિનભદ્ર ઉક્ત નિયુક્તિગાથાગત અસુતાવેદિતનો વિગ્રહ અશ્રુત+અવેદિત અને અશ્રુત +આવેદિત કરીને અવેદિત ઉપરાંત આવેદિતનો પણ સ્વીકાર કરે છે. એ રીતે પૂર્વે થયેલા અલ્પજ્ઞાન (અવેદિત) ને પણ સ્વીકારે છે.^{૨૩૮} ઉપરાંત જિનભદ્ર ઉત્પત્તિ એ જ નિમિત્ત છે જેનું એવું વ્યુત્પત્તિપરક અર્થઘટન પણ આપે છે, જેનું સમર્થન હરિભદ્ર અને મલ્લયગિરિએ ક્યું છે.^{૨૩૯} ધવલાટીકાકાર અનુસાર ઔત્પત્તિકી આદિ ચતુર્વિધ બુદ્ધિબળથી વિનયપૂર્વક દાહશાંગને ધારણ કરીને મૃત્યુ થયા પછી દેવોમાં ઉત્પન્ન થઈને અવિનષ્ટ સંસ્કાર સહિત મનુષ્ય-ભવમાં ઉત્પન્ન થયા બાદ શ્રવણ, અધ્યયન, પ્રશ્ન આદિ વ્યાપાર સિવાય પ્રાપ્ત થતી પ્રજ્ઞા ઔત્પત્તિકી છે. આમ તેઓ ઔત્પત્તિકીના મૂળમાં પૂર્વભવપ્રાપ્ત શ્રુતનો સ્વીકાર કરે છે. ઉપરાંત પરંપરાપ્રાપ્ત ગાથા ઉદ્ઘૃત કરીને કહે છે કે, ઔત્પત્તિકી બુદ્ધિ વિસ્મૃત શ્રુતજ્ઞાનને પરભવમાં ઉપરિચ્છ કરે છે અને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવે છે.^{૨૪૦}

નિયુક્તિ, નંદિ, ચૂણિ અને વૃત્તિમાં આ ચારેય બુદ્ધિઓનાં કથાનકો અપાયાં નથી. જિનભદ્ર આવશ્યક ચૂણિમાં એ કથાનકો જેવાની ભલામણ કરે છે.^{૨૪૧} શ્રીચન્દ્રસૂરિકૃત ટિપ્પનકમાં એ કથાનકો સંક્ષેપથી અપાયાં છે, જ્યારે મલ્લયગિરિએ એ કથાનકો કંઈક વિસ્તારથી અને વિશેષ સ્પષ્ટ રૂપથી રજૂ કર્યાં છે,^{૨૪૨} જેમાંનું એક ઉદાહરણ ઔત્પત્તિકીનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરવા માટે પર્યાપ્ત છે; એક વખત એક રાત્રએ કહ્યું કે, આ ડૂકડાને અન્ય ડૂકડાની મદદ સિવાય યુદ્ધ

કરતાં શીખવવાનું છે. કુમાર રોહકે તે ફૂકડા પાસે મોટું દર્પણ મૂક્યું. પેલો ફૂકડો દર્પણમાં પડતા પ્રતિબિંબને અન્ય ફૂકડો સમજી તેની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. રોહકની આ બુદ્ધિ ઔત્પત્તિકી^{૨૪૩} છે.

(૨) વૈનયિકી : આ૦ નિયુક્તિમાં જણાવ્યા અનુસાર જે બુદ્ધિ વિનયથી ઉત્પન્ન થઈ હોય તે વૈનયિકી છે. તે મોટા ભાર તરવા અને ત્રિવર્ગસૂત્રોનો સાર ગ્રહણ કરવા સમર્થ હોય છે.^{૨૪૪} જિનભદ્ર ત્રિવર્ગસૂત્ર શબ્દનાં બે અર્થઘટન આપે છે : (૧) ધર્મ, અર્થ અને કામને પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય બતાવતાં શાસ્ત્રો. (૨) અધોલોક, તિર્થંગલોક અને ઊર્ધ્વલોકની પ્રરૂપણા કરનારા આગમ. હરિભદ્ર બંને અર્થનું સમર્થન કરે છે, ધવલાટીકાકાર દ્વાદશાંગના અધ્યયનથી ઉત્પન્ન થયેલી બુદ્ધિ એવું અર્થઘટન આપીને ઉપયુક્ત દ્વિતીય અર્થનું સમર્થન કરે છે, જ્યારે મલ્લયગિરિ ઉપયુક્ત પ્રથમ અર્થનું સમર્થન કરે છે.^{૨૪૫} જિનભદ્ર વિનયના બે અર્થ આપે છે : (૧) ગુરુસેવા, (૨) અને ગુરુએ ઉપદેશોનું શાસ્ત્ર. મલ્લયગિરિ પ્રથમ અર્થનું સમર્થન કરે છે, જ્યારે ધવલાટીકાકાર દ્વિતીય અર્થ ઉપરાંત પરોપદેશ એવો પણ અર્થ આપે છે.^{૨૪૬}

ઉદાહરણ : એક વખત એક રાજાનું સૈન્ય જંગલમાં પાણી ન મળવાથી તરસે પીડાવા લાગ્યું. આથી એક વૃદ્ધે ઉપાય સૂચવ્યો કે, તમે ગધેડાં છૂટાં મૂકો, કારણ કે તેઓ જ્યાં સૂંઘશે ત્યાં પાણી હશે. છેવટે આ ઉપાયથી પાણી શોધાયું. વૃદ્ધની આ બુદ્ધિ વૈનયિકી છે. આ સિવાય ગણિત ગણવું, અક્ષરો ઉકેલવા વગેરે વૈનયિકીનાં ઉદાહરણો છે.^{૨૪૭}

(૩) કર્મજ્ઞા : આ૦ નિયુક્તિમાં જણાવ્યા અનુસાર જે બુદ્ધિ ઉપયોગ વડે વિવક્ષિત કર્મનો સાર જાણી લે અને કર્મનો વારંવાર અભ્યાસ કે વિચાર કરવાથી પુષ્ટ અને તે કર્મજ્ઞા છે.^{૨૪૮} જિનભદ્ર ઉપયોગના બે અર્થ આપે છે : (૧) મનનો આગ્રહ (અભિનિવેશ) અને (૨) ચિત્તની એકાગ્રતા. હરિભદ્ર અને મલ્લયગિરિ પ્રથમ અર્થનું સમર્થન^{૨૪૯} કરે છે. આમ કર્મજ્ઞના મૂલમાં એકાગ્રતા, અભ્યાસ અને મનન છે, જ્યારે ધવલાટીકાકાર તેના મૂળમાં ગુરુના ઉપદેશનો અભાવ, તપશ્ચર્યા અને ઔપધસેવન સૂચવે છે.^{૨૫૦} જિનભદ્ર કર્મ અને શિલ્પની ભેદરેખા સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે, નિત્યવ્યાપાર કર્મ છે, જ્યારે ક્યારેક થતું કર્મ શિલ્પ છે મલ્લયગિરિ ઉક્ત વિગતનું સમર્થન કરે છે, ઉપરાંત ખીજ પણ સ્પષ્ટતા કરે છે કે, આચાર્યના ઉપદેશ વિના કરાતું કાર્ય કર્મ છે, જ્યારે આચાર્યના ઉપદેશથી કરાતું કર્મ શિલ્પ છે.^{૨૫૦} (ક) ધવલાટીકાકાર પણ પ્રસ્તુત બુદ્ધિની

પ્રાપ્તિમાં આચાર્યના ઉપદેશનું તત્ત્વ સ્વીકારતા નથી. આમ પ્રસ્તુત બુદ્ધિનો સંબંધ પરોપદેશ વિના કરાતા રોજિંદા કાર્ય સાથે છે. વ્યવહારમાં આ પ્રકારની બુદ્ધિ અનેક સ્થળે જોવા મળે છે. જેમકે, પ્રવીણ ચિત્રકાર માપ લીધા સિવાય ચિત્ર દોરી શકે છે અને જોટલી આવશ્યકતા છે તેટલો જ રંગ લે છે; કુંભાર ઘડો થાય તેટલી જ માટી લે છે;^{૨૫૧} દુકાનદાર કોઈ પણ વસ્તુને હાથમાં લેતાં જ તેનું વજન કહી શકે છે. આમ એક કાર્યમાં સતત અભ્યાસના કારણે પ્રાપ્ત થતું પ્રાવીણ્ય કર્મની બુદ્ધિ છે.

(૪) પારિણામિકો : આ નિયુક્તિમાં જણાવ્યા અનુસાર જે બુદ્ધિ અનુમાન, હેતુ અને દષ્ટાન્તની મદદથી સાધ્ય અર્થને જાણે છે અને ઉંમરની પરિપકવતાને લીધે પુષ્ટ અને છે તે પારિણામિકો છે.^{૨૫૨} જિનભદ્ર સ્પષ્ટતા કરે છે કે, પરિણામ એ પ્રયોજન છે જેનું તે પારિણામિકો છે. તેઓ પરિણામને એ રીતે સમજાવે છે : (૧) મનથી પૂર્વ-અપર અર્થનું એકાગ્રતાપૂર્વક ચિંતન કરતાં (૨) કે ઉંમર વધતાં, પ્રાપ્ત થતી બુદ્ધિની પરિપકવતા પરિણામ છે, જ્યારે મલયગિરિ સુદીર્ઘ કાળથી પૂર્વ-અપર આલોચનજન્ય આત્માના વિશેષ ધર્મને પરિણામ કહીને પ્રથમ અર્થનું સમર્થન કરે છે.^{૨૫૩}

પ્રસ્તુત બુદ્ધિના લક્ષણમાં થયેલા અનુમાન આદિ પૃથક્કે ઉલ્લેખના આધારે એમ કહી શકાય કે, નિયુક્તિના કાળમાં અનુમાન, હેતુ અને દષ્ટાન્ત એક ખીળાથી પૃથક્કે હતાં. નંદિના કાળમાં તેઓનો સંબંધ (અશ્રુતનિશ્રિત) મતિજ્ઞાન સાથે છે, જ્યારે પછીના કાળમાં તાર્કિક પરંપરાના આચાર્યોએ તેઓનો સંબંધ શ્રુતજ્ઞાન (પરોક્ષજ્ઞાન) સાથે સ્થાપ્યો^{૨૫૪} અને હેતુ તેમજ દષ્ટાન્તનો અંતર્ભાવ અનુમાનમાં^{૨૫૫} કર્યો. ખૌદ્ધ અને ન્યાયદર્શન પણ હેતુ-દષ્ટાન્તનો અંતર્ભાવ અનુમાનમાં માને છે.^{૨૫૬} અલબત્ત, ખૌદ્ધ અને જૈનદર્શન દષ્ટાન્તને અનુમાનનું અનિવાર્ય અંગ માનતાં^{૨૫૭} નથી, જ્યારે ન્યાયદર્શનને મતે પરાર્થાનુમાનના પાંચ અવયવોમાં ઉદાહરણ એક અવયવ^{૨૫૮} છે.

જિનભદ્રની નજર સમક્ષ આ પરિસ્થિતિ હશે. આથી તેઓને અનુમાન અને હેતુની ભેદરેખા સ્પષ્ટ કરવાની ફરજ પડી છે : તેઓ કહે છે^{૨૫૯} કે, ત્રિરૂપલિંગથી થતું અર્થનું દર્શન અનુમાન છે. કેટલાક આચાર્યો અનુમાન અને હેતુને અભિન્ન માને છે, પરંતુ બન્ને ભિન્ન છે, કારણકે (૧) અનુમાન લૈંગિક છે, જ્યારે હેતુ પરપ્રત્યાયક હોવાથી ગ્રાપક છે. (૨) અનુમાન સ્વ-પરપ્રત્યાયક છે, જ્યારે હેતુ કારક છે, જેમ કે અંકુરનો કારક હેતુ ખીજ છે. હરિભદ્ર અને

મલયગિરિ અનુમાન અને હેતુને અનુક્રમે જ્ઞાપક અને કારક તરીકે ઓળખાવે છે. (૩) અનુમાન આત્મપ્રત્યાયક છે, જ્યારે હેતુ પરાર્થાનુમાનમાં ઉપયોગી છે. હરિભદ્ર અને મલયગિરિ તેઓને અનુક્રમે સ્વાર્થાનુમાન અને પરાર્થાનુમાન તરીકે ઓળખાવે છે.^{૨૬૦}

ઉદાહરણ :- કેટલાક યુવાનોએ એક રાજા પાસે જઈને કહ્યું કે, ‘આપ હંમેશાં યુવાનોને જ પાસે રાખો, વૃદ્ધોને નહિ, આથી આ માટેનો નિર્ણય કરવા રાજાએ ક્રમશઃ યુવાનો અને વૃદ્ધોને એક જ પ્રશ્ન પૂછ્યો કે ‘મારા માથામાં લાત મારે તેને શી શિક્ષા કરવી ?’ યુવાનોએ તુરત જ જવાબ આપ્યો કે, ‘તેના તલ જેવડા ટુકડા કરવા,’ જ્યારે વૃદ્ધોએ એક તરફ જઈને વિચાર કર્યો કે, આવા પરાક્રમી પુરુષના માથામાં તેની પ્રિયતમા સિવાય બીજું કોઈ લાત મારી શકે જ નહિ. આથી તેઓએ જવાબ આપ્યો કે ‘તેના સત્કાર કરવો.’ આ સાંભળી રાજા પ્રસન્ન થયો અને હમેશાં વૃદ્ધોને જ પાસે રાખવા લાગ્યો. વૃદ્ધોની આ બુદ્ધિ પારિણામિકી છે.^{૨૬૧}

ઘવલાટીકાકારના મત અનુસાર જ્ઞતિવિશેષથી ઉત્પન્ન થયેલી બુદ્ધિ પારિણામિકી છે. તેઓ ઔત્પત્તિકી, વૈનયિકી અને કર્મજ્ઞથી ભિન્ન બુદ્ધિનો અંતર્ભાવ પારિણામિકીમાં માને છે. તેઓ બંને વચ્ચે ભેદ સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે, જ્ઞતિવિશેષમાં ઉત્પન્ન થયેલી બુદ્ધિ પારિણામિકી છે, જ્યારે જન્મોંતરમાં વિનયજનિત સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થયેલી બુદ્ધિ ઔત્પત્તિકી^{૨૬૨} છે.

ક્રમ : તિલોયપણુત્તિમાં ઔત્પત્તિકી, પારિણામિકી, વૈનયિકી અને કર્મજ્ઞ એવો ક્રમ છે, જ્યારે આં નિયુક્તિ અને ઘવલાટીકામાં ઔત્પત્તિકી, વૈનયિકી, કર્મજ્ઞ અને પારિણામિકી એવો ક્રમ છે, જે વિશેષ યુક્તિસંગત છે. કારણ કે પારિણામિકી કર્મજ્ઞ, વૈનયિકી અને ઔત્પત્તિકી ઉત્તરોત્તર સુક્ષ્મ-સુક્ષ્મતર છે. (૬) શ્રુતનિશ્ચિતમતિ :-

આં નિયુક્તિમાં મતિજ્ઞાન સામાન્યના અવગ્રહ, ઈહા, અવાય અને ધારણા એમ ચાર ભેદોનો ઉલ્લેખ છે. નંદિમાં આ ચાર ભેદો અને તેના પ્રભેદો શ્રુતનિશ્ચિતના ભેદો તરીકે છે, જ્યારે તત્ત્વાર્થ અને પદ્મપંડાગમમાં એ ભેદો મતિજ્ઞાન-સામાન્યના છે. આ અંગેની વિચારણા પૂર્વે થઈ ગઈ છે. પ્રાચીન આગમોમાં પ્રાપ્ત થતા અવગ્રહની વિચારણા મતિભેદોની ચર્ચા વખતે થઈ ચૂકી^{૨૬૨}(ક) છે. વ્યંજન શબ્દનો ઉલ્લેખ સૂત્રકૃતાંગ અને સમવાયાંગમાં મળે છે,^{૨૬૩} પણ તે પાપના પ્રસંગમાં નિદિષ્ટ હોઈ તેની ચર્ચા અત્રે અપ્રસ્તુત છે.

અવગ્રહના અર્થાવગ્રહ અને વ્યંજનાવગ્રહ બેદોનો સર્વપ્રથમ ઉલ્લેખ નંદિમાં જોવા મળે છે. અલબત્ત, આ બેદોનું મૂળ આં નિયુક્તિમાં જોઈ શકાય, કારણ કે ત્યાં સ્પર્શ (જેમ કે શબ્દ), અસ્પર્શ (જેમકે રૂપ) અને અદ્વસ્પર્શ (જેમકે ગંધ, રસ અને સ્પર્શ) ની વિચારણા કરવામાં આવી છે.^{૨૬૪} પ્રાપ્તકારી ઇન્દ્રિયોનો જ વ્યંજનાવગ્રહ હોઈ શકે એવી જે વ્યવસ્થા પછીના કાળમાં વિચારાર્થ તેનું મૂળ આહીં જોઈ શકાય. નિયુક્તિમાં અર્થોના અવગ્રહણને અવગ્રહ તરીકે ઓળખાવ્યો છે,^{૨૬૫} જેમાં અર્થાવગ્રહનું મૂળ જોઈ શકાય. સ્પૃષ્ટ અને અસ્પૃષ્ટ સ્વયં સ્પૃષ્ટ છે. જિનભદ્ર અદ્વસ્પૃષ્ટનો અર્થ આત્મપ્રદેશ સાથે મિત્રીકરણ એવો આપે છે અને મલધારી હેમચન્દ્રસૂરિ એનું સમર્થન કરે છે,^{૨૬૬} અર્થાત્ એમાં વિષયેન્દ્રિયસંયોગ ઉપરાંત બંધ પણ આવશ્યક છે. અક્લંકે ઉદ્ધૃત કરેલી એ ગાથામાં બદ્ધપુદ્ગલની જગ્યાએ પુદ્ગલપુદ્ગલ પાઠ ભેદ છે.^{૨૬૬(ક)} અર્થાવગ્રહ હયે ઇન્દ્રિયોથી શક્ય હોવાથી તેના છ બેદો છે. જ્યારે વ્યંજનાવગ્રહના ઓત્રેન્, ઘ્રાણેન્, જીહ્વેન્ અને સ્પર્શેન્ એમ ચાર બેદો છે,^{૨૬૭} કારણ કે ચક્ષુ અને મન અપ્રાપ્તકારી હોવાથી તેઓનો વ્યંજનાવગ્રહ શક્ય નથી.^{૨૬૮}

(ક) વ્યંજનાવગ્રહ :-

(૧) અર્થ :- વ્યંજન શબ્દ ત્રિ + √ઝ્જ્ઞ (વ્યક્તિમક્ષગકાન્તિગતિષુ, ગ૦૭) ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન થયો છે. ઋગ્વેદમાં તે પ્રકાશિત કરવું આદિ અર્થોમાં પ્રયોજાયો છે.^{૨૬૯} અલંકારશાસ્ત્રમાં પ્રયોજીતો વ્યંજના શબ્દ પણ ઉક્ત અર્થનો (પ્રકાશિત કરવું) જ વાચક છે.^{૨૭૦} જૈન પરંપરામાં વ્યંજનાવગ્રહગત વ્યંજન શબ્દના ત્રણ અર્થો છે : (૧) વ્યંજન=ઇન્દ્રિય. નંદિગત મલ્લક દષ્ટાન્તમાં પ્રયોજાયેલા વ્યંજન પૂરિતં હોતિ શબ્દો વ્યંજનનો ઇન્દ્રિયપરક અર્થ સૂચવે છે, જેનું સમર્થન નંદિના ટીકાકારોએ કયુ^{૨૭૧} છે. આહીં એ નોંધવું જરૂરી છે કે, આ દષ્ટાન્તો મતિના ૨૮ બેદોની વિચારણા પૂરી થયા પછી અપાયાં છે. સંલવ છે એ ભાગ અમુકકાળ પછી, પણ જિનભદ્ર પહેલાં ઉમેરાયો હોય. (૨) વ્યંજન = દ્રવ્ય. તત્ત્વાર્થમાં પ્રયોજાયેલા વ્યંજનસ્ય ભવગ્રહઃ શબ્દો વ્યંજનનો દ્રવ્યપરક અર્થ સૂચવે છે, જેનું સમર્થન પૂજ્યપાદ, અક્લંક આદિ આચાર્યોએ કયુ^{૨૭૨} છે.^{૨૭૩} (૩) વ્યંજન = દ્રવ્ય અને ઇન્દ્રિયનો સંબંધ. જિનભદ્ર ઉક્ત ત્રણેય અર્થો આપે છે. તેઓ સ્પૃષ્ટના કરે છે કે જેમ દીપકથી ઘટ અભિવ્યક્ત થાય છે, તેમ જ્ઞેનાથી અર્થ અભિવ્યક્ત થાય છે તે વ્યંજન છે,^{૨૭૪} અલંકારશાસ્ત્રમાં પણ વ્યંજના શબ્દ અર્થાભિવ્યક્તિપરક અર્થમાં પ્રયોજાયો છે. આમ ઉક્ત ત્રણેય અર્થ અનુક્રમે નંદિ, તત્ત્વાર્થ અને વિન્ ભાષ્યમાં સર્વપ્રથમ ઉલ્લેખાયેલા જોવા મળે છે.

જિનદાસગણિ, હરિભદ્ર, મલયગિરિ અને યશોવિજયજીએ એ ત્રણેય અર્થોનું સમ-
ર્થન^{૨૭૪} કયું છે. વ્યંજનનો વર્ણપરક અર્થ^{૨૭૫} શ્રુતજ્ઞાનમાં ઉપયોગી હોવાથી
તેની ચર્ચા અહીં અપ્રસ્તુત છે.

(૧) સ્વરૂપ :- યજ્ઞુ અને મન અપ્રાપ્તકારી હોવાથી તેઓનો વ્યંજનાવગ્રહ
નથી અને ધ્રાણુ આદિ ચાર પ્રાપ્તકારી ઇન્દ્રિયોનો જ વ્યંજનાવગ્રહ છે, એ
અંગે નંદિ, પદ્મખંડાગમ અને તત્ત્વાર્થ પરંપરાના આચાર્યો એકમત છે.^{૨૭૬}
એનો અર્થ એમ થયો કે વ્યંજનાવગ્રહમાં ઇન્દ્રિય અને અર્થનો સંયોગ થાય છે.
આમ છતાં તેના સ્વરૂપ વિષે એ પરંપરા જોવા મળે છે : (૧) જિનભદ્ર આદિ
આચાર્યો દ્રવ્ય અને ઇન્દ્રિયના સંયોગને વ્યંજનાવગ્રહ માને છે.^{૨૭૭} જેમકે, શબ્દ-
દ્રવ્ય અને કર્ણોન્દ્રિયનો સંયોગ, (૨) જ્યારે પૂજ્યપાદ આદિ આચાર્યો પુદ્ગલોના
અવ્યક્ત ગ્રહણને વ્યંજનાવગ્રહ માને છે.^{૨૭૮} જેમકે દર્શન પછી શબ્દનું અવ્ય-
ક્તગ્રહણ. અલખત, આ બંને માન્યતામાં આંશિક વિસંગતિ રહેવા પામે છે. જેમકે,-

જિનભદ્ર આદિ આચાર્યસંમત વ્યંજનાવગ્રહનું સ્વરૂપ જોતાં
(૧) વ્યંજનાવગ્રહના ચાર ભેદો અને (૨) અપ્રાપ્તકારી હોવાના કારણે યજ્ઞુ અને
મનના વ્યંજનાવગ્રહનો અભાવ, એ બંને વિગતો સુસંગત બનવા પામે છે, પરંતુ
વિષય અને ઇન્દ્રિયનો સંયોગ જ વ્યંજનાવગ્રહ હોવાથી તેની પૂર્વે દર્શનને અવકાશ
રહેતો નથી. અલખત, જિનભદ્ર અને યશોવિજયજીએ દર્શન, આલોચન અને અવગ્રહને
અભિનન માનીને ઉક્ત વિસંગતિ ટાળી છે. આ બંને આચાર્યો અવગ્રહને અના-
કારરૂપ (દર્શનરૂપ) માને છે.^{૨૭૯} અને અવગ્રહની પૂર્વે આલોચન સ્વીકારતા
નથી.^{૨૮૦} આથી તેઓ દર્શન અને અવગ્રહને એકરૂપ માનતા હોય તેમ જણાય છે.
મલધારિ હેમચન્દ્રસૂરિ આલોચનને અર્થાવગ્રહરૂપ માને છે. પરંતુ દર્શન પછી અવ-
ગ્રહ સ્વીકારે છે.^{૨૮૦}(ક)

પૂજ્યપાદ^{૨૮૦}(ખ), ધવલાટીકાકાર અને હેમચન્દ્ર આદિ આચાર્યોએ એક
તરફ અવગ્રહની પૂર્વે દર્શનને સ્થાન આપીને દર્શનજ્ઞાનની વ્યવસ્થા કરી અને
વ્યંજનાવગ્રહને અવ્યક્તગ્રહણરૂપ માનીને ઉક્ત વ્યવસ્થાને સુસંગત કરી,^{૨૮૧}
જ્યારે બીજી તરફ યજ્ઞુ અને મન સિવાયની ચાર પ્રાપ્તકારી ઇન્દ્રિયોનો જ વ્યં-
જનાવગ્રહ સ્વીકારીને પરંપરાપ્રાપ્ત ભેદ વ્યવસ્થાનું સમર્થન કયું.^{૨૮૧}(ક) પરિણામે
તેમણે કરેલી દર્શન-જ્ઞાનની વ્યવસ્થા અને વ્યંજનાવગ્રહના ચાર ભેદોનો સ્વીકાર પરસ્પર
વિસંગત બનવા પામ્યાં, કારણકે દર્શન પછી અને અર્થાવગ્રહની પૂર્વે વ્યંજનાવ-
ગ્રહ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી વ્યંજનાવગ્રહની પૂર્વે દર્શન વખતે જ વિષયેન્દ્રિયસંયોગ
ર્થ ચૂક્યો છે.^{૨૮૨} આથી વ્યંજનાવગ્રહને વિષયેન્દ્રિસંયોગ સાથે સંબંધ રહેતો

નથી એમ માનવું પડે. આમ છતાં તેઓએ વ્યંજનાવગ્રહના ચાર ભેદોની સંગતિ માટે પ્રાપ્ત્યકારિવની દલીલ કરી.^{૨૪૨(ક)} પરંપરાનુગત માન્યતા નિરપેક્ષ રીતે જોતાં પૂજ્યપાદીય વ્યવસ્થા અનુસાર છયે ઇન્દ્રિયોનો વ્યંજનાવગ્રહ શક્ય બને, કારણકે જો છયે ઇન્દ્રિયજન્ય અર્થાવગ્રહની પૂર્વે દર્શન સ્વીકાર્ય હોય, દર્શન અને અર્થાવગ્રહની વચ્ચે વ્યંજનાવગ્રહ હોય,^{૨૪૩} પરિણામે વ્યંજનાવગ્રહને વિષયેન્દ્રિય-સંયોગ સાથે સંબંધ ન હોય, એ પરિસ્થિતિમાં છયે ઇન્દ્રિયજન્ય વ્યંજનાવગ્રહ શક્ય બને છે, કારણકે આ પરિસ્થિતિમાં તેને ઇન્દ્રિયોના પ્રાપ્ત્ય-અપ્રાપ્ત્યકારિત્વ સાથે સંબંધ રહેતો નથી.

વળી, જિનદાસગણિએ મનોદ્રવ્યનું ગ્રહણ થતું હોવાનું માનીને મનનો પણ વ્યંજનાવગ્રહ સ્વીકાર્યો છે.^{૨૪૪} અલબત્ત, જિનભદ્ર, હરિભદ્ર અને મલયગિરિએ એ મતનું ખંડન કર્યું છે.^{૨૪૫}

જો મનનો વ્યંજનાવગ્રહ (ભલે અન્ય દષ્ટિએ પણ) સ્વીકાર્ય હોય તો ચક્ષુનો વ્યંજનાવગ્રહ પણ સ્વીકાર્ય બની શકે જ. અલબત્ત, મનનો વ્યંજનાવગ્રહ સ્વીકારતો મત જૈનપરંપરામાં માન્ય અન્યો નથી, અર્થાત્ વ્યંજનાવગ્રહના ચાર જ ભેદો સ્વીકારાયા છે. મનના વ્યંજનાવગ્રહ વિષેની ચર્ચા ઇન્દ્રિયોની પ્રાપ્ત્યકારિતાની વિચારણા વખતે કરી છે.

ઘવલાટીકાકાર એક તરફ પ્રાપ્ત અર્થગ્રહણને વ્યંજનાવગ્રહ માનીને જિનભદ્રીય વ્યવસ્થાનું સમર્થન કરે છે, જ્યારે બીજી તરફ અવગ્રહની પૂર્વે દર્શનનો સ્વીકાર કરીને પૂજ્યપાદીય વ્યવસ્થાને અનુસરે છે.^{૨૪૬} પરિણામે તેમની માન્યતા વિસંગત બનવા પામી છે. દર્શન અને અવગ્રહની વિશેષ વિચારણા જ્ઞાન-દર્શન-મિથ્યાજ્ઞાન પ્રકરણમાં કરવામાં આવી છે.

કાલમાન-આં નિયુક્તિમાં જણાવ્યા અનુસાર અવગ્રહનો કાલ એક સમય છે, (પ્રસ્તુત ગાથા નંદિમાં ઉદ્ઘૂત થઈ છે.)^{૨૪૭} પરંતુ અવગ્રહના અંત સુધીમાં અનેક સમયો વ્યતીત થાય છે. સંભવ છે નંદિના કાલમાં વિક્સેલી એ પ્રકારના અવગ્રહની કદપનાના મૂળમાં ઉક્ત કાલમાનની સંગતિ બેસાડવાની આકાંક્ષા પણ એક કારણ હોય. જૈનાચાર્યોએ પરંપરાપ્રાપ્ત (નિયુક્તિગત) કાલમાન (એકસમય) નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહને લાગુ કર્યું અને બાકીનો કાલ (અંતમુહૂત) વ્યંજનાવગ્રહને લાગુ કર્યો.^{૨૪૮} (અહીં એ નોંધવું જરૂરી છે કે જુનંદિના ઉપયુક્ત ૬૦ મા સૂત્રમાં આં નિયુક્તિની ૨ થી ૬ અને ૧૨ માં ગાથા ઉદ્ઘૂત થઈ છે. આં નિયુક્તિની ૨ થી ૬ ગાથામાં અવગ્રહાદિનું સ્વરૂપ, કાલમાન અને શબ્દ-સ્પર્શ

આદિના ગ્રહણનું નિરૂપણ છે. ૭ થી ૧૧ ગાથાઓમાં શબ્દદ્રવ્યના આદાન-પ્રદાનની વિચારણા છે અને ૧૨ મી ગાથામાં આભિનિમોઘના પર્યાયવાચક શબ્દોની સૂચિ છે. જે નંદિમાં એ વિષે સ્વતંત્ર સૂત્રો હોવા છતાં આં નિર્ચુકિતગત ૨ થી ૪ ગાથાઓ ઉદ્ઘૃત કરીને પુનરાવર્તન કરવામાં^{૨૮૭}(ક) આવ્યું હોય અને ગાથા છઠ્ઠીમાં શબ્દગ્રહણની વિચારણા હોય, તો શબ્દજ્ઞાન અંગેની વિશેષ માહિતી આપતી ૭ થી ૧૧ ગાથાઓ શા માટે ઉદ્ઘૃત કરવામાં ન આવે? આથી એવું અનુમાન કરી શકાય કે કદાચ નિર્ચુકિતગત ૭ થી ૧૧ ગાથાઓ નંદિ પછી, પણ જિનભદ્ર પૂર્વેના કાળમાં, નિર્ચુકિતમાં ઉમેરાઈ હોય. ઉપર્યુક્ત છઠ્ઠી ગાથા (માસાસમસેદીભો) થોડા પાઠભેદ સાથે ધવલાટીકાકારે ઉદ્ઘૃત^{૨૮૯} કરી છે.)

૩ જ્ઞાનરૂપતા :- જેમ બહેરા મનુષ્યના કાન સાથે શબ્દદ્રવ્યનો સંયોગ થાય છે, પરંતુ સંવેદન ન થવાના કારણે તે અજ્ઞાનરૂપ છે, તેમ વ્યંજનાવગ્રહ વખતે પણ સંવેદન ન થતું હોવાના કારણે તે અજ્ઞાનરૂપ છે. એવી શંકાતું સમાધાન જિનભદ્ર નીચેની દલીલો દ્વારા કરે છે : વ્યંજનાવગ્રહનું ગ્રહણ સૂક્ષ્મ અને અવ્યક્ત હોવાથી તેનું સંવેદન અનુભવાતું નથી. આમ છતાં તે પ્રથમ સમયથી ચરમ સમય સુધી જ્ઞાનરૂપ છે, કારણ કે (૧) તેના અંતમાં જ્ઞાનરૂપ અર્થાવગ્રહ છે. (૨) જેમ સૂતેલા મનુષ્યને જગૃત થતાં કશું સ્મરણ રહેતું નથી, આમ છતાં નિદ્રા દરમ્યાન તેને થયેલું ગ્રહણ જ્ઞાનરૂપ છે, (કારણ કે તેની વચન આદિ ચેષ્ટાઓ જ્ઞાનરૂપ જ હોઈ શકે,) તેમ વ્યંજનાવગ્રહનું અવ્યક્ત ગ્રહણ પણ જ્ઞાનરૂપ છે. હૃદયસ્થ મનુષ્ય જગૃત હોવા છતાં જે તેને સમસ્ત વસ્તુનો અનુભવ ન થતો હોય તો નિદ્રિત મનુષ્યને અનુભૂતિ ન થવામાં કશું આશ્ચર્ય નથી. (૩) જેમ તેજ અને તેના સૂક્ષ્મ અવયવ વચ્ચે કશો વિરોધ નથી, તેમ જ્ઞાન અને અવ્યક્તત્વ વચ્ચે કશો વિરોધ નથી, કારણ કે તે (જ્ઞાન) સૂક્ષ્મ હોવાના કારણે અવ્યક્ત ભાસે છે. (૪) બહેરા મનુષ્યના કાન સાથે થયેલો શબ્દદ્રવ્યનો સંયોગ જ્ઞાનનું કારણ બનતો નથી, તેથી તે અજ્ઞાન છે. ^{૨૯૦} (૫) જિનભદ્રને અનુસરીને મલયગિરિ વિશેષ સરલતાપૂર્વક રજૂ કરે છે કે જે વ્યંજનાવગ્રહના પ્રથમ સમયમાં જ્ઞાનમાત્રા ન હોય તો તે પછીના અન્ય સમયોમાં પણ જ્ઞાનમાત્રા ન હોય, પરિણામે તે પછી પ્રાપ્ત થતો અર્થાવગ્રહ પણ જ્ઞાનરૂપ બનવા ન પામે. પરંતુ અર્થાવગ્રહ જ્ઞાનરૂપ છે. વળી, જેમ રેતીના એક કણમાં તેજ ન હોય તો સમુદાયમાં પણ ન હોય, તેમ જે અલ્પદ્રવ્યોમાં જ્ઞાનરૂપતા ન હોય તો તેના મોટા સમૂહમાં પણ જ્ઞાનરૂપતા ન હોઈ શકે, પરંતુ તેના (વ્યંજનાવગ્રહના) ચરમ સમયે જ્ઞાનરૂપતા જેવા મળે છે, તેથી તેની પૂર્વેના તમામ સમયોમાં તે (વ્યંજનાવગ્રહ) જ્ઞાનરૂપ

છે જ. આમ સમસ્ત વ્યંજનાવગ્રહ જ્ઞાનરૂપ છે.^{૨૭૧} યશોવિભવ્યજીએ ઉપયુક્ત અર્થો જ દલીલો અતિસંક્ષેપથી રજૂ કરી છે.^{૨૭૨}

(ચ) અર્થાવગ્રહ :-

(૧) અર્થઘટન :- અવગ્રહ શબ્દની અવ + √ગ્રહ ધાતુમાંથી નિષ્પત્તિ વિષે કશી વિમતિ નથી, જ્યારે અર્થ શબ્દની નિષ્પત્તિ બે રીતે અપાયેલી જોવા મળે છે : પૂજ્યપાદે^{૨૭૩} આપેલી 'ઇયતિ' પર્યાયાસ્તૈર્વાડ્યતે 'ઇયર્થો દ્રવ્યમ્ એવી સમજૂતી અનુસાર અર્થ શબ્દ √ઋ (ગતૌ ૦ ગ ૦ ૩) ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન થયો છે, જ્યારે મલયગિરિએ આપેલી અર્થઘટે 'ઇતિ' અર્થઘટે એવી સમજૂતી અનુસાર તે અર્થ (ઉપયાગવાચ્યમ્ ગ ૦ ૧૦) ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન થયો છે.^{૨૭૪} હરિભદ્ર અને અકલંક પૂજ્યપાદને અનુસાર છે. અર્થ એટલે દ્રવ્યપર્યાયારમક વસ્તુ,^{૨૭૫} જેનાં રૂપ^{૨૭૬} આદિ ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયના વિષય બને છે.

અર્થનું અવગ્રહણ તે અવગ્રહ છે એવી આ ૦ નિયુક્તિમાં^{૨૭૭} પ્રાપ્ત થતી અવગ્રહસામાન્યની સમજૂતી પૂજ્યપાદ આદિ આચાર્યોએ^{૨૭૮} અર્થાવગ્રહને લાગુ કરી છે, અલબત્ત, તેનું મૂળ તત્ત્વાર્થના અર્થસ્થ^{૨૭૯} એ સૂત્રમાં જોઈ શકાય. ધવલાટીકાકાર અનુસાર અપ્રાપ્ત અર્થનું ગ્રહણ અર્થાવગ્રહ છે. જે ધવવૃક્ષ અપ્રાપ્ત નિધિને ગ્રહણ કરી શકતું હોય તો મન અને ચક્ષુ સિવાયની ઇન્દ્રિયો પણ અપ્રાપ્ત અર્થને ગ્રહણ કરે તેમાં કશી વિસંગતિ નથી. સ્પષ્ટગ્રહણ કે શીઘ્રગ્રહણ અર્થાવગ્રહનું લક્ષણ બની શકે નહિ, કારણ કે તેમ માનવાથી અસ્પષ્ટગ્રહણ અને શૂનઃગ્રહણને વ્યંજનાવગ્રહ માનવો પડે, જે ઇષ્ટ નથી.^{૩૦૦}

૨ સ્વરૂપ :- આ ૦ નિયુક્તિમાં અવગ્રહની પરિભાષા મળતી નથી. અલબત્ત, ત્યાં એટલી સ્પષ્ટતા થઈ છે કે અર્થના અવગ્રહ પછીની વિચારણા રૂઠા છે.^{૩૦૧} આથી, 'અર્થાવગ્રહમાં અનુભૂતિ અસ્પષ્ટ હોય છે' એવી પછીના કાલમાં થયેલી સ્પષ્ટતાનું મૂળ અહીં જોઈ શકાય. અર્થાવગ્રહની સ્પષ્ટ સમજૂતી આપતું ઉદાહરણ સર્વપ્રથમ નંદિમાં જોવા મળે છે. જેમકે, કોઈ (વૃત્ત) કોડિયામાં ટપકતાં જલબિંદુઓ પ્રારંભમાં નષ્ટ થઈ જાય છે, પરંતુ તેઓ સતત ટપકતાં રહેવાથી ધીરે ધીરે કોડિયું ભરાઈ જાય છે, તેમ જ્યારે વ્યંજન (કણેન્દ્રિય) શબ્દ પુદ્ગલોથી ભરાઈ જાય ત્યારે સૂતેલો માણસ હુંકારો કરે છે, પરંતુ આ શબ્દ શેનો છે, તેની તેને જાણ્યું હોતી નથી. તે પછી તે રૂઠામાં પ્રવેશે છે. ^{૩૦૨} અલબત્ત, અહીં પણ શબ્દતઃ પરિભાષા મળતી નથી. એવી પરિભાષા સર્વપ્રથમ તત્ત્વાર્થમાં મળે છે. જેમકે, ઇન્દ્રિયોથી થતું વિષયોનું અવ્યક્ત

આલોચન અવગ્રહ છે. ૩૦૩ જિનભદ્ર વિશેષ સ્પષ્ટતા કરે છે કે અર્થવિગ્રહમાં સ્વરૂપ નામ, જાતિ, ગુણ અને ક્રિયા આદિ વિકલ્પોથી રહિત અનિદેશ્ય સામાન્યનું ગ્રહણ હોય છે. ૩૦૪ પ્રસ્તુત સ્પષ્ટતા ઉપર, સંભવ છે, જૈનેતરદશનસંમત નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષતા લક્ષણની અસર હોય તેમ જણાય છે. જિનદાસગણિ આદિ આચાર્યોએ જિનભદ્રે આપેલા લક્ષણનું સમર્થન કર્યું છે. ૩૦૫ પૂજ્યપાદ આદિએ આપેલા ઉદાહરણ અનુસાર કોઈ માણસ દૂર રહેતી બગલીને જુએ છે ત્યારે વિષય અને વિષયીનો સંનિપાત થતાં તેને પ્રથમ દશન થાય છે અને તે પછી આ શુકલ રૂપ છે એવો જે ભ્રોધ થાય છે તે ચક્ષુરિન્દ્રિય અર્થાવગ્રહ છે. ૩૦૬ આ જ રીતે અન્ય ચાર જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો અર્થાવગ્રહ સમજી શકાય. મનના અર્થાવગ્રહની બાબતમાં જિનદાસગણિને અનુસરીને મત્સ્યગિરિ સ્પષ્ટતા કરે છે કે, મનના બે વિભાગ છે : દ્રવ્યમન અને ભાવમન. જીવનો મનન વ્યાપાર ભાવમન છે, જ્યારે મનોયોગ્ય પરિણતદ્રવ્યો દ્રવ્યમન છે. જ્ઞાનચર્યામાં ભાવમન અભિપ્રેત છે, અત્તબત ભાવમનથી દ્રવ્યમનનું ગ્રહણ આપોઆપ થઈ જાય છે. ૩૦૭ ઉપકરણેન્દ્રિયની મદદ સિવાય ઘટાદિ અર્થનો અનિદેશ્ય ચિંતનભ્રોધ મનનો અર્થાવગ્રહ ૩૦૮ છે. જિનદાસગણિ ઉદાહરણ દ્વારા ઉક્ત વિગતને સ્પષ્ટ કરે છે કે, જાગૃતિના પ્રથમ સમયે થતું સ્વપ્નનું અવ્યક્ત સંવેદનનો ઈન્દ્રિય અર્થાવગ્રહ છે. ૩૦૯

વ્યંજનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહની ભેદરેખા સ્પષ્ટ કરતાં પૂજ્યપાદ કહે છે કે, પુદ્ગલોનું અવ્યક્ત ગ્રહણ વ્યંજનાવગ્રહ છે. જ્યારે તેઓનું વ્યક્તગ્રહણ અર્થાવગ્રહ છે. અકલકે એનું સમર્થન ૩૧૦ કર્યું છે. વિદ્યાનદે પણ વ્યંજનાવગ્રહ અસ્પષ્ટ છે, જ્યારે અર્થાવગ્રહ સ્પષ્ટ છે, એમ કહીને એનું સમર્થન કર્યું છે. ૩૧૧ પરંતુ ધવલાટીકાકાર અસ્પષ્ટ ગ્રહણને વ્યંજનાવગ્રહનું લક્ષણ માનતા નથી. તેમના મતે પ્રાપ્ત અર્થનું ગ્રહણ વ્યંજનાવગ્રહ છે. જ્યારે અપ્રાપ્ત અર્થનું ગ્રહણ અર્થાવગ્રહ છે. ૩૧૨ એ અંગેની સ્પષ્ટતા પૂર્વે થઈ ગઈ છે. ૩૧૨(ક)

નાદિ અને વિંભાષ્ય વચ્ચેના ગાળામાં અર્થાવગ્રહ અંગે પ્રાપ્ત થતી વિભિન્ન વિચારણાઓને સુધારીને જિનભદ્ર વ્યવસ્થિત કરી છે, જેમ કે-

(ક) જિનભદ્રે કેચિત્ કલ્યા સિવાય ઉદ્ધૃત કરેલા પૂર્વપક્ષના આધારે એનું અનુમાન કરી શકાય કે કેટલાક આચાર્યો અવગ્રહમાં વિશેષગ્રહણુ સંકરતા હતા અને પોતાના સમર્થનમાં તેજ સદ્દેતે આગાહન એ નાદિગત સૂત્રખંડ ઉદ્ધૃત કરતા હતા. પ્રસ્તુત પૂર્વપક્ષનું સમાધાન કરતાં જિનભદ્ર કહે છે કે (૧) નાદિ-

સૂત્રગત શબ્દગ્રહણનો અર્થ સર્વવિશેષ વિમુખ શબ્દમાત્રનું ગ્રહણ એવો છે (૨) આ શબ્દ છે એવો નિર્ણય અવાય છે. અવગ્રહ નહિ (૩) પૂર્વપક્ષીએ સ્વીકારેલા વિશેષજ્ઞાનને સ્તોક માનીને અવગ્રહની સંગતિ ખેસાડવામાં આવશે તો અવાયનો સર્વથા અભાવ પ્રાપ્ત થશે. કારણ કે સ્તોકત્વ સાપેક્ષ છે. જેમકે, આ શબ્દનો શબ્દ છે એવો અત્રાય પણ મધુર આદિ વિશેષવર્તોની અપેક્ષાએ સ્તોકરૂપ હોવાથી તેને અવગ્રહ માનવો પડશે. (૪) શબ્દ ડગમ્તી પૂર્વે સામાન્યગ્રહણ થઈ જાય છે એવું કહી શકાશે નહિ. કારણ કે અર્થાવગ્રહની પૂર્વે અર્થોપવિચરણિત વ્યંજનાવગ્રહ હોય છે. તેથી ત્યાં સામાન્યગ્રહણ શક્ય નથી. (૫) ઉક્ત સૂત્રખંડનો 'ળ ઉળ જ્ઞાણહ કે વેસ સદે' એ ઉત્તરાર્ધ સામાન્યગ્રહણનું સમર્થન કરે છે (૬) અવવત્તં સહં સુખેન્ના એ સૂત્રખંડગત અવ્યક્તનો અર્થ અનિર્દેશ્ય સામાન્ય^{૩૧૩} છે. આમ યુક્તિ અને આગમ બંને દષ્ટિએ જોતાં અવગ્રહમાં વિશેષજ્ઞાન હોઈ શકે નહિ.

(ખ) કેટલાક આચાર્યોનું માનવું હતું કે, અનિર્દેશ્ય સામાન્યજ્ઞાન તાબા જન્મેલા બાળકને જ થાય છે, જ્યારે પરિચિત વિષયનું પ્રથમ સમયમાં જ વિશેષ જ્ઞાન થાય છે. પ્રસ્તુત મતનું સમાધાન કરતાં જિનભદ્ર કહે છે કે પરિચિત વિષયનું સીધું વિશેષ જ્ઞાન માનવામાં કેટલીક વિસંગતિઓ ઉપસ્થિત થાય છે : (૧) વિશેષ ગ્રહણનું કાળમાન અનેક સમય હોવાથી અવગ્રહનો કાળ એક સમય છે એવી સ્વીકૃત માન્યતામાં વ્યાધાત આવે. (૨) જો વિશેષ જ્ઞાનને અવગ્રહ કહેવામાં આવે તો સમગ્ર મતિ અવગ્રહ કહેવારા લાગે અને જો તેને અવાય કહેવામાં આવે તો સમગ્ર મતિ અવાય કહેવાવા લાગે. પરિણામે અવગ્રહ આદિનો અભાવ પ્રાપ્ત થાય. (૩) સીધું અવાયજ્ઞાન માનવાથી ક્યારેક વ્યુત્ક્રમ પણ પ્રાપ્ત થાય ^{૩૧૪} જિનદાસગણિ આદિ આચાર્યો જિનભદ્રનું સમર્થન કરતાં સંક્ષેપમાં કહે છે કે, વસ્તુતસ્તુ ક્રમમાં જ પ્રથમ અનિર્દેશ્ય સામાન્ય જ્ઞાન થાય છે અને તે પછી ક્રમશઃ વિશેષજ્ઞાન થાય છે, પરંતુ ઉત્પત્તશતપત્રહેદ ન્યાયે શીઘ્રતાના કારણે ક્રમનો ખ્યાલ આવતો નથી જિનદાસગણિ અને હરિભદ્ર સૂત્રેલા માણસને વ્યંજનાવગ્રહ આદિ ક્રમશઃ જ્ઞાન થાય છે, જ્યારે જગતા માણસને સીધું જ અવાય જ્ઞાન થાય છે, એવા પૂર્વપક્ષનું સમાધાન ઉત્પત્તશતપત્રહેદ ન્યાય રજૂ કરીને આપે^{૩૧૫} છે, જ્યારે મલયગિરિ પૂર્વપક્ષ ઉપસ્થિત કર્યા સિવાય જગતા માણસને પણ ક્રમશઃ જ અનુભૂતિ થાય છે એવું સિદ્ધ કરે છે. ^{૩૧૬}

(ગ) કેટલાક આચાર્યોના મત અનુસાર આલોચનમાં સામાન્યગ્રહણ થાય છે અને તે પછી પ્રાપ્ત થતા અર્થાવગ્રહમાં વિશેષગ્રહણ થાય^{૩૧૭} છે. સાંખ્ય ^{૩૧૮},

ન્યાયવૈશેષિક ૩૧^૭ આદિ છ વૈદિક દર્શનો ૩૨^૦ પણ આલોચનનો સ્વીકાર કરે છે, જેને જૈનસંમત દર્શન સાથે સરખાવી શકાય ૩૨^૧ પૂજ્યપાદ, અકતંક આદિ આચાર્યો અવગ્રહની પૂર્વે દર્શનને સ્વીકારે છે. ૩૨^૨ તેની અર્થાવગ્રહની પૂર્વે આલોચનના ક્રમ અંગે કશી વિમતિ નથી જ્યારે જિનભદ્ર, યશોવિજયજી આદિ આચાર્યોના મત અનુસાર અવગ્રહની પૂર્વે આલોચન નથી, કારણ કે વ્યંજનાવગ્રહની પૂર્વે કે પછી આલોચન શક્ય નથી. વ્યંજનાવગ્રહ અર્થશૂન્ય હોવાથી તેને આલોચન કહી શકાય તેમ નથી. વળી, વિશેષગ્રહણુ કૈંહા પછી થાય છે અને અર્થાવગ્રહની પૂર્વે કૈંહા નથી. તેથી અવગ્રહમાં વિશેષગ્રહણુ શક્ય નથી. ૩૨^૩ યશોવિજયજી વિશેષ સ્પષ્ટતા કરે છે કે, અવગ્રહના ક્ષમ્પ આદિ ભેદો હોવાથી વિશેષજ્ઞાન થાય છે એમ કહી શકાશે નહિ. કારણ કે તે ભેદો તત્ત્વતઃ અવાયના છે, પરંતુ કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર માનીને તેઓને અવગ્રહ તરીકે ઓળખાવ્યા ૩૨^૪ છે. આમ અવગ્રહમાં વિશેષગ્રહણુ નથી અને તેની પૂર્વે આલોચન નથી.

(૫) કેટલાક આચાર્યોના મત અનુસાર અવગ્રહમાં ક્યારેક સામાન્યગ્રહણુ, તો ક્યારેક વિશેષગ્રહણુ એમ બન્ને શક્ય છે. અવગ્રહના બહુ, વહુવિધ ભેદો અને તેણે સદે સ્તિ ઝગદિતે એ નંદિગત સૂત્રખંડે અવગ્રહમાં થતા વિશેષગ્રહણુનું સમર્થન કરે છે. જિનભદ્ર કહે છે કે સર્વપ્રથમ અનિર્દેશ્ય સામાન્ય ગ્રહણુ જ થાય છે, તે નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ છે, અને તેનો કાળ એક સમય છે. તે પછી કૈંહા અવાય કૈંહા અવાય એવી જ્ઞાનપ્રક્રિયા આકાંક્ષાનિવૃત્તિ સુધી ચાલ્યા કરે છે. જેમકે, આ શબ્દ છે. (અવગ્રહ) તે શંખનો છે કે મધુરનો ? (ઈહા) તે શંખનો છે. (અવાય તે ક્કંશ છે કે મધુર ? કૈંહા) તે મધુર છે (અવાય) વગેરે. અહીં પ્રથમ અવગ્રહ નૈશ્ચયિક અવગ્રહ છે અને તે પછીના ઈહાની પૂર્વેના તમામ અવાય સંવ્યવહારાવગ્રહ છે (વિશેષ સામાન્ય), કારણ કે તેની પછી પ્રાપ્ત થતાં કૈંહા અને અવાયગત વિશેષ જ્ઞાનની અપેક્ષાએ પૂર્વેનું જ્ઞાન સામાન્ય બનવા પામે છે. આકાંક્ષા નિવૃત્તિ વખતનો છેદ્યો નિર્ણય અવાય છે. તેનું કાળમત અનેક સમય (અંતર્મુહૂત) છે. તેણે સદે સ્તિ માં વિશેષગ્રહણુ માનવું હોય તો સંવ્યવહારાવગ્રહના સંદર્ભમાં માની શકાય. ૩૨^૫ આમ પોતાના કાળમાં ચાલતી ઉક્ત વિચારણાને વ્યવસ્થિત કરીને નૈશ્ચયિક અને સામાન્યાર્થાવગ્રહની વવસ્થા કરવાનું શ્રેય જિનભદ્રને ફાળે જાય છે. આ વવસ્થા અનુસાર અવગ્રહનો કાલ એક સમય છે એવી પરંપરાપ્રાપ્ત સ્વીકૃત વિગતો પણ મુસંત મનવા પામે છે. સાથે સાથે નંદિગત ઉક્ત સૂત્રખંડે જગાડેલા વિવાદનું પણ તેમણે યોગ્ય અર્થઘટન કયું છે. મત્તયગિરિ અને યશોવિજયજીએ જિનભદ્રસંમત ઉક્ત વ્યવસ્થાનું સમર્થન ૩૨^૬ કયું છે.

(૩) ઇન્દ્રિય, ઘટાદિ અર્થ અને અવગ્રહજ્ઞાન વિષે જૈનેતર માન્યતા :

જૈનમત અનુસાર ઇન્દ્રિયના બે ભેદ છે : દ્રવ્યેન્દ્રિય અને ભાવેન્દ્રિય. ભાવેન્દ્રિય લઘિઘ ઉપયોગાત્મક^{૩૨૭} છે, જ્યારે દ્રવ્યેન્દ્રિય પુહ્ગલાત્મક છે. જ્ઞાનાચરણનો ક્ષયોપશમ અર્થાત્ અર્થગ્રહણની શક્તિ લઘિઘ છે અને આત્માનું પરિણામ અર્થાત્ અર્થગ્રહણનો વ્યપાર ઉપયોગ^{૩૨૮} છે. ઇન્દ્રિયોના વિષયો સ્પર્શ, રસ, ગન્ધ, વણ અને શબ્દ^{૩૨૯} છે. અર્થાત્ દ્રવ્ય-પર્યાયાત્મક ઘટ આદિ અર્થ^{૩૩૦} છે. અવગ્રહ વિષે પૂર્વે કહેવાઈ ગયું છે. ઇન્દ્રિય આદિ ત્રણ વિષે જૈનમતથી વિરુદ્ધમાં જતી જૈનેતર માન્યતાનું ખંડન જૈનાચાર્યોએ કયું છે, જે નીચે પ્રમાણે છે

(ક) ઇન્દ્રિય : નૈયાયિક મત અનુસાર ઇન્દ્રિયો સમાન રીતે પુહ્ગલાત્મક નથી. જેમકે, ઘ્રાણ પાચિન છે; જિહ્વા જલીય છે; ચક્ષુ તેજસ છે અને સ્પર્શ વાયવીય^{૩૩૧} છે. ઉક્ત મતનું ખંડન કરતાં પ્રભાચન્દ્ર કહે છે કે ઘ્રાણ આદિ ઇન્દ્રિયોનાં દ્રવ્યો ભિન્ન ભિન્ન જાતનાં છે એ અંગે કયું પ્રમાણ નથી.^{૩૩૨}

નૈયાયિકો લઘિઘરૂપ ભાવેન્દ્રિયને સ્વીકારતા નથી, કારણ કે, તેઓ અતીન્દ્રિય શક્તિને સ્વીકારતા નથી.^{૩૩૩} ઉક્ત મતનું ખંડન કરતાં પ્રભાચન્દ્ર કહે છે કે અતીન્દ્રિય શક્તિને સ્વીકાર્યા સિવાય પ્રતિનિયત કાર્યકારણભાવની ઉપપત્તિ શક્ય નથી.^{૩૩૪} આમ દ્રવ્યેન્દ્રિય પુહ્ગલાત્મક છે અને ભાવેન્દ્રિયનું અસ્તિત્વ છે જ.

(ખ) ઘટાદિ અર્થ : સંવેદનાદ્વૈતવાદી, ચિત્રાદ્વૈતવાદી અને માધ્યમિક બૌદ્ધો ઘટ આદિ બાહ્ય અર્થને નહિ, પણ જ્ઞાનને જ સ્વીકારે છે. પ્રસ્તુત મતનું ખંડન કરતાં^{૩૩૫} પ્રભાચન્દ્ર કહે છે કે જ્ઞાન અને ઘટાદિ અર્થ ભિન્ન છે, એવું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે.^{૩૩૬} જ્ઞાન આંતરિક વ્યાપાર છે, જ્યારે ઘટાદિ અર્થ બાહ્ય છે. જો માત્ર જ્ઞાનને સ્વીકારવામાં આવે તો નિયામકના અભાવમાં હાથી કાઠી અને અને કાઠી હાથી અને, પશુઓને નિવૃત્તિ સંગતિ જેવે નહિ, આવા અનેક દોષો સંભવે. આથી જ્ઞાનભિન્ન બાહ્ય અર્થનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવું જ પડે.^{૩૩૭}

શબ્દબ્રહ્મને માનનાર ભતૃંહરિ આદિ વૈયાકરણો અને પરમબ્રહ્મને માનનાર વેદાન્તિઓ બ્રહ્મથી પૃથક ઘટ આદિ અર્થને સ્વીકારતા નથી. ઉક્ત મતનું ખંડન કરતાં પ્રભાચન્દ્ર કહે છે કે, શબ્દબ્રહ્મ અને પરમબ્રહ્મના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરતું કોઈ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ નથી. જ્યારે બાહ્ય અર્થને સિદ્ધ કરતું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે^{૩૩૮}

સૌત્રાન્તિક બૌદ્ધોના મત અનુસાર જ્ઞાન અર્થનું ગ્રાહક નથી, પણ અર્થાકાર

છે. ઉક્ત મનનું ખંડન કરતાં પ્રભાચંદ્ર કહે છે કે, જ્ઞાન સંખંડનું ગ્રાહક છે; જ્ઞાન અને ઘટાદિ અર્થ વચ્ચે યોગ્યતા લક્ષણવાળો સંબંધ છે. વળી, તે ખાલ અર્થનું આલંબક છે, કારણ કે તે અર્થથી વિલક્ષણ પ્રતિભાસવાળું છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે જ્ઞાન અર્થાકાર નથી. ૩૩૦

(ગ) અવગ્રહ : અવગ્રહજ્ઞાન ઇન્દ્રિયજન્ય નથી, કારણ કે તે વિકલ્પરૂપ છે. પરિણામે તે પ્રમાણ પાળુ નથી. આવી (બૌદ્ધ) ૩૪૦ માન્યતાનું ખંડન કરતાં વિદ્વાનંદ કહે છે કે, દ્રવ્ય તેમજ પર્યાયને વિષય કરનાર અવગ્રહજ્ઞાન ઇન્દ્રિયજન્ય છે, કારણ કે અપર વિકલ્પોથી તેનો નિષેધ કરી શકાતો નથી. ૩૪૧

અવગ્રહજ્ઞાન ઇન્દ્રિયજન્ય નથી, કારણ કે નિર્વિકલ્પક દર્શન પશ્ચીથી થનારું કે સાથે થનારું તે નિષેધ કરવા યોગ્ય છે, એવી (બૌદ્ધ માન્યતાનું ખંડન કરતાં વિદ્વાનંદ કહે છે કે, સ્વ અને અર્થની સંવિત્તિને નિર્વિકલ્પક કહી શકાય નહિ. વળી નિરચયાત્મક ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનનો સદા અનુભવ થાય છે તેથી અવગ્રહજ્ઞાન ઇન્દ્રિયજન્ય છે અને તે નિષેધ કરવા લાયક નથી. ૩૪૨ અકલંક કહે છે કે, તે ફલરૂપ ઇંહનું કારણ હોવાથી પ્રમાણ છે. ૩૪૩

(ઠ) ક્ષેત્રમર્યાદા :- ધવલાટીકાકાર અનુસાર સંસી પચ્ચેન્દ્રિય પર્યાપ્ત જીવના અર્થાવગ્રહની ક્ષેત્રમર્યાદા આ પ્રમાણે છે. ચતુરની ૪૭૨૬૩ યોજન; શ્રોત્રની ૧૨ યોજન. ઘણું, જિહ્વા અને સ્પર્શની ૬ યોજન ઓ અસંસી પચ્ચેન્દ્રિય-પર્યાપ્ત, ચતુરિન્દ્રિય, ત્રિઇન્દ્રિય આદિ જીવોના અર્થાવગ્રહની ક્ષેત્રમર્યાદા ઉત્તરાત્તર ઓછી છે. ૩૪૪

(ઘ) ઈહા :

(૧) સ્વરૂપ : ઈહા શબ્દ ઈહૂ (ચેષ્ટાયમ્ ગ૦ ૧) ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન થયે છે. ૩૪૫ આગમમાં થયેલા ઈહાના ઉલ્લેખ વિષે આ પહેલાં વિચારણા થઈ ચુકી છે. ૩૪૬ ત્યાં (આગમમાં) થયેલા તેના પ્રયોગના આધારે એમ કહી શકાય કે પ્રાચીન કાળથી જ ઈહામાં વિચારણાનું તત્ત્વ સ્વીકૃત હતું, જે પ ના કાળમાં પણ ચાલુ રહ્યું છે. ઈહા શબ્દ અને પર્યાય વાયક શબ્દો ઉક્ત વિગતનું સમર્થન કરે છે આ-શ્યક ૩૪૭ નિર્ધુજિત અને નંદિના ટીકાકારો પણ નિર્ણયની ભૂમિકા તરીકે ઈહાને સ્વીકારે છે. ઈહાની પરિભાષા સર્વપ્રથમ તત્ત્વર્થમાં જ્ઞાના મળે છે. જેમકે અવગ્રહ પછી વિષયના એક ભાગમાંથી પાકીના ભાગ તરફ વિચરણની ગતિ થાય અર્થાત્ નિરચયી જિજ્ઞાસા મળે તે ઈહા છે. ૩૪૮ પછીના કાળમાં આચાર્યોએ એ પરિભાષાની સ્પષ્ટતા કરી છે : જિનભદ્ર આદિ આચાર્યોએ સદ્ભૂત અર્થવિગમની

અહ્યાભિમુખ અને અસહ્યુત અર્થવિશેષની ત્યાગાભિમુખ વિચારણા ઈહા છે એમ કહીને ઉક્તપરિભાષાની સ્પષ્ટતા^{૩૫૦} કરી છે. જ્યારે અકલંક આદિ આચાર્યોએ ઘટાદિ અર્થના વિશેષની જિજ્ઞાસા ઈહા છે એમ કહીને સ્પષ્ટતા કરી છે^{૩૫૦}

ઈહાનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરતું ઉદાહરણ સર્વપ્રથમ નંદિમાં છે અને સર્વાર્થ-સિદ્ધિમાં તેની વિશેષ સ્પષ્ટતા છે, જેમકે, અગલીને જોઈને ‘આ શુકલ રૂપ છે’ એવા અવગ્રહજ્ઞાન પછી ‘શુકલ રૂપ કિં બલાકા પતાકેતિ ?’ એવું જ્ઞાન ઈહા છે^{૩૫૧} જિનભદ્રે પણ આવાં જ ઉદાહરણો આપ્યાં છે.^{૩૫૨} આથી એમ કહી શકાય કે જિનભદ્રના કાળ સુતી ‘આ શબ્દ શંખનો છે કે ધનુષનો ?’ એવી વિચારણાનો અંતર્ભાવ ઈહામાં મનાતો હતો. પણ પછીના કાળમાં એ અંગે બે પરંપરા જેવા મળે છે : જિનભદ્ર આ શબ્દ શંખનો છે કે ધનુષનો ? ઘણું કરીને અહીં શંખના માધુર્ય આિ ધર્મો ઘટે છે. પણ ધનુષના કર્કશ આદિ ધર્મો ઘટતા નથી’ આદિ વિચારણાને ઈહા^{૩૫૩} માને છે. જ્યારે ‘અકલંક આ શબ્દ શંખનો છે કે ધનુષનો ?’ એ વિચારણાને સંશય માને છે અને તે પછા ‘શંખના વિશેષ ધર્મોની આકાંક્ષાને’ ઈહા માને^{૩૫૪} છે. એ રીતે તેઓ ઈહાની પૂર્વે સંશયનું અનિવાર્યતઃ અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે અને તેને ઈહાથી પૃથક્ માને છે. જિનદાસનિણુ હનિભદ્ર, મત્તયગિરિ અને યશોવિજયજી આદિ આચાર્યો જિનભદ્રનું^{૩૫૫} સમર્થન કરે છે, જ્યારે ધવલાટીકાકર, હેમચન્દ્ર અને મત્તધારી હેમચન્દ્ર આદિ આચાર્યો અકલંકનું સમર્થન કરે છે હેમચન્દ્ર કહે છે કે, અભ્યન્ત વિષયમાં પણ ઈહાની પૂર્વે સંશય હોય^{૩૫૬} છે. ધવલાટીકાકર એક તન્ક સંશયનો અંતર્ભાવ ઈહામાં કરે છે જ્યારે બીજી તરફ તેને અવગ્રહરૂપ^{૩૫૭} માને છે. ઉક્ત વિચારણાના આધારે એમ માનવું પડે કે, જિનભદ્રાદિ આચાર્યો અવગ્રહ, ઈહા એવો ક્રમ સ્વીકારે છે, જ્યારે અકલંક આદિ આચાર્યો મવગ્રહ, સંશય, ઈહા એવો ક્રમ સ્વીકારે છે અને વિચારણા અર્થઅહણ તન્કની હોવાથી સૂત્રમાં સંશયનો ઉલ્લેખ નથી એવો ખુલાસો^{૩૫૯} કરે છે મત્તધારી હેમચન્દ્રસૂરિ સ્પષ્ટતા કરે છે કે, પ્રહાગત વિચારણા હમેશાં સમાનવિષયક જ હોય છે, જેમકે આ સ્થાણુ છે કે પુરુષ ? પણ અત્યંત વિત્તક્ષણુ વિષયક હોતા નથી જેમકે આ સ્થાણુ છે કે અરવ^{૩૬૦} ?

૨) ઈહા અને સંશય:- જિનભદ્ર ‘અય’ શબ્દ: કિં શાહ્ણ શાહ્ણો વા’ એ વિચારણાને સંશયરૂપ માનતા ન હોવાથી સંશય જેવી જણાતી આ વિચારણા કેમ સંશય નથી તેની સ્પષ્ટતા કરનાં કહે છે કે (૧) સંશય જ્ઞાન છે, જ્યારે ઈહા જ્ઞાન છે (૨) સંશયમાં સ્થાણુ-પુરુષ આદિ અનેક વિશેષ અર્થનું આલંબન હોય છે, પરંતુ એક પણ અર્થના નિષેધ હોતો નથી, જ્યારે ઈહામાં તેવા નિષેધનું

વલણ હોય છે, પરિણામે વિચારણા નિશ્ચયાભિમુખી બને છે. (૩) સશયમાં કુંડિત થયેલું ચિત્ત જાણે સૂઈ જાય છે, જ્યારે ઈહામાં તે સાધન (હેતુ), સમર્થન (ઉપપત્તિ અને અન્વેષણ પરાયણ હોય છે. જિનદાસગણિ અને મલયગિરિએ એનું સમર્થન કર્યું છે. યશોવિજયજી દ્વિતીય દલીલને અનુસર્યા છે ૩૦૧

અકલક ઉપયુક્ત વિચારણાને સંશયરૂપ માને છે અને તે પછીની વિચારણાને ઈહા માને છે. પરંતુ સંશયોત્તરવર્તી ઈહામાં નિર્ણય હોતો નથી, આથી તે સંશયરૂપ હોઈ શકે એવા પૂર્વપક્ષનું સમાધાન સંશય અને અર્થપ્રત્યે સમમલ હોય છે અર્થાત્ એમાંથી એક વિકલ્પ તરફ પક્ષપાત હોતો નથી, જ્યારે ઈહા એમાંથી એક વિકલ્પ તરફ ઢળેલી હોવાથી તે વિષયમાં તે અર્થનું ગ્રહણ નિર્ણયાભિમુખ હોય છે. એમ કહીને ૩૦૨ કરે છે.

(૩) રૂઢા અને રૂઢ : ઉમાસ્વતિએ રૂઢ અને તર્કને ઈહાના પર્યાય માન્યા હોવાથી તેઓનો સંબંધ મિજ્ઞાન ૩૦૩ સાથે છે. પછીના કાળમાં અકલક આદિ તાર્કિક પરંપરાના આચાર્યોએ તર્ક (રૂઢ) ને શ્રુતજ્ઞાનમાં અત્યૂત કરીને તેને પરોક્ષજ્ઞાન માન્યું, જે અંગે પૂર્વ વિચારણા કરવામા ૩૦૪ આવી છે. હેમચન્દ્ર રૂઢા અને રૂઢની ભેદરેખા સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે, રૂઢા વર્તમાનકાલિક અર્થ-વિષયક અને વ્યવહારપ્રત્યક્ષ છે, જ્યારે રૂઢ ત્રિકાલગોચર અને પરોક્ષ ૩૦૫ છે.

(૪) રૂઢા અને અનુમાન : ધવલાંડીકાકાર રૂઢા અને અનુમાનનો ભેદ સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે, રૂઢા હેતુના બળથી ઉત્પન્ન થતી હોવા છતાં તે અનુમાન નથી, કારણ કે રૂઢા અવગૃહીત અર્થને વિષય કરે છે જ્યારે અનુમાન જેના અવગ્રહ થયો નથી તેવા અર્થને વિષય કરે છે. રૂઢાનું લિંગ સ્વવિષયથી અભિન્ન છે. જ્યારે અનુમાનનું લિંગ સ્વવિષયથી ભિન્ન છે. ૩૦૬

(૫) રૂઢા અને માનસપ્રત્યક્ષ : વિદ્યાનંદ રૂઢા અને માનસપ્રત્યક્ષનો ભેદ સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે, ઈહા માનસપ્રત્યક્ષ નથી, કારણ કે તે ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનોત્તરવર્તી છે. વળી, તેને મનોજન્ય સ્મરણ પણ કહેવાશે નહીં, કાન્ણ કે તે ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી માનસસ્મરણથી વિજાતીય ૩૦૭ છે.

(૬) રૂઢા અને ચેષ્ટા : પ્રભાચંદ્ર આદિ આચાર્યોએ રૂઢા એ સદ્ભૂ અર્થના આત્માચરણ ચેષ્ટા છે એમ કહીને તેને વ્યુત્પત્તિજન્ય અર્થ પણ આપ્યો ૩૦૮ છે પરંતુ પ્રસ્તુત અર્થ પ્રમાણે જૈનેતર દર્શન અનુસાર તેને જ્ઞાનભિન્ન બનવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે ન્યાયિકો ચેષ્ટા (પ્રયત્ન)ને જ્ઞાન (બુદ્ધિ) થી ભિન્ન ૩૦૯ માને છે. આથી તેની જ્ઞાનરૂપતા સિદ્ધ કરતાં પ્રભાચંદ્ર કહે છે કે

કેંહા અવગ્રહનો વિશેષ વ્યાપાર છે અને ઈહાનો વિશેષ વ્યાપાર અવાય છે, તેથી તે જ્ઞાનરૂપ છે, જ્યારે હેમચન્દ્ર એ ચેષ્ટા ચેતનની છે એમ કહીને તેની જ્ઞાનરૂપતા સિદ્ધ^{૩૭૦} કરે છે.

(૭) ઈહાનું કાળમાન : અવગ્રહાદિનું કાળમાન જણાવતી આં નિયુ-ક્રિતગત ગાથામા કેંહા અવાયતા કાળમાન માટે બે પાઠભેદ મળે છે : મુદ્ધત્તમન્તં અને મુદ્ધત્તમદ્ધં જિનભદ્ર પ્રથમ પાઠનું સમર્થન કરે છે અને તેનો અર્થ અન્ત-મુહૂત્તં આપે છે, જ્યારે હરિભદ્ર અને મલ્લયગિરિ દ્વિતીય પાઠનું સમર્થન કરે છે અને તેનો અર્થ મુહુર્તાર્હ અર્થાત્ એક ઘડી (૨૪ મિનિટ) કરે છે. અલપત, તેઓ જિનભદ્રસંમત પાઠભેદનો ઉલ્લેખ અન્યે કહીને કરે છે. મલ્લયગિરિ તેની વ્યાકરણની દષ્ટિએ સિદ્ધિ પલ્લ^{૩૭૧} કરે છે.

નંદિસૂત્રમાં નિયુક્રિતગત ઉક્ત ગાથા ઉદ્દ્યુન^{૩૭૨} થયેલી છે. ઉપરાંત અવ-ગ્રહાદિનું કાળમાન દર્શાવતું એક સ્વતંત્ર સૂત્ર પણ છે, જેમાં ઈહા અને અવાયનું કાળમાન અન્તમુહૂત્તં^{૩૭૩} આપ્યું છે. આથી હરિનદને એવી સ્પષ્ટતા કરવી પડી કે મુહૂર્તાર્હ કાળમાન વ્યવહારાપેક્ષયા છે વસ્તુતસ્તુ ઈહા-અવાયનું કાળમાન અન્તમુહૂત્તં છે. મલ્લયગિરિ તેઓને અનુસર્યા છે. આં નિયુક્રિતગત ઉક્ત ગાથાનો મુદ્ધનમના પાઠભેદ અસ્તિત્વમાં હોય, જિનભદ્રે એનું સમર્થન કયુ^{૩૭૪} હોય અને એ પાઠ સ્વીકારનાથી 'મુદ્ધત્તમદ્ધં વ્યવહારાપેક્ષયા છે' એવું કહેવાની ફરજ પણ ન પડે, એ પરિસ્થિતિમાં હરિભદ્ર અને મલ્લયગિરિએ શા માટે મુદ્ધત્તદ્ધં પાઠ સ્વીકાર્યો અને નંદિસૂત્રને સુસંગત હોવા છતાં મુદ્ધત્તમન્તં પાઠને શા માટે અન્યે કહીને ઉલ્લેખ્યો તે ચિંત્ય છે. કોટયાચાર્યકૃત વિં ભાષ્યની ટીકામાં પણ મુદ્ધત્તમન્તં પાઠભેદ તરીકે ઉલ્લેખાપ્યું^{૩૭૫} છે સંભવ છે કે મુદ્ધત્તમદ્ધં પાઠ વિશેષ પ્રચલિત હશે.

(૮) ઈહાનું પ્રામાણ્ય : ઉમાસ્વામિએ મતિ અને શ્રુતને પગેક્ષ પ્રમાણમાં અન્તમુહૂત્તં કર્યા છે.^{૩૭૬} જિનભદ્રે સંશયત્વના નિરસન પૂર્વક ઈહાની જ્ઞાનરૂપતા^{૩૭૦} સિદ્ધ કરી છે એકત્રકે અવગ્રહાદિનું પ્રામાણ્ય 'પર્વતૂર્વપ્રમાણત્વં ફલ્લ સ્વાદુ-ત્તરોક્તમ્' કહીને સિદ્ધ કયુ^{૩૭૭} છે અને તેનું સમર્થન પ્રભાચન્દ્ર, હેમચન્દ્ર આદિએ^{૩૭૮} કયુ^{૩૭૮} છે. ધવલાડીકાકારે આ અંગે વિશેષ સ્પષ્ટતા કરી છે : (૧) કેંહા સંશયની જેમ વસ્તુનું જ્ઞાન કરાવતી (પરિચ્છેદક) ન હોવાથી તે અપ્રમાણ્ય છે, એમ કહી શકાશે નહિ. કારણ કે તે વસ્તુને ગ્રહણ કરીને પ્રવૃત્ત થાય છે અને તેમાં લિંગજ્ઞાન હોય છે. ૨) તે અવિશદ અવગ્રહ પત્રી આવતી હોવાથી - પ્ર-માણ્ય છે. એમ કહી શકાશે નહિ. કારણ કે તે વસ્તુ વિશેષતા જ્ઞાન (પરિચ્છિત્તિ)-નું કારણ છે, તે વસ્તુના એકદેશને જાણી ચૂકી છે અને તે સંશય તેમજ

વિપયથી ભિન્ન છે. (૩) તે અનધ્યવસાયરૂપ હોવાથી અપ્રમાણ છે એમ કહી શકાશે નહિ, કારણ કે તે સશયને એક છે અને ત્રિભુવનગત વસ્તુઓમાંથી શુક્લ અદિને ખેચી તેને એક વસ્તુમાં સ્થાપવાની ઇચ્છા ધરાવે છે. (૪) તે ફલજ્ઞાન હોવાથી અપ્રમાણ છે એમ કહી શકાશે નહિ, કારણ કે તેમ માનવાથી દર્શનના ફળરૂપ અવગ્રહજ્ઞાનને પણ અપ્રમાણ માનવનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. વળી, સર્વજ્ઞાન કાર્યરૂપે જ ઉપલબ્ધ થાય છે (૫) તે ગૃહીતગ્રાહી હોવાથી અપ્રમાણ છે એમ કહી શકાશે નહિ, કારણ કે સર્વથા અગૃહીતગ્રાહી જ્ઞાન ઉલ્લખ નથી વળી, ગૃહીતગ્રહણ અપ્રમાણનું કારણ નથી, કારણ કે સંશય, વિપય અને અનધ્યવસાયજ્ઞાનીય જ્ઞાનો જ ૩૭૪ અપ્રમાણ છે.

(૫) અવાય :-

(૧) અવાય માટે પ્રયોજતા શબ્દો :- આગમોમાં અવાય માટે અવાય અને અપોહ એમ બે શબ્દો પ્રયોજના હતા જેની વિચારણા પૂર્વે થઈ ગઈ છે.^{૩૭૭} આ નિયુક્તિના કાળ સુધી આ અન્ને શબ્દોનો ઉપયોગ ચાલુ રહ્યો^{૩૮૦} છે. નંદિમાં ઉક્ત નિયુક્તિગત ગાથાઓ ઉદ્ઘૃત થયેલી હોવાથી,^{૩૮૧} ત્યાં અગોનો ઉલ્લેખ છે એમ ઉપચારત કહી શકાય પરંતુ વસ્તુતસ્તુ ત્યાં થયેલી જ્ઞાનવિચારણામાં અવાયના અવાય^{૩૮૨} અને અવાય^{૩૮૩} રૂપો જ વપરાયાં છે, અપોહ નહિ. આથી એમ માનવું પડે કે નંદિના કાળમાં અવાય શબ્દ સ્થિર થયો હતો. પદ્મ ડાગમમાં અવાય^{૩૮૪} ઉચારત અવાય^{૩૮૫} શબ્દ પણ પ્રયોજાયો છે, પરંતુ તેનો (અવાય) ઉપયોગ પછાંના કાળમાં અક્લંક આદિ આચાર્યોએ કર્યો નથી. અલપત, ધવલાટીકાકારે તેનો ઉપયોગ કર્યો છે, પણ તે સ્વાભાવિક છે.

નંદિના કાળમાં પ્રાકૃતરૂપ અવાય પણ પ્રયોજાતુ હતું જેનો ઉલ્લેખ ઉપર કરવામાં આવ્યો છે. પછાંના કાળમાં અવાય અને અવાય એમ બે સંસ્કૃત રૂપોનો ઉપયોગ થયો અવાય રૂપ સર્વપ્રથમ તત્ત્વાર્થમાં^{૩૮૬} પ્રયોજાયેલું જેવા મળે છે, જ્યારે સર્વાર્થસિદ્ધાંત^{૩૮૭} અવાયનો ઉલ્લેખ થયો છે. પછાંના કાળમાં હરિભદ્ર^{૩૮૮} અગમને ઉપયોગ કર્યો તે જિનદાસગણિ અદિ કેટલાક અચાર્યોએ^{૩૮૯} અવાયનો ઉપયોગ કર્યો. જ્યારે જિનમદ્ર, અકલંક, મલયાગિરિ અને યશોવિજયજી આદિ કેટલાક અચાર્યોએ^{૩૯૦} અન્ને શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યો આથી એમ કહી શકાય કે એક સુધી અન્ને શબ્દોનો ઉપયોગ ચાલુ રહ્યો છે.

અક્લંકે અને શબ્દોનો સમન્વય સાધતાં કહ્યું કે, અપાયમાં ત્યાગાત્મક

અંશ મુખ્ય છે અને વિધ્યાત્મક અંશ ગૌણ છે, બ્યારે અવાયમાં વિધ્યાત્મક અંશ મુખ્ય છે અને ત્યાગાત્મક અંશ ગૌણ છે એકના ગ્રહણથી અન્યનું ગ્રહણ આપોઆપ થઈ જાય છે. જેમકે, 'આ દાક્ષિણ્યાત્ય નથી, એવા વિધાનમાં 'આ ઔદીચ્ય છે' એવું ગ્રહણ આપોઆપ થઈ જાય છે. આથી અપાય કે અવાય ગમે તેનો ઉપયોગ યુક્તિસંગત બની રહે^{૩૬૧} છે. આથી એમ પણ કહી શકાય કે અવાય શબ્દે અપોહનું પ્રતિનિધિત્વ જાળવી રાખ્યું છે.

(૨) અવાયનું સ્વરૂપ : આગમકાળમાં અવાયનું સ્વરૂપ સ્થિર થયું ન હતું, એ અંગેની વિચારણા પૂર્વે થઈ ગઈ છે.^{૩૬૨} અવાય અંગેની સર્વપ્રથમ આં નિયુક્તિમાં એટલી સ્પષ્ટતા મળે છે કે, અવાયમાં નિણુય (વ્યવસાય) હોય^{૩૬૩} છે. પછીના કાળના અચાર્યોએ આ વિગતને સ્વીકારીને જ વિશેષ સ્પષ્ટતાઓ કરી છે.

અવાય અંગેની સ્પષ્ટ પરિભાષા સર્વપ્રથમ તત્ત્વાર્થમાં મળે છે, જેમ કે અવગ્રહની વિષયભૂત વસ્તુ સમ્યક્ છે કે અસમ્યક્ એ વિષે ગુણદોષની વિચારણાના આધારે એક વિકલ્પનો ત્યાગ અપાય છે^{૩૬૪} અકલકે આપેલા અવાયના અર્થ-ધટનનું મૂળ અહીં જોઈ શકાય^{૩૬૫} પૂજ્યપાદે કહ્યું કે વિશેષજ્ઞાન થવાથી થતી યથાર્થ જ્ઞાપ્તિ અવાય છે જેમકે, 'પાંખો ફફડવતી વગેરેથી આ બગલી જ છે, પતાકા નથી એવો નિશ્ચયાત્મક પ્રત્યય^{૩૬૬}. પછીના કાળના અચાર્યોએ એનું સમર્થન કર્યું છે.^{૩૬૭}

અગયના સંદર્ભમાં જિનભદ્રે કેટલીક સ્પષ્ટતાઓ કરી છે. જેમકે (૧) કેટલાકને માત્ર વ્યતિરેક ધર્મથી. કેટલાકને માત્ર અન્વય ધર્મથી, તો કેટલાકને બંને ધર્મોના અવાયજ્ઞાન થાય તેમાં કશી વિસંગતિ નથી.^{૩૬૮} (૨) અબ્યસ્ત વિષય હોય તો પણ સીધું અવાયજ્ઞાન થતું નથી, પણ ઉત્પલશતપત્રરિહ્ન્યાયથી અવગ્રહ > હા > અવાય > ધરના એમ ક્રમમાં જ જ્ઞાન થાય છે. અલબત્ત, અતિ સૂક્ષ્મતાના કારણે ક્રમનો ખ્યાલ આવતા નથી. પછીના કાળના જિનજ્ઞાનગણિ આદિ અચાર્યોએ એનું સમર્થન કર્યું^{૩૬૯} છે. મલયગિરિ આદિના નામોલ્લેખ પૂર્વક ઉક્ત વ્યવથાનું સમર્થન કરતાં યશાચિજ્ઞયથ કહે છે કે, પ્રસ્તુત વ્યવસ્થામાં 'તદુમયમુત્તમૌ પરત ઇવ, જ્ઞતૌ તુ સ્વતઃ પરતદ્વચ' એ આકારસૂત્રજન્ય કશી વિસંગતિ પ્રાપ્ત થતી નથી, કારણ કે ઉક્ત નિયમ વિષયના સંદર્ભમાં છે, જ્યારે જ્ઞાન-સ્વરૂપની આબતમાં તો સર્વત્ર પ્રામાણ્યનો નિશ્ચય સ્વતઃ જ થાય છે.^{૪૦૦}

વિદ્યનંદ કહે છે કે, 'જો અવાયનો અભાવ માનવામાં આવે તો સંશય કે

વિપય'યની શક્યતા રહે, આથી ઈહાથી ભિન્ન અવાયનો સ્વીકાર કરવો પડે એવું સમાધાન કેટલાક આચાર્યો આપતા હતા. ૪૦૧ આથી એવું અનુમાન કરી શકાય કે, તે સિવાયના અન્ય કેટલાક આચાર્યો અવાયનું અસ્તિત્વ સ્વીકારતા ન હતા.

વિશેષ સામાન્ય અવગ્રહ અને અવાય : લગવતીમાં ઉલ્લેખાયેલો ફેંહા-અપોહ-મગ્ગણા-ગવેસણા ૪૦૨ એવો ક્રમ 'અપોહ' પછી પણ માર્ગણા > ગવેસણા એમ વિચાર-પ્રક્રિયા આગળ વધે છે એવું સૂચન કરે છે. નંદિમાં સંજ્ઞી-અસ જ્ઞી જીવની સમજૂતીમાં ઉલ્લેખાયેલો ફેંહા, અપોહો, મગ્ગણા, ગવેસણા, વિતા, વીમંસા એવો ૪૦૩ ક્રમ ઉક્ત વિગતનું સમર્થન કરે છે. અલગત, નંદિમાં મગ્ગણા આદિ ચાર શબ્દો ફેંહાના પર્યાય તરીકે ઈહામાં અંતર્ભાવ પામ્યા છે ૪૦૪ સંભવ છે, એનું કારણ એ હોઈ શકે કે નંદિના કાળ પહેલાં જ અવાય પછી ધારણાનો ક્રમ સ્વીકૃત બની ચૂક્યો હતો ૪૦૫ આમ છતાં ઉપયુક્ત અનુમાન વિસંગત નથી, કારણ કે જિનભદ્ર કરેલી સ્પષ્ટતા અનુસાર અવગ્રહ > ફેંહા > અવાય > ફેંહા > અવાય એમ વિચારપ્રક્રિયા આકાંક્ષાનિવૃત્તિ સુધી આગળ વધે છે. આથી ઈહામાં મગ્ગણા, ગવેસણા, વિતા, વીમંસા અંતર્ભૂત મનાયાં હોવા છતાં અપોહ પછી મગ્ગણા આદિના ક્રમમાં વિચારપ્રક્રિયાનું અગળ વધવું વિસંગત બનતું નથી. જિનભદ્ર ઈહાની પૂર્વેના તમામ અવાયને વિશેષ-સામાન્ય અવગ્રહ તરીકે અને આકાંક્ષાનિવૃત્તિ વખતના નિર્ણયને (અવાયને) અવાય તરીકે ઓળખાવ્યો છે ૪૦૬ આમ જિનભદ્રીય વ્યવસ્થાનુ મૂલ લગવતી અને નંદિગત ઉક્ત ઉલ્લેખમાં જોઈ શકાય. સાથે સાથે ઉપયુક્ત આગમોક્ત ઉલ્લેખની સંગતિ પણ જિનભદ્રીય વ્યવસ્થામાં જોઈ શકાય.

અવાય અને માનસપ્રત્યક્ષ : વાચસ્પતિના મત અનુસાર સામાન્યકારે ગૃહીત પિંડને વિશેષણવિશેષ રૂપે પૃથક્ કરીને ગ્રહણ કરવો તે મનનો વ્યાપાર છે. ૪૦૭ અને ઔદ્ધમન નેત્રેન્દ્રિયનો વ્યાપાર અંધ થયા પછી માનસપ્રત્યક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૪૦૮ જેઓને જૈનસંમત અર્થાગ્રહે તરવતી (ફેંહા-અવાય) સાથે સરખાવી શકાય, કાન્યુ કે ફેંહામાં વિચારણા હોય છે અને અવાયમાં નિર્ણય હોય છે, જેઓ અને મનનો વ્યાપાર છે

(૪) અવાયનું પ્રામાણ્ય : અવાયનું પ્રામાણ્ય સિદ્ધ કરતી ઉભાસ્વાતિ-અકલંક આદિની યુક્તિ વિષે ઈહામાં કહેવાઈ ગયું છે ૪૦૯ વિદ્યાનંદ કહે છે કે, અવાય અને ધારણા ગૃહીતગ્રાહી હોવાથી અપ્રમાણ્ય છે. એમ કહી શકશે નહિ, કારણ કે (૧) ઉક્ત માન્યતા અનુસાર અનુમાન અપ્રમાણ્ય ગણાતા લાગશે. જે ઘટ્ટ નથી. (૨) ઈહા, અવાય અને ધારણામાં ઉત્તરોત્તર વિશેષ પ્રકારનો ઉપયોગ છે.

જેમકે, ઈલામાં ક્વચિત્ સંશયનું તત્ત્વ શક્ય છે, જ્યારે અવાયમાં તેનો સર્વથા અભાવ છે; ક્વચિત્ વિસ્મરણનો હેતુ છે, જ્યારે ધારણા અવિસ્મરણનો હેતુ છે. 410

(૩૦) ધારણા :

પ્રાચીન અગમોમાં ઘિહ્ 411 ધૃતિ, સર્વ 412 (સ્મૃતિ) ઉવહારણયા 413 (ઉપધારણતા) અને ઘા-ળા 414 શબ્દનો પૃથક્ પૃથક્ ઉલ્લેખ મળે છે. પછીના કાળમાં ધૃતિ તેમજ ધારણાનો અભેદ મનાયો અને સ્મૃતિની વ્યવસ્થા એ રીતે થવા પામી, જેની વિચારણા પછીથી કરવામાં આવી છે. સૂત્રકૃતાંગમાં જ્ઞપ્તિ, શ્રવણ અને બોધ પછી ઉપધારણતાને 415 ક્રમ હોવાથી તે (ઉપધારણતા) ધારણાની નજદીકનું જ્ઞાન છે. આમ છતાં પછીના કાળમાં નંદિમાં તે અવગ્રહના પર્યાય તરીકે ઉલ્લેખાયો 416 છે. ભગવતીમાં ધારણાનો ઉલ્લેખ એક તરફ પંચ વ્યવહારગત એક વ્યવહાર તરીકે થયો 417 છે, જ્યારે પીછ તરફ મતિના અવગ્રહાદિગત ચતુર્થ ભેદ તરીકે થયો 418 છે. પદ્મપંડાગમગત કોઠ્ઠબુદ્ધિ 419 શ્રુદ્ધનો સંબંધ ધવલાટીકાકાર ધારણા સાથે જોડે 420 છે. સમવાયાંગમાં ધારણાના છ ભેદોનો ઉલ્લેખ મળે 421 છે, પરંતુ તે આવશ્યક નિયુક્તિ પછીના કાળમાં ઉમેરાયા હશે. કારણ કે એ ભેદો સર્વપ્રથમ નંદિમાં પ્રાપ્ત થાય 422 છે આ નિયુક્તિમાં ધારણ કરવું તે ધારણા છે અને સ્મૃત મનિનો પર્યાય છે એટલી સ્પષ્ટતા મળે 423 છે. નંદિ અને પદ્મપંડાગમમાં ધારણાના છ ભેદોના ઉલ્લેખ સિવાય અન્ય કરી સમજૂતી નથી. 424 ઉમાસ્વાતિએ કરેલી સ્પષ્ટતા અનુસાર (૧) યથાસ્વપ્રતિપત્તિ, (૨) મત્યસ્વધાન અને (૩) અવધારણ એ ધારણા 425 છે. મિહસેનાયટીકામાં ઉપયુક્ત ત્રણને અનુક્રમે ધારણાના પ્રથમ, દ્વિતીય (સબ્ધિ) અને તૃતીય ભેદ તરીકે ઓળખાવ્ય 426 છે આમ છતાં યથાસ્વ પ્રતિપત્તિ અને મત્યસ્વધાનનો અર્થ ઉમાસ્વાતિને શો અભિપ્રેત છે તે સ્પષ્ટ થતું નથી અને અવધારણ શબ્દ આ નિયુક્તિગત સ્પષ્ટતાથી કોઈ વિશેષ અર્થ આપતો નથી. આથી એમ માનવું પડે કે ઉમાસ્વાતિના કાળ સુધી ધારણાના સ્વરૂપ વિષે ખાસ કોઈ સ્પષ્ટતા મળતી નથી, જેનું સમર્થન પંચ સુખલાલ્ય પણ કરે છે 427

પૂજ્યપાદના કાળથી થયેલી ધારણ વિષયક વ્યવસ્થાને એ પરંપરામાં વહેંચી શકાય : પૂજ્યપાદીય પરંપરા અને જ્ઞભદ્રીય પરંપરા. પૂજ્યપાદે ધારણ તે સ્મૃતિના હેતુ તરીકે સમજાવી 428 અને અકરકે તેને વાસના (સંસ્કાર) તરીકે ઓળખાવી 429 આ રીતે આ પરંપરા એ એકમાત્ર વાસનરૂપ ધારણાનો સ્વીકાર કર્યો, જ્યારે જ્ઞભદ્ર વાસના ઉપગત અવચ્યુત અને સ્મૃતિને પણ ધારણમાં અંતર્ભાવ માન્યો. 430 વદ્યાનંદ પ્રભાચન્દ્ર હેમચન્દ્ર આદિ આચાર્યોએ પૂજ્યપાદનું

સમથન^{૪૩૧} કૃયું. જ્યારે જિનભદ્રસગણિ હરિભદ્ર. મહાયગિરિ. યશોવિજયજી આદિ આચાર્યોએ જિનભદ્રનું સમથન^{૪૩૨} કૃયું. મહાયગિરિએ નાંદિગત તમો સે ઉવગય હબ્દ્ સૂત્રખંડીને અવિચ્યુતિ અને 'તમો ણં ઘાગ્ગં પવિસકં' સૂત્રખંડને વાસના તરીકે ઓળખાવીને જિનભદ્રીય વ્યવસ્થા અનુસાર અર્થઘટન^{૪૩૩} આપ્યું. હેમચન્દ્ર પૂજ્યપાદીય વ્યવસ્થાને અનુસર્યાં હોવા છતાં તેમણે જિનભદ્રીય વ્યવસ્થાનો પણ (સ્મૃતિ સિવાય) સમન્વય સાધવા પ્રયાસ કર્યો તેમણે કહ્યું કે દીર્ઘદીર્ઘતર અવાય જ અવિચ્યુતિ છે તેથી તેનો પૃથક્ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. આમ છતાં અવિચ્યુતિ પણ સ્મૃતિનો હેતુ હોવાથી તેનો અંતર્ભાવ ધારણામાં કરવો કોઈ દોષ નથી^{૪૩૪} આમ અવિચ્યુતિ > વાસના > સ્મૃતિ એવો ક્રમ પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપયુક્ત બને પરંપરા આ ત્રણેય તત્ત્વોના અસ્તિત્વની આગ્રમમાં અને અવિચ્યુતિ તેમજ વાસનાને મતિ (વ્યવહાર પ્રત્યક્ષ) માનવની આગ્રમમાં એકમત છે, પરંતુ ભેદ એ છે કે, જિનભદ્રીય પરંપરા અવિચ્યુતિનો અંતર્ભાવ ધારણામાં માને છે, જ્યારે હેમચન્દ્ર તેનો અંતર્ભાવ અવાયમાં કરીને પણ દીર્ઘદીર્ઘતર અવાયને ધારણારૂપ માને છે. જિનભદ્રીય પરંપરા સ્મૃતિને મતિજ્ઞાન તરીકે ઓળખાવે છે, જ્યારે પૂજ્યપાદીય પરંપરા તને શ્રુત (પરોક્ષ) જ્ઞાન તરીકે ઓળખાવે છે.^{૪૩૫} વિદ્યાનંદ શબ્દાનુયોજનાહિર તે સ્મૃતિને મતિ તરીકે અને શબ્દાનુયોજના સહિત સ્મૃતિને શ્રુત તરીકે ઓળખાવીને ઉક્ત બંને પરંપરાનો સમન્વય સાધે છે.^{૪૩૬}

જિનભદ્રના કાળના કેટલાક આચાર્યો અવાયના અતે મત્યુપયોગની સમાપ્તિ ધૃતિ નામની ધારણાનું અસ્તિત્વ સ્વીકારતા ન હતા અને અવાયના અપાય અને અવધારણુ એમ બે વિભાગ કરીને અવગ્રહ > ઈહા > અપાય > અવધારણુ એમ મતિ-ભેદના ચારના સંખ્યાની સંગતિ એસાડતા હતા. તેમણે કરેલી વ્યવસ્થા અનુસાર વ્યતિરેક ધર્મનો ત્યાગ અપાય છે અને ઘટાદિ વિશેષ અર્થનો નિર્ણય અવધારણુ છે પાણિનીય પરંપરા અપાયનું વિરક્ષેષપરક અર્થઘટન આપતી હોવાથી (શ્રીમ-પાયેડપાદાનમ્ । ૧-૪-૨૪). સંભવ છે કે અપાયના ઉક્ત અર્થઘટન ઉપર તેની અસર હોય. જિનભદ્ર ઉક્ત માન્યતાને વ્યવસ્થિત કરતાં કહે છે કે. તદેવ દ્વદમ્ એ જ્ઞાન ધારણુ છે, જે અવાયથી ભિન્ન છે અને તેવું જ્ઞાન અવાય વખતે હેતુ નથી, તેની ધૃતિ નામની ધારણાનું અસ્તિત્વ છે જ. આ પરિસ્થિતિમાં અપાય અને અવધારણુનો અંતર્ભાવ અવાયમાં જ માનવો પડે, કારણ કે તે બંનેને પૃથક્ માનવાથી મતિભેદોની સંખ્યા ચારના બદલે પાચના થવા પામે, જે ઇષ્ટ નથી.^{૪૩૭}

(૧) અવિચ્યુતિ : જિનભદ્ર કહે છે કે જ્ઞાન અર્થનો અપિનાશ અવિચ્યુત છે. મહાયગિરિ અને યશોવિજયજી એનું અર્થઘટન ઉપયોગનું સાતત્ય એવું કરે

છે. જિનભદ્રે જણાવ્યા અનુસાર તેનું કાલમાન અન્તમુહૂર્ત છે. ૪૩૭ જિનઃસ-ગણિને અનુસરી મલ્લયગિરિ સ્પષ્ટતા કરે છે કે, તે કાળમાન જન્મ-યોત્કૃષ્ટ એક જ પ્રકારનું છે. ૪૪૦ અવિચ્ચુતિના પ્રામણ્યની ચર્યા કરતાં યશોવિજયજી કહે છે કે, 'તે ગૃહીતગ્રાહી હોવાથી પ્રમાણ નથી,' એવી શંકા અસ્થાને છે, કારણ કે સ્પષ્ટ, સ્પષ્ટતા, સ્પષ્ટતમ એવા સિન્ન ધર્મવાળી વાસનાની તે જનક હોવાથી અન્ય અન્ય વસ્તુની ગ્રાહક છે. ૪૪૧

(૨) વાસના : જિનભદ્ર વાસનાને તદાવરણક્ષેપોપશમરૂપ માને છે. મલ્લય-ગિરિ સ્પષ્ટતા કરે છે કે વાસના એ અવિચ્ચુતિથી પડેલો સંસ્કાર છે. ૪૪૨ 'ધારણાનો કાળ સંખ્યેય કે અનંખ્યેય સમય છે' એવું નિયુક્તિમાં ઉદ્દેશ્યેલું કાળમાન જિનભદ્ર દિ આચાર્યોએ વાસનારૂપ ધારણાને લાગુ કર્યું છે અને સંશયેય વર્ષાનું આયુષ્ય ધરાવના જીવો માટે સંખ્યેયકાલ તેમજ અસંખ્યેય વર્ષાનું આયુષ્ય ધરાવતા જીવો માટે કાળ એવી સ્પષ્ટતા કરી છે. ૪૪૩

ન્યાય-વૈશેષિકદર્શન સંસ્કારને જ્ઞાનથી ભિન્ન માને છે. ૪૪૪ જ્યારે જૈન-દર્શન તેને જ્ઞાનરૂપ માને છે ૪૪૫ આચાર્ય હેમચન્દ્ર તેની જ્ઞાનરૂપતા સિદ્ધ કરતાં કહે છે કે જે તે અજ્ઞાનરૂપ હોત તો તે જ્ઞાનરૂપ સ્મૃતિનો જનક અને આત્માનો ધર્મ ન બની શકે, કારણ કે ચેતનનો ધર્મ અચેતન હોઈ શકે ૪૪૬ નહિ. આમ અક્લંક, હેમચન્દ્ર આદિ આચાર્યો તેની વાસ્તવિક જ્ઞાનરૂપતા માને છે, જ્યારે યશોવિજયજી એની ઔપચારિક જ્ઞાનરૂપતા માને છે; તેઓ કહે છે કે, વાસના અજ્ઞાનરૂપ હોવા છતાં કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર માનવાથી તે જ્ઞાનરૂપ છે. ૪૪૭

(૩) સ્મૃતિ :- આગમ કાળમાં સ્મૃતિ સ્વતંત્ર જ્ઞાન જણાય છે, નિયુક્તિના કાળમાં તેનો સંબંધ મતિજ્ઞાન સાથે સ્થાપિત થયો અને તે પછીના કાળમાં તેની વ્યવસ્થા બે રીતે થઈ, એ વિષે આ પહેલાં કહેવાઈ ગયું છે. ૪૪૮

જિનભદ્રને અનુસરીને મલ્લયગિરિ કહે છે કે કાળાન્તરમાં સંસ્કાર જનતાં 'તદેવ હૃદમ્' એવું સ્મરણ સ્મૃતિ છે. ૪૪૯ અક્લંક આદિ તાર્કિક પરંપરાના આચાર્યો 'તદેવ હૃદમ્' એ જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન તરીકે ઓળખાવે છે, જેનો તત્ અર્થ સ્મૃતિ છે. ૪૫૦

વૈશેષિકદર્શનને મતે નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાનથી સંસ્કાર અને સંસ્કારથી સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૫૧ આ રીતે નિશ્ચયજ્ઞાન, સંસ્કાર, સ્મૃતિ એવા ક્રમ ઉત્તરોત્તર કાળ-કાર્ય રૂપે પ્રાપ્ત થાય છે, જેને અનુક્રમે જૈનસંમત ૪૫૨ અચાર્ય ધાગણ્યા સ્મૃતિ સાથે સરખાવી શકાય. યોગદર્શન અનુસાર સ્મૃતિનો સંબંધ અતીન્દ્રિય

જ્ઞાન સાથે પણ છે, કારણ કે તે અસંપ્રજ્ઞાતયોગનો એક ઉપાય છે.⁴⁵³ ન્યારે જૈનદર્શન અનુસાર તેનો સંબંધ લૌકિક (મતિ-શ્રુત) જ્ઞાન સાથે જ છે.⁴⁵⁴ યોગ⁴⁵⁵ અને જૈનદર્શન⁴⁵⁶ અનુસાર સ્મૃતિ એ વાસના અને પ્રત્યભિજ્ઞાનથી ભિન્ન છે અને સંસ્કારનું કાર્ય છે ન્યાયદર્શન અને જૈન તાર્કિક પરંપરા સ્મૃતિને પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, શબ્દ અને તર્કથી ભિન્ન માને છે,⁴⁵⁷ જ્યારે બૌદ્ધ-પરંપરા તેને ઉપમાનરૂપ માને છે.⁴⁵⁸

વૈદિક દર્શનો સ્મૃતિને ગૃહીતગ્રાહી કહીને પ્રમાણ માનતાં નથી.⁴⁵⁹ અલબત્ત, તેઓ તેને મિથ્યાજ્ઞાન તો કહેતાં નથી. તેઓના મત અનુસાર મનુ આદિ સ્મૃતિનું પ્રામાણ્ય શ્રુતિમૂલક છે, તેથી સ્મૃતિ સ્વતંત્ર પ્રમાણ નથી.⁴⁶⁰ બૌદ્ધ-દર્શન સ્મૃતિને પ્રમાણ માનતું નથી, કારણ કે તે પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનને જ પ્રમાણ માને છે.⁴⁶¹ આથી અક્લંક આદિ જૈન આચાર્યોએ ઉક્ત મતનું અંકન કરીને સ્મૃતિનું પ્રામાણ્ય સિદ્ધ કર્યું છે, જે અગેતી દ્વીતો સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે :

સ્મૃતિ પ્રમાણ છે, કારણ કે તે સંજ્ઞા (પ્રત્યવમર્શ-પ્રત્યભિજ્ઞાન)નો હેતુ છે.⁴⁶² તે સ્વ અને અર્થની પ્રકાશિકા છે;⁴⁶³ સંશય, વિપર્યય અને અનર્થ્ય-વસાયરૂપ સમરોપની વ્યવરૂદ્ધ છે.⁴⁶⁴ વિશેષ પરિચ્છેદિ કરાવે છે; અનુમાનરૂપ પ્રયોગનને સિદ્ધ કરે છે; સ્વપ્રતિપન્ન અર્થમાં તેનું સંવાદકત્વ છે.⁴⁶⁵ અને વસ્તુની એકતાનો અપૂર્વ અનુભવ કરાવે છે.⁴⁶⁶

જો તેને પ્રમાણ માનવામાં ન આવે તો તેની પત્રીમાં સંજ્ઞા (પ્રત્યભિજ્ઞાન), ચિંતા (તર્ક), અનુમાન ઉપરાંત પ્રત્યક્ષ પણ અપ્રમાણ્ય બનવા પામશે. જો ગૃહીતગ્રાહી હોવાથી તેને પ્રમાણ્ય મનવામાં નહીં આવે તો ધારાવાહી ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ,⁴⁶⁷ પ્રત્યભિજ્ઞાન, અનુમાન અને અનુમનોત્તર પ્રત્યક્ષ પણ અપ્રમાણ્ય ગણશે. કારણ કે તેઓમાં આંશિક ગૃહીતગ્રહણ છે.⁴⁶⁸

(૭) બહુ આદિ ભેદો :

અવગ્રહ, ઈહા, અવાય અને ધારણાને લાગુ પડતા બહુ-મત્ત, બહુવિધ-एक-વિધ ક્ષિપ્ર-નિર, અનિશ્ચિત-નિશ્ચિત, અનુક્ત-ઉક્ત અને ધ્રુવ-અધ્રુવ એ બાર ભેદોનો સર્વપ્રથમ ઉદ્દેશ્ય તત્ત્વાર્થમાં પ્રાપ્ત થાય છે,⁴⁶⁹ એ ત્રિષે પૂર્વે કહેવાઈ ગયું છે. તત્ત્વાર્થમાં ઉક્ત ભેદોનો નામોદ્દેશ્ય જ મળે છે. સમજૂતી નહિ તે ભેદોની સમજૂતી આપવાની શરૂઆત પૂજ્યપાદના કાળથી થવા પામી. ઉક્ત ભેદોમાં બહુ,

બહુવિધ, ક્ષિપ્ર ધ્રુવ, અને અધ્રુવ એ નામ છેક સુધી અપરિતિત રહ્યાં છે. ૪૭૦ ન્યારે તે સિવાયના ભેદોનાં નામમાં પરિવર્તન આવ્યું છે. અને ઉક્ત બાર ભેદ-ગત કેટલાક ભેદોના અર્થમાં પણ પરિવર્તન જોવા મળે છે જિનભદ્ર, હનિભદ્ર, અકલંક આદિ આચાર્યોએ ઉક્ત ભેદોની સોદાહરણ સ્પષ્ટતા કરી છે. પૂજ્યપાદે ઉદાહરણ આપ્યાં નથી. જિનભદ્રે જ્યાં જરૂર જણાઈ ત્યાં ઉદાહરણ આપ્યું છે.

(ક) અલ્પ, बहु, एकविध, बहुविध :- આ ચાર ભેદો ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર છે.

(૧) અલ્પ : અલ્પ ગ્રહણને અલ્પ કહે છે. જેમકે મૃદંગ, શંખ આદિ અનેક વાજિંત્રો વાગતાં હોય ત્યારે તેઓમાંથી કોઈ એકના જ અવાજનું જ્ઞાન થાય તે અલ્પ છે. પ્રસ્તુત પ્રકાર માટે અલ્પ. ૪૭૧ મચ્છુ ૪૭૨ અને एक ૪૭૩ અંમ ત્રણ શબ્દોનો ઉપયોગ થયે છે. પરંતુ અર્થભેદ નથી.

(૨) बहु : પૂજ્યપાદે કહે છે કે, બહુ શબ્દ સંખ્યા અને વિપુલતા બંનેનો વાચક છે. જિનભદ્ર સ્પષ્ટતા કરે છે કે એક સાથે શંખ, મૃદંગ આદિ વાજિંત્રો વાગતાં હોય ત્યારે 'આ શબ્દ શંખનો છે;' 'આ મૃદંગનો છે' એવું અનેકનું પરસ્પર વ્યાવૃત્તજ્ઞાન બહુ છે. અકલંક આદિ આચાર્યોએ આ સ્પષ્ટતાનું સમર્થન કયું છે.

(૩) एकविध : અનેક વસ્તુઓના પ્રત્યેકના એકાદ-બે પર્યાયનું જ્ઞાન થવું એકવિધ છે. જેમકે, શંખ, મૃદંગ આદિ અનેક વાજિંત્રોના તીવ્ર, મધુર આદિ એક બે પર્યાયોનું જ્ઞાન. જિનભદ્ર મલ્લયગિરિ અદિ આચાર્યો એકપર્યાયના જ્ઞાનની વાત કરે છે, જ્યારે વિદ્વાનદ ૪૭૪ એક બે પર્યાયોની વાત કરે છે. યશો-વિજયજી ઉક્ત સંસ્થા બતાવવાના બહુલે અલ્પપર્યાયની વાત કરે છે.

(૪) बहुविध : અનેક વસ્તુઓના પ્રત્યેકના અનેક પર્યાયોનું જ્ઞાન થવું તે જેમકે શંખ, મૃદંગ આદિ અનેક વાજિંત્રોના પ્રત્યેકના સ્વિનગ્ધ, મધુર, તીવ્ર આદિ અનેક પર્યાયોનું જ્ઞાન.

વિદ્વાનદ સ્પષ્ટતા કરે છે કે. ધારણા, સ્મૃતિ, પ્રત્યભિજ્ઞાન, ચિંતા અને આભિનિમોઘ (અનુમાન) માં પૂર્વ પૂર્વ જ્ઞાન ઉત્તરજ્ઞાનનું કારણ હોવાથી ધારણામાં પ્રાપ્ત થતા અલ્પ આદિ ચાર પ્રકારે સ્મૃતિ આદિ ઉત્તરજ્ઞાને માં પણ સંભવી શકે છે ૪૭૫ આથી આશ્રીના આક પ્રકારે પણ આ જ કારણસર ત્યાં શક્ય માનવા પડે આ રીતે સ્મૃતિ આદિમાં પણ બહુ આદિ બાર બાર પ્રકારે સંભવી શકે.

બૌદ્ધદર્શન અનુસર એક જ્ઞાનનો વિષય છે અને એક વિષયનું એક જ્ઞાન છે, તેથી એક જ્ઞાન વડે અનેક અર્થોનું ગ્રહણ શક્ય નથી. ૬૭૬ અકલંક કહે છે કે આ મતના સ્વીકારથી અનેક દોષો સંભવે છે : જેમકે (૧) સદા એક જ અર્થની અનુભૂતિ થવા પામે, પરિણામે નગર, વન, સેના આદિનું જ્ઞાન ન થઈ શકે (૨) મધ્યમા આંગળી લાંબી છે અને કનિષ્ઠિકા ટૂંકી છે એવો સાપેક્ષ વ્યવહાર સંભવી શકે નહિ. (૩) સંશય ઉભયાર્થગ્રાહી હોવાથી તેનો અભાવ પ્રાપ્ત થાય અને (૪) જે, ત્રણ એવું બહુસંખ્યક જ્ઞાન ન થાય. ૬૭૭ આથી બૌદ્ધોનો ઉક્ત મત સ્વીકાર્ય નથી.

(૫) ચિર (૬) ક્ષિપ્ર : લાંબા સમયે થતું જ્ઞાન ચિર છે, જ્યારે શીઘ્રતાથી થતું ક્ષિપ્ર છે. પ્રથમ પ્રકારના જ્ઞાન માટે ચિર^{૬૭૮} અને અક્ષિપ્ર^{૬૭૯} એમ બે શબ્દોનો ઉપયોગ થયો છે, પણ અર્થભેદ નથી.

ક્ષણભંગવાદીઓ અક્ષિપ્ર પ્રકારને અને કૂટસ્થ નિત્યવાદીઓ ક્ષિપ્ર પ્રકારને સ્વીકારતા નથી. વિદ્યાનંદ કહે છે કે ઉક્ત બંને એકાન્તમત યુક્તિસંગત નથી, કારણ કે વસ્તુના ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અતે વિનાશ એમ ત્રણ ધર્મો છે, તેથી ક્ષિપ્ર અને અક્ષિપ્ર બંને ભેદો યુક્તિસંગત છે. ૬૮૦

(૭) નિશ્ચિત (૮) અનિશ્ચિત :

પ્રસ્તુત બે ભેદો માટે નિશ્ચિત-અનિશ્ચિત; ૬૮૧ મિશ્ચિત-અમિશ્ચિત અને નિઃતસ્-અનિઃસ્ત શબ્દો અર્થભેદ પુરઃસર પ્રયોગ્યા છે.

નિશ્ચિત-અનિશ્ચિત :- જિનભદ્ર, મલ્લયગિરિ આદિ આચાર્યો આ પ્રકારનું સમર્થન કરે છે. જિનભદ્ર નિશ્ચિત અનિશ્ચિતનાં બે બે અર્થઘટનો આપે છે : (૧) અન્યલિંગની મદદથી થતું જ્ઞાન ૬૮૪ નિશ્ચિત છે. (જેમકે ધ્વજ ઉપરથી થતું દેવનું જ્ઞાન ૬૮૫, જ્યારે અન્ય લિંગની મદદ સિવાય સ્વરૂપથી થતું જ્ઞાન અનિશ્ચિત છે, ૬૮૬ (જેમકે મેઘશબ્દની અપેક્ષા સિવાય થતું ભેરી શબ્દનું જ્ઞાન). (૨) પરધર્મોથી મિશ્ચિત અર્થાત વિષયક જ્ઞાન નિશ્ચિત છે ૬૮૭ જેમકે, ગાયને અશ્વરૂપે જાણવી, ૬૮૮ જ્યારે પરધર્મથી અનિશ્ચિત જ્ઞાન અનિશ્ચિત છે, ૬૮૯ જેમકે, ગાયને ગાયરૂપે જાણવી. ૬૯૦ મલ્લયગિરિ જિનભદ્રને અનુસર્યા છે, જ્યારે યશોવિજયજીએ જિનભદ્રસંમત પ્રથમ અર્થનું જ અનુસરણ ક્યું છે. જિનભદ્ર-સંમત દ્વિતીય અર્થઘટન અનુસારી અનિશ્ચિત અને નિશ્ચિત એક છે. સંભવ છે, આ કારણસર તેમણે ઉક્ત દ્વિતીય અર્થઘટનનું અનુસરણ નહિ ક્યું હોય. અલ્પમત જિનભદ્ર પણ નિશ્ચિત પ્રકારને સ્વીકારે છે, સંભવ છે કે તેમણે પોતાના

કાળમાં ચાલતા મતો નોંધ્યા હશે.

મિશ્રિત-અમિશ્રિત :- જિનભદ્રસંમત દ્વિતીય અર્થઘટન અનુસારી નિશ્ચિત-અનિશ્ચિતને મત્રયગિરિ અનુક્રમે મિશ્રિત-અમિશ્રિત તરીકે ઓળખાવે છે.

નિઃસૂત-અનિઃસૂત :- પૂજ્યપાદ, અકલકંઠ, ધવલાટીકાકાર આદિ આચાર્યો આ પ્રકારનું સમર્થન કરે છે. અલગત, ઉમાસ્વાતિએ અનિશ્ચિત-નિશ્ચિત શબ્દનો જ ઉપયોગ કર્યો છે. પૂજ્યપાદે કરેલી સ્પષ્ટતા અનુસાર સમસ્ત પુહ્ગલો બહાર નીકળી ચૂકે તે પહેલાં થતું વસ્તુનું જ્ઞાન અનિઃસૂત છે.^{૪૭૧} જેમકે સાડીનું થોડું વણું સાંભળતાં વાર જ સમગ્ર સાડીનું જ્ઞાન થવું તે,^{૪૭૨} અથવા ઘડાનો નીચેનો ભાગ જોતાં સમગ્ર ઘટનું જ્ઞાન થવું તે.^{૪૭૩} ધવલાટીકાકાર અનિઃસૂતના અર્થઘટનમાં પૂજ્યપાદને અનુસરે છે, પરંતુ વસ્તુના એકદેશના જ્ઞાનને નિઃસૂત માને છે. અનિઃસૂત અનુમાન નથી એવી સ્પષ્ટતા દરતાં તેઓ કહે છે કે, અનુમાનમાં લિંગથી ભિન્ન વિષયનું જ્ઞાન થાય છે, જ્યારે અહીં તેવું નથી. તેઓ ઉપમાન, પ્રત્યક્ષજ્ઞાન અને અનુસંધાનનો અંતર્ભાવ અનિઃસૂતમાં માને છે. જ્ઞાતિ દ્વારા બહુ અર્થોનું જ્ઞાન થવું તે અનુસંધાન છે.^{૪૭૪}

પૂજ્યપાદના કાળના કેટલાક આચાર્યો તત્ત્વાર્થના ઉક્ત સૂત્રમાં ક્ષિપ્ર પછી નિઃસૂત એવો પાઠ સ્વીકારતા હતા. તેમના મતે શબ્દસામાન્યનું ગ્રહણ અનિઃસૂત છે, જ્યારે આ શબ્દ મોરનો છે એવું વિશિષ્ટજ્ઞાન નિઃસૂત છે.^{૪૭૫} આમ તેઓ અનિઃસૂત કરતાં નિઃસૂતની કક્ષા ઊંચી માનતા હતા. પરંતુ પૂજ્યપાદ આદિ પરવર્તી આચાર્યોએ એ અર્થઘટન સ્વીકાર્યું નથી, અલગત પૂજ્યપાદે એનું ખંડન પણ કર્યું નથી.

(૯) (૧૦) ઉક્ત-અનુક્ત કે નિશ્ચિત-અનિશ્ચિત :- તત્ત્વાર્થપરંપરાના આચાર્યો ઉક્ત-અનુક્ત ભેદોનો સ્વીકાર કરે છે.^{૪૭૬} જ્યારે જિનભદ્રીય પરંપરાના આચાર્યો અને યશોવિજયજી નિશ્ચિત-અનિશ્ચિત ભેદોનો સ્વીકાર કરે છે.^{૪૭૭} બંને પ્રકારોનાં નામ અને અર્થ ભિન્ન ભિન્ન છે.

(ક) ઉક્ત-અનુક્ત :- પૂજ્યપાદ કહે છે કે અન્યના ઉપદેશથી થતું ગ્રહણ ઉક્ત છે, જ્યારે અભિપ્રાયથી થતું ગ્રહણ અનુક્ત છે. અકલકંઠ ઉદાહરણ દ્વારા સ્પષ્ટતા કરે છે કે, 'આ ગાયનો શબ્દ છે' જેવું પરોપદેશથી થતું જ્ઞાન ઉક્ત છે, જ્યારે એ રંગનું મિશ્રણ કરતા અન્યને જોઈને તેના કલ્પ સિરાય જ જાણી લેવું કે તે અમુક રંગ તૈયાર કરશે એ જ્ઞાન અનુક્ત છે ધવલાટીકાકારે કરેલી સ્પષ્ટતા અનુસાર એક ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષ વખતે અન્ય ઇન્દ્રિયજન્ય ગુણનું જ્ઞાન

અનુક્રમ છે, જેમકે સાકરનું ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ થતાં તેના રસનું પણ જ્ઞાન થવું તે.⁴⁹⁸ અકલંક ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષને પણ ઉક્ત કહે છે.

પૂજ્યપાદ સ્પષ્ટતા કરે છે કે, ઉક્ત અને નિઃસૃતમાં સમસ્ત પુદ્ગલોનું નિરસરણ સમાન છે, પરંતુ ભેદ એ છે કે, ઉક્તમાં પરોપદેશ પૂર્વક ગ્રહણ થાય છે, જ્યારે નિઃસૃતમાં સ્વતઃગ્રહણ હોય છે. અકલંકે આ ભેદરેખાનું સમર્થન કયું છે. ધવલાટીકાકારના મતે ઉક્તમાં નિઃસૃત અને અનિઃસૃત બંનેનો અંતર્ભાવ થતો હોવાથી ઉક્ત અને નિઃસૃત ભિન્ન છે.

અનુક્રમ અને અનિઃસૃતની ભેદરેખા સ્વયંસ્પષ્ટ હોવાથી પૂજ્યપાદ આદિને તેની સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર જણાઈ નથી, બંને ભેદોમાં વસ્તુનાં બહાર નહીં નીકળેલાં પુદ્ગલોનું જ્ઞાન સમાન છે, પરંતુ ભેદ એ છે કે, અનિઃસૃતમાં વસ્તુના અદ્વલભાગનું જ્ઞાન આવશ્યક છે, જ્યારે અનુક્રમમાં વસ્તુના અદ્વલભાગનું જ્ઞાન આવશ્યક નથી. ધવલાટીકાકારે કરેલા અર્થઘટન અનુસાર અનુક્રમ અને અનિઃસૃત સ્પષ્ટતા ભિન્ન છે. તેઓ એવી પણ સ્પષ્ટતા કરે છે કે, અદ્વૃષ્ટ, અશ્રુત અને અનનુભૂત વસ્તુનો ઇન્દ્રિય અનુક્રમનો વિષય છે.

(ખ) અનિશ્ચિત-નિશ્ચિત :- જિનભદ્રે કરેલી સ્પષ્ટતા અનુસાર સંદિગ્ધજ્ઞાન (સંશય) અનિશ્ચિત છે, જ્યારે અસંદિગ્ધજ્ઞાન નિશ્ચિત છે. હરિભદ્ર, મલયગિરિ અને ગણેશવિજયજીએ એનું સમર્થન કયું છે.⁴⁹⁹ સંશય (અનિશ્ચિત) અને વિષય (જિનભદ્ર સંમત દ્વિતીય અર્થઘટન અનુસારી નિશ્ચિત) જ્ઞાનરૂપ છે. એવી સ્પષ્ટતા જ્ઞાન-દર્શન-મિથ્યાજ્ઞાન પ્રકરણમાં થઈ ગઈ છે.

અકલંકના કાળમાં કેટલાક આચાર્યો એવું માનતા હતા કે, અનિઃસૃત અને અનુક્રમમાં બહાર નહીં નીકળેલાં પુદ્ગલોનું જ્ઞાન થતું હોવાથી આ બંને ભેદો પ્રાપ્તકારી ચાર ઇન્દ્રિયોને માટે શક્ય નથી. અકલંકે એનું સમાધાન કરતાં કહે છે કે, ક્રીડીને દૂરથી ગોળના રસનું જ્ઞાન થાય છે તેથી પ્રાપ્તકારી ઇન્દ્રિયોથી ઉપયુક્ત જ્ઞાન શક્ય છે. વિદ્યાનંદ એવી સ્પષ્ટતા કરે છે કે, નહીં નીકળેલા પુદ્ગલોનો સૂક્ષ્મસ્પર્શ શ્રોત્રાદિ ચાર ઇન્દ્રિયોને થતો હોવાથી તે ઇન્દ્રિયોથી અનિઃસૃત અનુક્રમજ્ઞાન શક્ય છે. વળી, આ જ કરણસર તે ચાર ઇન્દ્રિયોને અપ્રાપ્તકારિત્વ પણ પ્રાપ્ત થવાનો પ્રસંગ આવતો નથી.⁵⁰⁰ અકલંકે એક બીજી યુક્તિનો પણ ઉપયોગ કરતાં કહે છે કે, અનિઃસૃત અને અનુક્રમ જ્ઞાન શ્રુતાપેક્ષી છે. શ્રુતજ્ઞાનના શ્રોત્રેન્દ્રિય લઘુધક્ષર આદિ છ ભેદો છે તેથી ઉક્ત છ એ ઇન્દ્રિયોથી એ બંને જ્ઞાનો શક્ય બને છે.

(૧૧) અમુત્ત- (૧૨) ધ્રુવ- પ્રસ્તુત પ્રકારોનાં ત્રણ અર્થઘટનો પ્રાપ્ત થાય.

(ક) પૂજ્યપાદ, અકલંક, મલધારી હેમચન્દ્રસૂરિ, ૫૦૩ યશોવિજયજી આદિ આચાર્યોના મત અનુસાર ક્યારેક બહુ, ક્યારેક અબહુ. ક્યારેક બહુવિધ, ક્યારેક એકવિધ એમ ઓછું વતું થતું જ્ઞાન અધ્રુવ છે, જ્યારે પ્રથમ સમયે જેવું જ્ઞાન થયું હોય તેવું જ્ઞાન દ્વિતીયાદિ સમયોમાં એક સરખું થતું રહે, ઓછું વતું નહિ, તે ધ્રુવ છે. અનવસ્થિત-અવસ્થિત અવધિનો પણ આવો જ સ્વભાવ છે.

(૨) જિનભદ્ર અને મલયગિરિના મતે હમેશ નહિ, પણ ક્યારેક થતું બહુ આદિ જ્ઞાન અધ્રુવ છે, જ્યારે હમેશાં થતું બહુ આદિ જ્ઞાન ધ્રુવ છે. હરિભદ્ર અસ્થિર ઘોષ અને સ્થિરઘોષને અનુક્રમે અધ્રુવ અને ધ્રુવ કહે છે. ૫૦૪ અલમત્ત, પ્રસ્તુત અર્થઘટન પૂજ્યપાદ અને જિનભદ્રસંમત બંને અર્થઘટન સાથે સુસંગત છે.

(૩) ધવલાટીકાકારના મતે ઉત્પત્તિ અને વિનાશ વિશિષ્ટ વીજ્ઞાણ આદિનું અને ઉત્પત્તિ, સ્થૈર્ય અને વિનાશ વિશિષ્ટ વસ્તુનું જ્ઞાન અધ્રુવ છે. જ્યારે નિત્યત્વ વિશિષ્ટ સ્તંભ આદિનું જ્ઞાન ધ્રુવ છે. વિદ્યાનંદ સ્પષ્ટતા કરે છે કે, પ્રત્યેક વસ્તુ કવચિત ધ્રુવ (નિત્ય) છે અને કથંચિત અધ્રુવ (અનિત્ય) છે. ૫૦૪

આમ પૂજ્યપાદસંમત અર્થઘટન અનુસાર જ્ઞાનનું ઓછાવત્તાપણું, જિનભદ્ર-સંમત અર્થઘટન અનુસાર જ્ઞાનનું કાળની દૃષ્ટિએ અસાતત્ય-સાતત્ય અને ધવલાસંમત અર્થઘટન અનુસાર વસ્તુનું અનિત્યત્વ-નિત્યત્વ અધ્રુવ અને ધ્રુવનું વ્યાવર્તક લક્ષણ બની રહે છે. ધ્રુવ અને ધારણાનો ભેદ સ્પષ્ટ કરતાં પૂજ્યપાદ કહે છે કે, ધારણા ગૃહીત અર્થના અવિસ્મરણનું કારણ છે તેથી ધ્રુવથી સ્પષ્ટતઃ ભિન્ન છે.

અવગ્રહ અને બહુ આદિ ભેદો : જિનભદ્ર કહે છે કે, બહુ આદિ ભેદો વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહ (વિશેષસામાન્ય) માં ઘટે છે, કારણ કે નૈશ્ચયિક અવગ્રહનો કાળ એક સમય હોવાથી ત્યાં ઉક્ત ભેદો શક્ય નથી. મલયગિરિ અને યશોવિજયજી એનું સમર્થન કરે છે. ૫૦૫ અલમત્ત, મલધારી હેમચન્દ્રસૂરિ કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર માનીને નૈશ્ચયિક અવગ્રહમાં પણ બહુ આદિ ભેદો સ્વીકારે છે. ૫૦૬

‘વ્યંજનાવગ્રહ અવ્યક્ત હોવાથી તેના બહુ આદિ ભેદો શક્ય નથી,’ એવી શંકાનું સમાધાન કરતાં અકલંક કહે છે કે, ત્યાં બહુ આદિ ભેદો અવ્યક્તરૂપે હોય છે, તેથી તે ભેદો અર્થાવગ્રહમાં પણ ઘટે છે. અનિસ્તમાં પણ સૂક્ષ્મ પુદ્ગલોનું ઇન્દ્રિયદેશમાં આવવું તે વ્યંજનાવગ્રહ છે. ૫૦૭

(C) ઇન્દ્રિયોની પ્રાપ્ય-અપ્રાપ્યકારિતા :

સાંખ્ય, ન્યાય અને જૈનદર્શન અનુસાર ઇન્દ્રનો અર્થ આત્મા છે અને તેના લિંગરૂપ હોવું તે ઇન્દ્રિય છે. તે આત્માને અર્થોપલબ્ધિ કરાવતું શરીરગત સાધન છે, સ્વયં જ્ઞાતા નથી.⁵⁰⁸ સાંખ્ય દર્શન ઇન્દ્રિયને અહંકારજન્ય માને છે, જ્યારે જૈનદર્શન એ મનનું ખંડન કરીને તેનું પૌદ્ગલિકત્વ સિદ્ધ કરે છે. ⁵⁰⁹ નૈયાયિકો ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં ઇન્દ્રિય અને અર્થના સન્નિ-કર્ષને અનિવાર્ય ગણે છે, તેથી તેઓ પાંચેય જ્ઞાનેન્દ્રિયોને પ્રાપ્યકારી માને છે.⁵¹⁰ એટલું જ નહિ, ગંગેશ આદિ નૈયાયિકો અતીન્દ્રિય જ્ઞાનમાં પણ સન્નિ-કર્ષ (યોગજ સન્નિકર્ષ)નો સ્વીકાર કરે છે. ⁵¹¹ જ્યારે જૈનદર્શન અતીન્દ્રિય જ્ઞાનમાં પ્રાપ્યકારિત્વ સ્વીકારતું નથી અને ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષમાં પણ ચક્ષુ સિવાયની ચાર જ્ઞાનેન્દ્રિયોને જ પ્રાપ્યકારી માને છે.

પ્રાપ્ય-અપ્રાપ્યકારિત્વની બાબતમાં મનના અપ્રાપ્યકારિત્વ અને ત્વચા-દ્રાણુ-ગ્સનાના પ્રાપ્યકારિત્વ અંગે વૈદિક⁵¹² જૈન⁵¹³ અને બૌદ્ધ⁵¹⁴ દર્શનમાં કશી વિમતિ નથી, પરંતુ ચક્ષુ અને શ્રોત્રની બાબતમાં વિવાદ પ્રવર્તે છે : જેમકે જૈન અને બૌદ્ધ દર્શન ચક્ષુને અપ્રાપ્યકારી માને છે, જ્યારે વૈદિક દર્શન તેને પ્રાપ્યકારી માને છે. સાંખ્ય, વૈશેષિક દર્શન અને જૈનદર્શન શ્રોત્રને પ્રાપ્યકારી માને છે, જ્યારે બૌદ્ધ⁵¹⁵ અને મીમાંસા⁵¹⁶ દર્શન તેને અપ્રાપ્યકારી માને છે. શબ્દના સ્વરૂપની બાબતમાં જૈન અને વૈદિક દર્શન એકમત નથી. જેમકે જૈનદર્શન તેને પૌદ્ગલિક માને છે,⁵¹⁷ જ્યારે ન્યાય-વૈશેષિક તેને આકાશનો ગુણ માને છે.⁵¹⁸

(ક) મનની અપ્રાપ્યકારિતા : ઉપર જોયું તેમ મનની અપ્રાપ્યકારિતા અંગે જૈન અને જૈનેતરદર્શન એકમત છે, સંભવ છે કે આ કારણસર અકલંક અને વિદ્યાનંદ આદિ આચાર્યોએ એ અંગે ખાસ ચર્ચા કરી નથી. અકલંકે મનની અપ્રાપ્યકારિતાના બદલે તેનું અનિન્દ્રિયત્વ સિદ્ધ કર્યું છે. વિદ્યાનંદે એક જ દલીલ કરીને મનની અપ્રાપ્યકારિતા સિદ્ધ કરી છે, જ્યારે જિનભદ્રે તે અંગે વિસ્તારથી રજૂઆત કરી છે. એટલું જ નહિ, મનનો વ્યજનાવગ્રહ સ્વીકારનારા આચાર્યોને પણ ઉત્તર આપ્યો છે. મલ્લગિરિએ જિનભદ્રની એક જ દલીલનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, જ્યારે યશોવિજયજીએ જિનભદ્રની લગભગ બધી જ દલીલોને સંક્ષેપથી રજૂ કરી છે.⁵¹⁹ જિનભદ્રની દલીલો સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) મન જોય વિષય સાથે જોડાતું નથી, કારણ કે તેને વિષયયુક્ત અનુબ્રહ્

કે ઉપધાત થતાં નથી. શરીર ઉપર થતી હર્ષ-શોકાદિની અસર દ્રવ્યમનોજન્ય છે. મલયગિરિ એનું સમથન કરે છે. (૨) જગત અવસ્થામાં મન બહાર જતું નથી; કારણ કે જીવરૂપ ભાવમન શરીરમાં જ વ્યાપ્ત હોવાથી બહિર્ગમન કરી શકે નહિ, જ્યારે દ્રવ્યમન અચેતન હોવાથી તે બહાર જઈને પણ શું કરે ? (૩) સ્વપ્નમાં મન બહાર જતું નથી, કારણ કે જગ્યા પછી અનુગ્રહ કે ઉપધાતનો અનુભવ થતો નથી. સ્વપ્ન વિજ્ઞાનમય હોવાથી હર્ષવિપાદનો અનુભૂતિ વિજ્ઞાનનો ધર્મ છે, તેથી કશી વિસંગતિ આવતી નથી. સ્વપ્નજન્ય શુક્રસ્ખલનનું કારણ તીવ્ર અધ્યવસાય છે. જો તે વખતની રતિક્રિયા સત્ય હોય તો સ્વપ્નદષ્ટ યુવતિને રતિસુખ મળત. સ્વાનહિન્દ્રોદ્યમાં⁵²⁰ મનનો વ્યંજનાવગ્રહ નહિ, પરંતુ શ્રોત આદિ ઇન્દ્રિયોનો હોય છે.

(૪) જગત અવસ્થામાં પણ મનનો વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે, કારણ કે ઉપયોગનું કાળમાન અસંખ્યેય સમય છે; જીવ પ્રત્યેક સમયે મનોદ્રવ્યનું ગ્રહણ કરે છે, મનોદ્રવ્ય વ્યંજન છે, તેથી મનનો વ્યંજનાવગ્રહ શક્ય છે, વગી, હૃદયાદિનું ચિંતન કરતી વખતે વ્યંજનાવગ્રહને નિવારી શકાય તેમ નથી.

ઉપયુક્ત પૂર્વપક્ષ જિનભદ્રે કેચિત્ કલ્યા સિવાય ઉલ્લેખ્યો છે. આમ છતાં એનું અનુમાન વચ્ચે કરી શકાય કે જિનભદ્રના કાળમાં કેટલાક આચાર્યો મનનો વ્યંજનાવગ્રહ સ્વીકારતા હતા, એટલું જ નહિ, જિનભદ્ર પછીના કાળમાં પણ એ મત ચાલુ રહ્યો હતો, કારણ કે જિનદાસગણિ મનનો વ્યંજનાવગ્રહ સ્વીકારે છે. તેમણે સ્વીકારેલો સ્વપક્ષે જિનભદ્ર રજૂ કરેલા પૂર્વપક્ષ સાથે સામ્ય ધરાવે છે, અલપ્ત, જિનદાસગણિએ સ્વશરીરગત હૃદયાદિના સંબંધનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. હરિભદ્ર અન્યે કહીને કોઈના પણ નામનિર્દેશ સિવાય જિનદાસગણિનો મત પૂર્વપક્ષમાં મૂકીને, 'તે અનાપ' છે,' એમ કહીને તેનું ખંડન કર્યું છે. મલયગિરિ આ ચર્ચામાં ઉતર્યા નથી, પરંતુ યશોવિજયજીએ ઉક્ત ચર્ચા સંક્ષેપમાં ઉતારી છે.⁵²¹

ઉપયુક્ત પૂર્વપક્ષનું ખંડન કરતાં જિનભદ્ર કહે છે કે, વ્યંજનાવગ્રહ ગ્રાહ્ય વસ્તુના ગ્રહણમાં હોય છે. શબ્દ આદિ દ્રવ્યો ગ્રાહ્ય છે તેથી તેઓનો વ્યંજનાવગ્રહ શક્ય છે. જ્યારે મન ગ્રાહ્ય નથી, પણ ગ્રહણ કરનારું છે તેથી તેનો વ્યંજનાવગ્રહ શક્ય નથી. જો સ્વશરીરસ્થ હૃદય આદિના સંબંધને હેતુભૂત ગણીને મનને પ્રાપ્તકારી માનવામાં આવે તો તમામ જ્ઞાન જીવ સાથે સંબંધ હોવાથી પ્રાપ્તકારી ગણવા લાગશે. યશોવિજયજી કહે છે કે પ્રાપ્ત-અપ્રાપ્તકારિત્વની વ્યવસ્થા બાહ્યાર્થની એપેક્ષાએ છે. જિનભદ્ર કહે છે કે મનની બાહ્યતમાં પ્રથમ

સમયે જ વિષયની ઉપલબ્ધિ થતી હોવાથી ચક્ષુની જેમ તેનો સીધો જ અર્થ-વગ્રહ થાય છે, વ્યંજનાવગ્રહ નહિ. શ્રોત આદિ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારમાં પણ વ્યંજનાવગ્રહ થયા પછી મનનો સહયાગ શરૂ થાય છે જે ઇન્દ્રિયના વ્યાપારમાં મનનો વ્યંજનાવગ્રહ સ્વીકારવામાં આવે તો ઇન્દ્રિય-અનિન્દ્રિયની કલ્પના વ્યર્થ પડે અને મતિભેદોની સ્વીકૃત સંખ્યામાં વ્યાઘાત આવે.

(૫) વિદ્યાનંદ કહે છે કે મન અતીતના અને અતિદૂરના અર્થનું ગ્રહણ કરી શકે છે. આમ સમગ્ર રીતે જોતાં મન અપ્રાપ્યકારી છે.

(ખ) ચક્ષુની અપ્રાપ્યકારિતા :

ન્યાય આદિ વૈદિક દર્શનના મત અનુસાર ચક્ષુ પ્રાપ્યકારી છે, કારણ કે (૧) તેને અનુગ્રહ અને ઉપઘાત થાય છે; (૨) તે બાહ્યેન્દ્રિય છે; (૩) તે તેજસ હોવાથી કિરણોવાળું છે. (૪) ચક્ષુમાંથી કિરણો નીકળીને અર્થને પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી તે ગતિવાળું છે; (૫) તે જગતના તમામ અર્થોને તેમજ અતિદૂરના અને વ્યવધાનવાળા અર્થોને જોઈ શકતું નથી; (૬) તે કારક^{૫૨૨} અને (૭) ભૌતિક છે. જૈનાચાર્યોએ આ પૂર્વપક્ષનું ખંડન આગમ અને યુક્તિ દ્વારા કરીને સ્વમતનું સમર્થન કર્યું છે :

(૧) આગમ પ્રમાણ :- ૩૫ અસ્પૃષ્ટ અવસ્થામાં જોવાય છે. પૂન્યપાદ અને અકલકે આગમપ્રમાણ તરીકે ઉદ્ઘૃત કરેલી એ ગાથા આવશ્યક નિયુક્તિગત ગાથા સાથે અર્થતઃ સામ્ય ધરાવે છે. માત્ર કેટલાક શબ્દોના ક્રમમાં ફેર છે. ૫૨૩.

(૨) યુક્તિ :- ચક્ષુ અપ્રાપ્યકારી છે. કારણ કે :-

(ક) અનુગ્રહ-ઉપઘાત :- જલ, અગ્નિ અને શૂળને જોવાથી તેને અનુગ્રહ કે ઉપઘાત થતો નથી (જિનભદ્રા), સૂર્ય અને ચન્દ્રનાં કિરણોથી પ્રાપ્ત થતો અનુભવ સ્પર્શેન્દ્રિય સંબંધી છે. ૫૨૪ (મલયગિરિ).

(ખ) બાહ્યેન્દ્રિયત્વ :- તે બાહ્યેન્દ્રિય નથી, કારણ કે (૧) બાહ્યેન્દ્રિયના સંલપિત પાચ અર્થો ચક્ષુને લાગુ પડતા નથી, જેમકે, (અ) બહારના અર્થગ્રહણનું આલિમુખ્ય; (આ) બહારના પ્રદેશમાં રહેવું; (ઇ) બહારના કારણ-માંથી જન્મવું; (ઉ) ઇન્દ્રિયના સ્વરૂપથી અતીત અને (એ) મનથી અલગ હોવું- (પ્રભાચન્દ્ર. ૫૨૫) (૨) આ બામતમાં ભાવેન્દ્રિયનું મહત્ત્વ છે; દ્રવ્યેન્દ્રિયનું નહિ. ૫૨૬ (૩) જે બહાર દેખાતા ગોલકને ચક્ષુ કહેવામાં આવે તો તેનું

અપ્રાપ્યકારિત્વ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે - (વિદ્યાનંદ, પ્રભાચન્દ્ર. 527) અને જે શક્તિરૂપ અદૃશ્ય ચક્ષુને ચક્ષુ કહેવામાં આવે તો તેનું અપ્રાપ્યકારિત્વ આગમ અને અનુમાન પ્રમાણથી સિદ્ધ છે - (વિદ્યાનંદ. 527) (ક)

(ગ) તૈજસત્ત્વ અને રશ્મિતત્ત્વ :- ચક્ષુ તેજસ નથી, કારણ કે તેનામાં ઉષ્ણત્વ અને ભાસુરત્વ નથી - (અક્લંક). 528 ચન્દ્ર અને ચન્દ્રકાંત-મણિને કિરણો હોવા છતાં, તેઓમાં ઉષ્ણત્વ ન હોવાથી તેઓને તેજસ માન્યા નથી. જે ચક્ષુ તેજસ હોત તો તેને સૂર્યપ્રકાશ આદિ સહકારીની જરૂર ઊભી ન થાત (અક્લંક). 529 જે બિલાડાના નેત્રને રશ્મિવાણું હોવાના કારણે તેજસ માનવામાં આવશે તો ક્ષણત્વયુક્ત ગોનેત્રને અને શુક્રત્ત્વયુક્ત મનુષ્યનેત્રને પાર્થિવ કે જલ્દીય માનવું પડે (પ્રભાચન્દ્ર). 530

ચક્ષુ રશ્મિવાણું નથી, કારણ કે મહાજ્વાલામાં ચક્ષુનું પ્રતિરબ્ધન થતું જોવા મળે છે. (હરિભદ્ર, મલયગિરિ). 531 જે તે રશ્મિવાણું હોય તો તેનાં નાનાં કિરણોથી પર્વતનું જ્ઞાન થઈ શકે નહિ. 532 જે તેના રશ્મિઓમાં કાચને ભેદવાની શક્તિ હોય તો તેઓમાં ૩ આદિ નરમ પદાર્થોને પણ ભેદવાની શક્તિ હોવી જ જોઈએ. વળી, તેઓ કાચને ભેદતા હોય તો કાચ ફૂટવો જોઈએ. (વિદ્યાનંદ 533)

(ઘ) ગતિશીલતા :- ચક્ષુ સ્વવિષયના સ્થળે જતું નથી, કે સ્વવિષય ચક્ષુના સ્થળે આવતો નથી (જિનભદ્રાદિ). 534 તે ડાહી અને ચન્દ્રને યુગપત્ત જોઈ શકતું હોવાથી ગતિશીલ નથી (અક્લંક). 535 જે ડાહી અને ચન્દ્રનું જ્ઞાન ક્રમથી માનવામાં આવે તો એ મતનો સ્વીકાર કરવો પડે, કારણ કે ન્યાયસૂત્રમાં, 536 જ્ઞાનની યુગપત્ત અનુત્પત્તિ એવું મનનું લક્ષણ સ્વીકાયું છે. (વિદ્યાનંદ) 537

(ઙ) નિયતશક્તિત્વ :- અપ્રાપ્યકારી મન પણ જગતના કેટલાક વિષયોને જ ગ્રહણ કરી શકે છે (જિનભદ્ર, 538 મલયગિરિ). મનની જેમ ચક્ષુ પણ નિયત વિષયવાણું છે. લોહચુંમક પણ યોગ્ય દિશામાં રહેલા લોખંડને જ આકર્ષી શકે છે, 539 (મત્ર.) અતિદૂરના કે વ્યવધાનવાળા લોખંડને નહિ (અક્લંક). 540 જ્યાં ચક્ષુનું સામથ્ય હોય ત્યાં જ તે જોઈ શકે છે. તદાવરણ્યનો ક્ષયોપશમ અને ઉપયોગી સામગ્રીની જ્યાં હાજરી હોય ત્યાં તેનું સામથ્ય હોય છે. (જિનભદ્ર 541). તે કાચ, વાદળ અને સ્ફટિકના વ્યવધાનમાં જોઈ શકે છે. (હરિભદ્ર, મલયગિરિ આદિ) 542.

(ચ) કારકત્વ :- મંત્ર અને મન કારક હોવા છતાં અપ્રાપ્યકારી છે. (વિદ્યાનંદ) ૬૪૬.

(છ) મૌતિકત્વ :- લોહચૂંચક પણ ભૌતિક હોવા છતાં અપ્રાપ્યકારી છે. કસ્તૂરી અને પટ અન્નગ હોવા છતાં જેમ તેના ગંધાણુઓની વચ્ચેમાં પ્રાપ્તિ અનુભવાય છે, તેવી અનુભૂતે લોહચૂંચકની વ્યાપ્તમાં થતી નથી. (વિદ્યાનંદ) ૬૪૬. લોહચૂંચકનાં છાયાણુઓ લોખંડ સાથે જોડાય છે અને આકર્ષણ હમેશાં સંસર્ગપૂર્વક હોય છે તેવી લોહચૂંચક પ્રાપ્યકારી છે, એવી શંકરસ્વામીની માન્યતા અયોગ્ય છે. કારણ કે જે છાયાણુઓ લોખંડને આકર્ષી શકતાં હોય તે લાકડાને પણ તેઓ આકર્ષી શકવાં જોઈએ. વળી, મંત્રથી થતા આકર્ષણમાં સંસર્ગનો સર્વથા અભાવ હોય છે. (મલયગિરિ) ૬૪૬.

આમ સમગ્ર રીતે જોતાં ચક્ષુનું અપ્રાપ્યકારિત્વ સિદ્ધ થાય છે. જે તે પ્રાપ્યકારી હોય તે (૧) તે આંજલ્ય અને પાંપણને (પૂજ્યપાદ આદિ) ૬૪૬ તેમજ અંધકારેધેરી રાત્રિમાં દૂર બળતા અગ્નિના અંતરાલમાં રહેલી વસ્તુને પણ જોઈ શકત. (અક્લંક) ૬૪૭ (૨) ન્યૂન અને અધિક આદિ ભેદની પ્રતીતિ થાત. (વિદ્યાનંદ) ૬૪૮ અને (૩) સતત વિશેષની જ ઉપલબ્ધિ થાત, પરિણામે સંશય અને વિષયની શક્યતા ન રહેત. (પ્રભાચન્દ્ર) ૬૪૯.

(ગ) શ્રોત્રની પ્રાપ્યકારિતા :- બૌદ્ધમત અનુસાર શ્રોત્ર અપ્રાપ્યકારી છે, કારણ કે (૧) શબ્દનો શ્રોત્ર સાથે સન્નિકર્ષ થતો નથી. (૨) શબ્દગ્રહણમાં દૂરનિકટની પ્રતીતિ થાય છે; અભિધાતુનું તત્ત્વ તેના અપ્રાપ્યકારિત્વમાં વિશેષ ઉપસ્થિત કરી શકે નહિ, કારણ કે જેમ ચક્ષુને લાસુર રૂપથી, તેમ શ્રોત્રને તીવ્ર શબ્દથી અભિધાત થાય છે. ૬૫૦. (૩) અને બંધ બારણાવાળા મકાનમાંથી શબ્દની અનુભૂતિ થાય છે. ૬૫૧ મામાંસકો પણ શ્રોત્રને અપ્રાપ્યકારી માને છે. ૬૫૨. જૈનાચાર્યોએ ઉક્ત મતનું ખંડન કરીને શ્રોત્રનું પ્રાપ્યકારિત્વ સિદ્ધ કર્યું છે. :

નંદિમાં શ્રોત્રનો વ્યંજનાવગ્રહ સ્વીકાર્યો ૬૫૩ છે. આ નિયુક્તિમાં પૂર્વપક્ષ ઉપસ્થિત કર્યાં સિવાય કહેવામાં આવ્યું છે કે, શબ્દ સ્પૃષ્ટ અવસ્થામાં સંભળાય છે. સમાન શ્રેણિથી આવતો શબ્દ મિશ્ર સંભળાય છે અને વિદ્યેશીથી આવતો શબ્દ ઉત્સૃષ્ટવ્યાભિધાત-વાસિત સંભળાય છે. તમામ વક્તા કાયયોગથી શબ્દનું આદાન કરે છે અને વાગ્યોગથી પ્રદાન કરે છે. ૬૫૪ પછીના કાળના આચાર્યોએ વિવિધ દલીલો દ્વારા શબ્દની પ્રાપ્યકારિતા યુક્તિપુરસ્કર સિદ્ધ કરી છે, જેમકે -

(૧) સન્નિકર્ષ :- શબ્દ અન્ય સ્થળેથી આવીને શ્રોત્રને પ્રાપ્ત કરે^{૫૫૫} છે (જિનભદ્ર). જો શ્રોત્રેન્દ્રિય દૂરના જ શબ્દને સાંભળી શકતી હોય તો શ્રોત્રંગત મચ્છરના શબ્દને સાંભળી શકત નહિ. ^{૫૫૬} (અકલંક).

(૨) દૂરવાનકટત્વ અને અભિઘાત :- દૂરનિકટની પ્રતીતિ શબ્દ-પુહ્ગલોની વેદશક્તિના કારણે થાય છે. ^{૫૫૭} (અકલંક). આવી પ્રતીતિ ગંધની આખતમાં પણ થતી હોવાથી દૂરનિકટત્વ અપ્રાપ્યકારિત્વ સિદ્ધ કરી શકે નહિ. ^{૫૫૮} (વિદ્યાનંદ). વસ્તુતસ્તુ દૂરથી આવેલો શબ્દ ક્ષીણશક્તિવાળો હોવાથી તે ખિન્ન કે અસ્પષ્ટ સંભળાય છે. અલખત રૂપની આખતમાં પણ દૂર-નિકટની પ્રતીતિ થાય છે, પરંતુ ભેદ એ છે કે ચક્ષુને વિષયકૃત અનુગ્રહ-ઉપઘાત થતો નથી, ^{૫૫૯} જે શ્રોત્રને થાય છે. જો શ્રોત્ર અપ્રાપ્યકારી હોય તો અનુકૂલ-પ્રતિકૂલ વાયુ શબ્દના શ્રવણ-અશ્રવણમાં કારણભૂત ન બનત. ^{૫૬૦} (મલયગિરિ) સૂર્યનાં તીવ્ર કિરણો ભાસુર રૂપથી પરાવર્તન પામીને ચક્ષુ સાથે જોડાઈને ચક્ષુને અભિઘાત કરે છે, બ્યારે શબ્દથી કશું પરાવર્તન પામતું નથી. ^{૫૬૧} (પ્રભાચન્દ્ર).

(૩) બંધ મકાનમાંથી અનુભૂત :- બંધ બારણાવાળા મકાનમાંથી ગંધની પણ અનુભૂતિ થતી હોવાથી તે શબ્દની અપ્રાપ્યકારિતા સિદ્ધ કરી શકે નહિ. (રતનપ્રભાચાર્ય^{૫૬૨}).

(૪) ચાંડાલસ્પર્શ દોષ :- શ્રોત્રને પ્રાપ્યકારી માનવાથી ચાંડાલોક્ત શબ્દ શ્રોત્રિયને સ્પર્શ, પરિણામે ચાંડાલસ્પર્શદોષ પ્રાપ્ત થાય, એવી શંકાનું સમાધાન એ છે કે, સ્પર્શસ્પર્શની વ્યવસ્થા કાલ્પનિક છે, પારિમાયિક નહિ. જો ચાંડાલની પાછળ ચાલતા ક્ષોત્રિયને પૃથ્વી, વાયુ અને ગંધને સ્પર્શ થતો હોવા છતાં સ્પર્શદોષ ન ગણવામાં આવતો હોય તો શબ્દની આખતમાં પણ તે ન ગણવો જોઈએ. ^{૫૬૩} (મલયગિરિ).

(૫) શ્રોત્રેન્દ્રિય અને ધ્રાણેન્દ્રિયનું સામ્ય :- શ્રોત્રેન્દ્રિયને લાગુ કરવામાં આવેલાં શંકા સમાધાન ધ્રાણુને પણ લાગુ પડે છે, કારણ કે બન્ને ઇન્દ્રિયોમાં સામ્ય જોવા મળે છે. જેમકે, (૧) બંને ઇન્દ્રિય દૂરના વિષયને ગ્રહણ કરે છે. (૨) ગંધ અને શબ્દ બંને કુટિ આદિ વ્યવધાન ને ભેદવા સમર્થ છે અને વ્યવધાનથી ટકરાઈને તીચે પડતાં નથી. (૩) બંને બાહ્યેન્દ્રિયનો વિષય છે. (૪) બંનેનાં દ્રવ્યો સૂક્ષ્મ હોવાથી ચક્ષુથી દેખાતાં નથી. (૫) જો શબ્દને અભૂત અને સર્વગત માનવામાં આવશે તો ગંધને પણ તેવી માનવી પડશે. (૬) બંને અભાવ પદાર્થની જેમ અસ્વતંત્ર હોવાથી તેઓમાં મુખ્ય

મહત્ત્વ આદિનો અભાવ છે. જે શબ્દને સ્વતંત્ર માનવામાં આવશે તો ગંધને પણ સ્વતંત્ર માનવી પડશે. આમ ઘ્રાણી જેમ શ્રોત્ર પણ પ્રાપ્યકારી છે. ૫૬૪ (વિદ્યાનંદ).

(૬) શબ્દનું પૌદ્ગલિકત્વ :-

ન્યાય-વૈશેષિક મત અનુસાર શબ્દ આકાશનો ગુણ છે, દ્રવ્ય નથી, કારણ કે (૧) તે અક્ષરગુણપૂર્વક અને અચાવત્ દ્રવ્યભાવી છે. જ્યાં સુધી આકાશ છે, ત્યાં સુધી શબ્દ ન હોવાથી તે અચાવત્ દ્રવ્યભાવી છે અને આકાશમાં પૂર્વ શબ્દ ન હોતો પછીના કાળમાં ઉત્પન્ન થયો હોવાથી તે અક્ષરગુણપૂર્વક છે. (૨) તે સ્પર્શવાળો વિશેષગુણ નથી; ૫૬૫ (૩) સંયોગ, વિભાગ અને શબ્દથી થતી તેની ઉત્પત્તિમાં આકાશ સમવાયિકારણ છે; ૫૬૬ (૪) તે અચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ ૫૬૭ છે. (૫) અને તે રૂપની જેમ એકરૂપ હોવાથી દ્રવ્ય નથી. ૫૬૮ ઔદ્ધમત અનુસાર શબ્દ એક દ્રવ્યને આમિત છે, ૫૬૯ કારણ કે સામાન્યવિશેષતાવાળો તે રૂપની જેમ એક જ આહ્યેન્દ્રિયથી પ્રત્યક્ષ છે. જૈનાચાર્યએ ઉક્ત મતનું ખંડન કરીને શબ્દનું પૌદ્ગલિકત્વ સિદ્ધ કર્યું છે :

(૧) અક્ષરગુણપૂર્વકત્વ - અચાવત્ દ્રવ્યભાવિત્વ :- દ્રવ્યાથદેશની દૃષ્ટિએ શબ્દનું અચાવત્ દ્રવ્યભાવિત્વ સિદ્ધ થતું નથી અને પર્યાયાથદેશની દૃષ્ટિએ જેનાં તેનું અક્ષરગુણપૂર્વકત્વ સિદ્ધ થતું નથી, કારણ કે શબ્દપુદ્ગલો અન્ય સદૃશ શબ્દનાં આરંભક છે, પરિણામે વક્તાના સ્થળથી અન્યત્ર શબ્દ સાંભળી શકાય છે. ૫૭૦ (વિદ્યાનંદ).

(૨) સ્પર્શવત્ત્વ :- અક્લંક આદિ કહે છે કે જે શબ્દમાં સ્પર્શનો અભાવ હોય તો તે અમૂર્ત આત્માના સુખ આદિ ગુણની જેમ ઇન્દ્રિયનો વિષય બની શકત નહિ, ૫૭૧ કારણ કે ગુણ અને ગુણી સમાન ધર્મવાળાં હોય છે આથી જે તે અમૂર્ત આકાશનો ગુણ હોય તો તે સ્વયં અમૂર્ત હોત. ૫૭૨ (મલ્લગિરિ). વસ્તુતસ્તુ તે મૂર્ત છે, કારણ કે (૧) તેનું ગ્રહણ અને પ્રેરણા-અવરોધ અનુક્રમે મૂર્તિમાન ઇન્દ્રિય અને વાયુથી થાય છે. (૨) શ્રોત્ર આકાશ-મય નથી, કારણ કે અમૂર્ત આકાશમાં અન્ય કાર્યનો આરંભ કરવાની શક્તિ નથી. (૩) જેમ સૂર્યના પ્રકાશથી તારાઓનો અભિભવ થતો હોવાથી તે મૂર્ત છે, તેમ સિંહગર્જના આદિ મોટા શબ્દથી શિયાળ આદિના શબ્દનો અભિભવ થતો હોવાથી તે મૂર્ત છે; ૫૭૩ (અક્લંક) (૪) તે આહ્યેન્દ્રિયથી પ્રત્યક્ષ છે; ૫૭૪ (વિદ્યાનંદ) (૫) તીવ્ર શબ્દથી અપઘાત થાય છે; ૫૭૫ (મલ્લગિરિ). (૬) જેમ જેનાં, રૂપ, રસ અને ગંધ ઉપલબ્ધ નથી તેવા વાયુના પર્યાયો

પ્રસિદ્ધ છે, તેમ જોવાં, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ ઉપલબ્ધ નથી, તેવા ભાષાવર્ગણા પુદ્ગલનો પર્યાય શબ્દ નિઃસદ્દેહ સિદ્ધ છે, ૫૭૬ (વિદ્યાનંદ).

(૩) સમવાયિકારણુ :- શબ્દનું સમવાયિકારણુ આકાશ નથી, કારણુ કે (૧) નિષ્પ્રદેશ આધાર (આકાશ) નો ગુણ પ્રદેશવૃત્તિવાળો હોઈ શકે નહિ; ૫૭૭ (પ્રભાચન્દ્ર). (૨) જેમ આકાશની હાજરી હોવા છતાં પૃથ્વી દ્રવ્યના અભાવમાં ગંધની ઉત્પત્તિ થતી ન હોવાથી ગંધનું સમવાયિકારણુ પૃથ્વી છે અને આકાશ નિમિત્તકારણુ છે તેમ વાયુ દ્રવ્યના અભાવમાં શબ્દની ઉત્પત્તિ થતી ન હોવાથી વાયુને શબ્દનું સમવાયિકારણુ માનવું પડે, પરંતુ વાયુ દ્રવ્યના અભાવમાં પણ મેરુદડના સંયોગથી શબ્દની ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી વાયુદ્રવ્યને શબ્દનું સમવાયિકારણુ માની શકાય નહિ આથી વાયુ આદિ અનિયતતથા તેનાં સહકારી રૂપ શબ્દપરિણામયોગ્ય પુદ્ગલ દ્રવ્ય જ શબ્દનું ઉપાદાન કારણુ બની શકે. ૫૭૮ (વિદ્યાનંદ). (૩) જે આકાશ એક છે એવું માનવામાં આવે તો તેના ગુણ શબ્દમાં દૂર અને નજીક એવા ભેદો સંભવી શકે નહિ. પરિણામે લાખો યોગ્ય દૂરથી પણ સંભળાવુ જોઈએ; ૫૭૮ (ક) અને જે આકાશ અનેક છે એવું માનવામાં આવે તો વદનાકાશમાં ગુણ શબ્દને શ્રોત્રેન્દ્રિયાકાશ સાથે સંબંધ નથી. જે આકાશમાં ઉપલબ્ધ થવાના કારણે તેને આકાશનો ગુણ માનવામાં આવે તો રૂ આદિ પણ આકાશમાં ઉપલબ્ધ થતાં હોવાથી તેઓને પણ આકાશનો ગુણ માનવાં પડશે. એવો બચાવ કરવામાં આવે કે રૂ આદિનું વાસ્તવિક સ્થાન પૃથ્વી છે, પણ પવનને લીધે તેઓ આકાશમાં ઉપલબ્ધ થાય છે, તો શબ્દનું પણ વાસ્તવિક સ્થાન શ્રોત્ર આદિ છે, પણ વાયુથી સંચારિત થવાના કારણે તે આકાશમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. ૫૭૯ (મલયગિરિ).

(૪) અચ્ચક્ષુષપ્રત્યક્ષત્વ :- જે શબ્દ અચ્ચક્ષુષપ્રત્યક્ષ હોવાથી તે દ્રવ્ય કે ક્રમ નથી એમ કહેવામાં આવે, તો વાયુ પણ અચ્ચક્ષુષપ્રત્યક્ષ હોવાથી તેને પણ તેવો માનવો પડશે. ૫૮૦ (વિદ્યાનંદ).

(૫) દ્રવ્યત્વ - શબ્દનું ગુણત્વ અસિદ્ધ છે, કારણુ કે તે અંગેના સાધક પ્રમાણનો અભાવ છે. ૫૮૧ તે ગુણુ નથી, પણ દ્રવ્ય છે, કારણુ કે તેનામાં ગુણુ અને ક્રિયાનું અસ્તિત્વ છે. ગુણુ અને ક્રિયાવાળા હોવું તે દ્રવ્યનું લક્ષણુ છે ૫૮૨ શબ્દમાં ગુણુ છે, કારણુ કે શબ્દ એ સ્પર્શ, અદ્વત્વ-મદત્તવ પરિમાણુ. સંખ્યા અને સંયોગનો આશ્રય છે. ૫૮૩ તેનામાં ક્રિયાનું અસ્તિત્વ છે ૫૮૪. કારણુ કે તે બાણુની જેમ એક સ્થળનો ત્યાગ કરીને ખીજ સ્થળે પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૮૫ (પ્રભાચન્દ્ર).

(૬) એકદ્રવ્યાશ્રિતત્વ :- ઔદ્ધો શબ્દને એકદ્રવ્યાશ્રિત માને છે. અહીં તેઓને જો એક દ્રવ્યનો અર્થ પુદ્ગલરસ્કંધરૂપ એકદ્રવ્ય અભિપ્રેત હોય તો તેમણે સિદ્ધ થયેલી વિગત જ જણાવી છે. જો તેઓને એકદ્રવ્યનો અર્થ આકાશ અભિપ્રેત હોય તો દૃષ્ટાંત સાધ્યવિક્લ અને અને હેતુ વિરુદ્ધ પડે. આથી તેઓએ એકદ્રવ્યનો અર્થ સ્પર્શવાળું એક દ્રવ્ય એવો કરવો જોઈએ. એ વ્યવસ્થા અનુસાર હેતુ આત્મા કે ઘરની વ્યાપ્તમાં વ્યભિચાર પામતો નથી.^{૫૮૬}(વિદ્યાનંદ).

(૧૦) મર્તજ્ઞાન પ્રક્રિયા :-

જૈન, સાંખ્ય અને ન્યાય દર્શન પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનાં ચાર ચાર સોપાનો સ્વીકારે છે. પરંતુ તે સોપાનનું સ્વરૂપ ભિન્ન છે.

(૧) જૈન અને સાંખ્ય સંમત સોપાનો :- જૈનદર્શન અનુસાર (દર્શન >), (અનુગ્રહ >), (ઈલા), (અવાય) અને ધારણા એવી ચાર કક્ષાઓ છે, જ્યારે સાંખ્ય દર્શન અનુસાર (૧) આલોચન (આલોક્યેન્દ્રિયવૃત્તિ), (૨) સંકલ્પ (મનની વૃત્તિ), (૩) અભિમાન (અહંકારની વૃત્તિ) અને (૪) અગ્યવસાય (બુદ્ધિની વૃત્તિ) એવી ચાર કક્ષાઓ છે, જેમ કે મુસાફર આજા પ્રકાશમાં દૂરથી જુએ છે કે આ 'કાંઈક છે,'^{૫૮૭} (આલોચન). એ પછી ધ્યાનથી જોતાં આ ચોર છે, એવો મન દ્વારા નિર્ણય કરે છે (સંકલ્પ^{૫૮૮}), તે પછી તેને જણાય છે કે, તે પોતાની તરફ આવી રહ્યો છે (અભિમાન વૃત્તિ) અને છેલ્લે તે ત્યાંથી ભાગી જવાનો નિર્ણય કરે છે. (અગ્યવસાયવૃત્તિ).^{૫૮૬} યુક્તિદીપિકાકાર આલોચનનો અર્થ કેવળ ગ્રહણ કરે છે અને તેને જ્ઞાનરૂપ માનતા નથી.

ઉપર્યુક્ત વૃત્તિઓ ક્રમથી કે યુગપત્ પ્રાપ્ત થાય છે, તે અંગે સાંખ્યમાં એ વિચારધારાઓ જોવા મળે છે : વાયસ્પર્ષત^{૫૯૧}, માઠર^{૫૯૨} અને ગૌડપાદ^{૫૯૩} ક્રમ અને યુગપત્ અન્નનો સ્વીકાર કરે છે, જ્યારે ઈશ્વરકૃણ્ણ^{૫૯૪}, યુક્તિદીપિકાકાર,^{૫૯૪} (ક) અને અનિરુદ્ધ^{૫૯૫} માત્ર ક્રમનો સ્વીકાર કરે છે. જૈનદર્શન અવગ્રહાદિની પ્રાપ્તિમાં ક્રમનો જ સ્વીકાર કરે છે યુગપત્, ઉત્ક્રમ કે વ્યક્તિક્રમનો નહિ. ^{૫૯૬} જૈનાચાર્યો અને ક્રમવાદી સાંખ્યાચાર્યો કહે છે કે, ઉક્ત સોપાનો શતપગવ્યતિભેદન્યાયે ક્રમથી જ પસાર થાય છે, પરંતુ શીઘ્રતાના કારણે ક્રમનો ખ્યાલ આવતો નથી. ^{૫૯૭}.

(૨) જૈન અને ન્યાય - વૈશેષિક સંમત સોપાનો :- નૈયાયિકો પ્રત્યક્ષની ઉત્પત્તિમાં ગણ્ય સન્નિકર્ષો માને છે : આત્મમન સન્નિકર્ષ, ઇન્દ્રિય-

મનઃસન્નિક્ષ્પં અને ઈન્દ્રિયવ્યર્થસન્નિક્ષ્પં,⁵⁹⁸ અર્થાત્ અમુક વિષયનું પ્રત્યક્ષ કરવાની ઈચ્છાના કારણે પ્રયત્નશીલ આત્મા મનને યોગ્ય ઈન્દ્રિય સાથે જોડાણ કરવા પ્રેરે છે; તે પછી ઈન્દ્રિયનું વિષય સાથે જોડાણ થાય છે, પરિણામે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે.⁵⁹⁸ (ક) જ્યારે જૈનદર્શન લૌકિકપ્રત્યક્ષ (મનિજ્ઞાન)ની પ્રાપ્તિમાં મનિજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ,⁵⁹⁹ મનની સહાય અને વિષયનું યોગ્ય દેશમાં અવસ્થાન એ ત્રણ તત્ત્વોને આવશ્યક લેખે છે.⁵⁹⁹ (ક)

ન્યાય-વૈશેષિક મત અનુસાર પ્રત્યક્ષની પ્રક્રિયાનાં ચાર સોપાનો છે :

(૧) આલોચન (અવિલકત આલોચન)⁶⁰⁰, (૨) સામાન્યવિશેષજ્ઞાન (સ્વરૂપાલોચન), (૩) સામાન્યવિશેષસાપેક્ષ દ્રવ્ય, ગુણ કે કર્મનું જ્ઞાન અને (૪)દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મસાપેક્ષ દ્રવ્યનું જ્ઞાન.⁶⁰¹

ઉપયુક્ત વૈશેષિક સંમત અવિલકત આલોચનને સાંખ્યસંમત આલોચન સાથે સરખાવી શકાય અને તે બંનેને જૈનસંમત (પૂજ્યપાદ-અકલ્પક આદિ) દર્શન સાથે અને બૌદ્ધ સંમત નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષ સાથે સરખાવી શકાય ન્યાયવૈશેષિક સંમત અતુથ્ સોપાનને સાંખ્યસંમત સંકલ્પવૃત્તિ સાથે સરખાવી શકાય અને તે બંનેને જૈનસંમત અવાય અને બૌદ્ધસંમત સવિકલ્પ પ્રત્યક્ષ સાથે સરખાવી શકાય.

જૈનમત અનુસાર અવગ્રહાદિ ચારેય પ્રમાણ છે, જ્યારે જૈનતાર્કિક પરંપરા અનુસાર દર્શન પ્રમાણ છે.⁶⁰² પ્રશસ્તપાદ અવિલકત આલોચનને પ્રત્યક્ષપ્રમાણ તરીકે સ્વીકારતા નથી,⁶⁰³ જ્યારે વાયસ્પતિ તેને પ્રમાણ માને છે.⁶⁰⁴ બૌદ્ધદર્શન નિર્વિકલ્પને જ પ્રમાણ ગણે છે, સવિકલ્પને નહિ,⁶⁰⁵ કારણુ કે સવિકલ્પમાં વસ્તુ ઉપર નામ, જાતિ આદિનો આરોપ થાય છે, પરિણામે તે વસ્તુને શુદ્ધ સ્વરૂપે નહિ, પરંતુ વિકૃત સ્વરૂપે ગ્રહણ કરે છે, જ્યારે નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષ વસ્તુને શુદ્ધ સ્વરૂપે જાણે છે. સવિકલ્પ પ્રત્યક્ષ વસ્તુને વ્યાવૃત્તિ દ્વારા અંડખંડરૂપે જાણે છે, જ્યારે નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષ વસ્તુને અખંડરૂપે જાણે છે. સવિકલ્પક પ્રત્યક્ષ વસ્તુને નિષેધાત્મક રીતે જાણે છે, જ્યારે નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ વસ્તુને વિધ્યાત્મક રીતે જાણે છે.⁶⁰⁶

જૈનસંમત અવગ્રહાદિને જૈનેતરદર્શન સાથે, પંડિત મુખસાલજી, નીચે પ્રમાણે સરખાવે છે.⁶⁰⁷

	જૈનદર્શન	ન્યાય-વૈશેષિકાદિ અને મહાયાનીય બૌદ્ધ.	પાલી અભિધર્મ.
૧.	વ્યંજનાવગ્રહ.	સન્નિકૃષ્ટમાણુ ઈન્દ્રિય કે વિષયન્દ્રિય સન્નિકષ્પ.	આરંભણુનું ઈન્દ્રિય આપાથ-ગમન-ઈન્દ્રિય આલંબન સંબંધ તથા આવજ્જન.
૨.	અર્થાવગ્રહ.	નિવિંકલ્પક.	ચક્ષુરાદિવિગ્નાન.
૩.	ઈહા.	સંશય તથા સંભાવના	સંપટિચ્છન, સંતીરણુ
૪.	અવાય.	સવિકલ્પક નિણુય.	વોડ્ડકપન.
૫.	ધારણા.	ધારાવાહી જ્ઞાન તથા સંસ્કાર સ્મરણુ.	જવન તથા જવનાનુબંધ તદ્દારમ્ભણુપાક.

પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં પૂર્વે નિવિંકલ્પકને જે જૈનસંમત દર્શન સાથે સરખાવ્યું છે તે પૂજ્યપાદાદિ સંમત વ્યંજનાવગ્રહપૂર્વભાવી દર્શન સમજવાનું છે અને અહીં પરિતલએ નિવિંકલ્પને જે અર્થાવગ્રહની સાથે સરખાવ્યું છે, તે જિનભદ્રાદિ સંમત અર્થાવગ્રહ સમજવાનો છે, કારણ કે તે આચાર્યોએ કરેલા નિરૂપણ અનુસાર વ્યંજનાવગ્રહની પૂર્વે દર્શનને અવકાશ નથી.

પા દ ટી ધ

૧ રાયા હિરણ્યયા મતિરિયમવૃકાય શવસે । ૭-૬૬-૮.

સાયણુ, ત્રિશીથ અને વેલણુકર અહીં સ્તુતિપરક અર્થ આપે છે. આ સિવાય નિમ્ન સ્થળોમાં સ્તુતિ—ઓત્રપરક અર્થ છે : પ્રથમ મંડલ— ૬-૬; ૬૦-૫; ૬૧-૩; ૮૨-૨; ૧૦૫-૧૫; ૧૪૨-૪; ૧૪૩-૧; ૧૬૫-૪; ૧૮૪-૨; ૧ દ્વિતીય મંડલ — ૧૮-૧; ૨૩-૬; ૨૩-૧૦; ૨૪-૧૩ । તૃતીય મંડલ — ૪૧-૫; ૪૩-૨, ૪૩-૩; ૪૬-૪ । ચતુર્થ મંડલ — ૩-૧૬ । પંચમ મંડલ — ૪૪-૬; ૫૦-૧; ૬૭-૫; ૮૦-૧; ૮૭-૧ । ૫૪ મંડલ — ૮-૧; ૨૨-૨; ૬૬-૨ । સપ્તમ મંડલ — ૪-૧; ૧૨-૩; ૨૬-૩; ૩૯-૬; ૬૬-૮; ૬૬-૬; ૭૮-૨; ૮૮-૧; ૧૦૪-૬; ૧ અષ્ટમ મંડલ — ૬-૩૪; ૯-૧૬ । નવમ મંડલ — ૭-૬; ૨૦-૩, ૪૪-૨; ૬૩-૨૧; ૬૪-૧૦; ૬૮-૭; ૭૧-૩; ૭૨-૧, ૭૫-૪; ૭૬-૪; ૮૪-૫; ૮૬-૨૪; ૯૫-૪; ૯૭-૩૭; ૧૦૩-૪; ૧૦૫-૨; ૧૦૬-૧૧; ૧૦૭-૨૪ । દશમ મંડલ — ૪૩-૧; ૪૭-૬; ૬૪-૧૫; ૬૪-૧૬; ૬૧-૧૪; ૧૧૬-૪; ૧૧૯-૫.

૨. પૃથ્ને: પુત્રા ઉપમાસો રમિષ્ઠા: સ્વયા મર્યા મરુત: સંમિમિષ્ઠુ: । ૫-૫૮-૫.

સાયણુ મતિનો અર્થ ભુક્ષિ કરે છે અને ત્રિશીથ પણ intention અર્થ આપે છે. આ સિવાય નિમ્ન સ્થળોમાં પ્રયોજ્યેલા મતિ શબ્દનો અર્થ સાયણુ ભુક્ષિ આપે છે જ્યારે ત્રિશીથ સ્તોત્ર અર્થ આપે છે : પ્રથમ મંડલ : ૩૩-૧૩; ૪૬-૫; ૧૩૬-૧, ૧૮૬-૭ । દશમ મંડલ : ૧૧-૬; ૨૫-૧૦.

૩. અસ્મા ઇતન્મહ્યાઙ્ગૂષમસ્મા હન્દ્રાય સ્તોત્રં મતિભિરવાચ્ચિ । ૬-૩૪-૫

સાયણુ મતિભિ: નો અર્થ સ્તોત્રમિ: કરે છે અને ત્રિશીથ પણ by the poet કરે છે. આમ છતાં અહીં ભુક્ષિભિ: અર્થ કરીએ તો પણ ચાલે. ૬-૧૦-૨; ૬-૬૬-૩; ૬-૮૫-૭; ૬-૮૬-૧૯, ૬-૯૭-૩૪; માં સાયણુ સ્તોતાપરક અર્થ આપે છે, જ્યારે ત્રિશીથ Hymn અર્થ આપે છે. ૩-૫-૩, ૩-૪૬-૪; ૩-૪૯-૩ માં સાયણુ સ્તોતાપરક અર્થ આપે છે, જ્યારે વેલણુકર Hymn અર્થ આપે છે.

૪. અન્તર્મતિદચરતિ । ૩-૫૫-૮૮ માં સાયણુ મતિનો અર્થ અગ્નિ (સર્વે-જ્ઞાયામાન: સૌ ગ્નિ) કરે છે, જ્યારે વેલણુકર અને ત્રિશીથ અતુકમે prayer

અને Hymn અર્થ કરે છે. દેવચન્તો યથા મતિમચ્છા ૧-૬-૬ માં સાયણુ મતિનો અર્થ ધન્દ્ર (મન્તારમિન્દ્રં યથા સ્તુવન્તિ તથેત્યર્થઃ) કરે છે, જ્યારે ત્રિક્ષીય ધ્વિજાપરક (list) અર્થ આપે છે.

5. આપ્રાઃ ક્રતુસ્તમજ્ઞૈરશ્વરે મતીર્વેને ૧-૭૨-૫ માં સાયણુ મતીઃ નો અર્થ અમિમન્યમાનાન્ શત્રૂન્ આપે છે, જ્યારે ત્રિક્ષીય thoughts અર્થ આપે છે.

6. ક્યારેક મતિ શબ્દ સાયણુ અનુસાર વિશેષણુ તરીકે પણ પ્રયોજાયો છે જેમકે અચ્છા ગિરો મતયો... ૭-૧૦-૧, પરંતુ ત્રિક્ષીય અહીં ગિરઃ અને મતયઃ-નો અર્થ અનુક્રમે our songs and holy hymns કરીને તેને નામ તરીકે જ સ્વીકારે છે. વેદણુકર પણ તેને નામ તરીકે લે છે. આ સિવાય ૩-૨૬-૮ માં વેદણુકર અને ૮-૧૮-૭; ૧૦-૮૮-૫ માં ત્રિક્ષીય મતિનો વિશેષણુપરક અર્થ કરતા નથી.

7. ૧-૩૧-૯; ૧૦; ૧-૫૩-૫; ૧૦-૧૦૦-૫ માં પ્રમતિ નો અર્થ સાયણુ ઉચ્છ્રુષ્ટા બુદ્ધિઃ આપે છે, જ્યારે ત્રિક્ષીય providence અર્થ આપે છે. ૧-૩૧-૧૪; ૧-૩૩ ૧; ૧-૬૪-૧; માં સાયણુ ઉપયુક્ત અર્થ આપે છે, જ્યારે ત્રિક્ષીય Care અર્થ આપે છે. ૭-૯૩-૩; ૪ માં સાયણુ અનુગ્રહ-બુદ્ધિપરક અર્થ આપે છે, જ્યારે વેદણુકર અને ત્રિક્ષીય Hymn અર્થ આપે છે. ૧૦-૨૩૭માં સાયણુ ઉપયુક્ત અર્થ આપે છે, જ્યારે ત્રિક્ષીય care અર્થ આપે છે.

8. સાયણુ અનુસાર સુમતિ શબ્દ મોટે ભાગે બુદ્ધિપરક અર્થમાં છે. પરંતુ ક્યાંક (૮-૨૬-૯) તે સ્તુતિ-સ્તોત્રપરક અર્થમાં પણ છે. સાયણુ અનુસાર નિમ્ન સ્થળોમાં તે બુદ્ધિપરક અર્થમાં છે, જ્યારે ત્રિક્ષીય તેના વિવિધ અર્થો આપે છે : જેમકે —

(૧) Favour ૬-૧-૧૦; ૬-૫૧-૧૨; ૭-૨૦-૮; ૭-૫૭-૪; ૭-૬૦-૧૧, ૭-૭૦-૫; ૮-૩૧-૭. (૨) Loving kindness — ૬-૨૯-૧; ૭-૪૧-૪; ૭-૫૭-૫; ૮-૨૬-૯; (૩) Grace ૬-૪૭-૧૩; ૮-૩-૨. (૪) Favoursing love ૬-૫૭-૫. (૫) Benevolence — ૮-૨૨-૪. (૬) Hymn ૮-૪૮-૧૨. વેદણુકર નિમ્ન અર્થ આપે છે : (૧) Favour — ૭-૫૭-૪; ૫, ૭-૬૦-૧૧; ૭-૭૦-૫. (૨) Good grace — ૭-૪૧-૪. આ સિવાય નિમ્ન સ્થળોમાં સુમતિ શબ્દ સાયણુ અનુસાર બુદ્ધિપરક અર્થમાં છે. પ્રથમ મંડલ — ૨૪-૯; ૩૧-૧૮; ૭૩-૬; ૭; ૮૯-૨; ૯૮-૧, ૧૦૭-૧; ૯

૧૧૪-૩, ૪; ૯; ૧૧૭-૨૩; ૧૨૧-૧૫; ૧૭૧-૧. દ્વિતીય મંડલ — ૩૨-૫; તૃતીય મંડલ — ૧-૧૫; ૨૩; ૪-૧; ૩૦-૭; ૫૭-૬; ૫૯-૪. ચતુર્થ મંડલ — ૧-૨; ૪-૬; ૮, ૨૩-૨, ૫૦-૧૧. પંચમ મંડલ — ૪૨-૪; ૬૫-૪; ૭૦-૧. દશમ મંડલ — ૧૧-૭; ૧૪-૬; ૨૦-૧૦; ૨૯-૮; ૪૭-૭; ૮૯-૧૭; ૧૬૦-૫.

9. ૧-૧૨૯-૫ માં સાયણ્ય અતિમત્તિનો અર્થ વિરુદ્ધમંતરક શત્રુ આપે છે. ત્રિશીથ પણ શત્રુપરક અર્થ આપે છે.
10. સાયણ્યે દુર્મતિ શબ્દના નિમ્ન અર્થો આપ્યા છે :
- (૧) દુષ્ટાબુદ્ધિ: ૧-૧૨૯-૬; ૮; ૧-૧૩૧-૭, ૨-૩૩-૧૪.
 (૨) ક્રૂરમતિ: ૭-૫૬-૯. (૩) નિગ્રહબુદ્ધિ: ૭-૧-૨૨. (૪) દુષ્ટાભિસન્ધિ: ૧૦-૧૭૫-૨. (૫) દુર્મનસ્ત્વ ૪-૧૧-૬. (૬) દુર્મનસ્ક ૮-૧૮-૧૦; ૮-૪૬-૧૯; ૯-૭૦-૫; ૧૦-૧૩૪-૫. આ સિવાય નિમ્ન સ્થળોમાં દુર્મતિ: શબ્દનો દુષ્ટ મતિપરક અર્થમાં ઉપયોગ થયો છે. : ૧-૧૨૯-૧૧; ૩-૧૫-૬; ૮-૬૭-૧૫; ૧૦-૪૦-૧૩; ૧૦-૧૮૨-૧.
11. ૩-૫૩-૧૫ માં સાયણ્ય અને વેલણ્યકર અજ્ઞાનપરક અર્થ આપે છે.
12. દશમ મંડલ : ૪૨-૧૦; ૪૩-૩.
13. સાયણ્ય અનુસાર અમતિ ના મુખ્ય ત્રણ અર્થો છે :
- (૧) રૂપ — અમતિરિતિ રૂપનામ । યથા નિર્મલં રૂપં સર્વૈર્દૃશ્યતે । ૧-૬૪-૯; ૧-૭૩-૨; ૫-૬૨-૫; ૭-૩૮-૧. (૨) દીપ્તિ ૩-૩૮-૮; ૭-૪૫-૩. (૩) પ્રમા - ૭-૩૮-૨. મોનિયર વિલિયમ્સ ડિક્ષનરીમાં નિમ્ન અર્થો છે : Form , Shape , Splendour , Lustre . શ્રી બી. આર. શર્મા પણ પ્રથમ પ્રકારના અમતિ શબ્દની જ ચર્યા કરે છે. (વિમર્શ ઈ. સ. ૧૯૭૨. પૃ ૩૮).
13. (ક) મો વિ. માં અ-મતિ અને પ્રસ્તુત અમતિ (મધ્યોદાત્ત)ને નિમ્ન નિમ્ન પતાવ્યાં છે.

વિમર્શ ઈ. સ. ૧૯૭૨, પૃ. ૩૮ તેઓ મત્તિના નિમ્ન અર્થો આપે છે :
 Speech, Utterance, recitation, hymn, learning acquired by repeated study. વિમર્શ. પૃ. ૪૪. મોનિયર વિલિયમ્સ ડિક્ષનરીમાં નિમ્ન અર્થો કરે છે : Thought, Design, intention, resolution, determination, inclination, wish, desire

15. शतपथब्राह्मण्यु : २-६-१-३८; ३-३-२-१२; ४-२-१-१०.
16. तांड्यमहाब्राह्मण्यु : १२-११-६; १५-६-३.
17. ऋष्ययजुर्वेदीय तैत्तरीय ब्राह्मण्युमां आर्द्रा : जनिता मतीनाम् ।
३-७-५-३ मां सायण्यु मतीनाम् ने। अर्थ प्रा (प्र) — ज्ञानम् आपे छे.
आ सिनाय ३-५-२-३ अने ३-७-१०-४ मां पण्यु मति शब्दने उपयोग
थये छे.
18. अयं मनश्चैतस्संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूति :
स्मृति : संकल्प : क्रतुरसु : कामो वश इति । अतरेय आरण्यक : २-६-८.
सायण्यु आ प्रभाषे अर्थधटन करे छे : अयं मनः वृद्धिरूपेण परिणतं सन्
संज्ञानमिरयुच्यते..... मतिः मननं राजकार्याद्यालोचनम्, मेधा ग्रन्थतदर्थ-
धारणा... ।
19. तस. १-१३.
20. विला. २६०, विशेष भाडिती भाटे लुओ आ ल प्रकरण्युमां धारण्यु.
21. तस १-१५, तरा. १-१५-४. विशेष भाडिती भाटे लुओ धारण्यु.
22. यदा वै मनुतेऽथ विज्ञानाति नामश्वा विज्ञानाति मयैव विज्ञानाति
मतिस्त्वेव विज्ञानातिव्येति मतिं भगवे। विज्ञानास इति । छांदोग्य उपनिषद्
७-१८-१... मतिर्मननं तर्को मन्तव्यविषय आदरः । शांकरभाष्य पृ. ७५५.
मनन सम्पाद्यमित्यर्थः । रंगराभानुजलाप्य पृ० ५४६.
23. नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ । उद्योपनिषद्
१-२-६.
24. ऋ० १-१२०-६.
25. ऋ० १-१२२-६; ६-६२-७; ७-६८-२; ८-२६-१७.
26. ऋ० १-१०५-१८; १-१६४-३२. ६४, यजुर्वेद १६-७.
27. ऋ० १-२६-५; ८-६३-५.
28. ऋ० १-१६४-३७; ६-६-२.
29. ऋ० ६-६-३.
30. सुत० ७२०; ७२३; ७२७; ७२८; ८०२; ८१२; ८३६; ८४०; ८८७, ९०१,
१०७८, १०८६, ११२२, उद्घृत अलिं नैनिजम.
31. सुत० ८६७, ९०४, ९११. उद्घृत अलिं नैनिजम.
32. अतिं नैनिजम.

33. આ ૪-૧-૮ (૨૨૯).
34. અર્થ જૈનિકમ.
35. દશવૈં ૫-૧-૭૬.
36. લક્ષ્મણ આદિ ચાર શબ્દોની વિચારણા અશ્રુતનિશ્ચિત મતિવિભાગમાં કરી છે.
37. મહ આદિ શબ્દોનાં સ્થળો તે તે શબ્દોની વિચારણા વખતે આપવામાં આવ્યાં છે.
38. આનિં ૧૨=વિભાં ૩૬૪=નંં ૬૦. ગાં ૭૭.
39. નંં ૬૦ ગાં ૭૭.
40. ષટ્પં ૫-૫-૪૧, તં ૧-૧૩ ષટ્પંડાગમમાં સળ્ળા, સદી, મદી અને ચિંતા એવો ક્રમ છે પછીના કાળમાં અકલંક આદિ આચાર્યોએ જે નવું અર્થઘટન કર્યું, તેમાં તેઓએ તત્વાર્થનો જ શબ્દક્રમ સ્વીકાર્યો છે.
41. નંં ૫૧, ષટ્પંં ૫-૫-૩૭; તલાં ૧-૧૫.
42. નંં ૫૨, ષટ્પંં ૫-૫-૩૮; તલાં ૧-૧૫.
43. નંં ૫૩, ષટ્પંં ૫-૫-૩૯; તલાં ૧-૧૫.
44. નંં ૫૪; ષટ્પંં ૫-૫-૪૦; તલાં ૧-૧૫.
45. જુઓ પાટ્ટીપ ૩૮.
46. લઘીય કાં ૩-૧૦-૧૧, સ્વોપસવૃત્તિ, ન્યાકું ૫૦ ૪૦૪, પ્રમીં ૧-૧-૩૯, ૧-૨-૨.
47. મહમં, સૂં ૧-૯-૧ (૪૩૭), ૧-૧૧-૧ (૪૯૭).
48. મહમં, આં ૧-૮-૨-૬ (૪૧૧); ૧-૯-૧-૨૨ (૪૮૩). ૧-૯-૨-૧૪ (૪૯૭); ૧-૯-૩-૧૧ (૫૦૮); ૧-૯-૪-૧૪ (૫૨૨). અહીં તે શબ્દ શ્રી મહાવીરના વિશેષણ તરીકે પ્રયોજાયો છે.
49. મહમંં આં ૧-૨-૫-૧૫. (૧૩૬); સૂં ૧-૧૦-૨૧ (૪૯૩).
50. સર્પહિં સર્પહિં મહદંસળેહિં નિજ્જૂહંતિ । ભં ૧૫-૧ (૫૩૮).
51. સૂં ૧-૮-૧૪ (૪૨૪).
52. સૂં ૧-૧-૨-૨૧ (૪૮); ૧-૧૧-૨૬ (૫૨૫).

53. सू० १-३-४-१६ (२४०).
54. ल. ८-२-६ (३१६), उ २८-४; स्था० ५-३-१२ (५४१); सम० ५७; आनि० १, २, १२=विला० ७६, १७७, ३६४.
55. पद्यों ५-५-२१; २२; ३५; ३६; ४२.
56. नं० ४३; ४४; ४६; ५६; ५६; ६०.
57. नं० ४५; ४८.
58. त० १-६; २०; २७; ३२.
59. विला० ८५; ८८; ९४; ९६ वगैरे. नं० ४३; ५६; ५७; ५८. नं० ८; ६०; नं० ५० ६६—५० १५; ५० ६६; ५० १२; २४; ५० ७० ५० १; ५० ७१. ५० २; नैत० ५० २; ३, श्लो० ५० ६; ८; ९; १६. तस्य अने तश्लो० १-६; २०; २६; ३१.
60. लघीय० ३-१०; ११; उद्धृत न्याय० ५० ४०४.
61. महपुंवरणं बुद्धिचिन्ताणं... .. ल० ११-११-५. (४२७);..... सच्छन्दबुद्धिमतिवियत्पियं...न० ७२.
62. नं० ५३; पद्यों ५-५-३६.
63. विला० ३६६; मतिप्रशामिनिबोधबुद्धिलक्षणाश्चरवारः शब्दाः आभिनिबोध-ज्ञानस्य ज्ञानपञ्चकाद्यभेदलक्षणस्य वचनपर्यायाः द्रष्टवाः इत्यर्थाः, संगूर्णस्यापि तस्यामीभिः प्रतिपाद्यमानत्वात् । विहेम० ३६८.
64. लुथो पादटीप नं० ६१.
65. ...स बुद्धिः भवग्रहमात्रम्, उत्तरत्र ईहादिविकल्पा सर्वे मती । नं० ७०, तत्रावग्रहे हेतु बुद्धिः, अवायधारणे मतिः । नं० ७२, नं० ५० १६४, ५० १४.
66. नं० ५३, नं० ५० १७६, ५० १६.
67. भोवि० उिक्षनरी.
68. मेहापी० आ० १-१-२-७ (१७), उ० ७-३०.
69. नं० ५१, पद्यों ५-५-३७.
70. धव भा० १३, ५० २४२, नं० ५०; नं० ५१; नैम० ५० १७५,

भ० १८.

71. अमरशेष १-५-२.

71. (६) आप्टे०

71. (म) न०यू०५०; न६० ५१; धव ला० १३ पृ० २४२

72. सच्चे सरा णियट्टंति, तक्का ज्जथ ण विज्जइ,
मई तथ्य ण गाहिता । आ० १-५-६-१८-(३३०),
एवं तक्काइ साहेन्ता (सू० १-१-२-२२(४८), १-१३-२० (५७६).

73. सू० २-४-४ (७०८); ल० १-३-१० (३६).

74. न्या० १-१-४०.

75. रामायण २-२५-१२; न्या० १-१-४०; विहिंसा वितक्क.
मज्झिम० सन्वासव सू० २-६, आ० १-५-६-१८ (३३०) उद्घृत प्रभी०
टि० पृ० ७६.

76.ऊहस्तर्कः । न्या० १-१-४०; धव० ला० १३, पृ० २४२;
सू० पू-पू-३८; ऊहात् तर्कात् ऊक्तलक्षणात्...प्रभी० रवोपज्ञवृत्तिः १-२-११

77. ल० १६-६-१ (५७६).

78. उ० १५-८; २६-४८, ३२-३.

79. लघीय० ३-१०, ११ स्वविवृति, उद्घृत न्यायु० पृ० ४०४.

80. न० ५२; पट्टा० ५-५-३८, तला० १-१५,

80. (६) तरा० १-१३-१२; तश्लो० १-१३-२.

81. लघीय ३-१०; ११. स्वविवृति, उद्घृत न्यायु० पृ० ४०४;
न्यायु० पृ० ४१८.

82. श्रुतज्ञानमूलोहादेवच श्रुतत्वं, मतिज्ञानमूलोहादेः मतिज्ञानत्ववदेवाम्युपेयम् ।
जा० पृ० ८.

83. योला० २-१८;... अथ०गतविशेषवितर्करूपोहनां...योगसूत्रवृत्ति २-१८.

84. शाहसां० पृ० १३५-३६.

85. न्या० १-१-४०; न्याय वृ० १-१-४०; हेतु णि० टि० लिपित पृ० २५,
उद्घृत प्रभी० टि० पृ० ७७.

86. उद्घृत न्यायु०, पृ० ४२०.
87. प्रभी० टि० पृ० ७७.
88. तश्लो० १-१३-८४; न्यायु० पृ० ४२२-२६.
89. एयमेगे वियक्काहिं नो अन्नं पञ्जुवासिया ।
अप्यणो य वियक्काहिं अयञ्जू हि दुम्मइ ।
सू० १-१-२-२१; (४८) अही वितर्क शब्द विरुद्ध अनुमान, विरुद्ध
दृष्टीय एवा अथानो वायक ज्ञाय्य छे.
90. इच्चेव मे होइ मह वियक्को । सू० २-६-१६ (७६२)
91. तस० ६-४३.
91. (क) जुओ पादटीप नं० ६०.
92. त० ६-४५; विशेषेण तर्कणमूहनं वितर्कः श्रुतज्ञानमित्यर्थः । तस० ६-४३.
92. (क) जुओ पादटीप न० ८३.
63. अलिध० व्या० २-३३; उद्घृत न्यायु० पृ० ३६५; योला० १-१७.
93. (क) यो० २-३३; ३४. अलिध. व्या०-अभिधर्मकोशस्य नालंदारव्या
व्याख्या ।
94. गवेसगा, सू० १-३-४-१४ (२३८); गवेसणा० उ० २४-११.
95. ल० ११-११-६ (४३१); ११-६-२ (४१७); ६-३१-२ (३६५).
जुओ पादटीप नं० १७४.
96. ल० १५-६ (५४६).
97. आनि० १२=विला० ३६४.
98. नं० ५२, पद० ५-५-३८.
99. नं० ५१; नं० ५२, नं० ५० पृ० १७६, पं० ४ थीं ६.
100. अवगृहीताथविशेषो मृग्यते अन्विष्यते अनया इति मार्गणा ।
गवेष्यते अनया इति गवेषणा । धव०ला० १३, पृ० २४२, सू० ५-५-३८.
101. आ० १-८-१-४ (३६७); सू० १-६-२५ (३७६); उ० ४-६.
102. सू० १-६-६; १५; १८ (३५७; ३६६; ३६६)
103. उ० ८-२०.
104. उ० ३-१८.

105. ल० ८-८-५ (३४२); उ० २-०; सल० ७३, त० ६-१३
106. आ० १-२-५-२ (१२३)
107. सू० १-१३-१५ (५७१).
108. सू० १-१३-१३ (५६८).
109. सू० १-२-२-६ (११६).
110. सू० १-४-१-२० (२६६).
111. सू० १-६-३३ (४६८).
112. सू० १-११-१३ (५०६).
113. सू० १-१३-१४ (५७०).
113. (क) उ० २-३२; २३-३४; २३-३६
114. विभंग उ२२, उद्घृत न्यतिलक पृ० ३०२-३.
115. आनि० १२=विला० उ६४=नं० ६० गा० ७७.
116. विला० उ६५; न६० ६०; विहेम० उ६६; नम० पृ० १८७, पं० ३.
117. औत्पत्तिकी, वैयथिकी.....चेति चतुर्विधा प्रज्ञा ।
धव० ला०, ६, पृ० ८२, सू० ४-१-१८.
118. विशुद्धिभाग, परि० १४, पृ० ५७.
119. विला० उ६६; नं०यू० ७; विहेम० उ६८; नम० पृ० ६५, पं० ६.
120. सू० २-२-१५ (६६५).
121. यो० १-४८; ४६.
122. विभंग उ२४, न्यतिलक पृ० ३०२; अकाला० ६-५, पृ० ३३४;
विशुद्धिभाग परि० १४, ला० २ पृ० ५७.
123. शाहन्था० पृ० २२८.
124. यो० १-२०; योला० १-२०; शाहसां० पृ० ३०६; ११.
125. विशुद्धिभाग, प्रस्तावना, पृ० २१.
126. णुओ पाद्रीप नं० १०१ थिं १०५.
127. सू० २-४-४ (७०६); ल० १-३-१० (३६); २०-१-१ (६६१).
128. द्विटी दंसण णाणा सन्न सरीरा य जोग उवओगे ।
दव्वपपसा पज्जब अद्धा किं पुज्जि लोयंते । । ल० १-६-४ (५३).

129. अकोला० २-२४.
130. आ० १-१-१-२ (२).
131. सू० २-१-११ (६४६); २-५-१२ थी २८ (७२२-३८).
132. ल० ७-८-४ (२६५); प्रज्ञापना ८मुं प६.
133. अकोला० १-२१; १४.
134. सू० २-४-४ ७०६; ल० ६-३-५ (२३६).
135. अकोला० २-४१; ४२.
136. आनि० १२=विला० ३६४=नं० ६० गा० ७७.
137. नं० ६०; षट्पं० ५-५-४१; त० १-१३.
138. तस० १-१३; विला० ३६५; नं० ६०; तश० १-१३-१२;
तश्लो० १-१३-२; नं० म० पृ० १८७, पं० २.
139. नं० ६७ थी ७०.
140. विला० ५१५, नं० यू० ६८.
141. नम० पृ० १८६-६१.
142. विला० ३६५ (ईहा); प०५ (भनोपिज्ञान).
143. संज्ञिनः समनस्काः । त० २-२५.
144. नं० ६०; नम० पृ० १८७, पं० २.
145. त० २-२५; तस० २-२४; तश० २-२४-१ थी ५; धव० ला० १३,
पृ० २४४, सू० ५-५-४१; तश्लो० २-२४-२ (ग) अत पृ० ७.
146. तश० १-१३-१२; लघीय ३-१०; ११ उद्घृत न्याकु० पृ० ४०४; ४११
117. प्रभी० शि० पृ० ७५; तश्लो० १-१३-३७ थी ८३; न्याकु० पृ० ४११-१८.
148. अको० १-१८.
149. जुओ० ज्ञान-दशान-भित्थज्ञान प्रकरण्णमां ज्ञान-विज्ञान.
150. नं० ५३; विण्णाणी, षट्पं० ५-५-३६.
151. उद्घृत न्याकु० पृ० ३६१.
152. नं० यू० ५२,.....अवधारितार्थविषयमेव तीव्रतरधारणाकरणमित्यर्थः ।
नं० ५३;.....अवधारितार्थविषय एव तीव्रतरधारणाहेतुर्बोधविशेषः ।
नं० म० पृ० १७६ पं० १६.

153. ध्व० ला० १३, पृ० २४३, सू० ५-५-३६.
154. ला० १-२६२, उद्घृत व्यतिलक पृ० ४३५, पेशे ७४७.
155. विशुद्धिभाग परि० १४ ला० २, पृ० ५५-५६.
155. (क) जुओ पादटीप १३६ थी ३८.
156. नं० ५२;
157. नं० पृ० १७६, पं० ७.
158. सू० १-१-२-१७ (४४).
158. (क) साहित्यदर्पण ६-६६.
159. आनि० १२=विला० ३६४.
160. नं० ५२; विला० ३६५.
161. नं० ५१; नं० ५२; नं० पृ० १७. पं० ८ जुओ पादटीप १७०.
162. विमर्शः संशयः । न्या० १-१-२३; न्याला० १-१-२३,
उद्घृत शाङ्ख्या० पृ० ५८०-८३.
163. तश० १-१५-१२; ध्व० ला० १३, पृ० २१७, सू० ५-५-२३.
164. विला० १८१-८३; नं० ५६; नं० पृ० १८२, पं० २.
165. नं० ५१; पदूषं ५-५-३७; तला० १-१५.
166. नं० ५०; नं० ५१; नं० पृ० १७४-७५.
167. ध्व० ला० १३, पृ० २४२; सू० ५-५-३७.
168. नं० ५२; पदूषं ५-५-३८; तला० १-१५.
169. नं० ५१; नं० ५२; नं० पृ० १७६; पं० ३ थी ८ वीमंसा भाटे
जुओ पादटीप नं० १६१; १७०.
170. तत् ऊर्ध्वं सद्भूतार्थविशेषाभिमुखमेव व्यतिरेकधर्मपरित्यागतोऽन्वयधर्मा-
ध्यासेनालोनचमिति गर्भः, तद्भावे गवेषणता । ... क्षयोपशम-
विशेषादेवोर्ध्वं स्पष्टतरावबोधतः सद्भूतार्थविशेषाभिमुखमेव व्यतिरेक-
धर्मपरित्यागतोऽन्वयधर्मालोचनं विमर्शः । नं० ५२, नं० पृ० १७६,
पं० ७, तमेवस्थं णिच्चाणिच्वाद्दृहिं द्ध्वभावेहिं विमरिसतो वीमंसा
मण्णति । नं० ५१, ... नित्यानित्यादिद्रव्यभावालोचनमित्यन्ये । नं० ५२

171. धव० ला० १३, पृ० २४२ सू० ५-५-३८.
172. प्रथी० टि० पृ० ७६; विशेषभां जुओ तक्क, वितक्क, ऊहा, चिंता.
173. जुओ पादटीप नं० ७६.
174. ईहापोहमगगवेसणं करेमाणस्स ल० ११-११-६ (४३१);
जुओ पादटीप ६५.
175. आनि० १२=विला० ३६४.
176. आनि० २१=विला० ५५८=नं० १२० गा० ८५.
177. विला० ३६५; ५६०; नं० १२०; नं० २५०, ५० ८.
178. तत्तसंपणिकी पृ० ३१८-१६, उद्घृत न्यादु० पृ० ५५६-५७.
179. नं० ५३; पट्टां ५-५३६; तला० १-१५.
180. नं० ५२; नं० ५३; नं० ५० १७६, ५० १३.
180. (६) जुओ पादटीप १५२.
181. धव० ला० १३, पृ० २४३, सू० ५-५-३८.
182. नं० ५४; पट्टां ५-५-४०.
183. नं० ५३; नं० ५४; नं० ५० १७७, ५० १.
184. नं० ५४ टि० पृ० १४५.
185. धव० ला० १३, पृ० २४३, सू० ५-५-४०.
186. तला० १-१५.
187. ल० ११-११-५ (४२७).
188. ल० ११-११-६ (४३१).
189. ल० ६-३१-२ (३६५); ११-६-२ (४१७).
190. ल० ८-२-३ (३१७); १२-५-२ (४४६); १७-२-३ (५६५).
(स्था० ४-४-३२ (४६४); सम० ६१).
191. आनि० २=विला० १७७=नं० ६० गा० ७२.
192. जुओ पादटीप नं० १७६.
192. (६) जुओ पादटीप नं० ३८२-८३.

193. લાં ૧૨-૫-૨ (૪૪૯) ૧૭-૨-૩ (૫૬૫), સ્થાં ૪-૪-૩૨ (૪૬૪).
194. લાં ૧૨-૫-૨ (૪૪૯).
195. લાં ૧૭-૨-૩ (૫૬૫).
196. સ્થાં ૪-૪-૩૨ (૪૬૪).
197. આનિં ૬૬૫-થી ૬૬૮ અને ૭૦=વિલાં ૩૫૮૫; ૩૫૯૮; ૩૬૦૫; ૧૧; ૧૮.
197. (ક) વિલાં ૩૫૯૪.
198. જુઓ પાઠટીપ નં ૧૯૭; નં ૪૭.
199. સ્થાં ૨-૧-૨૪ (૧૦૩).
200. નં ૪૬; ૪૭.
201. સાં પ્રસ્તાવના પૃ ૨૪.
202. નં ૪૬ થી ૫૬.
203. વિલાં ૨૯૯-૩૦૧; નંચૂ ૪૫-૫૪; નંહં ૪૬-૫૬; નંમં પૃ ૧૪૪-૭૭; સાં પૃ ૬; ૭.
204. પદ્મખં ૫-૫-૨૨ થી ૩૫; તં તરાં તશ્લોં ૧-૧૫ થી ૧૯.
205. ધવં લાં ૯, પૃ ૮૨, સું ૪-૧-૧૮.
206. વિલાં ૩૦૦-૩૦૫.
207. વિલાં ૩૦૫; નં ૪૭, ૪૮ થી ૫૮.
208. તં ૧૪.
209. નં ૪૮ થી ૫૬; પદ્મખં ૫-૫-૨૨ થી ૩૫; તં ૧-૧૫ થી ૧૯.
210. ન્યાં ૧-૧-૧૨; મં ૧-૫૩; ૨૫૯; ૩-૨૧૬; ૩-; ૨૮૧; ન્યામિં ૧-૭ થી ૯.
211. ન્યાં ૩-૧-૫૫ થી ૬૫.
212. શાહ-યાં પૃ ૪૫૪-૫૫.
213. ન્યામિં ૧-૯.
214. શાહ-યાં પૃ ૪૫૫; સિદ્ધાંત મુક્તાં ૫૭, ઉદ્ધૃત શાહ-યાં પૃ ૪૯૨.
215. સાં પ્રં લાં ૨-૨૭; ઉદ્ધૃત શાહસાં પૃ ૧૫૯.

216. अमी० १-१-२०.
217. त०; तला० १-१६.
218. पदपं० ५-५-३५.
218. (क) तला० १-१६.
219. खुओ त० १-१६ नी संपादककृत पादटीप अने तरा० १-१६-१०.
220. विला० ३०६; तह० पृ० ६८; नम० पृ० १८३; पं० ८; जैत० पृ ६.
221. तरा० १-१६-१०; धव० ला० १३, पृ० २३४-४१. सू० ५-५-३४; ३५;
प्रस्थ चद्रमूलम गेसु पार्कखरोसु बत्तीसआभिणिनोहियणाणवियप्या.....लवमंति ।
धव० ला० १३, पृ० २३४, सू० ५-५-३४ लधीयस्त्रय १-६; ७ उद्घृत
न्याकु० पृ० १७३.
222. नं० ४६थीप६.
223. विला० १६७-६८; ३०४; नंयू० ४५; नं६ ४६, नं६ १४४, पं०-७;
जा० पृ० ६;-७.
224. विला० १६८; नं६ ४७ गा० ६३; विहेम० १६६; नं६ पृ० १५६
पं० २१.
225. नं० ४७.
226. विला० ३०२; ३.
227. आनि० ६६६ थी ७२=विला० ३५६८; उ६०५; ११; १६; १८; २३; २४.
228. नं० विला० ३५६६ थी उ६२५.
229. नं० ४७, गा० ७१=विला० उ६२५.
230. नं० ४७ गा० ६०; ६१.
231. नं६ ७० पृ० १४५, पं ४, नं६टि० पृ० १३३.
232. नं० ४७, गा० ६०=विला० उ६०२; नं० ४७, गा० ६१=विला० उ६०१.
233. नं६ ७० पृ० १४५-४६.
234. नं६ ७० पृ० १४६ पं० १६ थी.

235. नं० ४७ गा० ५८, ६१; ६०; ६२; ६४; ६५; ७१=विला० ३५६६; ३६०१; २; ३; ८; ९; २५.
236. पगडीए सुदणाणावरणाए वोरियंतरायाए ।
 उकूकस्सकूखउवसमे उव्वज्जइ पणसमणद्धी ॥
 पणसमणद्धिजुदो चोद्यसपुव्वीसु विसयसुहुमत्तं ।
 सव्वं हि सुदं जाणदि अकअज्झअणो वि गियमेणं ॥
 भासंति तस्स बुद्धी पणसमणद्धि सा च चउभेदा ।
 अउपत्तिअ-परिणामय-वइणइकी कम्मजा गेया ॥
 ति० ५० ४, १०१७-१६; उइधृत धव० सा०८, ५०८२, नी पाइतीप.
237. आनि० ६६६=विला०३५६८=नं० ४७, गा० ५६.
238. अथवा आवेदितमीषत् परिज्ञात् किञ्चिदुदघट्टितम्...विला० २वोपस ३५६६.
239. विला० ३५६७; नं० ४७; नं० ५० १४४, ५० १३.
240. धव० सा० ६, ५० ८२, सू० ४-१-१८.
241. विला ३६०३.
242. नं० ६८० पृ६ १३२-१४३; नं० ५० १४५ ६७.
243. नं० ५० १४७. पं० ५.
244. आनि० ६६७=विला० ३६०५=नं० ४७, गा० ६३.
245. विला० ३६०६-७; नं० ४७ गा० ६३; धव० सा० ६, ५० ८२ सू० ४-१-१८; नं० ५० १५६; पं० १६.
246. विला० ३६०४ धव० सा० ६, ५० ८२; नं० ५० १४४, पं० १७.
247. नं० ५० १६१, पं० १३; १८.
248. आनि० ६६८=विला० ३६११=नं० ४७, गा० ६६.
249. विला० ३६१२; १४; नं० ४७, गा० ६६; नं० ५० १६४, पं० ११.
250. धव० सा० ६, ५० ८२, सू० ४-१-१८.
250. (६) विला० ३६१०, नं० ५० १४४, पं० १८.
251. नं० ५० १६५, पं० ८.

252 आनि० ६७०=विला० ३६१८=नं० ४७, गा० ६८.

253. विला० ३६१७; नं० पृ० १४४, पं० १६.

254. लधीय० ३-१०; ११; उद्धृत न्याकु० पृ० ४०३-४, प्रभी० १-२-२.

255. प्रभी० १-२-७; २०; २-१-१०.

256. न्यायि० ३-२१; न्या० १-१-३२;

त्रिरूपो हेतुरुक्तः । ताक्ता चर्चग्रन्थीतिरिति न पृथग् दृष्टान्तो नाम साधनस्यैवः कश्चित् । तेन नास्य लक्षणं पृथगुच्यते गताथस्वात् ।

258 न्या० १-१-३२.

259. विला० ३६१६-२०.

260. नं० ४७, गा० ६८; नं० पृ० १६५, पं० १७

261. नं० पृ० १६७, नं० ६.

262. धव० ला० ६, पृ० ८२-८३, सू० ४-१८.

262. (क) शुभो पादटीप नं० १८७-८१.

263. सू० २-२-१५ (६६५); सभ० ६४.

264. आनि० पृ०=विला० ३३४=नं० ६०, गा० ७५=तरा० १-१६-३;

265. आनि० ३=विला० १७८=नं० ६० गा० ७३.

266. विला. ३३७, तत्र स्पृष्टमिति पूर्ववदेव, बद्धं तु गाढतरमाश्लिष्टमात्मप्रदेशैस्तो-
यवदारमीकृतमित्यर्थः । विलेभ० ३३६

266. (क) शुभो पादटीप २६४.

267. नं० ५०, प१, प२, प३, प४, प५, प६, २८; त० ६-१७ थी १६.

268. तस० १-१६; विला० २०३, नं० ५०; तरा० १-१६-१;

धव० ला० १३, पृ० २२५, सू० पू-पू-२६; तश्लो० १-१६-१; २, नं०
पृ० १६६, पं० २४, जेत० पृ. ३.

269. शुभो भोवि० अण् अने व्यण्.

270. ध्वन्यालोकलोचन पृ० ६७, का० १-४; पृ० १८६ का० १-१३.

271. नं० ५६; नं० ५८; नं० पृ० १८०, पं० ४.

272. त० १-१८, व्यंजनमव्यक्तं शब्दादिजातं... तस० १-१८; तरा०
१-१८-०; तश्लो० १-१८-२.

273. विला० १६३.
274. नं० ४६; ५६; नं० ४६; ५८; नं० ५० १६८, ५० २१; १८०
५०४, जैत० ५० ३.
275. नं० ६२-६५.
276. जुओ पा६टीप नं० २६८.
277. विला० १६३, नं० ४६; नं० ५०, नं० ५० १६६, ५० २४;
जैत० ५० ३.
278. तस० १-१८; तरा० १-१८-०; तश्लो० १-१८-२.
279. अवग्रहस्थानाकारोपयोगान्तर्भावात् ... विला० २६१;
अर्थावग्रहेऽव्यक्तशब्दश्रवणस्यैव सूत्रे निर्देशात्, अव्यक्तस्य च सामान्यरूपत्वाद्
अनाकारोपयोगरूपस्य चास्य तन्मात्रविषयत्वात् । जैत० ५० ४
- 280 विला० २७२-७८; जैत० ५० ४, ५.
- 280 (क) तस्मादर्थावग्रह एव सामान्यार्थग्राहकः, न पुनरेतस्मादपरमालोचनाज्ञानम् ।
विहेम २७७ अर्थानां रूपादीनां प्रथमं दर्शनान्तरमेवावग्रहणमवग्रहं ब्रूवत इति
संबंधः । नं० ६० गा० ७३; विहेम० १७६
- 280 (ख) विषयविषयिसन्निपाते सति दर्शनं भवति तदनन्तरमर्थस्य ग्रहणमवग्रहः ।
तस० १-१५.
281. तस० १-१५; तरा० १-१५-१; धव० ला० १३, ५० २१६, सू०
५-५-२३; तश्लो० १-१५-११ थी १३; प्रमी० १-१-२६.
281. (क) त० १-१६; तस० १-१६; तरा० १-१६-१, धव० ला० १३,
५० २२५, सू० ५-५-२६; तश्लो० १-१६-२.
282. जुओ पा६टीप नं० २८१.
282. (क) जुओ पा६टीप नं० २८१.
- 283 तस० १-१८; १६.
- 284 सुविणो मे दिट्ठो त्ति सुविणदिट्ठं अव्वत्तं सुमरइ । तच्च प्रतिबोधप्रथमसमये
सुविणमिति संमरतो अस्थावग्गहो, तस्य प्रथमावस्थार्या व्यञ्जनावग्रहः, परतो
ईहाहि । सेसं पूर्ववत् । जग्गतो अण्णियग्गवावारे वि मणसा जुज्जते वञ्जणालग्गहो,
उवयोगस्स असंखेज्जसमयत्तणयो, उवयोगद्वाए य प्रतिसमयमणोदव्वग्गहणतो,
मणोदव्वणं च वञ्जणववदेसतो समए य असंखेज्जतिमे मनसो नियमार्थग्रहणं
भवेत् । तस्य च प्रथमसमयाथ प्रतिबोधकालेऽर्थावग्रहः, तस्य पूर्वमसंख्येयसमयेषु
व्यञ्जनावग्रहः । नं० ५६, ५० ४१, ५० २७थी.

285. विला० २३६-३६; अन्ये तु मनसोऽव्यर्थवग्रहात् पूर्वं व्यञ्जनावग्रहं मनोद्रव्यव्यञ्जनग्रहणलक्षणं व्याचक्षते तत् पुनर्युक्तम्, अनर्थत्वात्, व्यञ्जनावग्रहस्य श्रोत्रादिभेदेन चतुर्विधत्वात् । नं० ५८, पृ० ५५, पं० १२थी।
 उपरांत जुओ जैत० पृ० ३, पं० ३०थी
286. धव० ला० १३, पृ० २१६, सू० ५-५-२३; पृ० २२०, सू० ५-५-२४.
287. आनि० ४=विला० ३३१=नं० ६०, गा० ७४, अने सूत्र ५५.
288. विला० ३३२; नं० ६०, गा० ७४; नं० पृ० १६६, पं० ४, जैत० पृ० ४, पं० १२.
288. (क) नं० ४८, ५५, ५७, ५८, ६०.
289. आनि० ६=विला० ३४६=धव० ला० १३, पृ० २२४, सू० ५-५-२६.
290. विला० १६४-६८.
291. विला० १६६-२०१; नं० १६६, पं० ४.
292. जैत० पृ. ३, पं० ६.
293. तस० १-१७, नं० ४६; ६० गा० ७३; तरा० १-१७-१.
294. नं० पृ० १६८, पं० १६.
295. जुओ पादटीप २६३; उपरांत, तशयो० १-१७-२; प्रभी १-१-२६.
296. विला० १७६; नं० ६०, गा० ७३; धव० ला० १३, पृ० २१६, सू० ५-५-२३; विहेम० १७६.
297. आनि० ३=विला० १७८=नं० ६०, गा० ७३.
298. तस० १-१७; विला० १७६, नं० पृ० ५०, नं० ६०, गा० ७३, नं० पृ० १८५, पं० ७.
299. त० १-१७.
300. अप्राप्तार्थग्रहणमर्थवग्रहः । ...मनश्चक्षुर्म्या व्यतिरिक्तेष्विन्द्रियेष्वप्राप्तार्थग्रहणं नोपलभ्यते इति चेत् न, धवस्य अप्राप्त-निधिग्राहिण उपलम्भात्...। धव० ला० १३, पृ. २२०. सू० ५-५-२४.
301. आनि० ३=विला १७८=नं० ६०, गा० ७३.
302. नं० ५७, ५८.
303. तभा० १-१५; तरा० १-१५-१३;

304. सामान्यमनिदेश्यं स्वरुप-नाम-जाति-द्रव्य-गुण-क्रियाविकल्पविमुखमनाख्येयमित्यर्थः । विभा० ज्योतिष २५१; नंयू० ५६, पृ० ४०, पं० ११; नंम० पृ० १८०, पं० १३.
305. नंयू० ४७; नं६० ४६, ५८; नंम० पृ० १६८, पं० ५; जैत० पृ० ४.
306. तस० १-१५; तरा० १-१५-१, १३; तश्लो० १-१५-२; ११: १३;
307. नंयू० ५०, नंम० पृ० १७४, पं० ५.
308. नंयू० ५६, नंम० पृ० १८३, पं० १.
309. नंयू० ५६; नं६० ५८.
310. तस० १-१८, तरा० १-१८-२.
311. तश्लो० १-१५-४२, १-१८-४ थी ६.
312. धर० ला० १३ पृ० २२०, सू० ५-५-२४.
312. (क) जुज्यो पादटीप ३०० वाणु नि३पणु.
313. विला० २५३-६६.
314. विला० २६७-७१.
315. विला० २६८; नंयू० ५६, पृ. ४०, पं० १५ थी २५, नं६० ५८, पृ० ५४ पं० १२ थी नंम० पृ० १८१, पं० २३
316. नंम० पृ. १८०, पं० २२ थी, पृ० १८१, पं० २४.
317. विला० २७२; इन्द्रियार्थसमवधानसमनन्तरसमुत्थसत्तालोचनान्तरभावी सत्तावान्तरजातिविशिष्टवस्तुग्राही ज्ञानविशेषोऽवग्रहः ।
न्यायहीपिका, उद्घृतत श्लो० ला० ३, पृ० ५०२, हिन्दी टीका.
318. सां० त० कौ० ३०, शा६सां० पृ० १६६.
319. पदाथ'धर्म' सं० पृ० ४७१-७३, शा६न्या० पृ० ४६७.
320. प्रमी० टि० पृ० १२५.
321. जुज्यो पादटीप नं० ३२०.
322. जुज्यो पादटीप नं० २८१.
323. विला० २७२-७८, जैति० पृ० ४. ५.
324. जैत० पृ० ५.
325. विला० २७६-८८.
326. नंयू० ५६, पृ० ४०, पं० २६; नंम० १७५, पं० २, १८३, पं० १७, जैत० पृ० ५ पं० १०.
327. त० २-१६; १८.

328. तस० २-१७; १८ अने न्याकु० पृ० १५५; १५८; १६५.
329. त० २-२१
330. तस० २-२०, तरा० २-२०-१; न्याकु० पृ० ११७; पृ० १५५.
331. न्या० १-१-१२; १३; न्या०ला० उद्धृत न्याकु० पृ० १५६.
332. न्याकु० पृ. १५६-५७.
333. न्यायवा० ता० टी० पृ० १०३, उद्धृत न्याकु० पृ. १५८.
334. न्याकु० पृ. १६०.
335. न्याकु० पृ. ११७-३६.
336. न्याकु० मृ० ११६.
337. न्याकु० पृ. १२१;
338. न्याकु० पृ. १३६-५५; १३६; १४७; १५५.
339. न्याकु० पृ० १६५-७२; १६७; १७२.
340. तश्लो० १-१५-३० (ग), हिन्दी टीका ला०३ पृ० ४५३.
341. तश्लो० १-१५-२६ (ग) थी ३१.
342. तश्लो० १-१५-३२ थी ३४.
343. अण्णिय० १-६-७८ उद्धृत न्याकु० पृ० १७३; प्रभी० १-१-३६.
344. धव० ला० १३, पृ० २२७-२८, सू० ५-५-२८ अन्य श्रवोना अर्थव-
प्रहृती क्षेत्रमर्यादा जिज्ञासुये उक्त स्थणे जेष्ठ लेखी.
345. विला० ३६८.
346. जुओ पादटीप १८७-६१.
347. आनि० ३ = विला० १७८.
348. अवगृहीते विषयार्थैकदेशाच्छेषानुगमनं निश्चयविज्ञेषजिज्ञासा ईहा ।
तला० १-१५.
349. विला० १८३; नंयू० ५६; नं० ४८; प्रभी० १-१-२७; नं० पृ०
१६८, पं०६; जैत० पृ० ५
350. तरा० १-१५-२; १४; धव ला० १३, पृ० २१७, सू० ५-५-२३; तश्लो०
१-१५-३; प्रभी० १-१-२७; जैत० पृ० ५.
351. तस० १-१५.
352. विला० २५६, ५७, १२, ८३, ८८, नं० पृ० १७५, पं० ७, १८२,
पं०१८.

353. विला० १८१-८३.

354. ...किं शुक्लमुत कृष्णं ? इत्यादिविशेषाप्रतिपत्तेः संशयः ।

ततः शुक्लविशेषाकांक्षणं प्रतीहनमीहा । तरा० १-१५-१४.

355. नंयू० ५६; नं६ा० ४८; जैत० ५० ५; नन्विहापि किमयं शांखः किं वा शार्गिः इत्यैवरूपतया प्रवर्तते, सज्ञयोऽपि चैवमेव, ततः कोऽनयो प्रतिविशेषः ?... नं० ५० १८२, ५० १

356. धव० ला० १३, ५० २१७; सू० ५-५-२३; प्रभी० १-१-२७; विहेम १८३-८४.

357. प्रभी १-१-२७.

358. संशयप्रस्थयः क्वान्तःपतेत् ? ईहायाम् ।...

वस्तुतः पुनरवग्रह एव । धव० ला० १३, ५० २१७, सू० ५-५-२३.

359. तरा० १-१५-१३.

360. विहेम० २६२.

361. विला० १८१-८३; नंयू० ५६; नं० ५० १८२, ५० २; जैत० ५० ५.

362. तरा० १-१५-११.

363. तला० १-१५.

364. छुओ पा६टीप ८०-८४ वागुं निरुपण.

365. प्रभी० १-१-२७.

366. धव० ला० १३, ५० २१७, सू० ५-५-२३.

367. तश्लो० १-१५-४४ थी ४७.

368. न्याद्रु० ५. १७३; प्रभी० १-१-२७; नं० ५० १६८, ५० ७.

369. ...बुद्धिमुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नघर्थाघर्मसंस्काराश्चतुर्विंशति गुणाः ।

त३ं० स० ५० ७.

त३ं० स० ५० ७.

370. न्याद्रु० ५० १७२-७३; प्रभी० १-१-२७.

371. वानि० ४=विला० ३३१=नं० ६०, गा० ७४;

शेषाः सर्व एव...पृथक् पृथगन्तर्मुहूर्तम् । विभा स्वोपज्ञ ३३२, तावी-हापायो मुहूर्तार्द्धं ज तव्यौ भवतः । ...व्यवहारापेक्षचैगन्मुहूर्तार्धमुक्तम्. तत्त्वतस्त्वन्मुहूर्तमवसेयमिति । अन्ये त्वेव पठन्ति-मुहूर्तमंतं तु...अन्त-मुहूर्तमेवेत्यर्थः । नं६० ६० गा० ७४, ५० ५७, नं० ५० १८५, ५० १६.

372. आनि० ४ = विला० ३३१ = नं० ६०, गा० ७४.
 373. नं० ५५.
 374. कौटीकायां मुहुत्तमन्तं इत्यस्य पाठान्तरत्वेन निर्देशः ।
 जुओ वि० ला० ३३१ मां २ यिहिनत पादटीप.
 375. त० १-६; १०; ११.
 376. जुओ ईहा अने संशय.
 377. लघीय० १-७, उद्घृत न्याकु० पृ० १७३; न्याकु० पृ. १६५; प्रमी०
 १-१-३६.
 378. धव० ला० १३, पृ० २१८-१६; सू० ५-५-२३.
 379. जुओ पादटीप १८७-६२ वाणु निरुपयु.
 380. अवाअ, आनि० २; ३; ४ = विला० १७७; १७८; ३३१ = नं० ६०,
 गा० ७२ थी ७४; अपोह-आनि० १२; २१ = विला० ३६४;
 ५५८ = नं. ६० गा० ७७; १२० गा० ८५.
 381. जुओ पादटीप ३८०.
 382. नं० ४८; ५३, ५५.
 383. नं० ५८.
 384. पदमं० ५-५-२३.
 385. पदमं० ५-५-३१; ३२.
 386. त० १-१५.
 387. त०स० १-१५.
 388. नं० ४८; ५३.
 389. नं०सू० ४७; ५६; धव० ला० १३, पृ० २१८, सू० ५-५-२३; तक्षी०
 १-१५-४; ६४; ६६; न्याकु० पृ० १७३; प्रमी० १-१-२८; ३६.
 390. विला० १७६; १८६, तरा० १-१५-१३; विहेम० १७६; नं०म० पृ०
 १६८, पं० १०; १७४; १७५; १८०. जैत० पृ० ५; मा० पृ. १५.
 391. तरा० १-१५-१३, : प्रमी० ० टि० पृ० ४६.
 392. जुओ पादटीप १८७-६२ वाणु निरुपयु.
 393. आनि ३ = विला० १७८; विहेम० १७८;
 394. तला० १-१५.
 395. जुओ पादटीप ३७६.
 396. तस० १-१५.

397. विला० २८६; नं० ५६, पृ० ४१; नं० ४८; तरा० १-१५-३;
ध्रुव० ला० १३, पृ० २१८, सू० ५-५-२३; तश्लो० १-१५-४; प्रभी०
१-१-२८, नं० ५० १६८, पं० ११ जैत० पृ० ५.
398. विला० १८५.
399. विला० २६७-६८, नं० ५६, पृ० ४०, ४२, नं० ५८, पृ० ५४;
नं० १८१, पं० २४, जैत० पृ० ६, सा० पृ० १०.
400. ज्ञा० पृ० ११.
401. तश्लो० १-१५-६३ थी ६३.
402. जुओ पादटीप १८८, १८६.
403. नं० ६८.
404. नं० ५२.
405. आनि० २, ३, = विला० १७७-७८.
406. जुओ पादटीप ३२५ वाणुं निरुपणु.
407. सां० त० झौ० २७, उद्घृत शाडसां०. पृ० १६०.
408. न्यायि० टी० १-१६, पृ० ६२.
409. जुओ पादटीप ३७५-७७.
410. तश्लो० १-१५-६६, ७७.
411. सू० १-६-३३ (४६६), उ० ३२-३.
412. सू० १-५-१-६ (३०८), अलिसमेड, ल. ११-११-६ (४३१).
413. सू० २-७-१४ (८१२) जुओ पादटीप ४१५.
414. ल ८-२-३ (३१७) १२-५-२ (४४६), १७-२-३ (५६५).
(स्था० ६-४६(५६२), सम० ६१).
415. पदाणं एण्हं जाणयाए सवणयाए बोहिए जाव उवहारणयाए ।
सू० २-७-१४ (८१२)
416. नं० ५१
417. ल० ८-८-२ (३३६); स्था० ५-२-७ (५१६).
418. जुओ पादटीप ४१४.
419. पद० ४-१-६; तला० १०-७; पृ० २२८; विला० ७६५.
420. ध्रुव० ला० ६, पृ० ५४, सू० ४-१-६.
421. सम० ६१.
422. नं० ५४.

423. आनि० ४३; १२=विला० १७८; ३६४.
424. नं० ५४, पद० ५-५-३३; ३४.
425. धारणा प्रतिपत्तिर्यथास्वं मस्यवस्थानमवधामरणं च । तला० १-१५.
426. लुओ० त० १-१५नी पादटीप पृ० १७.
427. प्रमी० द्वि० पृ० ४७.
428. तस० १-१५, तरा० १-१५-४, तश्लो० १-१५-४.
429. लघीय १-६ उद्भूत न्याहु० पृ० १७२.
430. विला० २८५, २६०.
431. तश्लो० १-१५-४; न्याहु० पृ० १७३; प्रमी० १-१-२६.
432. नं० ४७, प३; प६; नं० ४८, नं० ५० पृ० १६८, पं० १२; जैत
पृ० ५.
433. नं० ५० पृ० १८०, पं० १८, पृ० १८२, पं० १२.
434. प्रमी० १-१-२६, प्रमी० द्वि० पृ० ४८.
435. लघीय १-६, उद्भूत न्याहु० पृ० १७२; प्रमी १-२-२-३.
436. तश्लो० १-२०-१२४ थी २७.
437. विला० १८४-८६.
438. विला० २६०; नं० ५० पृ० १६८, पं० १२; जैत० पृ० ५
439. विला० ३३२; ज्ञा० पृ० १५ आडीनां स्थगो पादटीप ४४० प्रभाञ्जे.
440. नं० ५३; नं० ५४; नं० ५० पृ० १७८ पं० २१.
441. जैत० पृ० ६.
442. विला० २६०, नं० ५० पृ० १६८, पं० १३.
443. आनि० ४=विला० ३३१=नं० ६०, गा० ७४, विला० ३३२; नं० ६०
प५; नं० ५० पृ० १७८, पं० १६, पृ० १८०, पं० २०.
444. लुओ० पादटीप ३६६ अने प्रमी० पृ० २२नी पादटीप.
445. लघीय ३० १-६, उद्भूत न्याहु० पृ० १७३.
446. प्रमी० १-१-२६.
447. वासनायाः स्वयमज्ञानरूपत्वेऽपि कारणे कार्योपचारेण ज्ञानभेदाभिधाना-
विरोधाविति । जैत० पृ० ६
448. लुओ० पादटीप ४१७ थी ४३६ सुधीनुं निरूपण.
449. विला० १८७ नं० ५० पृ० १६८, पं० १४; जैत पृ० ५, पं० २३,
पृ० ६ पं० ५.

450. લઘીય ૩-૧૦; ૧૧; ઉદ્દ્યુત ન્યાકુ ૦ પૃ ૪૦૪, ન્યાકુ ૦ પૃ ૧૭૩; ૪૧૧, પ્રમી ૦ ૧-૨-૨ થી ૪.
451. શાહન્યા ૦ પૃ ૨૦૫.
452. લઘીય ૩-૧૦. ૧૧; પ્રમી ૦ ૧-૧-૩૯.
453. યો ૦ ૧-૨૦.
454. જુઓ પાદટીપ ૪૩૫.
455. શાહસાં ૦ પૃ ૨૫૨.
456. પ્રમી ૦ ૧-૧-૩૯; ૧-૨-૨; ૩.
457. તકસં ૦ પૃ ૩૦; ૩૨, ઉપરાંત જુઓ પાદટીપ ૪૫૦; ૪૫૨.
458. તત્ત્વસં ૦ ૧૫૪૭-૪૯, ઉદ્દ્યુત શાહન્યા ૦ પૃ ૪૫૬.
459. મીમાંસા શ્લો ૦ વા ૦ અનુ ૦ શ્લો ૧૬૦, કન્દલી પૃ ૦ ૨૫૭; તત્ત્વવૈશાં ૦ ૧-૧૧; તત્ત્વસં ૦ પં ૦ કા ૦ ૧૨૯૮, ઉદ્દ્યુત પ્રમી ૦ ટિ ૦ પૃ ૭૩-૭૪.
460. તંત્રવાતિક, પૃ ૦ ૬૯, ઉદ્દ્યુત પ્રમી ૦ ટિ ૦ પૃ ૭૩.
461. ન્યામિ ૦ ૧-૩; ઉપરાંત જુઓ શાહન્યા ૦ પૃ ૪૫૬.
462. લઘીય ૩-૧૦, ૧૧, ઉદ્દ્યુત ન્યાકુ ૦ પૃ ૪૦૪, ન્યાકુ ૦ પૃ ૪૧૧.
463. તશ્લો ૦ ૧-૧૩-૨૦.
464. તશ્લો ૦ ૧-૧૩-૨૧; ન્યાકુ ૦ પૃ ૪૧૦.
465. ન્યાકુ ૦ પૃ ૪૦૭-૧૧.
466. જૈત ૦ પૃ ૬.
468. તશ્લો ૦ ૧-૧૩-૯, ૧૦, ૧૫.
468. ન્યાકુ ૦ પૃ ૪૦૮.
469. ત ૦ ૧-૧૬.
470. તસ ૦ ૧-૧૬, વિલા ૦ ૩૦૬-૯, તહ ૦ ૧-૧૬, તરા ૦ ૧-૧૬-૨૫, ધવ ૦ ભા ૦ ૧૩, પૃ ૦ ૨૩૫-૩૬; સૂ ૦ ૫-૫-૩૫; તશ્લો ૦ ૧-૧૬-૪ થી ૮, નંમ ૦ પૃ ૦ ૧૮૩, જૈત ૦ પૃ ૦ ૬. આ વિચારણામાં આ જ સ્થળો હોવાથી હવે આ ચર્યામાં જ્યાં જરૂર હશે ત્યાં જ સ્થાળાંક અપાશે.
471. તભા ૦, તસ, તહ, તરા ૦, તશ્લો ૦.
472. વિલા ૦ ૩૦૯, નંમ ૦; જૈત ૦.
473. ધવ ૦.
474. તશ્લો ૦ ૧-૧૬-૪ (ગ).
475. તશ્લો ૦ ૧-૧૬-૩૨; ૩૩.

476. विज्ञानाति न विज्ञानमेकमर्थद्वयं यथा । एकमर्थं विज्ञानाति न विज्ञानद्वयं
तथा ॥ उद्घृत तस० १-१२ पृ० ६.
उद्घृत तस० १-१२ पृ० ६०.
477. तरा० १-१६-२ थी ६, धव० ला० १३, पृ० २३५-३६.
878. तला०, तस, तरा०
479. विला० ३०६; धव, तश्लो, नं०, जैत.
480. तश्लो० १-१६-३४ थी ३६.
481. तला, विला, तह, नं०, जैत.
482. नं०
483. तस, तरा, धव, तश्लो० १-१६-७, ८.
484. विला० ३०८-६, नं० पृ० १८३.
485. विहेम० ३०६.
486. जुअो पाहटीप ४८४.
487. जुअो पाहटीप ४८४.
488. विहेम० ३१०.
489. जुअो पाहटीप ४८४.
490. विहेम० ३१०.
491. तस, तरा, धव०.
492. तरा.
493. धव०
494. कदाचिद् बहूनर्थान् जातिद्वारेणाणुसंघानस्यानुसंधानप्रत्ययस्य दर्शनात् ।
धव० ला० १३, पृ० २३८.
495. अपरेषां क्षिप्रनिःसृत इति पाठः । त एवं वर्णयन्ति श्रोत्रेन्द्रियेण शब्दम-
वणुह्यमाणं मगूरस्य वा कुररस्येति कश्चिन् प्रतिपद्यते । अपरः स्वरूपमेवानिःसृत
इति । तस० १-१६.
496. त, तस, तरा, धव, तश्लो०
497. विला० ३०६, ८, ६, तह० १-१६, नं०, जैत०.
498. तरा० १-१६-१५, पृ० ४६, पं० १७.
499. जुअो पाहटीप नं० ४६७.
500. तश्लो० १-१६-३८ थी ३६.
501. तरा० १-१६-१६ थी १७.

502. વિહમં ૩૦૯.
503. તદ્ ૧-૧૬.
504. તદ્લો ૧-૧૬-૪૦.
505. વિલા ૨૮૭, ૩૩૨, નંમં પૃં ૧૮૨, જૈતં પૃં ૫, પં ૧૨.
506. કારણે કાર્યધર્મોપચારાત્ પુનર્નિશ્ચયાવગ્રહેડપિ યુજ્યતે । વિહમં ૨૮૮
507. તરાં ૧-૧૬-૧૦.
508. સાં તં કો ૨૬, ઉદ્ધૃત શાહસાં પૃં ૧૫૪; ન્યાયકન્દલી પૃં ૮૨, ઉદ્ધૃત શાહન્યાં પૃં ૮૬, ૧૮૪-૮૬, પાણિનિ ૫-૨-૬૩, તસં ૧-૧૪; તરાં ૧-૧૪-૧.
509. સાંખ્યઠાં ૨૪, ઉદ્ધૃત ન્યાકું પૃં ૧૫૭-૫૮.
510. ન્યાં ૧-૧-૪.
511. શરિકાવલી ૬૩, ઉદ્ધૃત શાહન્યાં પૃં ૪૮૯.
512. સાંખ્યઠં ૧-૮૭, ન્યાં ૩-૧-૩૦, પ્રશસ્તં કન્દં પૃં ૨૩, મીમાંસા શ્લો ૫૦ ૧૪૬, ઉદ્ધૃત ન્યાકું પૃં ૮૨-૮૩.
513. તં ૧-૧૯, સં ૧-૧૯.
514. અકો ૧-૪૩.
515. અકો ૧-૪૩.
516. ...શ્રોત્રમપ્રાપ્યકારીતિ કેચિદાહુસ્તદપ્યસત્ ॥
...ચોદ્ય મીમાંસકાદીનામપ્રાતીતિકવાદિનામ્ । તશ્લો ૧-૧૬-૬૧ થી ૬૪.
517. આનિં ૫=વિલા ૩૩૪, નં ૫૭, ૫૮, તં ૫-૨૪.
518. પ્રશં વ્યો ૫૦ ૩૨૨, ન્યાયમં ૫૦ ૨૨૯, ઉદ્ધૃત ન્યાકું ૫૦ ૨૪૦
519. તરાં ૧-૧૬-૪ થી ૭, તશ્લો ૧-૧૯-૭ અને ૧૫,
વિલા ૨૧૨-૪૩, નંમં ૫૦ ૧૭૧, પં ૧૩, જૈતં ૫૦ ૩
520. સ્વાનદ્વિનિદ્રોદય એટલે મનુષ્ય નિદ્રા દરમ્યાન ભ્રમો યર્ષને ભોજન આદિ કેટલીક ક્રિયાઓ કરે તે.
- 521 વિલા ૨૩૬-૪૩, નંચૂં ૫૬, પૃં ૪૧, નંહ ૫૮ પૃં ૫૫, જૈતં પૃં ૩-૪ ઉપરાંત જુઓ પાદટીપ નં ૨૮૪.

522. २ थी ६ डारख्य भाटेनां स्थणो : न्यायवा० ३५, ३६, ३८१, प्रश्नस्त०
 कन्दली पृ० २३६-४०, न्या० ३-१-३५, न्यासा० ३-१-३५, उद्धृत
 न्याकु० पृ० ७५-७७.
523. पुठ्ठं सुणोदि...कियाणादि । उद्धृत तसं १-१६; तरा १-१६-३, आनि०
 प=विला० ३३४.
524. विला० २०६, नां० ५०, नांम० पृ० १७० पं० १०, जैत० पृ० ३.
525. न्याकु० पृ० ७७.
526. तरा० १-१६-३.
527. तरलो० १-१६-६; न्याकु० पृ० ७८, पं० १४.
527. (३) तरलो० १-१६ १० थी १३.
528. तरा० १-१६-३; तरलो० १-१६-४७ थी ५०; न्याकु० ७६-८०.
529. तरा० १-१६-३; तरलो० १-१६-३६ थी ४६; न्याकु० पृ० ७६-८०.
530. न्याकु० पृ ८०.
531. नां० ५०, नांम० पृ० १७१, मं० १२.
532. तरलो० १-१६-५३ थी ५८.
533. तरलो० १-१६-१६ थी ३३; न्याकु० पृ० ८१.
534. विला० २१०; नां० ५०; न्याकु० पृ० ८१, पं० ४.
535. तरा १-१६-३.
536. न्या० ६-१-१-१६.
537. तरलो० १-१६-५६ थी ६४.
538. विला० २४४-४५; नांम० पृ० १७० पं० २२.
539. नांम० पृ० १७० पं० २४ थी.
540. तरा० १-१६-३.
541. विला० २४८.
542. नां० ५०; तरा० १-१६-३; तरलो० १-१६-१६, नांम० पृ० १७१
 पं० १०.
543. तरलो० १-१६-७८; ७६; न्याकु० पृ० ८२, पृ० ४.
544. तरलो० १-१६-८० थी ८२
545. नांम० पृ० १७१, पं० २.

546. તસં ૧-૧૬; વિલાં ૨૧૧, તરાં ૧-૧૬-૩; ન્યાકું પૃં ૮૦, પં ૬.
નંમં પૃં ૧૭૦, પં ૧૬.
547. તરાં ૧-૧૬-૩.
548. તરલોં ૧-૧૬-૩.
549. ન્યાકું પૃ. ૮૧-૮૨.
550. ઉદ્ધૃત ન્યાકું પૃં ૮૩.
551. રત્નાં પૃં ૧૫૬-૫૬.
552. જુઓ પાદટીપ જાં ૫૧૬.
553. નં ૫૦
554. આનિં ૫,૬,૭ = વિલાં ૩૩૪; ૩૪૬; ૩૫૩.
555. વિલાં ૨૦૫-૭; ન્યાકું પૃં ૮૩
556. તરાં ૧-૧૬-૩; ન્યાકું પૃં ૮૩.
557. તરાં ૧-૧૬-૩.
558. તરલોં ૧-૧૬-૬૧ થી ૬૮, ન્યાકું પૃં ૮૩.
559. ચક્ષુ અંગે જુઓ પાદટીપ નં ૫૨૪.
560. નમં પૃં ૧૭૨, પં ૭.
561. ન્યાકું પૃં ૮૫.
562. રત્નાં પૃં ૧૫૬-૫૬.
563. નમં પૃં ૧૭૨, પં ૧૮.
564. તરલોં ૧-૧૬-૬૧ થી ૬૮.
565. પ્રશં લાં પૃં ૫૮; ઉદ્ધૃત ન્યાકું પૃં ૨૪૧.
566. વેં ૨-૨-૩૧, ઉદ્ધૃત ન્યાકું પૃં ૨૪૨.
567. ન્યાયલીલા પૃ. ૨૫, ઉદ્ધૃત ન્યાકું પૃં ૨૪૦.
568. ન્યાયમં પૃં ૨૨૬, ઉદ્ધૃત ન્યાકું પૃં ૨૪૦ જે વસ્તુ એક દ્રવ્યમાં
પ્રાપ્ત થતી હોય તેને એકદ્રવ્ય કહેવાય.
569. ઉદ્ધૃત તરલોં ૫-૨૪-૫, પૃં ૪૨૨, પં ૨૦.
570. તરલોં ૫-૨૪-૫, પૃ. ૪૨૧.
571. તરાં ૧-૧૬-૩.
572. નમં પૃં ૧૭૩, પં ૧.

573. तशो० प-२६-१८; १६.
 574. तशो० प-२४-५, पृ० ४२२, पं० १६.
 575. नंम० पृ० १७३, पं० ४.
 576. तशो० प-२४-५ पृ० ४२४.
 577. न्याहु० पृ० २४८.
 578. तशो० प-२४-५, पृ० ४२३, पं० १६.
 579. नेम० पृ० १७३, पं० ६.
 580. तशो० प-२४-५, पृ० ४२३, पं० ८.
 581. न्याहु० पृ० २४२.
 582. न्याहु० पृ० २४३.
 583. न्याहु० पृ० २४३-४४.
 584. तशो० प-२४-५, पृ० ४२३; न्याहु० पृ० २४५.
 585. न्युयो पादटीप ५८४.
 586. तशो० प-२४-५ पृ० ४२२, पं० २०.
 587. प्रथमं तावद् वस्तुमात्रं सम्मुग्धमालोचयति ।
 सां० त० ६० ३०, उद्घृत शाहसां पृ० १६६.
 588. अथ प्रणिहितमनाः कर्णान्ताकृष्टसशरशिञ्चितमण्डलीकृतकोदण्डप्रचण्डतः
 पाटञ्चरोऽयमिति निश्चिनोति । स्थणांक पादटीप ५८७ प्रभाषु.
 589. शाहसां पृ० १६६.
 590. युक्तिदी० २८, उद्घृत शाहसां ० पृ० १५७.
 591. सां० त० ६० ३०. उद्घृत शाहसां पृ० १६६-६७.
 592. भांडर सां० ६० ३०. उद्घृत शाहसां पृ० १६७.
 593. सां० ६० ३० उद्घृत शाहसां पृ० १६७.
 594. उद्घृत शाहसां पृ० १६७.
 594. (क) युक्तिदी० ३०, उद्घृत शाहसां पृ० १६७.
 595. अनिरुद्धवृत्ति, सां० सू० २-३२, उद्घृत शाहसां पृ० १६७.
 596. विला० २६५, नंयू० ५६; न६० ५८; नंम० पृ० १८१, पं० २३.
 567. अनिरुद्धवृत्ति, सां० सू० २-३२, उद्घृत शाहसां पृ० १६७,
 विला० २६८ अने नयू० आदि स्थणो पादटीप ५६६ अनुसार

598. ન્યાયાં ૧-૧-૪, ઉદ્ધૃત શાહન્યાં પૃં ૪૬૮.
- 598 (ક) ન્યાયાં ૨-૧-૨૭, ઉદ્ધૃત, શાહન્યાં પૃં ૪૬૮.
599. નંં ૧૪ વિલા ૮૫; નંંમં પૃં ૬૬, પંં ૭.
599. (ક) વિલાં ૨૪૧-૪૨; પ્રમીં ૧-૧-૨૦; નંંમં પૃં ૬૫, પંં ૨૨.
600. પદાર્થ ધર્મં સંં પૃં ૪૭૧-૭૩, ઉદ્ધૃત શાહન્યાં પૃં ૪૬૭.
601. વૈં સૂં ૮-૫ થી ૭, ઉદ્ધૃત શાહન્યાં પૃં ૪૬૭.
602. પ્રમીં ટિં પૃં ૧૨૯.
603. પદાર્થ ધર્મં સંં પૃં ૪૭૧-૭૩, ઉદ્ધૃત શાહન્યાં પૃં ૪૭૮.
604. ન્યાં વાં તાં ટીં ૧-૧-૪, ઉદ્ધૃત શાહન્યાં પૃં ૪૭૮.
605. ન્યામિં ૧-૪; પ ન્યામિધર્મોં ટીં ૧-૪, પૃં ૪૧; ૧-૫, પૃં ૪૭-૪૮.
606. તત્ત્વસંં કાં ૧૨૧૩-૧૩૬૧; પ્રમાણવાં દ્વિતીયં પરિં. ઉદ્ધૃત શાહન્યાં પૃં ૪૭૪-૭૫.
607. જ્ઞાં પ્રસ્તાવના પૃ ૩૯.

શ્રુતજ્ઞાન

- મુદ્દાઓ : (૧) શ્રુતનું અર્થઘટન,
 (૨) શ્રુતનું પ્રામાણ્ય,
 (૩) આગમોમાં શ્રુત શબ્દનો ઉપયોગ,
 (૪) શ્રુતભેદો,
 (૫) અનુયોગ દ્વારગત ભેદો :
 (૬) નિયુક્તિગત ભેદો : (ક) અક્ષરની દષ્ટિએ અસંખ્યેય ભેદો,
 (ખ) અક્ષર-સંસી આદિ દષ્ટિએ ૧૪ ભેદો :
 અક્ષર, સંસી, અસંસી, સમ્યક્,
 મિથ્યા સાદિ, અનાદિ, સપયંવસિત, અપયંવસિત, ગમિક, અગમિક,
 અંગપ્રવિષ્ટ, અંગબાહ્ય, તત્ત્વાર્થગત
 અંગપ્રવિષ્ટ, અંગબાહ્ય.
 (૭) પદ્મ ડાગતભેદો : (ક) અક્ષરની દષ્ટિએ સંખ્યેય ભેદો,
 (ખ) પ્રમાણુની દષ્ટિએ ત્રીસ ભેદો : પર્યાય,
 પર્યાયસમાસ, અક્ષર, અક્ષરસમાસ, પદ,
 પદસમાસ આદિ.
 (૮) મતિ અને શ્રુતનો ભેદ—અભેદ : આગમ, નંદિપરંપરા અને
 તત્ત્વાર્થપરંપરા સંમત ભેદ-
 વિષયક વિચારણા તેમજ
 સિદ્ધ્યસેનદિવાકર સંમત અભેદ-
 વિષયક વિચારણા.

(૧) શ્રુતનું અર્થઘટન

શ્રુત શબ્દ શ્રુ (શ્રવણે. ગ .૧) ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન થયો છે, જેનો

વ્યુત્પત્તિજન્ય અર્થ સાંભળેલું અને વિશિષ્ટ અર્થ આપત પાસેથી સાંભળેલું કે શ્રુતાનુસારી શબ્દાનુવિદ્ધ જ્ઞાન થાય છે. આપત પાસેથી સાંભળેલું એ અર્થમાં, પ્રાચીન કાળમાં, વૈદિક પરંપરામાં વેદોને શ્રુતિ તરીકે, જૈનપરંપરામાં આગમોને શ્રુત તરીકે અને બૌદ્ધ પરંપરામાં ત્રિપિટકને શ્રુત, આગમ અથવા પાલિ તરીકે ઓળખવામાં આવ્યા છે.

જૈનમત અનુસાર શ્રુત બે પ્રકારનું છે : દ્રવ્યશ્રુત અને ભાવશ્રુત. ઉપયુક્ત આગમો દ્રવ્યશ્રુત છે. પરંતુ જ્ઞાનવિચારણામાં દ્રવ્યશ્રુતને અવકાશ નથી. આથી જ્યાં જ્યાં શ્રુતજ્ઞાન તરીકે કોઈ ગ્રંથનો ઉલ્લેખ હોય ત્યાં ત્યાં તે ગ્રંથજન્ય જ્ઞાન અભિપ્રેત છે, તેમ સમજવાનું છે. પૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં શ્રુતને જ્ઞાનના એક સાધન તરીકે ઉલ્લેખ્યું છે. (આત્મા વા અરે શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્ય :... પૃહ્લ ૨-૪-૫, ઉદ્ઘૃત શાહસાં પૃ૦૧). અહીં જણાવેલા સાધનભૂત શ્રુતને અને તત્તજન્યજ્ઞાનને અનુક્રમે જૈનસંમત દ્રવ્યશ્રુત અને ભાવશ્રુત સાથે સરખાવી શકાય.

(૨) શ્રુતનું પ્રામાણ્ય :

આર્વાક સિવાય બધાં જ ભારતીય દર્શનોએ શબ્દપ્રમાણનું મહત્ત્વ સ્વીકાર્યું છે. મતભેદો માત્ર એ મુદ્દા ઉપર છે કે તેને સ્વતંત્ર પ્રમાણ ગણવું કે અનુમાન રૂપ ગણવું? સાંખ્ય દર્શન આપ્તનાં વચનોને (અપૌરુષેયવેદ, વેદમૂલક સ્મૃતિ, ઇતિહાસ, પુરાણ) શબ્દપ્રમાણ માને છે.^૨ જૈનપરંપરા પણ સ્વઆગમોને પ્રમાણ માને છે. યોગદર્શન આપ્ત પુરુષના શબ્દો સાંભળીને શ્રોતાના ચિત્તમાં શબ્દપ્રતિ-પાદિત અર્થની જે યથાર્થવૃત્તિ ઉદ્ભવે છે તેને આગમ પ્રમાણ કહે છે,^૩ જેને જૈનસંમત સમ્યક્દષ્ટિવાળા જીવના ભાવશ્રુત સાથે સરખાવી શકાય.^૪ ન્યાય, મીમાંસા, વેદાન્ત^૫ અને જૈનદર્શન^૬ આગમને સ્વતંત્ર પ્રમાણ ગણે છે, જ્યારે વૈશેષિક^૭ અને બૌદ્ધ^૮ દર્શન તેનો અંતર્ભાવ અનુમાનમાં કરે છે. આથી તેઓની માન્યતાનું ખંડન કરીને જૈનદર્શન આગમને સ્વતંત્ર પ્રમાણ સિદ્ધ કરે છે.^૯

(૩) આગમોમાં શ્રુતશબ્દનો ઉપયોગ :

જૈન આગમોમાં ઉલ્લેખાયેલાં વહુશ્રુત,^{૧૦} અનુશ્રુત,^{૧૧} મહાશ્રુત,^{૧૨} શ્રુતધર્મ,^{૧૩} શ્રુમસમ્પત્,^{૧૪} સૂત્રશ્રુત,^{૧૫} અર્થશ્રુત,^{૧૬} શ્રુતમદ આદિ શબ્દો શ્રુત સાથે સંબંધ ધરાવે છે. શ્રુત શબ્દ સાંભળેલું,^{૧૭} શાસ,^{૧૮} આગમ,^{૧૯} શ્રુતજ્ઞાન,^{૨૦} અને પાપશ્રુત^{૨૧} આદિ અર્થોમાં પ્રયોજાયે છે. ભગવતીસૂત્રમાં^{૨૨} વ્યવહારના પાંચ ભેદોમાં આગમ અને શ્રુતનો ઉલ્લેખ હોવાથી એમ માનવું પડે

કે શ્રુત શબ્દનો સંકુચિત પારિભાષિક અર્થ આગમભિન્ન અર્થ પરક પણ હતો. પ્રાચીન જૈનપરંપરામાં મતિ અને શ્રુતનો ખ્યાલ હતો, એ વિષેની વિચારણા મતિજ્ઞાનના પ્રકરણમાં થઈ ચૂકી છે.

(૪) શ્રુતભેદો :

લગવતીસૂત્રમાં થયેલા કલિકશ્રુતનો ઉલ્લેખ^{૨૩} સૂચવે છે કે, તે કાળમાં શ્રુતના ભેદો તરફની વિચારણા શરુ થઈ ચૂકી હતી ઉત્તરાધ્યયનમાં આદિ-અનાદિ, સપર્થવસિત-અપર્થવસિત આદિ વિકલ્પો કાળની વિચારણામાં જોવા મળે છે,^{૨૪} જે પછીના કાળમાં શ્રુતને લાગુ પાડવામાં આવ્યા. આથી એ શ્રુતભેદોનું મૂળ ઉત્તરાધ્યયનની ઉક્ત વિચારણામાં જન્મ શકાય. નંદિગત અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગ-આહ્વાભેદો તેમજ તેના આવશ્યક આદિ સ્થાનાંગમાં^{૨૫} મળે છે, પરંતુ સાંભવ છે કે એ ભેદો નંદિ પછી સ્થાનાંગમાં ઉમેરાયા હોય.

એ પછીના કાળમાં પ્રાપ્ત થતા ભેદો અંગે ચાર પરંપરાઓ જોવા મળે છે : અનુયોગદ્વાર, નિયુક્તિ, ષટ્પદાંગમ અને તત્ત્વાર્થ.

અનુયોગદ્વારમાં ઉલ્લેખાયેલા દ્રવ્યશ્રુતમાં શ્રુતજ્ઞાનીના શરીરનો અને સૂત્ર શબ્દ શ્રુતનો પર્યાય મનાયો હોવાથી રેશમ, શણુ આદિ વિવિધ પ્રકારનાં સૂતરોનો અંતર્ભાવ થયો છે,^{૨૬} જેની સુચના નિયુક્તિમાં પણ મળે છે.^{૨૬}ક અનુયોગદ્વારગત ભાવશ્રુતના એક ભેદ લૌકિકશ્રુત ભારત આદિને અને દ્વિતીયભેદ લોકોત્તરશ્રુત આચારાંગ આદિને નંદિમાં અનુક્રમે નિથ્યાશ્રુત અને અંગપ્રવિષ્ટ તરીકે ઓળખાવ્યા છે.^{૨૭} અનુયોગદ્વારગત શ્રુતના આગમતઃ અને નોઆગમતઃ ભેદો^{૨૮} નિયુક્તિ આદિ ત્રણમાં પ્રાપ્ત થતા નથી.

નિયુક્તિ અને ષટ્પદાંગમમાં શ્રુતભેદોની વિચારણા એ દષ્ટિએ થઈ છે : (૧) અક્ષરની દષ્ટિએ (૨) અને અક્ષરભિન્ન દષ્ટિએ. ૧) અક્ષરની દષ્ટિએ અને પરંપરામાં પ્રાપ્ત થતી વિચારણામાં ભેદ એ છે કે, નિયુક્તિકાર અક્ષરની દષ્ટિએ પ્રાપ્ત થતા ભેદોને અસંખ્યેય માને છે, જ્યારે ષટ્પદાંગમ પરંપરા એ ભેદોને સંખ્યેય માને છે.^{૨૯} (૨) નિયુક્તિ પરંપરા અક્ષર, સંજ્ઞી, આદિ સાત દષ્ટિએ ચૌદ ભેદોનો ઉલ્લેખ કરે છે, ષટ્પદાંગમ પરંપરા પ્રમાણુની દષ્ટિએ પર્યાય આદિ વીસ ભેદો ઉલ્લેખે છે અને તત્ત્વાર્થ પરંપરા નિયુક્તિગત ચૌદ ભેદોમાંના અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગઆહ્વા એ એ ભેદોને જ સ્વીકારે છે. અલ્પત્ત, અક્ષાંક અક્ષર-અનક્ષરનો પણ ઉલ્લેખ કરે છે.^{૩૦} નંદિકાર અને જિનદાસગણિ,

હરિભદ્ર, મહાયગિરિ આદિ નાંદિનાં ટીકાકારો તેમજ યશોવિજયગ્રંથો નિયુક્તિગત ચૌદ ભેદોનું સમર્થન કર્યું છે. વીરસેનાચાર્યે પદ્મપંગમગત ભેદોનું સમર્થન કર્યું છે અને પૂજ્યપાદ, અક્લક, વિદ્યાનંદ આદિ આચાર્યોએ તત્ત્વાર્થગત ભેદોનું સમર્થન કર્યું છે.

ઉપસ્વાતિ ઐતિહ્ય અને આગમને એકાર્થક ગણે છે. જિનભદ્ર શ્રુતને (લઘુધક્ષરને) અનુમાનરૂપ અને ઉપચારતઃ પ્રત્યક્ષરૂપ ગણે છે.^{૩૦} તે પછીના કાળમાં ન્યાય આદિ જૈનેતર દર્શનગત અનુમાન, ઉપમાન આદિ પ્રમાણોની વ્યવસ્થા કરવાની આવશ્યકતા જૈન તાકિંકોને જણાઈ. આથી અક્લકે ત્રિવિધ અનુમાન, ઉપમાન, શબ્દ, ઐતિહ્ય, અર્થાપત્તિ, પ્રતિપત્તિસંભવ, અજ્ઞાવ,^{૩૧} સ્મૃતિ, તર્ક^{૩૨} આદિનો અંતર્ભાવ શ્રુતમાં કર્યો અને વિશેષ સ્પષ્ટતા કરતાં કહ્યું કે ઉપયુક્ત અનુમાન આદિ જો સ્વપ્રતિપત્તિ કરાવતાં હોય તો તેઓ અનક્ષરશ્રુતમાં અને પરપ્રતિપત્તિ કરાવતાં હોય તો તેઓ અક્ષરશ્રુતમાં અંતર્ભાવ પામે છે,^{૩૩} જ્યારે વિદ્યાનંદે એવી વ્યવસ્થા સુચવી કે પ્રતિભાજ્ઞાન, સંભવ, અભાવ, અર્થાપત્તિ અને સ્વાર્થાનુમાન એ બધાં જ્યાં સુધી અશબ્દાત્મક હોય ત્યાં સુધી તેઓ મતિજ્ઞાનમાં અંતર્ભાવ પામે છે, પણ જ્યારે તેઓ શબ્દાત્મક અને છે ત્યારે તેઓનો અંતર્ભાવ શ્રુતમાં થાય છે.^{૩૪} આમ એક તરફ શ્રુતના ભેદોની ચર્ચા અને વ્યવસ્થા ભિન્ન ભિન્ન રીતે વિચારાતી હતી, જ્યારે બીજી તરફ સિદ્ધસેનદિવાકરે આદિ કેટલાક આચાર્યોની પરંપરા મતિ અને શ્રુતને અભિન્ન માનતી હતી,^{૩૫} આથી ત્યાં શ્રુતના ભેદોની વિચારણાને અવકાશ ન હતો.

અનુયોગદ્વાર આદિ ચાર પરંપરામાં પ્રાપ્ત થતી શ્રુતની વિચારણા સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે :

(પ) અનુયોગદ્વારગત વિચારણા :

અનુયોગદ્વારમાં શ્રુતને ચાર નિક્ષેપો દ્વારા સમજવું છે : નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ. (૧) શ્રુત એવું નામાભિધાન નામશ્રુત છે. (૨) આ ગ્રંથ શ્રુત છે એમ તેમાં શ્રુતની સ્થાપના કરવી તે સ્થાપનાશ્રુત છે. પ્રાચીનકાળમાં નામ, સ્થાપના આદિથી સમજૂતી આપવાની રૂઢી હતી. આવશ્યકનિયુક્તિમાં અવધિને નામ, સ્થાપના આદિથી સમજવું છે.^{૩૬}

(૩) દ્રવ્યશ્રુત : દ્રવ્યશ્રુતના મુખ્ય બે ભેદ છે : આગમતઃ અને નોઆગમતઃ

(ક) આગમતઃ— ઉપયોગથી રહિત આગમ સાધુને આગમની અપેક્ષાએ દ્રવ્યશ્રુત કહેવામાં આવે છે. (ખ) નોઆગમતઃ— નોઆગમતઃ ના ત્રણ ભેદો છે : (૧) જ્ઞશરીરદ્રવ્યશ્રુત (મૃત્યુ પામેલા આગમજ્ઞાતાનું શરીર) (૨) મવ્યશરીરદ્રવ્યશ્રુત

(ભવિષ્યમાં આગમ શીખનારનું શરીર) (૩) ઉમયવ્યતિરિક્ત, તેના (ઉભયવ્યતિ-રિક્તાના) પાંચ ભેદો છે, જેમાં વિવિધ પ્રકારનાં સૂતરનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, જેમકે (ક) અંડજ (હંસગર્ભ આદિ), (ખ) બૌંડજ= (કપાસ આદિ) (ગ) કીટજ, (કીડામાંથી પ્રાપ્ત થતું,) જેમાં પત્રસૂત્ર, મલય, અંશુક, ચોનાંશુક અને કુમિરાગનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. (ધ) બાલજ (વાળમાંથી નિષ્પન્ન); જેમાં ડૂન, ઔષ્ઠિક (ઉંટનાં રોમ) મૃગઝોમિક (મૃગનાં રોમ), કૌતવ (ઉંદરનાં રોમ) અને કિટ્ટિસ (કીટી) નો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. (ડ) વાલ્કલ (શણુ વગેરે)

(૪) ભાવશ્રુત : ભાવશ્રુતના મુખ્ય બે ભેદ છે—બ્રાગમતઃ અને નોબ્રાગમતઃ (ક) બ્રાગમતઃ— શ્રુતજ્ઞાનના વ્યાપારવાળો શ્રવ એ બ્રાગમતઃ ભાવશ્રુત છે. (ખ) નોબ્રાગમતઃ તેના બે ભેદ છે. (૧) લૌકિક ભારત, રામાયણુ આદિ. (૨) લોકોત્તર—અર્હતપ્રણીત આચારાંગ આદિ.^{૩૭}

(૬) નિયુક્તિગત વિચારણા :

આવશ્યકનિયુક્તિમાં અક્ષરની દષ્ટિએ અને અક્ષર, સંજી આદિની દષ્ટિએ એમ બે રીતે વિચારણા થયેલી છે. (ક) અક્ષરની દષ્ટિએ — અક્ષરોના સંયોગો અસંખ્યેય હોવા છતાં અભિધેય અનંત હોવાથી તેના અનંત પ્રકારો છે.^{૩૮}

(ખ) અક્ષર-સંજી આદિની દષ્ટિએ : અક્ષર-સંજી આદિની દષ્ટિએ ચૌદ ભેદો છે : અક્ષર-અનક્ષર, સંજી-અસંજી, સમ્યક્-મિથ્યા, આદિ-અનાદિ, સપયંવસિત-અપયંવસિત, ગમિક-અગમિક અને અંગપ્રવિષ્ટ-અંગમાલ.^{૩૯} છેલ્લા બે ભેદોની વિચારણા તત્ત્વતઃ પરંપરામાં પણ થયેલી છે.^{૪૦} નિયુક્તિમાં અનક્ષર શ્રુતનાં જ ઉદાહરણો મળે છે, જ્યારે આજીના ભેદોનો માત્ર નામોદ્દેખ મળે છે. અનક્ષર સિવાયના શ્રુતભેદોની વિચારણા નંદિમાં જોવા મળે છે.

(૧) અક્ષર — (૨) અનક્ષરશ્રુત :

(૩) અક્ષરશ્રુત :

અક્ષર શબ્દ ક્ષર (સંચરણે) ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન થયો છે. જિનભેદ કહે છે કે અક્ષરનો સામાન્ય અર્થ જ્ઞાન (ચેતના) થાય છે. નૈગમાદિ અશુદ્ધનયવાદીઓ તેનું અક્ષરત્વ સ્વીકારે છે, કારણ કે તેમના મતે જ્ઞાન અનુપયોગ વખતે પણ નાશ પામતું નથી, જ્યારે ઋગ્વેદસૂત્રાદિ શુદ્ધનયવાદીઓ તેનું ક્ષરત્વ સ્વીકારે છે. ક્ષરણુ કે તેમના મત અનુસાર ઉપયોગ વખતે જ જ્ઞાનનું અસ્તિત્વ છે.^{૪૧} જિનદ્વાસગણિ, હરિભદ્ર અને મલ્લયગિરિએ નૈગમાદિનયનો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે.^{૪૨}

જિનભદ્રે કરેલી સ્પષ્ટતા અનુસાર અક્ષરનું સર્વદ્રવ્ય પર્યાયપરિમાણુત્વ કેવળને લાગુ પડતું હોવાથી અક્ષરનો વિશેષ અર્થ કેવળજ્ઞાન થાય છે, જ્યારે રૂઢ અર્થ શ્રુતજ્ઞાન થાય છે. કારણ કે રૂઢિવશાત અક્ષરનો અર્થ વર્ણ છે, હરિભદ્ર અને મલયગિરિએ તેનું સમર્થન ક્યું છે.⁴³ જિનદાસગણિ વિશેષ સ્પષ્ટતા કરતાં કહે છે કે, જ્યાં શ્રુતજ્ઞાન હોય ત્યાં મતિજ્ઞાન હોય જ, તેથી અક્ષરનો અર્થ મતિજ્ઞાન પણ થઈ શકે છે. મલયગિરિએ તેનું સમર્થન ક્યું છે. ⁴⁴

જિનભદ્ર આદિ આચાર્યો શ્રુતનું પણ સર્વદ્રવ્યપર્યાયપરિમાણુત્વ સિદ્ધ કરે છે, જે આ પ્રમાણે છે : (અક્ષરના સર્વદ્રવ્યપર્યાયપરિમાણુત્વની આખતમાં એવી સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે કે નંદિમાં⁴⁵ અક્ષરને શબ્દતઃ આકાશપ્રદેશ-પર્યાયપરિમાણુ કહ્યો છે. પરંતુ ધર્માસ્તિકાય વગેરે દ્રવ્યોના પર્યાયો આકાશપ્રદેશ કરતાં ઓછા હોવાથી તેઓનો સમાવેશ પણ ત્યાં અર્થતઃ સમજી લેવાનો છે. આથી અક્ષરની સર્વદ્રવ્યપર્યાયપરિમાણુતામાં કશી વિસંગતિ ઉપસ્થિત થતી નથી.) પ્રસ્તુત સર્વદ્રવ્યપર્યાયપરિમાણુત્વ એક વર્ણને પણ લાગુ પડે છે, કારણ કે વર્ણનો સ્વપર્યાય અને પરપર્યાય મળીને વર્ણ સર્વદ્રવ્યપર્યાયપરિમાણુ અને છે.⁴⁶

સ્વપર્યાય — અક્ષર આદિ વર્ણના પોતાના સ્વગત હસ્ત, દીર્ઘ આદિ ભેદો અને અન્યવર્ણ સાથે તેના જોડાણથી થતા ભેદો સ્વપર્યાય છે. જિનદાસગણિ વગેરેએ તેનું સમર્થન ક્યું છે.⁴⁷ મલયગિરિ પ્રસ્તુત વિગતને ઉદાહરણ દ્વારા સમજાવતાં કહે છે કે, અ ના ૧૮ ભેદો છે. તે જ્યારે ક સાથે જોડાય ત્યારે તેટલા જ બીજા ભેદો સંભવે છે. આમ વિવિધ વર્ણના જોડાણથી અનેક ભેદો સંભવે છે. વળી સ્વરવ્યંજન સમાન હોય, પરંતુ અર્થપરિવર્તન થતું હોય તો ભિન્ન પ્રકારના પર્યાયો સંભવે છે. જેમકે કરનો અર્થ કિરણ થાય ત્યારે એક પ્રકારના પર્યાયો હોય છે, પરંતુ તેનો અર્થ જ્યારે હસ્ત થાય ત્યારે બીજા પ્રકારના પર્યાયો સંભવે છે. આમ કર, ઘટ, પટ આદિ વાચ્ય અનંત હોવાથી અક્ષર વર્ણના સ્વપર્યાયો અનંત છે.⁴⁸ આ જ રીતે આક્ષર આદિ શેષવર્ણનું પણ સમજવું.

પરપર્યાય — સ્વપર્યાયથી ભિન્ન તમામ પર્યાયો પરપર્યાય છે. જેમકે અક્ષરની આખતમાં આક્ષર, કક્ષર આદિ વર્ણોના પર્યાયો અને ઘટ આદિ વસ્તુના રૂપ આદિ પર્યાયો અક્ષર વર્ણના પરપર્યાયો છે. તે સ્વપર્યાયો કરતાં અનંતગણા વધારે છે. ⁴⁹ સ્વપર્યાયો મૂળવસ્તુ સાથે સંબંધિત હોઈ શકે, પણ પરપર્યાયો શી રીતે

સંબંધિત હોઈ શકે ? જિનભદ્ર આદિ આચાર્યોએ પ્રસ્તુત પ્રશ્નનું સમાધાન નીચેની દલીલો દ્વારા કર્યું છે : જિનભદ્ર કહે છે કે, પરપર્યાયો વસ્તુ સાથે સંબંધિત છે, કારણ કે (૧) સ્વપર્યાયો અસ્તિત્વ સંબંધથી જોડાયેલા છે, જ્યારે પરપર્યાયો નાસ્તિત્વ સંબંધથી જોડાયેલા છે. જેમકે, ઘટ સાથે ઘટ અતિરિક્ત દ્રવ્યોના પર્યાયો નાસ્તિત્વ ધર્મથી જોડાયેલા છે. (૨) સમ્યક્ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રના પર્યાયો યતિથી ભિન્ન હોવા છતાં યતિના ગણવામાં આવે છે. (૩) પુરુષ સાથે જેમ ચૈતન્ય સંબંધિત છે તેમ ધન સંબંધિત નથી. આમ છતાં ઉપયોગના કારણે જેમ ધનને પુરુષ સાથે સંબંધિત માનવામાં આવે છે, તેમ ઉપયોગના કારણે પરપર્યાયોને સંબંધિત માનવા જોઈએ. (૪) ત્યગોપયોગને કારણે પરપર્યાયો મૂળવસ્તુ સાથે સંબંધિત છે.⁵⁰ જિનસંગણિ અને મલયગિરિએ જિનભદ્રની પ્રથમ દલીલનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.⁵¹ જિનભદ્રને અનુસરતાં મલયગિરિ કહે છે કે, પ્રતિયોગી વસ્તુઓ જ્ઞાત હોય તો જ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે. ‘જે એગં જ્ઞણુર્ધ સે સ્વવં જ્ઞણુર્ધ’ એ આગમવચન (આચા. ૧-૩-૪) પણ ઉક્ત વિગતનું સમર્થન કરે છે.⁵² હરિભદ્રને અનુસરતાં તેઓ કહે છે કે અકારના સ્વપર્યાયોના વિશેષણ તરીકે ઘટઆદિના પરપર્યાયોનો ઉપયોગ થાય છે. વળી સ્વપર્યાય શબ્દ સાપેક્ષ છે, કારણ કે પરપર્યાય સિવાય સ્વપર્યાય એવી સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થતી નથી.⁵³ આમ અનેક દૃષ્ટિએ જ્ઞેતાં પરપર્યાયો અકાર આદિ સાથે સંબંધિત છે. આથી શ્રુતજ્ઞાન સર્વદ્રવ્યપર્યાયપરિમાણુ છે. મલયગિરિ સ્પષ્ટતા કરે છે કે, આ વ્યવસ્થા પ્રમાણે તમામ જ્ઞાન સર્વદ્રવ્યપર્યાયપરિમાણુ બનશે. છતાં શ્રુતનો અધિકાર ચાલતો હોવાથી અહીં તેની ચર્ચા કરી છે.⁵⁴

જિનભદ્રને અનુસરીને મલયગિરિ કહે છે કે, કેવલ અને શ્રુત બંને સર્વદ્રવ્યપર્યાયપરિમાણુ છે, છતાં બંને વચ્ચે ભેદ એ છે કે, કેવલના સ્વપર્યાયો સર્વદ્રવ્યપર્યાયપરિમાણુ છે, જ્યારે શ્રુતના સ્વપર્યાયો અને પરપર્યાયો મળીને સર્વદ્રવ્યપર્યાયપરિમાણુતા પ્રાપ્ત કરે છે.⁵⁵ ગીતામાં અક્ષરનો અર્થ બ્રહ્મ કરવામાં આવ્યો છે,⁵⁶ જે કેવલજ્ઞાનપરક અર્થની નજીકનો છે.

પૂર્વે અક્ષરના કેવલજ્ઞાન આદિ જે ત્રણ અર્થો કરવામાં આવ્યા છે, તેમાંના (લઘ્વ્યક્ષર) શ્રુતના વર્ણુ અર્થપરક અક્ષરની દૃષ્ટિએ બે ભેદો છે : અક્ષરશ્રુત અને અનક્ષરશ્રુત. વર્ણુજન્ય શ્રુત અક્ષરશ્રુત છે.⁵⁷ જ્યારે ખાંસી આદિથી નિષ્પન્ન થયેલું અવર્ણુજન્ય શ્રુત અનક્ષરશ્રુત છે.⁵⁸ નંદિમાં અક્ષરના સંજ્ઞાક્ષર, વ્યંજનાક્ષર અને લઘ્વ્યક્ષર એ ત્રણ ભેદોની વિચારણા થયેલી છે.⁵⁹ જિનભદ્ર, હરિભદ્ર, મલયગિરિએ અને યશોવિજયજીએ નંદિના વર્ગીકરણને સીધું

સ્વીકાર્યું છે,^{૬૦} જ્યારે જિનદાસગણિ અક્ષરના જ્ઞાનાક્ષર, અભિલાપાક્ષર અને વર્ણાક્ષર એમ ત્રણ ભેદો કરે છે.^{૬૧}

મલયગિરિએ સરળતાની દૃષ્ટિએ અક્ષર શ્રુતના લઘ્વ્યક્ષર અને વર્ણાક્ષર એમ બે ભેદ કરીને સંજ્ઞાક્ષર અને વ્યંજનાક્ષરને વર્ણાક્ષરમાં અંતર્ભૂત કર્યા છે,^{૬૨} તે સર્વથા યોગ્ય છે, કારણ કે લઘ્વ્યક્ષર ભાવશ્રુત છે, જ્યારે સંજ્ઞા-વ્યંજનાક્ષર પ્રવ્યશ્રુત છે.^{૬૩}

(ક) લઘ્વ્યક્ષર : જિનભદ્ર લઘ્વ્યક્ષરના બે અર્થ આપે છે : ઇન્દ્રિયમનો-નિમિત્ત શ્રુતઅર્થાનુસારી વિજ્ઞાન અને તદાવરણક્ષયોપશમ. જિનદાસગણિ અને મલયગિરિ પ્રથમ અર્થનો ઉલ્લેખ કરે છે, જ્યારે હરિભદ્ર અને યશોવિજયજી બંને અર્થનો ઉલ્લેખ કરે છે.^{૬૪}

ભેદો : લઘ્વ્યક્ષરના શ્રોત્ર આદિ પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયન્ય અને મનોજન્ય ભેદ મળી કુલ છ ભેદોનો ઉલ્લેખ સર્વપ્રથમ નંદિમાં જોવા મળે છે.^{૬૫} જિનદાસગણિ આદિ નંદિના ટીકાકારો ઉક્ત ભેદોની સમજૂતી આપતાં કહે છે કે, શ્રોત્રેન્દ્રિય શંખનો શબ્દ સાંભળીને ‘આ શંખનો શબ્દ છે’ એવું શબ્દ અને અર્થનું આલોચનવાળું અક્ષરાનુવિદ્ધ જે જ્ઞાન છે, તે શ્રોત્રેન્દ્રિય લઘ્વ્યક્ષર છે.^{૬૬} મલયગિરિ બીજું પણ એક ઉદાહરણ આપતાં કહે છે કે, ચક્ષુરિન્દ્રિયથી કરી જોઈને ‘આ કરી છે’ એવું જે અક્ષરાનુવિદ્ધજ્ઞાન થાય છે, તે ચક્ષુરિન્દ્રિય લઘ્વ્યક્ષર છે. અહીં મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનની ભેદરેખા સ્પષ્ટ કરવી આવશ્યક છે. આ બાબતમાં યશોવિજયજી કહે છે કે, ઈલા આદિમાં શબ્દોલ્લેખ થઈ જાય છે, છતાં તે શ્રુતજ્ઞાન નથી, કારણ કે અવગ્રહ આદિમાં સંકેત સમયે શ્રુતાનુસારિત્વ હોય છે, પણ વ્યવહારકાળે શ્રુતાનુસારિત્વ હોતું નથી. અભ્યાસના કારણે શ્રુતના અનુસરણ સિવાય પણ રૂપિત થતી જોવામાં આવે છે. આથી શ્રુતનો અનુસરણ વિનાની ઈન્દ્રિયમનોનિમિત્ત રૂપિત મતિ છે. જ્યારે શ્રુતાનુસારી રૂપિત શ્રુત છે.^{૬૭} શબ્દાનુયોજના પૂર્વેની રૂપિત મતિ છે, જ્યારે શબ્દાનુયોજનાયુક્ત રૂપિત શ્રુત છે, એવી જે વ્યવસ્થા વિદ્વાનદે સૂચવી છે,^{૬૮} તેનું મૂળ ન દિગત ઉક્ત છ ભેદોમાં જોઈ શકાય. મતિ અને શ્રુતની ભેદરેખા અંગેની વિશેષ વિચારણા પ્રસ્તુત પ્રકરણના અંતમાં છે.

વિશેષાવશ્યક ભાષ્યમાં ઉલ્લેખાયેલી પૂર્વગત ગાથાના આધારે એમ કહી શકાય કે પૂર્વમાં શ્રુતને શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિરૂપ માન્યું છે,^{૬૯} જ્યારે નંદિમાં લઘ્વ્યક્ષરના છ ભેદોનો ઉલ્લેખ છે. આથી જિનભદ્રે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિમાં અન્ય

ઇન્દ્રિયજન્ય અક્ષરલાભને અંતભૂત કરીને ઉક્ત ઉદ્દેષોની સંગતિ ખેસાડી છે.⁷⁰ જ્ઞાનદાસગણિ લઘ્વ્યક્ષરને પંચવિધ માને છે.⁷¹ આથી એવું અનુમાન કરી શકાય કે તેઓ મનોજન્ય અક્ષરલાભનો સ્વીકાર નહિ કરતા હોય.

સ્વામી — અક્ષરલઘ્વિવાળા જીવને લઘ્વ્યક્ષરની પ્રાપ્તિ થાય છે એવો ઉલ્લેખ નંદિમાં મળે છે.⁷² હરિભદ્ર આદિ કેટલાક આચાર્યો વિક્લેન્દ્રિયજીવોને લઘ્વ્યક્ષરની પ્રાપ્તિ માનતા નથી,⁷³ જ્યારે જિનભદ્ર, મલયગિરિ, યશોવિજયજી આદિ આચાર્યો સંતી જીવો ઉપરાંત એકેન્દ્રિય જીવોને પણ લઘ્વ્યક્ષરની પ્રાપ્તિ શક્ય છે તેવું માને છે. જિનભદ્ર કહે છે કે, પરોપદેશ સંજ્ઞાક્ષર અને વ્યંજનાક્ષરમાં આવશ્યક છે, લઘ્વ્યક્ષરમાં નહિ, કારણ કે અક્ષરજ્ઞાન વિહોણા ગોવાળ જેવા માણસને પણ નર શબ્દ સાંભળીને જોઈને ‘આ નર છે’ એવું અક્ષરાનુવિદ્ જ્ઞાન થાય છે અને ગાય જેવા પ્રાણીઓને પણ પોતાના નામનો ખ્યાલ હોય છે.⁷⁴ મલ્લયગિરિ કહે છે કે એકેન્દ્રિય જીવોને આહાર આદિની અભિલાષા હોય છે. અભિલાષા એ પ્રાર્થના છે અને પ્રાર્થના અક્ષરાનુવિદ્ હોય છે. આથી એકેન્દ્રિય જીવોને પણ લઘ્વ્યક્ષર હોઈ શકે છે. અત્યંત, તે અવ્યક્ત હોય છે.⁷⁵ યશોવિજયજી જિનભદ્રને અનુસરે છે.⁷⁶

(ખ) વર્ણાક્ષર : પૂર્વે જણાવ્યા અનુસાર જિનભદ્ર આદિ આચાર્યો અક્ષરનો અર્થ વર્ણ પણ કરે છે.⁷⁷ વર્ણ શબ્દ વર્ણ ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન થયો છે. તેની સમજૂતી બે પ્રકારે આપવામાં આવી છે : (૧) વર્ણવતે અભિવેચ્યઃ અર્થઃ યેન અર્થાત્ જેમ લાલપીળા રંગ (વર્ણ)થી ચિત્રનું પ્રકાશન થાય છે તેમ અકારાદિ વર્ણથી ઘટ પટ આદિ અભિધેયનું પ્રકાશન થાય છે. (૨) વર્ણવતે નિરૂપ્યતે દર્શ્યતે इति वर्णः અર્થાત્ જેમ સરૂદ આદિ ગુણુ (વર્ણ)થી ગાય આદિ દ્રવ્ય દેખાડાય છે, તેમ અકારાદિ વર્ણ વડે દ્રવ્યનો નિર્દેશ થાય છે, તેથી તેને વર્ણ કહે છે.⁷⁸ વર્ણના બે ભેદ છે : સ્વર અને વ્યંજન.

સ્વર — સ્વર શબ્દ સ્વ (શબ્દોપતાપયોઃ) ધાતુમાંથી થયો છે. સ્વયં સ્વરન્તિ અર્થાન્ સંશબ્દયન્તિ, વ્યઞ્જનાનિ ચ સ્વરયન્તિ इति स्वराः । तत् (ચૈતન્ય) સ્વરંગાત્ સ્વરાઃ । અર્થાત્ જે સ્વતંત્ર રીતે વિષ્ણુ આદિ વસ્તુઓનો ઓષ કરાવે છે, વ્યંજનોની સાથે રહીને તેઓને ઉચ્ચારણુક્ષમ બનાવે છે અને અંતર્વિજ્ઞાનની અભિવ્યક્તિને શક્ય બનાવે છે, તે સ્વર છે.⁷⁹ જ્ઞાનદાસગણિએ આપેલી સમજૂતી અનુસાર સ્વર પ્રત્યેક અક્ષરે સરે છે (ખય છે) તેથી તે સ્વર છે.⁸⁰

વ્યંજન — વ્યંજન શબ્દ વિ+અઞ્ઞ ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન થયો છે. વ્યજ્યતે

અનેનં અર્થઃ પ્રદીપેન ઇવ ઘટઃ ઇતિ । અર્થાત્ જ્ઞેનાથી ઘટ આદિ બાહ્ય અર્થની અભિવ્યક્તિ થાય છે તે વ્યંજન છે. જો કે સ્વર સ્વતંત્ર રીતે અર્થની અભિવ્યક્તિ કરી શકે છે, પરંતુ તેનું પ્રમાણ અલ્પ છે. મોટે ભાગે વ્યંજનોની હાજરી જરૂરી છે, કારણ કે જો વાક્યમાંથી વ્યંજનોને કાઢી લેવામાં આવે તો પડી રહેલા સ્વરો અર્થની અભિવ્યક્તિ કરાવી શકતા નથી. આમ બાહ્ય અર્થની અભિવ્યક્તિમાં વ્યંજનો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.^{૭૧} મત્સ્યગિરિ સ્વરવ્યંજનની ચર્ચામાં ઉત્તર્યા નથી.

વર્ણના એ ભેદ છે ; સંજ્ઞાક્ષર અને વ્યંજનાક્ષર.^{૭૨} નંદિમાં જણાવ્યા અનુસાર વર્ણનો આકાર સંજ્ઞાક્ષર છે, અર્થાત્ બ્રાહ્મી આદિ લિપિ સંજ્ઞાક્ષર છે અને વર્ણનું ઉચ્ચારણ વ્યંજનાક્ષર છે. ^{૭૩} જેમકે ઠ એ વર્ણની દષ્ટિએ વ્યંજન છે. તેનો વર્તુળાકાર ઘડા જેવો આકાર એ સંજ્ઞાક્ષર છે અને તેનું ઉચ્ચારણ એ વ્યંજનાક્ષર છે.^{૭૪} ચિત્રથી ઘટ આદિનું જ્ઞાન થાય છે. તેથી ચિત્રને પણ સંજ્ઞાક્ષર માનવું પડે, કારણ કે પ્રાચીન કાળમાં ઘટો ચિત્રલિપિનો ઉપયોગ પણ ઉક્ત વિગતનું સમર્થન કરે છે.

વાણીના એ ભેદ છે : દ્રવ્ય અને ભાવ. દ્રવ્યવાણીના એ ભેદ છે : દ્રવ્ય અને પર્યાય. ભાવવાણીના એ ભેદ છે : વ્યક્તિરૂપા અને શક્તિરૂપા. વિદ્યાનંદ કહે છે કે, વૈયાકરણ સંમત વૈષ્ણરી આદિ ચતુર્વિધ વાણીનો અંતર્ભાવ ઉક્ત વાણીભેદોમાં થાય છે. જેમકે પર્યાયવાણી એ વૈષ્ણરી તેમજ મધ્યમા છે અને વ્યક્તિરૂપા તેમજ શક્તિરૂપા ભાવવાણી અનુક્રમે પશ્યતી અને સૂક્ષ્મા(પરા) છે. સૂક્ષ્મા સિવાય વચન પ્રવૃત્તિ શક્ય નથી.^{૭૫}(ક) વ્યંજનાક્ષર એ પર્યાયવાણી છે.

(૨) અનક્ષરશ્રુત - આવશ્યક નિયુક્તિગત શ્રુતવિચારણામાં માત્ર અનક્ષરશ્રુતનાં ઉદાહરણો જોવા મળે છે : જેમકે ઉચ્છ્રવક્ષિત (ઉચ્છ્રવાસ), નિઃસ્વક્ષિત (નિસાસો), નિષ્ઠ્ઠ્યૂત (થૂંકવુ), કાક્ષિત (ખાંસી), શ્રુત (શ્રીક), નિઃસંક્ષિત (તાલીક), અનુસ્વાર (સાનુસ્વાર ઉચ્ચારણ) અને સંદિત (નાક છીડકવુ) વગેરે.^{૭૬} આના આધારે એમ કહી શકાય કે નિયુક્તિના કાળમાં અન્ય શ્રુતભેદોની અપેક્ષાએ અનક્ષરશ્રુતની વિશેષ વિચારણા થઈ હતી. નંદિમાં અનક્ષરશ્રુતની વિચારણામાં નિયુક્તિગત ગાથા સીધી ઉલ્લેખાઈ છે. એનો અર્થ એમ થયો કે નંદિના કાળમાં ઉક્ત વિચારણામાં કોઈ વધારો થયો નથી. તે (નંદિ) પછીના કાળમાં જિનભદ્ર આદિ આચાર્યોએ કરેલી કેટલીક સ્પષ્ટતા નીચે પ્રમાણે છે :

નિઃસ્વક્ષિત વગેરે શ્રુતજ્ઞાનીનો વ્યાપાર હોવાથી,^{૭૭} માત્ર ધ્વનિ હોવાથી,

તેમજ ભાવશ્રુતના કાર્યરૂપ અને કારણરૂપ હોવાથી દ્રવ્યશ્રુત છે.^{૮૭} પરંતુ આ વ્યવસ્થા અનુસાર કર આદિ ચોંટા પણુ દ્રવ્યશ્રુત કહેવાશે. જિનભદ્ર તેનું સમાધાન એ રીતે આપે છે : (૧) ઉચ્છ્રવસિત આદિને જ અનક્ષર શ્રુત કહેવાની શકિ છે, અન્ય વ્યાપારને (કરાદિચોંટા) નહિ. (૨) જે સંભળાય છે તે શ્રુત છે. કરાદિ ચોંટા સંભળાતી નથી, તેથી તે શ્રુત નથી. હરિભદ્ર, મલ્લયગિરિ અને યશો-વિજયજીએ ઉક્ત વ્યવસ્થાનું સમર્થન કયું છે.^{૮૮} અલખત, મલ્લયગિરિએ પ્રથમ દ્વાલ ઉલ્લેખી નથી. જે કે જૈનાચાર્યોએ પરંપરાપ્રાપ્ત વિચારની સંગતિ ખેસાડવા ઉપયુક્ત રજૂઆત કરી છે. પરંતુ વસ્તુતસ્તુ કરાદિ ચોંટાને પણ દ્રવ્યશ્રુત માનવું જોઈએ, કારણ કે તે પણ નિઃસ્વસિતની જેમ મનોગત અભિપ્રાયને વ્યક્ત કરતું અક્ષરાત્મક જ્ઞાન છે. જેમ મનમાં વંચાતા (અર્થાત્ નહીં સંભળાતા) લખાણને જૈનપરંપરા દ્રવ્યશ્રુત માને છે, તેમ નહિ સંભળાતી કરાદિ ચોંટા (અભિનય)ને પણ દ્રવ્યશ્રુત માનવી જોઈએ. વળી મલ્લયધારી હેમચન્દ્રસૂરિ^{૮૯} ચોંટાને મતિહેતુ ઉપરાંત શ્રુતહેતુ પણ ગણે છે.

અનુસ્વાર આદિ અર્થગમક હોવાથી શ્રુત છે. હરિભદ્ર અનુસ્વાર જેવા ઉચ્ચારણને, જ્યારે મલ્લયગિરિ અનુસ્વાર સહિતના ઉચ્ચારણને અનુસ્વાર તરીકે ઓળખાવે છે.^{૯૦} ક) આ પરિસ્થિતિમાં નિયુક્તિગત શ્રુત આદિ ઉદાહરણોના આધારે એવું અનુમાન કરી શકાય કે, ચાલુ વાર્તામાં શ્રોતા હુંકારો ધરે છે, તેના જેવાં અનુસ્વાર અવર્ણાત્મક ઉચ્ચારણો અહીં અભિપ્રેત હશે.

મતિજ્ઞાન પણ અક્ષર-અનક્ષર ઉભયરૂપ છે,^{૯૧} કારણ કે અવગ્રહ અનક્ષર છે, જ્યારે ઈહાદિ સાક્ષર છે. શ્રુત જે અર્થમાં (અર્થાત્ વર્ણજન્ય-અવર્ણજન્યત્વની વ્યાપ્તમાં) ઉભયાત્મક છે, એ અર્થમાં મતિ ઉભયાત્મકા નથી, પરંતુ શ્રુત જે અર્થમાં (અક્ષરલાભ અર્થમાં) માત્ર સાક્ષર છે, તે અર્થમાં મતિ ઉભયાત્મકા છે. ઈહામાં શમ્ભોદ્વેષ થાય છે છતાં તે શ્રુતથી કેવી રીતે ભિન્ન છે, તેની યશોવિજયજીએ કરેલી સ્પષ્ટતા લઘ્ચક્ષરના ભેદનિરૂપણ વખતે નોંધવામાં આવી છે.

ઉચ્છ્રવસિત આદિ દ્રવ્યશ્રુત કારણ અને કાર્ય બંને છે, એવા હરિભદ્રે કરેલા વિધાનની સ્પષ્ટતા મલ્લયગિરિ કરે છે, જેમ કે, કોઈક અર્થની અભિવ્યક્તિ માટે ખવાતી ખાંસી વગેરે પ્રયોગક પુરુષના ભાવશ્રુતનું ફળ (કાર્ય) છે અને શ્રોતાના ભાવશ્રુતનું કારણ છે.^{૯૨} આમ કોઈક મનોગત ભાવની અભિવ્યક્તિ માટે પ્રયોગ્યયેલ કૃત્રિમ ખાંસી વગેરે જ અનક્ષર શ્રુત છે, કુદરતી ખાંસી વગેરે નહિ.

હરિભદ્રને અનુસરીને મલયગિરિ કહે છે કે, અક્ષર-અનક્ષરશ્રુતમાં બાકીના શ્રુતભેદો અંતર્ભાવ પામે છે, છતાં અવ્યુત્પન્નમતિવાળા જીવોના જ્ઞાન માટે તેઓનો પૃથક્ ઉલ્લેખ કર્યો છે.^{૭૩}

પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે અકલંક અનુમાન આદિના અંતર્ભાવ સ્વપ્રતિ-પત્તિકાળે અક્ષરશ્રુતમાં માને છે.^{૭૪} (ક) આથી અકલંકના મતે પણ વર્ણુજન્યશ્રુત અક્ષરશ્રુત છે અને અવર્ણુજન્યશ્રુત અનક્ષરશ્રુત છે.

(૩) સંજ્ઞિ (૪) અસંજ્ઞિશ્રુત : બૌદ્ધદર્શનમાં સંજ્ઞાના બે અર્થો છે : જ્ઞાન અને નિમિત્તોદ્ગ્રહણ, જ્યારે જૈનદર્શનમાં તેના વિવિધ અર્થો છે, જેમકે માન (સમજણ) અર્થાત્ જ્ઞાનસામાન્ય, આહારાદિ દશ સંજ્ઞા, પ્રત્યક્ષિમાન, મનોવ્યાપાર, અભિસંધારણ શક્તિ, મતિજ્ઞાન અને ભૂતભવિષ્યત્કાલીન સમ્યક્-ચિંતન, જેની વિચારણા મતિપ્રકરણમાં સંજ્ઞાના નિરૂપણ પ્રસંગે થઈ ગઈ છે. જે જીવને સંજ્ઞા હોય તે સંજ્ઞી છે, જ્યારે જેને સંજ્ઞા નથી તે અસંજ્ઞી છે. જૈન અને બૌદ્ધ^{૭૫} બંને પરંપરામાં સંજ્ઞી-અસંજ્ઞીનો ઉલ્લેખ મળે છે.

ભગવતીમાં પૃથ્વીકાયિક આદિ પાંચ જીવો અને ત્રસ જીવોને અસંજ્ઞી કહ્યા છે.^{૭૬} પ્રજાપના અનુસાર પૃથ્વીકાયિકથી ચતુરિન્દ્રિય સુધીના જીવો અસંજ્ઞી છે, જ્યોતિષ્ક—વૈમાનિક સંજ્ઞી છે; સિદ્ધ નોસંજ્ઞિઅસંજ્ઞી (સંજ્ઞાતીત) છે અને બાકીના નૈરયિક, અસુરદુગારથી સ્તનિતક્રુમાર, મનુષ્ય, પંચેન્દ્રિય તિર્થંકરોની અને વાણુવ્યંતર જીવો સંજ્ઞી, કે અસંજ્ઞી હોઈ શકે છે.^{૭૭} ઉપયુક્ત વર્ગીકરણનું વ્યાવર્તક લક્ષણ ત્યાં આપવામાં આવ્યું નથી, આમ છતાં એટલું અવશ્ય કહી શકાય કે પ્રાચીનકાળથી જ સંજ્ઞી-અસંજ્ઞીના વ્યાવર્તક લક્ષણ તરીકે સંજ્ઞાનો અર્થ નામ, જ્ઞાન અને આહારાદિસંજ્ઞાથી ભિન્ન છે, કારણ કે નામ આદિ ત્રણેય વિગત તમામ સંસારી જીવોમાં સમાન છે. પછીના કાળમાં પણ આ જ વિગતનું સમર્થન મળે છે. અલગત, સંજ્ઞી અસંજ્ઞીના વ્યાવર્તક લક્ષણ તરીકેની સંજ્ઞાના વિવિધ અર્થો જોવા મળે છે. આવશ્યક નિયુક્તિમાં સંજ્ઞિ-અસંજ્ઞિશ્રુતના નામોલ્લેખ સિવાય કશી વિશેષ સ્પષ્ટતા મળતી નથી.^{૭૮} પરંતુ પછીના કાળમાં જે વિચારણા થઈ તે નંદિ અને તત્ત્વાર્થમાં ઉલ્લેખાઈ છે. તત્ત્વાર્થમાં એક પ્રકારનું વર્ગીકરણ મળે છે, જ્યારે નંદિમાં ત્રણ પ્રકારનું મળે છે : હેતુવાદી, કાલિકવાદી અને દષ્ટિવાદી.^{૭૯} નંદિના ટીકાકારોએ હેતુવાદ આદિની કરેલી સ્પષ્ટતા અને ઉદાહરણો જોતાં હેતુ-વાદની દષ્ટિએ જે જીવો સંજ્ઞી છે, તે જીવો કાલિકવાદની દષ્ટિએ અસંજ્ઞી છે.

(૧) હેતુવાદ : નંદિમાં જણાવ્યા અનુસાર જેનામાં અભિસંધારણ કરવા

માટેની શક્તિ હોય છે તે સંજી છે, જ્યારે જેનામાં એવી શક્તિ નથી તે અસંજી છે.⁹⁹ જિનભદ્ર આદિ આચાર્યોએ¹⁰⁰ નંદિગત વિચારણાની સ્પષ્ટતા કરી છે. જેમકે હેતુ એટલે કારણ-નિમિત્ત. જિનદાસગણિ અને હરિભદ્રના મત અનુસાર આલોચન (અભિસન્ધારણુ) અવ્યક્ત વિજ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થાય છે, જ્યારે મલયગિરિના મત અનુસાર તે વ્યક્ત અને અવ્યક્ત બંને પ્રકારના વિજ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થાય છે. શક્તિ એટલે કારણશક્તિ. તેના ત્રણ અર્થો છે : ક્રિયા માટેનું સામર્થ્ય, ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ અને કારણ એ જ શક્તિ. હરિભદ્ર પ્રથમ અર્થ આપે છે, મલયગિરિ દ્વિતીય અર્થ આપે છે, જ્યારે જિનદાસગણિ ત્રણેય અર્થ આપે છે. હરિભદ્ર શક્તિનો અર્થ સામર્થ્ય કરે છે, જ્યારે મલયગિરિ શક્તિનો અર્થ પ્રવૃત્તિ કરે છે.

જિનભદ્ર આદિ આચાર્યોને અનુસરીને મલયગિરિ કહે છે કે, જે જીવ પોતાના દેહનું પાલન કરવા માટે પોતાનામાં રહેલી કારણશક્તિ વડે વિચાર કરીને આહાર આદિ ઈષ્ટ વસ્તુમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે અને અનિષ્ટ વસ્તુમાં પ્રવૃત્તિ કરતો નથી, તે જીવ સંજી છે, જ્યારે જેનામાં આવી કારણશક્તિ નથી, તે જીવ અસંજી છે. જેમકે દ્વિષ્ટન્દ્રિયથી સંમૂર્છિત પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવો સંજી છે, જ્યારે પૃથ્વી આદિ એકેન્દ્રિય જીવો અસંજી છે.

(૨) કાલિકવાદ : નંદિમાં જણાવ્યા અનુસાર જે જીવોને ઈહા, અપોહ, માગંજ્ઞા, ગવેષણા, ચિંતા અને વિમર્ષ છે તે જીવ સંજી છે, જ્યારે જે જીવોને ઈહા આદિ હોતાં નથી તે જીવ અસંજી છે.¹⁰¹ જિનભદ્ર આદિ આચાર્યોએ કરેલી સ્પષ્ટતા અનુસાર જે જીવ મનઃપર્યાપ્તવાળો છે,¹⁰² અર્થાત્ મતિજ્ઞાન-સંપત્ત યુક્ત છે, તે જીવ સંજી છે, જ્યારે જેનામાં અરૂપ મનોલબ્ધિ છે, કે તેનો અભાવ છે તે જીવ અસંજી છે.¹⁰³ જેમકે ગર્ભવ્યુત્કાન્તિક પુરુષ, દેવ અને નારક^{103(ક)} આદિ જીવો સંજી છે. જ્યારે સંમૂર્છિત પંચેન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય, ત્રિષ્ટન્દ્રિય, દ્વિષ્ટન્દ્રિય, એકેન્દ્રિય જીવો સંજી છે.¹⁰⁴ ઉક્ત સંજી જીવોને દીપ-પ્રકાશથી થતી સ્પષ્ટ ઉપલબ્ધિની જેમ અર્થની સ્પષ્ટ ઉપલબ્ધિ થાય છે, જ્યારે અસંજી જીવોને અર્થની અસ્પષ્ટ ઉપલબ્ધિ થાય છે. અસંજી જીવોમાં પણ ઉત્તરોત્તર અસ્પષ્ટ, અસ્પષ્ટતર, અસ્પષ્ટતમ ઉપલબ્ધિ થાય છે. જેમકે પંચેન્દ્રિય કરતાં ચતુરિન્દ્રિયને અસ્પષ્ટતર ઉપલબ્ધિ થાય છે. આમ ઉત્તરોત્તર ઉપલબ્ધિ વિશેષ અસ્પષ્ટ બનતી જાય છે. આમ થવાનું કારણ એ છે કે, તે જીવોનું સામર્થ્ય ક્ષયોપશમની લિન્નતાને કારણે ક્રમશઃ અરૂપ-અરૂપતર-અરૂપતમ પ્રમાણમાં મનોદ્રવ્ય ગ્રહણ કરી શકે તેવું હોય છે અને એકેન્દ્રિય જીવોને પ્રાયઃ મનોદ્રવ્યનો અભાવ હોય છે.¹⁰⁵

(૩) દષ્ટિવાદ : નંદિ અનુસાર જે જીવને દષ્ટિવાદ પ્રમાણેના સંજિશ્રુતનો ક્ષયોપશમ થયો હોય તે જીવ સંજી છે, જ્યારે જેને અસંજિશ્રુતનો ક્ષયોપશમ થયો હોય તે અસંજી છે.¹⁰⁶ જિનભદ્ર આદિ આચાર્યોએ કરેલી સ્પષ્ટતા અનુસાર દષ્ટિવાદ એટલે દર્શનવાદ. મલયગિરિ દર્શનનો અર્થ સમ્યક્ત્વ કરે છે. પ્રસ્તુત વાદ પ્રમાણે સમ્યક્દષ્ટિ જીવ સંજી છે. જ્યારે મિથ્યાદષ્ટિ જીવ અસંજી છે. સમ્યક્દષ્ટિ જીવ રાગ આદિનો નિગ્રહ કરવામાં તત્પર હોવાથી વીતરાગ સમાન છે, જ્યારે મિથ્યાદષ્ટિ જીવ રાગ આદિનો નિગ્રહ કરી શકતો ન હોવાથી તેને હિતમાં પ્રવૃત્તિનો અને અહિતમાં નિવૃત્તિનો ખ્યાલ હોતો નથી.¹⁶⁷

જિનભદ્ર કેટલીક સ્પષ્ટતા કરે છે કે, સમ્યક્દષ્ટિ જીવોમાં પણ ક્ષયોપશમિક જ્ઞાનમાં રહેલા જીવો જ સંજી છે. ક્ષાયિક જ્ઞાનમાં રહેલા જીવો (કેવલી) નહિ, કારણ કે દષ્ટિવાદ સંજ્ઞાનો સંબંધ સમ્યક્ત્વ ઉપરાંત ભૂત-ભવિષ્યકાલીન સ્મરણચિંતન સાથે છે. આ સંદર્ભમાં કેવલી જીવો સંજી નથી અર્થાત્ સંજ્ઞાનીત છે, કારણ કે તેઓ સમસ્ત વસ્તુઓના જ્ઞાતા હોવાથી સ્મરણચિંતનને ઓળંગી ગયા હોય છે.

ક્યારેક મિથ્યાદષ્ટિ જીવને પણ હિત-અહિતના વિભાગવાળી સંજ્ઞા હોય છે, છતાં તે અસંજી એટલા માટે છે કે તેની સંજ્ઞા શોભના નથી, કારણ કે તેણે મિથ્યાદર્શનનો પરિગ્રહ કર્યો છે, તેનામાં સત્-અસત્નો વિવેક હોતો નથી, તેનું જ્ઞાન સસારનું કારણ અને છે અને તેને જ્ઞાનનું ફળ મળતું નથી. જેમ વ્યવહારમાં દુત્તિસત વચનને અવચન કહેવામાં આવે છે તેમ તેની સંજ્ઞાને અસંજ્ઞા કહેવામાં આવી છે.¹⁰⁸

હેતુવાદસંજી અને કાલિકસંજી જીવોની વિચારણા વચ્ચે તફાવત એ છે કે હેતુવાદસંજી જીવોની વિચારણા પ્રાયઃ વર્તમાનકાળ પૂરતી જ મર્યાદિત હોય છે.¹⁰⁹ અક્ષમત્ત, કેટલાક જીવો ભૂત-ભવિષ્યકાલીન વિચારણા કરી શકે છે, પરંતુ તે વિચારણા વર્તમાનકાળથી તદ્દન નજીકની હોય છે, જ્યારે કાલિકસંજી જીવોની વિચારણા સુદીર્ઘ ભૂત-ભવિષ્યકાલીન હોય છે.¹¹⁰ આથી નંદિના ટીકાકારોએ કાલિક શબ્દની પૂર્વે દીર્ઘ વિશેષણ સહેતુક મૂક્યું છે. આમ સંજી-અસંજીના ત્રિવિધ નિરૂપણમાં સંમૂર્છિમ પચેન્દ્રિયાદિ હેતુવાદસંજી જીવો કાલિકવાદ પ્રમાણે અસંજી છે અને કાલિકસંજી જીવોમાં પણ જે સમ્યક્ત્વનો અભાવ હોય તો દષ્ટિવાદ અનુસાર તેઓ અસંજી છે.

પૂર્વાચાર્યોને અનુસરીને મલયગિરિ કહે છે કે, ઉપયુક્ત ત્રણ વર્ગીકરણમાં નિરૂપાયેલી સંજ્ઞા ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ--વિશુદ્ધતર હોવાના કારણે પ્રથમ હેતુવાદનું નિરૂપણ થવું જોઈતું હતું, પરંતુ નંદિમાં કાલિકવાદનું નિરૂપણ પ્રથમ થયેલું છે. તેનું કારણ એ છે કે, સૂત્રમાં સંજ્ઞી--અસંજ્ઞીની સમજૂતી કાલિકવાદ અનુસાર આપવામાં આવી છે, જ્યારે દષ્ટિવાદનું નિરૂપણ છેલ્લે રાખવાનું કારણ એ છે કે, તે ત્રણેયમાં પ્રધાન છે.¹¹¹(ક)

નંદિપરંપરાસંમત વિચારણાને નીચેના કોષ્ટક દ્વારા સમજાવી શકાય.

વાદ	સંજ્ઞાનો અર્થ	સંજ્ઞી	અસંજ્ઞી	સંજ્ઞાતીત
હેતુવાદ	ઈષ્ટમાં પ્રવૃત્તિ અને અનિષ્ટમાં નિવૃત્તિની શક્તિ	દ્વિધન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય	મત્ત, મૂર્છિત અને પૃથ્વી આદિ એકેન્દ્રિય જીવો.	—
દીર્ઘકાલિક	વર્તમાનકાળ ઉપરાંત સુદીર્ઘ ભૂતભવિષ્ય-કાલીન પર્યાલોચન (મતિજ્ઞાન)	ગભંવ્યુત - કાન્તિક પુરુષ, ઔપપાતિક દેવ અને નારક	સમૂર્છિત પંચેન્દ્રિયથી એકેન્દ્રિય સુધીના જીવો.	કેવલી
દષ્ટિવાદ	ભૂતકાલિક સ્મરણ અને ભવિષ્યકાલિક ચિંતનયુક્ત સમ્યક જ્ઞાન.	કેવલી સિવાયના સમ્યકદષ્ટિ-જીવો	સર્વ મિથ્યાદષ્ટિ જીવો.	

તત્ત્વાર્થ પરંપરા -- તત્ત્વાર્થ પરંપરામાં સંજ્ઞી-અસંજ્ઞી શ્રુતનો ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ સંજ્ઞીની-વિચારણા છે. ઉમાસ્વાતિ સમનસ્ક જીવોને સંજ્ઞી તરીકે અને અમનસ્ક જીવોને અસંજ્ઞી તરીકે ઓળખાવે છે યશોવિન્યજી તેઓને અનુસરે છે. ઉમાસ્વાતિ સંજ્ઞાનો અર્થ ઈહા-અપોહ યુક્ત, ગુણદોષની વિચારણા કરતી સંપ્રધારણ સંજ્ઞા કરે છે અને સર્વ નારક, દેવ અને કેટલાક ગભંવ્યુતકાન્ત મનુષ્ય અને તિર્થંચોને સંજ્ઞી તરીકે ઓળખાવે છે.¹¹² આથી પ્રસ્તુત વિચારણા નંદિસંમત કાલિકવાદ વિચારણા સાથે સામ્ય ધરાવે છે.

પૂજ્યાપાદે તત્ત્વાર્થસૂત્રગત વિચારણાની કરેલી સ્પષ્ટતા અનુસાર સંજ્ઞાનો અર્થ (૧) હિતપ્રાપ્તિની અને અહિત પરિહારની પરીક્ષા, (૨) નામ, (૩) જ્ઞાન, (૪) કે આહારાદિસંજ્ઞા એવો નથી, પરંતુ સમનસ્કતા છે. આથી ગર્ભ, અંડ, મૂર્છિત અને સુષુપ્તિ આદિ અવસ્થાઓમાં હિત-અહિત પરીક્ષાનો અભાવ હોવા છતાં મનની હાજરીના કારણે તેઓ સંજ્ઞી બનવા પામે છે.¹¹³ પૂજ્યાપાદની વિચારણા નંદિગત હેતુવાદની નજદીક છે. છેલ્લે પૂજ્યાપાદની વિચારણા સ્થિર થઈ છે.

વિદ્યાનંદના મતે અમનસ્ક જીવોને પણ સ્મરણુસામાન્ય, ધારણુસામાન્ય, અવાયસામાન્ય અને અવગ્રહસામાન્ય હોય છે, તેથી શિક્ષા-ક્રિયા-ક્રત્યાપતું ગ્રહણુ એ સંજ્ઞા છે.¹¹⁴ એનો અર્થ એ થયો કે સંજ્ઞી-અસંજ્ઞીના વ્યાવર્તક લક્ષણમાં ઉમાસ્વાતિએ ઉલ્લેખે ઈલા-અપોહનો સમાવેશ થઈ શકશે નહિ.¹¹⁵ આ પરિસ્થિતિમાં ભાવમન જ તેનું વ્યાવર્તક લક્ષણ અને છે. પ્રસ્તુત વિચારણાને નંદિસંમત હેતુવાદ વિચારણા સાથે સરખાવી શકાય.

આમ જૈનાચાર્યોએ કરેલી વિચારણા અનુસાર સંજ્ઞી-અસંજ્ઞીના વર્ગીકરણના સંદર્ભમાં સંજ્ઞાનો અર્થ નામ, જ્ઞાન,¹¹⁶ આહારાદિ સંજ્ઞા, કે પ્રત્યભિજ્ઞાન નથી, પણ મનોવ્યાપાર¹¹⁷ કે મનોવિજ્ઞાન આદિ વિવિધ અર્થો છે. છેલ્લે મનસહિત જીવો સંજ્ઞી અને મનરહિત જીવો અસંજ્ઞી એ અર્થ સ્થિર થયો. આહારાદિ સંજ્ઞાગત અવગ્રહણુનું કારણ આપતાં જિનભદ્રાદિ આચાર્યો કહે છે કે, આહારાદિ સંજ્ઞાગત એધ સંજ્ઞા અત્યંત છે, અને પ્રાકૃતી આહારાદિ સંજ્ઞા મોટી હોવા છતાં શોભના નથી, જ્યારે અહીં શોભના સંજ્ઞા અભિપ્રેત છે.¹¹⁸

(૫) સમ્યક્ — (૬) મિથ્યાશ્રુત : નંદિમાં સમ્યક્ અને મિથ્યાશ્રુતની વિચારણા સ્વરૂપ અને સ્વામિત્વની દૃષ્ટિએ થયેલી છે :

(૧) સ્વરૂપતઃ સમ્યક્ મિથ્યાશ્રુત : તીર્થંકરો સર્વજ્ઞ હોવાથી કદાપિ મિથ્યા ઉપદેશ આપે નહિ. તેથી તેમણે આપેલો ઉપદેશ સમ્યક્શ્રુત છે. જેમકે આચાર્યરાંગ—આદિ ગણિપિટક, જ્યારે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ અજ્ઞાની હોવાથી તેઓએ રચેલું ભારત, ગમાયણ, યુદ્ધવ્યન, લોકાયત આદિ મિથ્યાશ્રુત છે.¹¹⁹ અહીં જિનભદ્ર આદિ આચાર્યોએ સ્પષ્ટતા કરી છે કે અંગ્રાહ્યથોનો પણ સમાવેશ સમ્યક્શ્રુતમાં સમજી લેવાનો છે.¹²⁰

નંદિમાં અપાયેલાં મિથ્યાશ્રુતનાં ઉદાહરણુગત ભારત શબ્દનો ઉલ્લેખ સૂચવે છે કે નંદિના કાળમાં જ્ય પછી ભારત નામાભિધાન અસ્તિત્વમાં આવ્યું હતું. અને મહાભારત શબ્દ જ્ઞાત નથી.

(૨) સ્વામિત્વની દષ્ટિએ સમ્યક્ — મિથ્યાશ્રુત : નંદિમાં જલાળ્યા અનુસાર ચતુર્દશપૂર્વી અને અભિન્નદશ પૂર્વી નિયમતઃ સમ્યક્દષ્ટિ છે, જ્યારે તે સિવાયના જીવો સમ્યક્દષ્ટિ કે મિથ્યાદષ્ટિ હોઈ શકે છે. સમ્યક્દષ્ટિ જીવ સમ્યક્ત્વનો પરિગ્રહ કરતો હોવાથી તેને માટે ગમે તે પ્રકારનું શ્રુત સમ્યક્શ્રુત છે, જ્યારે મિથ્યાદષ્ટિજીવનું ગમે તે પ્રકારનું શ્રુત મિથ્યાશ્રુત છે. જેમકે :

૧. સમ્યક્દષ્ટિજીવ માટે દ્વાદશાંગી આદિ સમ્યક્શ્રુત તત્ત્વતઃ સમ્યક્શ્રુત છે.
૨. " " રામાયણ આદિ મિથ્યાશ્રુત " " "
૩. મિથ્યાદષ્ટિ " " " " મિથ્યાશ્રુત છે.
૪. " " " " " " સમ્યક્શ્રુત 121 છે.
૫. " " દ્વાદશાંગી આદિ સમ્યક્શ્રુત " મિથ્યાશ્રુત 122 છે.

ચોથા ભંગની બાબતમાં એવી સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે કે, મિથ્યાદષ્ટિ જીવ ક્યારેક મિથ્યાશ્રુતગત વિરોધી વચનના કારણે સ્વપક્ષદષ્ટિનો ત્યાગ કરે છે, પરિણામે તે શ્રુત સમ્યક્ત્વનો હેતુ બને છે. આ સંદર્ભમાં તે સમ્યક્શ્રુત છે. 123

જિનભદ્રે સમ્યક્ત્વ અને સમ્યક્શ્રુત વિષે કેટલીક સ્પષ્ટતા કરી છે :

સમ્યક્ત્વ :— સમ્યક્ત્વના પાંચ ભેદો છે : ઔપશમિક, સાસ્વાદન, ક્ષયોપશમિક, વેદક અને ક્ષાયિક. મિથ્યાદર્શનમોહનીય કર્મની શાન્તિ પછી અન્ત-મુહૂર્ત સુધી બીજું તેવું કર્મ ઉદય પામતું નથી. આથી જે કર્મ વચ્ચેના અંતમુહૂર્ત કાળ દરમ્યાન રહેતું સમ્યક્ત્વ ઔપશમિક છે. ઔપશમિકમાંથી ચ્યુત થયા પછી મિથ્યાદર્શનની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી રહેતું સમ્યક્ત્વ સાસ્વાદન છે. તેનો કાળ છ આવલિકા છે. ઉદયભાવને પામેલું મિથ્યાદર્શન ક્ષીણ થાય અને ઉદય નહીં પામેલું શાન્ત હોય, તે દરમ્યાનનું સમ્યક્ત્વ ક્ષાયોપશમિક છે. ઉદય પામેલા સમ્યક્ દર્શન મોહનીયનો અનુભવ કરતાં અને અપાવતાં જોને ઉદય પામેલા સમગ્ર પુહ્ગલોનો અનુભવ મળ્યો છે તેનું સમ્યક્ત્વ વેદક છે અને મિથ્યા, સમ્યક્મિથ્યા તેમજ સમ્યક્ત્વ મોહનીયનો ક્ષય થતાં પ્રાપ્ત થતું સમ્યક્ત્વ ક્ષાયિક છે. 123 (ક)

સમ્યક્ત્વ અને સમ્યક્શ્રુત :— પૂર્વે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, સમ્યક્ત્વનો પરિગ્રહ કરનાર જીવનું શ્રુત સમ્યક્શ્રુત છે. આથી સમ્યક્ત્વ અને સમ્યક્શ્રુતની ભેદરેખા સ્પષ્ટ કરવી આવશ્યક છે : જો કે બન્નેમાં તત્ત્વાવગમ સ્વભાવ સમાન છે, પરંતુ ભેદ એ છે કે તત્ત્વમાં ટુચિ એ સમ્યક્ત્વ છે, જ્યારે જે રોચક છે તે સમ્યક્શ્રુત છે. 124

(૭) સાદિ (૮) અનાદિ (૯) સપર્યવસિત (૧૦) અપર્યવસિત :

શ્રુત સાદિ છે કે અનાદિ, તે અંતવાણું (સપર્યવસિત) છે કે અંતરહિત (અપર્યવસિત), એ દષ્ટિએ આ ચાર ભેદોની વિચારણા થવા પામી છે. નંદિમાં તેઓનું નિરૂપણ નય, દ્રવ્યાદિ અને ભવ્યજીવની દષ્ટિએ થયેલું છે.¹²⁵

(ક) નયની દષ્ટિએ : વ્યવચ્છિતિ નયની દષ્ટિએ શ્રુત સાદિ-સપર્યવસિત છે, જ્યારે અવ્યવચ્છિતિનયની દષ્ટિએ તે અનાદિ-અપર્યવસિત છે. જિનભદ્રાદિ આચાર્યો સ્પષ્ટતા કરે છે કે વ્યવચ્છિતિ (પર્યાયાર્થિક) નયવાદીઓના મત અનુસાર નારક આદિ ભવની અપેક્ષાએ પરિણતિ પામતા જીવની જેમ પર્યાયની અપેક્ષાએ શ્રુત સાદિસપર્યવસિત છે, જ્યારે અવ્યવચ્છિતિ (દ્રવ્યાર્થિક) નયવાદીઓના મત અનુસાર દ્રવ્યના સંદર્ભમાં ત્રિકાલસ્થાયી મનાતા જીવની જેમ શ્રુત અનાદિ-અપર્યવસિત છે.¹²⁶

(ખ) દ્રવ્યાદિની દષ્ટિએ —

(૧) દ્રવ્ય : (ક) પુરુષની દષ્ટિએ : એક પુરુષની દષ્ટિએ શ્રુત સાદિ-સપર્યવસિત છે, જ્યારે ઘણા પુરુષના સંદર્ભમાં તે અનાદિ-અપર્યવસિત છે. શ્રુતનો અંત આણનારાં કારણોની સૂચિ આપતાં જિનભદ્ર કહે છે કે, દેવલોકગમન, અન્યભવ, મિથ્યાદર્શન, ઝ્વાનિ, પ્રમાદ કે કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી શ્રુત સપર્યવસિત બને છે. જિનદાસગણિ આદિ આચાર્યો સપર્યવસિતત્વ ઉપરાંત શ્રુતના આદિવની પણ સ્પષ્ટતા કરે છે. જેમકે જિનદાસગણિ કહે છે કે એક પુરુષના સંદર્ભમાં પ્રથમ પાઠને લીધે શ્રુત સાદિ બને છે. હરિભદ્ર કહે છે કે આ સિવાય સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિથી પણ શ્રુત સાદિ બને છે. મલયગિરિ પૂર્વાચાર્યોને અનુસરે છે.¹²⁷

અહીં કોઈ એવી શંકા કરે કે જો શ્રુતને જીવથી ભિન્ન માનવામાં આવે તો જ તેનો (શ્રુતનો) અભાવ (અંત) શક્ય બને. પ્રસ્તુત શંકાનું સમાધાન કરતાં જિનભદ્ર કહે છે કે, શ્રુતને જીવથી ભિન્ન માનતાં શ્રુતની હાજરીમાં પણ અજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી શ્રુતને ભિન્ન માની શકાય નહિ. વળી, શ્રુતને જીવથી અભિન્ન માનવા છતાં શ્રુતનો અંત શક્ય બને છે, કારણ કે શ્રુત નિયમથી જીવ છે, પરંતુ જીવ નિયમથી ક્ષત નથી. કેમકે તે શ્રુતજ્ઞાની, શ્રુતઅજ્ઞાની કે કેવળજ્ઞાની હોઈ શકે છે. અહીં જો એવો મુદ્દો ઉઠાવવામાં આવે કે શ્રુતને નિયમથી જીવ માનવાથી શ્રુતનો નાશ થતાં જીવનો

નાશ થવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે, તો તેનું સમાધાન એ છે કે, જીવ ઉત્પાદ. વ્યય અને ધૌવ્ય ધર્મવાળો હોવાથી તેના નાશનો પ્રસંગ આવશે નહિ.¹²⁸ કારણ કે એક તરફ શ્રુતજ્ઞાનપર્યાયનો નાશ થતાં બીજી તરફ શ્રુતઅજ્ઞાનપર્યાયનો ઉદ્ભવ થાય છે.¹²⁸

(ખ) લવ્ય - અલવ્ય જીવની દષ્ટિએ - નંદિમાં લવ્ય-અલવ્ય જીવના સંદર્ભમાં શ્રુતના આદિ-અંતની કરેલી વિચારણા દ્રવ્ય સાથે સંબંધિત હોવાથી અહીં રજૂ કરી છે. ત્યાં જણાવ્યા અનુસાર લવ્ય જીવનું શ્રુત સાદિ-સપર્યવસિત છે, જ્યારે અલવ્ય જીવનું શ્રુત અનાદિ અપર્યવસિત છે, જિનભદ્રે ઉક્ત એ ભંગો ઉપરાંત અનાદિ-સપર્યવસિતનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે.¹³⁰ જિનદાસગણિ આદિ આચાર્યોએ સ્પષ્ટતા કરી કે સાદિ-અપર્યવસિત ભંગ અહીં શક્ય નથી. મલયગિરિ તેનું એવું કારણ આપે છે કે આદિયુક્ત સમ્યક્ કે મિથ્યાશ્રુતનો કાળાન્તરે પણ અવશ્ય અંત આવે છે.¹³¹ સાદિ-સપર્યવસિત ભંગ સમ્યક્શ્રુતના સંદર્ભમાં છે, જ્યારે આકીના એ મિથ્યાશ્રુતના સંદર્ભમાં છે. અલખત, જિન-દાસગણિ તે એને સામાન્યશ્રુત (અવિશિષ્ટિશ્રુત) ના સંદર્ભમાં સમજાવે છે. અનાદિ-અપર્યવસિત ભંગ અલવ્ય જીવના સંદર્ભમાં છે. જ્યારે આકીના એ લવ્ય જીવના સંદર્ભમાં છે. ઉક્ત ત્રણ ભંગોની મલયગિરિએ આપેલી સમજૂતી આ પ્રમાણે છે :

(૧) સાદિ-સપર્યવસિત :— લવ્ય જીવને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિને લીધે ઉપલબ્ધ થતું સમ્યક્શ્રુત સાદિ છે અને તેને મિથ્યાત્વ કે કેવળની પ્રાપ્તિ થતાં તે સપર્યવસિત બને છે.

(૨) અનાદિ-સપર્યવસિત :- મિથ્યાદષ્ટિ લવ્યજીવનું મિથ્યાશ્રુત અનાદિ છે અને તેને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થતાં તે ક્ષત સપર્યવસિત બને છે.

(૩) અનાદિ-અપર્યવસિત :- અલવ્યજીવનું મિથ્યાશ્રુત અનાદિ છે અને તેને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ શક્ય ન હોવાથી તેના મિથ્યાશ્રુતનો અંત સંભવિત નથી.

(૨) ક્ષેત્ર - નંદિમાં જણાવ્યા અનુસાર ક્ષેત્રની દષ્ટિએ ભરત આદિ પાંચ અને ઐરાવત આદિ પાંચ પ્રદેશોમાં શ્રુત આદિ-સપર્યવસિત છે, જ્યારે પાંચ મહાવિદેહ આદિ ક્ષેત્રોમાં તે અનાદિ અપર્યવસિત છે.¹³² હરિભદ્ર ઉક્ત ક્ષેત્રગત કાળ સહિત સ્પષ્ટતા કરતાં કહે છે કે, ભરત આદિ પ્રદેશોમાં સુખદુઃખમાં

આદિ કાળમાં તીર્થંકર અને ધર્મસંધોની પ્રથમતયા ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી શ્રુત સાદિ અને છે અને એકાન્તદુઃખમાં કાળમાં શ્રુતનો અભાવ થતો હોવાથી તે સપર્થવસિત અને છે, જ્યારે મહાવિદેહ આદિ ક્ષેત્રમાં તીર્થંકરોનું પ્રવાહરૂપથી સાતત્ય રહેતું હોવાથી શ્રુત અનાદિ અપર્થવસિત હોય છે. મલયગિરિ ભરતક્ષેત્રગત સુખમદુઃખમા આદિ કાળની સ્પષ્ટતા કરતાં કહે છે કે, એ કાળ એટલે અવસર્પિણીની સુખમદુઃખમાનો અંત અને ઉત્સર્પિણીનો દુઃખમસુખમાનો પ્રારંભ સમજવાનો છે.¹³³

(૩) કાળ : નંદિમાં જણાવ્યા અનુસાર કાળની દૃષ્ટિએ અવસર્પિણી અને ઉત્સર્પિણીમાં શ્રુત સાદિ-સપર્થવસિત છે, જ્યારે નો અવસર્પિણી નો ઉત્સર્પિણીમાં તે અનાદિ અપર્થવસિત છે. હરિભદ્રને અનુસરીને મલયગિરિ ઉપયુક્ત કાળની સ્પષ્ટતા કરે છે કે, અહીં અવસર્પિણીના સુખમદુઃખમા, દુઃખમસુખમા અને દુઃખમાં તેમજ ઉત્સર્પિણીના દુઃખમસુખમા અને સુખમદુઃખમાં એમ પાંચ કાળ વિભાગો સમજવાના છે, જ્યારે નો અવસર્પિણીનો ઉત્સર્પિણી કાળ મહાવિદેહક્ષેત્રગત સમજવાનો છે.¹³⁴

(૪) ભાવ -- નંદિમાં જણાવ્યા અનુસાર તીર્થંકરોએ પ્રરૂપેલા ભાવો (પદ્ધર્થો) નું જ્યારે આખ્યાન, નિદર્શન આદિ થાય છે ત્યારે (તે કાળ પૂરતું) શ્રુત સાદિ-સપર્થવસિત છે, જ્યારે ક્ષાયોપશમિક ભાવના સંદર્ભમાં તે અનાદિ-અપર્થવસિત છે જનભદ્ર સાદિ-સપર્થવસિતની પ્રજાપક અને પ્રજાપ્ય એમ બે રીતે સમજી શકાય છે. જેમ કે પ્રજાપકનું શ્રુત ઉપયોગ, વિશેષ પ્રકારનો સ્વર, પ્રયત્ન, આસન, (અંગવિન્યાસ) આદિ પર્યાયોની દૃષ્ટિએ ઉત્પન્ન અને વિનષ્ટ થતું રહે છે અને અભિધેય અર્થના ગતિ, રિથિતિ, એક પ્રદેશાદિ અવગાહ અને એક વર્ણુ આદિ પર્યાયો અદલાતા રહે છે. આથી શ્રુત સાદિ-સપર્થવસિત છે, જ્યારે ક્ષાયોપશમિક ભાવ પ્રવાહરૂપેણુ નિત્ય હોવાથી અને આકાશાદિ અભિધેય નિત્ય હોવાથી શ્રુત અનાદિ-અપર્થવસિત છે. નંદિના ટીકાદારો આકાશાદિ અભિધેય સિવાય આકીના નિરૂપણમાં જનભદ્રને અનુસર્યા છે.¹³⁵ યશોવિજયજીએ દ્રવ્યાદિતી દૃષ્ટિએ જ વિચારણા કરી છે, બંધ્યજીવ અને નયની દૃષ્ટિએ નહિ.¹³⁶

નંદિમાં દ્રવ્યની દૃષ્ટિએ થયેલી સાદિ અનાદિ વગેરે વિચારણામાં પુરુષ અને ભંધ્યજીવની દૃષ્ટિએ વિચારણા થઈ છે, પણ અંગપ્રવિટ આદિ દ્રવ્યશ્રુતની દૃષ્ટિએ વિચારણા થઈ નથી. અલબત્ત, દ્વાદશાંગ ગણિપટિકને નંદિમાં કુવ, નિત્ય, શાશ્વત કહ્યું હોવાથી હરિભદ્રાદિ આચાર્યોએ તેને અનાદિ-અપર્થવસિત

કહ્યું છે. ¹³⁷ વળી નંદિના ટીકાકારોએ સમ્યક્-મિથ્યાશ્રુતની વિચારણામાં અંગ-પ્રવિષ્ટની સાથે અંગખાણનો સમાવેશ પણ ઈષ્ટ ગણ્યો છે. ¹³⁸ આથી અંગપ્રવિષ્ટ-અંગખાણ અન.દિ-અપર્થવસિત છે, જ્યારે તે સિવાયનું શ્રુત સાદિ-સપર્થવસિત છે એમ માનવું પડે.

શ્રુતના અનાદિપણા વિષે નંદિમાં સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે કે જેમ વાદ વાદલ હોવા છતાં સૂર્યચન્દ્રની પ્રભા અવશ્ય હાજર હોય છે, તેમ અક્ષરનો અનંતમાં ભાગ નિત્ય ઉદ્ધાટિત રહે છે. જો તે પણ ઠંકાઈ જાય તો, જીવ અજીવત્વને પામે. ¹³⁹ નંદિગત ઉક્ત સૂત્રમાં ઉલ્લેખાયેલા ગાથાઈના આધારે એમ કહી શકાય કે અક્ષરના અનાદિત્વની વિચારણા નંદિની પૂર્વેના કાળમાં પણ હતી. જિનભદ્રે અક્ષરના અનંતમાં ભાગની ત્રણ કક્ષાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે : જ્ઞાન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ, જ્યારે જિનદાસગણિ, હરિભદ્ર અને મત્રયગિરિએ જ્ઞાન્ય અને મધ્યમ એમ બે કક્ષાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ¹⁴⁰ જિનભદ્ર કહે છે કે જ્ઞાન્યતમ અક્ષર પૃથ્વી આદિ એકેન્દ્રિય જીવોને હોય છે, ઉત્કૃષ્ટ અક્ષર સંપૂર્ણ શ્રુત જ્ઞાનીને હોય છે. બાકીના દ્વિમન્દ્રિયાદિને મધ્યમ અક્ષર હોય છે. અલપત્ત, તે ક્રમશઃ વિશુદ્ધ હોય છે.

(૧૧) ગમિક (૧૨) અગમિક :— નંદિમાં ગમિક - અગમિકની સમજૂતીમાં માત્ર ઉદાહરણ અપાયાં છે : જેમકે દષ્ટિવાદ એ ગમિક છે, જ્યારે કાલિકશ્રુત એ અગમિક છે. ¹⁴¹ જિનભદ્ર ગમના ત્રણ અર્થો આપે છે : ભાગ, ગણિતાદિ વિષય અને સદશપાઠ. ¹⁴² આમાંનો ત્રીજો અર્થ જિનદાસગણિ, હરિભદ્ર, મત્રયગિરિ અને યશોવિજયજીએ સ્વીકાર્યો છે. તેઓના મતે અર્થભેદ ધરાવતો સદશપાઠ પણ ગમ છે. મોટે ભાગે આદિ, મધ્ય અને અંતમાં ગમનો ઉપયોગ થાય છે. નંદિમાં ઓળખાવેલું કાલિકશ્રુત એટલે (આવશ્યક વ્યતિરિક્તના કાલિક-ઉત્કાલિક ભેદગત કાલિકશ્રુત નથી, પણ) આચારાદિ અંગ ગ્રંથો છે. ¹⁴³ અલપત્ત, આચારાદિ મોટે પણ નંદિમાં અણુતા ગમાનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. ¹⁴⁴ એટલે તે ગ્રંથોમાં પણ ગમ તો જ. આથી એમ માનવું પડે કે દષ્ટિવાદની શૈલી ગમપ્રથમ હોવાથી તે ગમિક છે, જ્યારે આચારાદિમાં ગમનું પ્રમાણ દષ્ટિવાદની અપેક્ષાએ અલ્પતર હોવાથી તે અગમિક છે. આથી નંદિના ટીકાકારોએ 'પ્રાયઃ' શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે. આમ અહીં તમ નો અર્થ ઈપત્ત સમજવાનો છે, અભાવ નહિ.

(૧૩) અંગપ્રવિષ્ટ (૧૪) અંગખાણ :— તત્ત્વાર્થ પરંપરામાં પ્રિણ અંગપ્રવિષ્ટ-અંગખાણ ભેદનો ઉલ્લેખ હોવાથી એ પરંપરાગત વિચારણાએ અહીં

કરવામાં આવશે. નંદિ અને તત્ત્વાર્થમાં સમસ્ત જૈન આગમ સાહિત્યને બે ભાગમાં વિભક્ત કર્યું છે : અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્ય ¹⁴⁴ (ક) નંદિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે અંગબાહ્યના બે ભેદ છે : આવશ્યક અને આવશ્યક વ્યતિરિક્ત. આવશ્યક વ્યતિરેકના બે ભેદ છે : કાલિક અને ઉત્કાલિક.

અંગપ્રવિષ્ટ બાર પ્રકારનું છે : આચાર, સૂત્રકૃત, સ્થાન, સમવાય, વ્યાખ્યા, પ્રરૂપિત, જ્ઞાતૃધર્મકથા, ઉપાસકદશા, અતકૃતદશા, અનુતરોપપાતિક, પ્રશનવ્યકરણ, વિષાકશ્રુત અને દષ્ટિવાદ. નંદિમાં આ બારેય અંગોનું સક્ષિપ્ત વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, ¹⁴⁵ જ્યારે ઉમાસ્વામિએ દ્વાદશાંગીના નામની સૂચિ માત્ર આપી છે. જો કે પૂજ્યપાદે પણ અગિયાર અંગોની સૂચિ જ આપી છે, પરંતુ દષ્ટિવાદના વિભાગોનો અને ૧૪ પૂર્વના નામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, જ્યારે અક્ષરકે અગિયાર અંગોનું સક્ષિપ્ત વર્ણન કર્યું છે અને દષ્ટિવાદનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. ¹⁴⁶

આવશ્યક :- નંદિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આવશ્યકમાં સામાયિક, ચતુર્વિંશતિસ્તવ, વંદનક, પ્રતિક્રમણ, કાયવ્યુત્સર્ગ અને પ્રત્યાખ્યાનનો સમાવેશ થાય છે. તત્ત્વાર્થમાં આવશ્યકભેદનો નામનિર્દેશ કર્યા સિવાય ઉક્ત છતી સૂચિ આપી છે.

કાલિક :- નંદિમાં ઉત્તરાખ્યન, દશા, કલ્પ, વ્યવહાર, નિશીથ, મહા-નિશીથ, ઋષિભાષિત, જંબૂદ્વીપપ્રરૂપિત આદિ ૩૧ અંગોનો કાલિકશ્રુત તરીકે ઉલ્લેખ થયો છે. તત્ત્વાર્થમાં કાલિકભેદનો નામનિર્દેશ કર્યા સિવાય ઉત્તરાખ્યનથી ઋષિ-ભાષિત સુધીના અંગોનો ઉલ્લેખ થયેલો છે ¹⁴⁷

ઉત્કાલિક :- નંદિમાં દશવૈકાલિક, કલ્પાકલ્પ, પ્રજાપના, નંદિ આદિ ૨૬ અંગોનો ઉત્કાલિક શ્રુત તરીકે ઉલ્લેખ થયો છે. તત્ત્વાર્થમાં આ અંગોની સુચિ નથી. પૂજ્યપાદે કાલિકઉત્કાલિક ભેદનો નામનિર્દેશ કરતા નથી, પણ ખન્ને ભેદના એક એક અંગનો ઉલ્લેખ કરે છે. જ્યારે અક્ષરક આવશ્યક-આવશ્યકવ્યતિરિક્ત એવા ભેદોનો નામનિર્દેશ કર્યા સિવાય અંગબાહ્યના ભેદ તરીકે કાલિકઉત્કાલિક ભેદોનો ઉલ્લેખ કરે છે. ¹⁴⁷ (ક)

નંદિમાં પ્રકીર્ણકોની સંખ્યા અંગે સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે કે, ઋષભભેદનાં પ્રકીર્ણકોની સંખ્યા ૮૪૦૦૦ છે, ખીજથી ત્રવીસમા તીર્થંકરનાં પ્રકીર્ણકોની સંખ્યા સંખ્યેય સહસ્ર છે અને શ્રીમહાવીરનાં પ્રકીર્ણકોની સંખ્યા ૧૪૦૦૦ છે. દૂકમાં તીર્થંકરના જોટલા શિષ્યો ઔત્પત્તિકા, વૈન યેકી, કમની અને

પારિણામિકી બુદ્ધિથી યુક્ત હોય તેટલી સંખ્યા પ્રકીર્ણકોની છે. 148 અર્થાત્ અહત્પ્રણીત માર્ગને અનુસરીને જે કંઈ રચવામાં આવ્યું છે તે બધું પ્રકીર્ણક છે. 149 આવી જે પ્રકીર્ણકોની સંખ્યા આપવામાં આવી છે તે શિષ્યોની સંખ્યા સમજવાની છે. 150 ઉપર પ્રમાણેની સંખ્યા જોતાં નંદિમાં આપેલી પ્રકીર્ણકો ગ્રંથોની સૂચિ અત્યલ્પ છે.

જિતભદ્ર આદિ આચાર્યોએ અંગપ્રવિષ્ટ આદિ અંગ કેટલીક સ્પષ્ટતાઓ કરી છે, જેમકે --

અંગપ્રવિષ્ટ -- અંગમાલ :- જિતભદ્ર 151 આ અંગે ત્રણ સમજૂતી આપી છે : (ક) ગણધરોએ રચેલું અંગપ્રવિષ્ટ છે, જ્યારે સ્થવિરોએ રચેલું અંગમાલ છે. (ખ) નિયત (શ્રુત) શ્રુત અંગપ્રવિષ્ટ છે, જ્યારે અનિયત (યત્ન) અંગમાલ છે. નિયત-અનિયત અંગે સ્પષ્ટતા કરતાં મલયગિરિ 152 કહે છે કે, આચારંગ આદિ શ્રુત સર્વક્ષેત્ર-કાળમાં અર્થ અને ક્રમતા સંદર્ભમાં એવું જ વ્યવસ્થિત છે. તેથી તે નિયત છે, જ્યારે અંગમાલમાં આની પરિસ્થિતિ ન હોવાથી તે અનિયત છે. ઉપયુક્ત બે સમજૂતીઓ (ક અને ખ) અનુસાર અંગપ્રવિષ્ટનો અર્થ મૂલશ્રુત છે. ગણધરો સર્વોદ્કૃષ્ટ શ્રુતલઘ્નિધથી સંપન્ન હોવાના કારણે મૂલશ્રુત રચના સમર્થ છે, જ્યારે સ્થવિરો શ્રુતના એક ભાગને કેન્દ્રમાં રાખીને રચના કરે છે, તેથી તેઓની રચનાને અંગમાલ કહેવામાં આવે છે. (ગ) તીર્થંકરોના આદેશથી નિષ્પન્ન તે અંગપ્રવિષ્ટ, જ્યારે છૂટાછવાયા પ્રશ્નપૂર્વક અર્થનું પ્રતિપાદન તે અંગમાલ.

નંદિના ટીકાકારોએ ઉપયુક્ત ત્રણ સમજૂતીઓમાં પ્રથમની બે સમજૂતીઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે ઉપરાંત શ્રુતપુરુષના હસ્તપાદાદિ અંગના સંદર્ભમાં પણ એક સમજૂતી આપી છે. જેમકે આચારંગ આદિ આગમો શ્રુતપુરુષનાં બાર અંગો (૨ પગ, ૨ જાંઘ, ૨ સાથળ, ૨ શરીર મધ્યભાગ, ૨ હાથ ૧ ગ્રીવા અને ૧ મસ્તક) હોવાથી અંગપ્રવિષ્ટ છે, જ્યારે એ સિવાયનું આગમ સાહિત્ય શ્રુતપુરુષથી અલગ હોવાના કારણે અંગમાલ છે. યશોવિજયજી જિતભદ્રસંમત પ્રથમ સમજૂતી જ આપે છે. 153

અંગપ્રવિષ્ટ..અંગમાલના રચયિતા વિષે વિચારતાં અંગપ્રવિષ્ટની રચના ગણધરોએ કરી છે તે બાબતમાં કશો વિવાદ નથી, જ્યારે અંગમાલના રચયિતા વિષે બે મતો પ્રવર્તે છે : એક મત તેને ગણધરરચિત માને છે, જ્યારે બીજો

મત તેને સ્થવિરરચિત માને છે. ઉક્ત એ મતોમાં પ્રથમ મત પ્રાચીન હોય તેમ જ જાણાય છે, કારણ કે ભદ્રબાહુસ્વામીએ અંગબાહ્ય તરીકે ગણ્યતા આવશ્યકસૂત્રને ગણધરકૃત માન્યું છે અને જિનભદ્ર તેનું સમર્થન કર્યું છે.¹⁵⁴ પ્રસ્તુત માન્યતા ભદ્રબાહુસ્વામી પહેલાં પણ હતી કારણ કે તેમણે આવશ્યક નિર્ધારિતમાં કહ્યું છે કે હું પરંપરા અનુસાર સામાયિક વિષે વિવરણ કરું છું.¹⁵⁵ પછીના કાળમાં ઉમાસ્વાતિએ અંગબાહ્યને આચાર્યકૃત માન્યું છે.¹⁵⁶ ઉમાસ્વાતિ અને જિનભદ્રની વચ્ચેના કાળમાં ઉમાસ્વાતિની માન્યતામાં શૈથિલ્ય આવવા લાગ્યું હતું એમ જાણાય છે. સંભવ છે કે આથી જિનભદ્રને ત્રણ સમજૂતીઓ આપવી પડી હોય. જિનભદ્ર પછીના કાળમાં અને મતો સમાન્તર ચાલતા હતા, કારણ કે હરિભદ્ર અને મહાયગિરિએ એક તરફ અંગબાહ્યને સ્થવિરરચિત જણાવ્યું,¹⁵⁶ (ક) તો બીજી તરફ તેને દ્વાદશાંગી સાથે ગણવાની ભલામણ કરી.¹⁵⁷

એમ લાગે છે કે અંગબાહ્યને ગણધરકૃત માનવાની વૃત્તિ શ્વેતામ્બર-દિગંબર પરંપરામાં જાગેલા મતભેદના કારણે સળગ બનતી ગઈ હોય, કારણ કે ગણધરો ઋદ્ધિયુક્ત હોવાથી તેમણે ભગવાનનો ઉપદેશ સાક્ષાત્ ગ્રહણ કર્યો હતો. પરિણામે તેમની રચનાનું પ્રામાણ્ય અન્ય કરતાં વિશેષ હોય તે સ્વાભાવિક છે. આ આચાર્યોએ આગમમાં ખપી શકે તેવા સાહિત્યને ગણધરના નામે ચક્રાવવાનું ઉચિત કેળ્યું હોય. આ પ્રવૃત્તિ આગમ સાહિત્યથી આગળ વધીને પુરાણ સાહિત્યમાં¹⁵⁸ પણ પ્રવેશી હતી. પોતાના પુરાણનું પ્રામાણ્ય સિદ્ધ કરવા જૈન પુરાણકારોએ કહ્યું કે, પુરાણ મૂળમાં ગણધરકૃત છે. અમોને એ વસ્તુ પરંપરાથી પ્રાપ્ત થઈ છે યશોવિજયજીએ અંગબાહ્યને સ્થવિરકૃત માન્યું છે.¹⁵⁹ તેથી એમ કહી શકાય કે છેલ્લે ‘અંગબાહ્ય સ્થવિરકૃત છે’ એ મત સ્થિર થયો છે.

આવશ્યક : ફરજિયાત કરવા યોગ્ય ક્રિયા અને અનુષ્ઠાનનું નિરૂપણ આવશ્યક છે

કાલિક-ઉત્કાલિક : જે શ્રુત દિન-રાતની પ્રથમ તેમજ અંતિમ પૌરુષીમાં જ ભણી શકાય તેને કાલિક કહે છે. આ અર્થમાં દ્વાદશાંગી પણ કાલિક છે, જ્યારે જેના અધ્યયનમાં કાળનું અંધન નથી તે ઉત્કાલિક છે.¹⁶¹

(૭) પદ્મપંડાગમગત વિચારણા :

પદ્મપંડાગમમાં જણાવ્યા અનુસાર અક્ષરની દૃષ્ટિએ સાંખ્યેય ભેદો છે, જ્યારે પ્રમાણની દૃષ્ટિએ વીસ ભેદો છે.

(ક) અક્ષરની દૃષ્ટિએ :

પદ્મપંડાગમ અનુસાર જેટલા અક્ષરો કે અક્ષરસંયોગો છે, તેટલા શ્રુતભેદો છે.¹⁶² આ અંગે ધવલાટીકાકારે કરેલી સ્પષ્ટતાઓ આ પ્રમાણે છે, (૧) અક્ષરોની

સંખ્યા ૬૪ છે. ^{૧૬૩} એક અક્ષર વિવક્ષિત હોય ત્યારે એક સંયોગીભંગ અને છે. આ રીતે એક સંયોગીભંગની સંખ્યા ૬૪ છે. શ્રુતજ્ઞાન એક અક્ષરમાં પણ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, કારણ કે જે સમુદાયમાં હોય છે તે એકમાં પણ હોય છે. ^{૧૬૪} (૨) એક વર્ણનો અન્ય વર્ણ સાથે સંયોગ થાય છે ત્યારે સંયોગીભંગની સંખ્યા વધતી ચાલે છે. જેમકે એક સંયોગીભંગની સંખ્યા એક છે, એ અક્ષરોના સંયોગથી ત્રણ ભંગ ઉદ્ભવે છે : ત્રણ અક્ષરોના સંયોગથી સાત ભંગ અને છે : જેમકે (૧) અ, (૨) આ, (૩) ઇ. (૪) અ + આ, (૫) અ + ઇ, (૬) આ + ઇ અને (૭) અ + આ + ઇ. આમ અક્ષરોના સંયોગો વધતાં ભંગની સંખ્યા વધતી ચાલે છે, જેની ક્રમ સંખ્યા ૧, ૮૪, ૪૬, ૭૪, ૪૦, ૭૩, ૭૦, ૯૫, ૫૧, ૬૨૫ થાય છે. ^{૧૬૫} પ્રસ્તુત સંખ્યાનો આંકડો કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તેની રીત પદ્મપંડોગમમાં ગાથાત્મક સૂત્ર દ્વારા બતાવી છે. ^{૧૬૬}

નિયુક્તિ પરંપરા અનુસાર જેટલાં અભિધેય તેટલાં શ્રુતભેદો છે. સમાન સ્વર-વ્યંજનમાં પણ અર્થભેદ હોય તો તે ભિન્ન શ્રુતભેદો છે. શ્રુતભેદોની સંખ્યા અસંખ્ય છે. આથી પદ્મપંડોગમ પરંપરા અનુસાર જ્ઞાનરૂપ કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાની આખતમાં કોઈ અંતર પડતું ન હોવાથી એક અક્ષરસંયોગ વિભિન્ન પદોમાં વિભિન્નક્રમે હોય કે વિભિન્ન વર્ણ સાથે હોય તો પણ તે એક જ ગણાય છે. ^{૧૬૭} જેમકે દમ, મદ, નર, કર, વિભિન્ન પદો છે. તેમાં દ, અને મ ભિન્નક્રમે છે અને ર ભિન્ન વર્ણની સાથે છે, છતાં દ, મ અને ર જુદા જુદા નથી, આથી અભિધેય ગમે તેટલાં હોય તો પણ અક્ષરસંયોગોની સંખ્યા નિશ્ચિત રહેવા પામે છે.

સંયોગનો અર્થ એ અક્ષરોની એકતા, કે સાથે ઉચ્ચારણ એવો કરી શકાય નહિ, કારણ કે એકતા માનવાથી દ્વિત્વનો નાશ થાય છે અને ચોસઠ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ એક સાથે શિક્ષ્ય નથી, આથી સંયોગનો અર્થ એકાકાર્યતા છે. ^{૧૬૮}

(૩) અહીં કોઈ એવી શંકા કરે કે, બાહ્ય વર્ણો ક્ષણભંગુર હોવાથી બાહ્ય વર્ણસમુદાય શક્ય નથી. તો તેનું સમાધાન એ છે કે, બાહ્ય વર્ણોથી અંતરંગ વર્ણો ઉત્પન્ન થાય છે, જે જીવદ્રવ્યમાં અંતર્મૂહત જેટલો કાળ ટકે છે અને બાહ્યવર્ણો વિષયક વિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છે. આથી બાહ્યવર્ણોના અસ્તિત્વ વિષે કરી વિસ્તૃતિ નથી. ^{૧૬૯}

(ખ) પ્રમાણની દૃષ્ટિએ :

પ્રમાણની દૃષ્ટિએ શ્રુતના વીસ ભેદો છે. પદ્મપંડોગમમાં તેઓનો માત્ર નામો-

લ્લેખ જ મળે છે, જેમકે પર્યાય, પર્યાયસમાસ, અક્ષર, અક્ષરસમાસ, પદ, પદસમાસ, સંઘાત, સંઘતસમાસ, પ્રતિપત્તિ, પ્રતિપત્તિસમાસ, અનુયોગદ્વાર, અનુયોગદ્વારસમાસ, પ્રાભૂતપ્રાભૂત, પ્રાભૂતપ્રાભૂતસમાસ, પ્રાભૂત, પ્રાભૂતસમાસ, વસ્તુ, વસ્તુસમાસ પૂર્વ અને પૂર્વસમાસ.¹⁶⁹(ક) તત્ત્વાર્થમાં પૂર્વ, વસ્તુ, પ્રાભૂત, પ્રાભૂતપ્રાભૂતનો ઉલ્લેખ છે,¹⁷⁰ પણ તે શ્રુતભેદ તરીકે નથી. પદ્મડાગમમાં પર્યાય આદિ ભેદોની સૂચિ આપતી ગાથા પણ ઉદ્દ્યુત કરવામાં આવી છે.¹⁷¹ એથી એવું અનુમાન કરી શકાય કે ઉક્ત વીસ ભેદો પદ્મડાગમના કાળ કરતાં પણ પ્રાચીન છે.

ધવલા ટીકાકારે પર્યાય આદિ ભેદોની આપેલી સમજૂતી આ પ્રમાણે છે :

(૧) પર્યાય : સૂક્ષ્મ નિગોદ લઘ્વિ અપર્યાપ્તકના બધન્ય જ્ઞાનને લઘ્વધ્યક્ષર કહે છે. તે કેવલજ્ઞાનનો અનંતમો ભાગ છે. તે કદી ઢંકાતો નથી, કારણ કે જે તે ઢંકાઈ જાય તો જીવના અભાવનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય, એવો ઉલ્લેખ છે.¹⁷² નંદિમાં પણ અક્ષરના અનાદિભાવની વિચારણામાં આ જ વાત કરી છે. સંભવ છે કે પ્રાચીન કાળથી ચાલુ આવતું એ વિધાન શ્વેતામ્બર-દિગંબર ખન્ને પરંપરામાં સમાનપણે સ્વીકારાયું હોય. નંદિના ટીકાકારોએ અક્ષરના અનંતમા ભાગની જે કક્ષાઓ વિચારી છે,¹⁷³ તેમાંની બધન્યકક્ષા સાથે ઉક્ત લઘ્વધ્યક્ષરને સરખાવી શકાય લઘ્વધ્યક્ષર + લઘ્વધ્યક્ષરમાં સર્વજીવરાશિનો ભાગ આપતાં પ્રાપ્ત થતી લઘ્વિ = પર્યાય.

(૨) પર્યાયસમાસ : - પર્યાય + પર્યાયમાં સર્વજીવરાશિનો ભાગ આપતાં પ્રાપ્ત થતી લઘ્વિ = પર્યાયસમાસ.

(૩) અક્ષર : અક્ષરના ત્રણ ભેદો છે : લઘ્વધ્યક્ષર, નિવૃત્ત્યક્ષર અને સંસ્થાનાક્ષર. છેલ્લા એ અક્ષરભેદ અનુક્રમે નંદિસંમત વ્યંજનાક્ષર અને સંજ્ઞાક્ષર છે. ધવલા ટીકાકારે ઉપયુક્ત ખન્ને અક્ષરભેદોના અર્વાતર ભેદોનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે. જેમકે નિવૃત્ત્યક્ષરના એ ભેદ છે : (ક) વ્યક્ત નિવૃત્ત્યક્ષર અને (ખ) અવ્યક્ત નિવૃત્ત્યક્ષર, વ્યક્ત નિવૃત્ત્યક્ષર સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્તકોને હોય છે, જ્યારે અવ્યક્ત નિવૃત્ત્યક્ષર દ્વિધન્દ્રિયથી સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્તક સૂધીના જીવોને હોય છે. સંસ્થાનાક્ષરના એ ભેદો છે : (ક) 'આ તે અક્ષર છે', એમ યુક્તિમાં જેની અભેદરૂપે સ્થાપના થાય છે તે પ્રસ્તુત ભેદને ભાવ અક્ષર કહી શકાય. (ખ) આકૃતિવિશેષ, અર્થાત્ જે લખવામાં આવે છે તે પ્રસ્તુત ભેદને દ્રવ્યાક્ષર કહી શકાય, જેને નંદિમાં સંજ્ઞાક્ષર કહ્યો છે.

લઘ્વધ્યક્ષર આદિ ત્રણ ભેદોમાં અક્ષરનો અર્થ લઘ્વધ્યક્ષર સમજવાનો છે, કારણ કે આકીના એ ભેદો જડ છે. સૂક્ષ્મ નિગોદ લઘ્વિ અપર્યાપ્તકથી શરૂ

કરીને શ્રુતકેવલી સુધીના જીવોને જે ક્ષયોપશમ થાય છે તે લઘ્ચક્ષર છે. જ્ઞાન્ય લઘ્ચક્ષર સૂક્ષ્મ નિગોદ લઘ્ચિ અપર્યાપ્તકને હોય છે, (જેને પર્યાય તરીકે ઓળખાવ્યો છે), જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ લઘ્ચક્ષર ચતુર્દશ પૂર્વધરને હોય છે. ૧૭૩ (ક) જિનલદ્રને અક્ષરનું ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ આ જ અભિપ્રેત છે. ૧૭૪ પર્યાયસમાસ + પર્યાયસમાસ સ્થાનમાં સર્વ જીવરાશિનો ભાગ આપતાં પ્રાપ્ત થતી લઘ્ચિ = અક્ષર. ૧૭૫ ક્રમંત્રથમાં એક વર્ણને અક્ષર તરીકે ઓળખાવીને સરળતા કરી છે. ૧૭૬

(૪) અક્ષરસમાસ :- એક અક્ષર + એક અક્ષર = અક્ષરસમાસ. આ તેનું આરંભ બિન્દુ છે, અહિંથી શરૂ કરીને સંખ્યાત અક્ષરોની વૃદ્ધિ થાય ત્યાં સુધી તેનો અધિકાર ચાલે છે.

(૫) પદ :- પદના ત્રણ ભેદો - અર્થપદ, પ્રમાણપદ અને મધ્યમપદ-માં અહીં મધ્યમપદ અભિપ્રેત છે. મધ્યમપદમાં ૧૬, ૩૪, ૮૩, ૦૭, ૮૮૮ અક્ષરો હોય છે. સમસ્ત શ્રુતનાં કુલ ૧, ૧૨, ૮૩, ૫૮, ૦૦૫ પદો છે. અક્ષરસમાસ + સંખ્યાત અક્ષરો = પદ.

(૬) પદસમાસ : પદ + એક અક્ષર = પદસમાસ. આ તેનું આરંભબિન્દુ છે. અહીંથી શરૂ કરીને સંઘાતશ્રુતમાં એક અક્ષર ઓછો રહે ત્યાં સુધી તેનો અધિકાર છે. આમ પદસમાસનું ક્ષેત્ર વિશાળ છે, જ્યારે પદનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત છે, કારણ કે એક જ અક્ષરનો ઉમેરો થતાં પદ સજ્ઞા સમાપ્ત થાય છે. આ જ રીતે પદ પ્રમાણે સંઘાત આદિ ભેદોનું અને પદસમાસ પ્રમાણે સંઘાતસમાસ આદિ બાકી રહેતા ભેદોનું સમજવું.

ઉક્ત વીસ ભેદોમાં ૧૯ મો પૂર્વભેદ એ ચૌદ પૂર્વગત પ્રથમ (ઉત્પાદપૂર્વ) છે. તેમાં એક અક્ષરનું ઉમેરણ થતાં પૂર્વસમાસસંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે. તેનો અધિકાર બાકીના અંગપ્રવિષ્ટ અને સંપૂર્ણ અંગબાહ્ય શ્રુત સુધી રહે છે. અનુસારી શુદ્ધિવાળા જીવનું શ્રુત અંતિમપૂર્વ (લોકબિન્દુસાર)થી જ શરૂ થાય છે ૧૭૭ ક્રમંત્રથમાં ઉક્ત વીસ ભેદોનું નિરૂપણ છે. ત્યાં સમાસવાળા ભેદોના નિરૂપણમાં એક અક્ષરના ઉમેરણની વાત કરી નથી. પણ એવા બીજા ભેદના ઉમેરણની વાત કરી છે. જેમકે પદ + પદ = પદસમાસ. ૧૭૮

અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુતમાં ઉદ્ભવેલાં આચાર આદિ બાર અંગોમાં છેલ્લું અંગ દષ્ટિવાદ છે. તેના (દષ્ટવાદના) પરિક્રમ આદિ પાંચ વિભાગોમાંનો એક વિભાગ પૂર્વ છે. તેના ૧૪ ભેદો છે : ઉત્પાદપૂર્વથી લોકબિન્દુ સુધી ષટ્પંડાગમગત ૧ થી ૧૯ ભેદો ઉત્પાદપૂર્વમાં અંતર્ભૂત થાય છે અને બાકીનું સમસ્ત અંગનાવિષ્ટ

— અંગબાહ્ય વાદ્ય મય પૂર્વસમાસમાં અંતર્ભાવ પામે છે. આમ પદ્મ ડાગમમાં અંગપ્રવિષ્ટ-અંગબાહ્યની જ વિચારણા થઈ છે, પરંતુ તે સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ નથી, પણ પ્રમાણની દૃષ્ટિએ છે.

ધ્રુવલા ટીકાકારે કરેલી સ્પષ્ટતા પ્રમાણે પૂર્વના અવાન્તર વિભાગો વસ્તુ છે. વસ્તુના વિભાગો પ્રાભુત છે. પ્રાભુતના વિભાગોને પ્રાભુતપ્રાભુત તરીકે ઓળખાવ્યા છે. પ્રાભુતપ્રાભુત અનુયોગદ્વારેમાં વિલક્ત છે. અનુયોગદ્વારના અવાન્તર વિભાગોને પ્રતિપત્તિ તરીકે ઓળખાવ્યા છે અને પ્રતિપત્તિના વિભાગો સંઘાત છે.¹⁷⁹

નાદિગત ગમિક-અગમિક, અંગપ્રવિષ્ટ - અંગબાહ્ય, સાદિ - અનાદિ, સપયંવસિત-અપયંવસિત ભેદો મોટે ભાગે જૈન આગમ સાથે સંબંધિત છે, જ્યારે આક્રીના ભેદો વિશાળ અર્થમાં છે.

પદ્મ ડાગમમાં શ્રુતના પાવયણ (પ્રાવચન), વેદ આદિ ૪૧ પર્યાયવાચક શબ્દો નેત્રાયા છે.¹⁸⁰ સંલવ છે એ કાળમાં શ્રુત માટે ઉપયુક્ત થતા શબ્દોનો ત્યાં સંચલ કરવામાં આવ્યો હોય. આ શબ્દો શ્રુતની વિશેષતાના સુચક છે, જેની સ્પષ્ટતા ધ્રુવલાટીકાકારે કરી છે. જેમકે પ્રાવચન એટલે પૂર્વાપર દોષરહિત શબ્દસમૂહ અને વેદ એટલે ત્રિકાલવર્તી પદાર્થોના જ્ઞાતા,¹⁸¹ અર્થાત્ સિદ્ધાન્ત. વેદ વિશેષણની ખાખતમાં એવું અનુમાન કરી શકાય કે બ્રાહ્મણ પરંપરાએ પોતાના આગમને વેદ તરીકે ઓળખાવ્યા હોવાથી જૈનપરંપરાએ પણ પોતાના આગમને વેદ તરીકે ઓળખાવ્યા છે.

(૮) મતિ અને શ્રુત :

જૈન પરંપરામાં મતિ અને શ્રુતના ભેદ-અભેદની ખાખતમાં એ વિચારધારા જોવા મળે છે : મોટા ભાગના આચાર્યો તે બંનેને લિન્ન માને છે, જ્યારે કેટલાક આચાર્યો તે બંનેને અલિન્ન માને છે.

(ક) મતિ શ્રુતની લિન્નતા : ભગવતીમાં એ જ્ઞાન તરીકે મતિ અને શ્રુતનો ઉલ્લેખ છે, બંનેનાં આવારક કર્મો લિન્ન છે, સ્થાનાંગમાં ગણિની આઠ સપ્તમાં મતિસપ્ત અને શ્રુતસપ્તનો ઉલ્લેખ છે.¹⁸² આમ ઉપયુક્ત આગમમાં મતિ અને શ્રુતને લિન્ન માન્યાં છે. પરં, પણ ત્યાં બંને વચ્ચે 'વ્યાવર્તક' લક્ષણ જોવા મળતું નથી. એ લક્ષણ આપવાનો પ્રાચીનતમ પ્રયાસ પૂર્વમાં થયેલો હતો, એવું જિનભદ્રે ઉલ્લેખેલી પૂર્વગત એ ગાથાના આધારે કહી શકાય :

સોતિન્દ્રિયોવલ્લઘ્વી હોતી સુતં સેસયં તુ મતિગણં ।
 મોત્ત્વં દવ્વસુતં અક્કલરલંભો ય સેસેસુ ॥
 બુદ્ધિદિટ્ઠે અત્યે જે માસતિ તં સુત મત્તીસહિતં ।
 હ્તરત્થ વિ ભોજ્જ સુતં ઉવલ્લહ્સિસમં જહ્ મળેજ્જા ॥

વિભા૦ ૧૧૬, ૧૨૭.

આ બે ગાથાઓને ડીકાનિરપેક્ષ અર્થ' આ પ્રમાણે છે : શ્રોત્રેન્દ્રિયજન્ય ઉપલ-
 ઘ્ધિ, શેષેન્દ્રિયજન્ય અક્કરલાલ, દ્રવ્યશ્રુત, બુદ્ધિદષ્ટ અર્થોમાંથી વાચ્ય ખનતા અર્થો
 અને અન્યત્ર પણ ઉપલઘ્ધિ સમાન વાચ્ય ખનતા અર્થો શ્રુત છે, જ્યારે
 બાકીનું મતિ છે. પ્રસ્તુત પૂર્વગત પ્રયાસના આધારે એવું અનુમાન કરી શકાય
 કે પ્રાચીન કાળથી જ મતિશ્રુતની ભેદરેખાવિષયક ચર્ચા શરૂ થઈ ચૂકી હતી.

આવશ્યક નિયુક્તિમાં મતિ-શ્રુતનું વ્યાવર્તક લક્ષણ નથી, પરંતુ નંદિમાં
 તેનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે : (૧) અભિણિબુજ્જહ્ તિ આભિણિબોહ્વિયં, સુણતીતિ
 સુતં । (૨) મતિપુલ્લવ્વં સુય, ણ મતિ સુયપુલ્લિયા । (ન૦ ૪૪) આ દ્વિતીય લક્ષણ
 એ પ્રથમ લક્ષણ અને પૂર્વગત લક્ષણ કરતાં વિશેષ સ્પષ્ટ અને તર્કશુદ્ધ છે.
 આથી પરવતી* રવેતામ્બર-દિગંબર આચાર્યોએ તેની વિશેષ વિચારણા કરી છે.
 આ લક્ષણ નંદિના પૂર્વેના કાળમાં પણ અસ્તિત્વમાં હતું, એવું અનુમાન બે
 કારણસર કરી શકાય : (૧) તે ગાથાત્મક છે, તેથી તે અન્ય ગ્રંથમાંથી ઉદ્ધૃત
 કરેલું હોય. (૨) વળી, 'આચાર્યો (તેનુ) સિન્નત્વ પ્રરૂપે છે,' એમ કહીને તે
 ઉલ્લેખાયું છે. પછીના કાળના આચાર્યોએ પૂર્વગત અને નંદિગત વ્યાવર્તક
 લક્ષણની સ્પષ્ટતા કરી છે :

(૧) પૂર્વગત લક્ષણની સ્પષ્ટતા :

પોતાના કાળ સુધીમાં પ્રાપ્ત થતાં ઉપયુક્ત પૂર્વગત ગાથાનાં અર્થઘટનો
 નોંધીને જિનભદ્રે તેમાં યોગ્ય સુધારા સૂચવ્યા છે. જેમ કે—

(ક) કેટલાક આચાર્યો પૂર્વગત પ્રથમ ગાથાનું અર્થઘટન એવું કરતા હતા
 કે, બોલનારનો શબ્દ (સોતિન્દ્રિયોવલ્લઘ્વી) શ્રુત છે અને એ જ શબ્દ સાંભળનાર
 માટે મતિ છે. જિનભદ્ર આ વ્યવસ્થામાં સુધારો કરતાં કહે છે કે, બોલનાર અને
 સાંભળનાર બંનેનો શબ્દ દ્રવ્યશ્રુત છે. તેથી પ્રસ્તુત ગાથાનું અર્થઘટન એવું કરી
 શકાય કે કોઈપણ ઇન્દ્રિયથી પ્રાપ્ત થતો શ્રુતાક્કરલાલ (સોતિન્દ્રિયોવલ્લઘ્વી) એ શ્રુત
 છે અને એ શ્રુતાક્કરલાલ તેમજ દ્રવ્યશ્રુત એ બે સિવાયનો અક્કરલાલ મતિ છે.

(મતિગત ઈલાદિમાં અક્ષરલાલ હોય છે.) મલયગિરિ જિનભદ્રને અનુસરે છે, જ્યારે જિનદાસગણિ અને હરિભદ્રએ માત્ર પ્રસ્તુત ગાથા જ ઉદ્દ્યુત કરી છે.

(ખ) કેટલાક આચાર્યો પૂર્વગત વુદ્ધિદિટ્ટે ગાથાની પ્રથમ પંક્તિનું અર્થ-ઘટન એવું કરતા હતા કે, જે અર્થો બોલાય છે તે શ્રુત છે, પછી તે અર્થો મતિથી આલોચિત હોય કે શ્રુતથી. જ્યારે જે નથી બોલાતા તે શ્રુતાનુસારી હોવા છતાં મતિ છે. જિનભદ્ર કહે છે કે આ વ્યવસ્થા પ્રમાણે કેટલીક વિસંગતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, જેમ કે (૧) લાપ્યમાણ અર્થો દ્રવ્યશ્રુત હોવાથી લાવશ્રુતનો અભાવ પ્રાપ્ત થશે. (૨) અને અનભિલાપ્ય તેમજ અભાપ્યમાણ અર્થો કરતાં લાપ્યમાણ અર્થો હ મેશાં ઓછા હોવાથી મતિજ્ઞાની કરતાં શ્રુતજ્ઞાની સદા હીન રહેશે. આથી ઉક્ત ગાથાધનો અર્થ એમ કરી શકાય કે સામાન્ય (મતિ-શ્રુતાત્મિક) બુદ્ધિથી આલોચિત થયેલા અર્થોમાંથી જે અર્થો શ્રુતમતિ સહિત બોલાય છે, અર્થાત્ લાપણ યોગ્ય છે, (લલે તે અર્થો તે વખતે ન બોલાતા હોય,) તે લાવશ્રુત છે, જ્યારે બાકીના અર્થો મતિ છે.^{૧૮૪} એનો અર્થ એવો થાય કે જે અર્થો લાપણ યોગ્ય નથી (અનભિલાપ્ય) તે સર્વ અર્થો મતિ છે અને જે અર્થો લાપણયોગ્ય (અભિલાપ્ય) છે, તે અર્થોમાં જે અર્થોની આલોચના શ્રુતબુદ્ધિથી થઈ હોય તે અર્થો શ્રુત છે, જ્યારે જે અર્થોની આલોચના મતિથી થઈ હોય તે અર્થો મતિ છે.^{૧૮૫} આમ શ્રુત શબ્દમાં પરિણત થવાની યોગ્યતા ધરાવે છે, જ્યારે મતિ ઉભયસ્વભાવા છે.^{૧૮૬}

(ગ) કેટલાક આચાર્યો દ્વિતીય પંક્તિનું અર્થઘટન એવું કરતા હતા કે, મતિજ્ઞાનમાં પણ જોટલું ઉપલબ્ધિસમાન બોલાય છે તે શ્રુત છે. આમ આ આચાર્યો 'મતિ શ્રુતમાં પરિણમે છે,' તેવું માનતા હતા. જિનભદ્ર સ્પષ્ટતા કરે છે કે, એ માન્યતા અયોગ્ય છે, કારણ કે મતિ અને શ્રુત ભિન્ન હોવાથી, મતિ શ્રુતમાં પરિણમી શકે નહિ. આથી ઉક્ત ગાથાધનું અર્થઘટન એવું કરવું જોઈએ કે, મતિજ્ઞાનમાં (હતસ્થ) પણ જોટલી ઉપલબ્ધિ છે, તેટલું બોલાતું હોય તો જ તેમાં શ્રુત સંભવે, પરંતુ તેવું બનતું નથી, કારણ કે મતિથી આલોચિત થયેલા અર્થોમાંથી કેટલાક અર્થો લાપણયોગ્ય હોતા નથી.^{૧૮૭} જિનદાસગણિએ વુદ્ધિદિટ્ટે ગાથાનો માત્ર નામનિદેશ કર્યો છે.^{૧૮૮} જ્યારે હરિભદ્ર અને મલયગિરિએ એ ગાથા ઉદ્દ્યુત કરી નથી.

(૨) નંદિગત લક્ષણની સ્પષ્ટતા : નંદિગત લક્ષણનો ઉલ્લેખ કર્યા સિવાય તત્ત્વાર્થમાં સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે કે, શ્રુતની પૂર્વે નિયમથી મતિ હોય છે,

તેથી જ્ઞેને શ્રુત હોય તેને નિયમથી મતિજ્ઞાન હોય, પરંતુ જ્ઞેને મતિજ્ઞાન હોય તેને શ્રુતજ્ઞાન હોય પણ ખડું અને ન પણ હોય.¹⁸⁸ એટલે કે શ્રુતજ્ઞાનની સાથે મતિજ્ઞાનનો નિયમથી સહભાવ છે, જ્યારે મતિજ્ઞાન એકલું પણ હોઈ શકે છે.

શ્રુતની પૂર્વે મતિ હોય છે એ વિધાનમાં પ્રાપ્ત થતી સંલવિત વિસંગતિ-ઓનો પૂજ્યપાદે ઉત્તર આપ્યો છે : (૧) મતિ પછી શ્રુતની પ્રાપ્તિ હોવાથી તે હંમેશાં સાદિ અનવા પામશે અને જ્ઞેને આદિ છે તેને અંત હોવાથી તેનું અનાદિ અપયંવસિતત્વ નાશ પામશે, એવી શકાનું સમાધાન એ છે કે, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને લાવની દષ્ટિએ સામાન્યતા સંદર્ભમાં શ્રુત અનાદિ-અપયંવસિત છે અને વિશેષની અપેક્ષા તે સાદિસપયંવસિત છે. અક્લકે તેનું સમથન કયું છે.¹⁹⁰ (૨) શ્રુતની પૂર્વે મતિ હોવાથી તે શ્રુતનું કારણ અને છે આથી કારણના ગુણો કાર્યમાં આવતા હોવાને લીધે શ્રુત મત્યાત્મક અનવા પામશે એવી શકા અયોગ્ય છે, કારણ કે શ્રુતનું અંતરંગકારણ શ્રુતજ્ઞાનાવરણ છે, જ્યારે મતિજ્ઞાન નિમિત્ત-કારણ છે. નિમિત્તકારણના ગુણો કાર્યમાં આવતા નથી. આથી જ્ઞેમ ઘટ ઠંડાત્મક નથી, તેમ શ્રુત મત્યાત્મક નથી. અક્લક પૂજ્યપાદનું સમથન કરે છે અને વિશેષમાં કહે છે કે, 'કારણના જેવું જ કાર્ય' હોય છે,' એવો એકાન્ત નિયમ નથી, કારણ કે કાર્ય કારણના જેવું હોય પણ ખડું અને ન પણ હોય. આમ આ બાબતમાં પણ સપ્તભંગી નય લાગુ પડે છે. આથી મત્તયગિરીએ મતિના ઉત્કર્ષ-અપકર્ષથી શ્રુતનો ઉત્કર્ષ-અપકર્ષ થાય છે એ સદર્ભમાં મતિને શ્રુતનું (ઉપાદાન) કારણ માન્યું છે, તેમાં પણ કશી વિસંગતિ આવતી નથી. વિદ્યાનંદ કહે છે કે, અને તે કથચિત્ ભિન્ન માનવાથી જ અને વચ્ચેનો કારણકાર્યભાવ સંગત બની શકે છે.¹⁹¹ (૩) મતિ-શ્રુતજ્ઞાનીને પ્રથમ સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિ થતાં મતિશ્રુતની યુગપત્ પ્રાપ્તિ થાય છે. આથી શ્રુતની પૂર્વે મતિ છે એ વિધાન સુસંગત બની શકે નહિ, એવી શકાનું સમાધાન એ છે કે અનેનું સમ્યક્ત્વ યુગપત્ ઉત્પન્ન થાય છે, જ્યારે જ્ઞાનોત્પત્તિ પિતાપુત્રની જ્ઞેમ ક્રમશઃ થાય છે. જિનભદ્ર, અક્લક અને મલયગિરિ એનું સમથન કરે છે. અલબત્ત, જિનભદ્ર અને મલયગિરિ સમ્યક્ત્વની જગાએ લખ્ધિનો ઉલ્લેખ કરે છે. હરિભદ્ર આ જ દલીલ મતિજ્ઞાન અને શ્રુતઅજ્ઞાનના સહભાવના સમાધાનમાં પણ કરે છે.¹⁹² (૪) ક્યારેક એવું પણ બને છે કે શ્રુતની પૂર્વે શ્રુત હોય છે, મતિ નહિ. જ્ઞેમ કે ઘટ શબ્દના અવણ પછી પ્રથમ ઘટજ્ઞાન (પ્રથમશ્રુત) થાય છે અને તે પછી જલ-ધારણાદિ ઘટકાર્યજ્ઞાન (દ્વિતીય શ્રુત) થાય છે. અહીં દ્વિતીય શ્રુતની પૂર્વે શ્રુતજ્ઞાન છે, મતિ નથી. પ્રસ્તુત શકાનું સમાધાન પૂજ્યપાદ પ્રથમ શ્રુતને ઉપચાર્તઃ મતિ

કહીને આપે છે, જ્યારે અકલંક આ ઉપરાંત ખીજી રીતે પણ સમાધાન આપે છે કે વ્યવધાન હોવા છતાં પૂર્વ (દિશા) શબ્દનો ઉપયોગ થાય છે, તેથી શ્રુતની પૂર્વે મતિ પરંપરયા પણ હોઈ શકે છે. વિદ્યાનંદ અકલંકના આ દ્વિતીય સમાધાનનું સમર્થન કરે છે.^{૧૭૩}

કેટલાક આચાર્યો મતિપુલ્કવ્યં સુત્રે એ સૂત્રાંશગત સુત્રં નો અર્થ દ્રવ્યસુત કરતા હતા. જિનભદ્ર કહે છે કે, પ્રસ્તુત વ્યવસ્થા અનુસાર દ્રવ્યશ્રુત પછી મતિ પ્રાપ્ત થાય, પરિણામે ભાવશ્રુતનો અભાવ પ્રાપ્ત થશે, વિદ્યાનંદ કહે છે કે, અહીં લગવાન જ્યારે એવું છે ત્યારે તેમના દ્રવ્યશ્રુતની પૂર્વે કલ્પવાન હોય છે, મતિ નહિ. આથી આવી વિસંગતિઓ નિવારવા માટે સુત્રંનો અર્થ ભાવશ્રુત કરીને ભાવશ્રુતની પૂર્વે મતિ છે એવો અર્થ સમજવાનો છે. જો મતિ સુચપુલ્કવિયા એ વિદ્યાન સામે જે એવી દલીલ કરવામાં આવે કે મતિની પૂર્વે પણ શ્રુત હોઈ શકે છે, કારણ કે શબ્દશ્રવણ પછી મતિ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. જિનભદ્ર કહે છે કે, મતિની પૂર્વે દ્રવ્યશ્રુત તો હોઈ શકે. આ પરિસ્થિતિમાં નંદિગત નિષેધ ભાવશ્રુતના સંદર્ભમાં સમજવાનો છે. આથી ભાવશ્રુત પછી મતિ નથી એવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં કોઈ એવી શંકા કરે કે શ્રુતોપયોગ પછી મત્યુપયોગ ન હોઈ શકે ? જિનભદ્ર તેનો ઉત્તર એવો આપે છે કે શ્રુતોપયોગ પછી મત્યુપયોગ હોઈ શકે છે. આથી જ મતિ સુચપુલ્કવિયાનો અર્થ ભાવશ્રુતનું કાર્ય મતિ નથી, એવો થાય છે.^{૧૭૪} આમ પૂર્વગત અને નંદિગત લક્ષણના અર્થઘટન અંગે પ્રાપ્ત થતા વિવિધ મતોના આધારે એવું અનુમાન કરી શકાય કે જિનભદ્રની પૂર્વેના કાળમાં કેટલાક આચાર્યો ઉચ્ચારતા શબ્દને (દ્રવ્યશ્રુતને) જ શ્રુતજ્ઞાન માનતા હતા, જિનભદ્રે એ મતોને વ્યવસ્થિત કર્યાં છે.

પ્રત્યેક પ્રાણીમાં મતિ હોવાને લીધે, તેઓમાં 'મતિપૂર્વત્વ' એ કારણ સમાનપણે રહેવા પામે, પરિણામે તેઓમાં શ્રુતની સમાનતા પ્રાપ્ત થશે, એવી શંકાનું સમાધાન કરતાં અકલંક કહે છે કે, પ્રત્યેક પ્રાણીમાં મતિશ્રુતાવરણના ક્ષયોપશમની તેમજ આહનિમિત્તની સિન્નતાના કારણે તેઓમાં શ્રુત સમાન રહેવા પામશે નહિ.^{૧૭૫}

સ્મૃતિ આદિની પૂર્વે મતિ હોવાથી તેઓ પણ ઉક્ત નિયમના આધારે શ્રુત કહેવાશે. એવી શંકાનું સમાધાન વિદ્યાનંદ એવું કરે છે કે, શ્રુતનું આભ્યંતર કારણ (શ્રુતાવરણનો ક્ષયોપશમ) સ્મૃતિ આદિને હોતું નથી, તેથી તેઓને શ્રુત કહેવાશે નહિ. મીમાંસકો શ્રુતજ્ઞાનને મતિપૂર્વક માને છે, પણ શબ્દાત્મક શ્રુત (વેદ)ને મતિપૂર્વક માનતા નથી. કારણ કે તેઓ શબ્દાત્મકશ્રુતને નિત્ય માને છે. વિદ્યાનંદ

એવું અપાડન કરતાં કહે છે કે, શબ્દની અભિવ્યક્તિ પણ શબ્દાત્મક હોય છે. તેથી શબ્દની પૂર્વે જ્ઞાન હોઈ શકે છે.¹⁹⁶

(૩) મતિ-શ્રુત ભેદરેખા સ્પષ્ટ કરતી અન્ય દલીલો :

ઉમાસ્વાતિ કહે છે કે, મતિ વત્માનકાલવિષયક હોય છે, જ્યારે શ્રુત ત્રિકાલવિષયક છે, ઉપરાંત તે મતિ કરતાં વિશેષ શુદ્ધ છે. મતિ કરતાં શ્રુતનો વિષય મહાન છે, કારણ કે શ્રુત સર્વજ્ઞપ્રણીત છે અને જ્ઞેય અનંત છે. મતિજ્ઞાન ઈન્દ્રિયઅનિદ્રિયનિમિત્ત છે, જ્યારે શ્રુત મનોનિમિત્ત છે. અને આપ્તોપદેશ પૂર્વક છે.¹⁹⁷ જિનભદ્ર કહે છે કે, અન્ને જ્ઞાનો ઈન્દ્રિય મનોનિમિત્ત છે. પરંતુ ભેદ એ છે કે શ્રુતને અનુસરીને ઉત્પન્ન થતા મતિવિશેષો શ્રુત છે, જ્યારે શ્રુતનિરપેક્ષ રીતે ઉદ્ભવતા મતિવિશેષો શુદ્ધ મતિજ્ઞાન છે. હરિભદ્ર, મલયગિરિ અને યશો-વિજયજી આ વ્યવસ્થાને અનુસર્યા છે.¹⁹⁸ અન્ને જ્ઞાનો ઈન્દ્રિયમનોનિમિત્ત હોવાથી અભિન્ન છે, એ મતને પૂર્વપક્ષમાં મૂકીને અક્ષરકે શ્રુતનું મનોનિમિત્તત્વ સિદ્ધ કરે છે. તેઓ કહે છે કે, શ્રુતના મનોનિમિત્તત્વની આખતમાં કોઈ જો એવો મુદ્દો ઉપરિચિત કરે કે ઈદાદિ મનોનિમિત્ત હોવાથી તેઓને પણ શ્રુત કહેવાં પડશે, તો તેનું સમાધાન એ છે કે, ઈદાદિ માત્ર અવગ્રહથી ગૃહીત થયેલા વિષયમાં પ્રવર્તે છે, જ્યારે શ્રુત અપૂર્વ વિષયમાં પ્રવર્તે છે. જેમ કે ઈન્દ્રિય અને મન વડે ઘટજ્ઞાન (મતિજ્ઞાન) થયા પછી થતું તત્ત્વજ્ઞાન અભિન્ન અભિન્ન દેશ, કાળ રૂપ આદિથી વિલક્ષણ અપૂર્વ ઘટજ્ઞાન શ્રુત છે.¹⁹⁹ વિદ્યાનંદ અક્ષરકનું સમર્થન કરે છે. વિશેષમાં તેઓ જણાવે છે કે, મતિ વ્યક્ત અર્થને વિષય કરે છે. શ્રુતના ઈન્દ્રિયમનોનિમિત્તત્વની સ્પષ્ટતા કરતાં તેઓ કહે છે કે, મતિ સાક્ષાત્ ઈન્દ્રિય-મનોનિમિત્ત છે, જ્યારે શ્રુત સાક્ષાત્ મનોનિમિત્ત છે અને પરંપર્યા ઈન્દ્રિયમનો-નિમિત્ત છે.²⁰⁰ આ સ્પષ્ટતા અનુસાર ઉમાસ્વાતિ, અક્ષરક અને જિનભદ્રના મતમાં કશી વિસંગતિ રહેતી નથી.

કેટલાક આચાર્યો શ્રવણજન્ય જ્ઞાનને શ્રુત માનતા હતા. અક્ષરક કહે છે કે, શ્રવણજન્ય જ્ઞાન મતિ છે અને તે પછી થતું જ્ઞાન શ્રુત છે. જેમકે શબ્દ સાંભળીને 'આ ગોશબ્દ છે,' એવું મતિજ્ઞાન થાય છે. તે પછી જેના અનેક પયથો ઈન્દ્રિય-મનથી ગૃહીત કે અગૃહીત છે એવા તે શબ્દમાં અને તેના અભિધેયમાં શ્રોત્રેન્દ્રિય વ્યાપાર સિવાય (અર્થાત્ મનોવ્યાપાર દ્વારા) પ્રવર્તતું જ્ઞાન શ્રુત છે. વિદ્યાનંદ કહે છે કે જો પૂર્વપક્ષી શબ્દશ્રવણ પછી થતા શબ્દનિર્ણયને શ્રુત કહેતા હોય તો શ્રોત્ર-અભિ-પછી શ્રુતને અવકાશ રહેશે નહિ. આ પરિસ્થિતિમાં જો પૂર્વપક્ષી શબ્દશ્રવણને

ઉપલક્ષણુ માનીને એમ કહેતા હોય કે ૩૫, આદિના જ્ઞાન પછી, ૩૫-૨૨ આદિ સાથે અવિનાભાવથી જોડાયેલા અર્થોનું જ્ઞાન શ્રુત છે, તો તે યોગ્ય છે.^{૨૦૧}

કેટલાક આચાર્યો એવું માનતા હતા કે, મતિ અક્ષર છે, જ્યારે શ્રુત અક્ષર-અનક્ષર ઉભયાત્મક છે. જિનભદ્ર કહે છે કે આ વ્યવસ્થા યોગ્ય નથી. કારણ કે મતિ પણ અનક્ષર (અવગ્રહ) અક્ષર (ઈહાદિ) ઉભયાત્મિકા છે. આમ છતાં આવી ભેદરેખા કરવી જ હોય તો એમ કહી શકાય કે શ્રુતમાં દ્રવ્યાક્ષર છે, જ્યારે મતિમાં દ્રવ્યાક્ષર નથી, તેથી તે અનક્ષર છે. જિનદાસગણિ શ્રુતને સાક્ષર અને મતિને અનક્ષર માને છે. સંભવ છે તેમણે સ્વીકારેલું મતિનું અનક્ષરત્વ જિનભદ્રીય વ્યવસ્થાનુસારી હોય. હરિભદ્ર અને મલયગિરિ શ્રુતને સાક્ષર અને મતિને ઉભયાત્મિકા માને છે.^{૨૦૨} અહીં શ્રુતનું સાક્ષરત્વ શ્રુતાક્ષરલાભના સંદર્ભમાં અને જિનભદ્રોક્ત સાક્ષરઅનક્ષરત્વ વર્ણ-અવર્ણજન્યત્વના સંદર્ભમાં સમજવાથી કરી વિસંગતિ રહેતી નથી.

કેટલાક આચાર્યોના મત અનુસાર મતિ વલ્ક (કાચી શણ) જેવી છે, જ્યારે શબ્દશ્રુત (દ્રવ્યશ્રુત) સુબ (શણની દોરી) જેવું છે. જિનભદ્ર કહે છે કે, આ વ્યવસ્થા અનુસાર ભાવશ્રુતનો અભાવ આદિ વિસંગતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી મતિ વલ્ક જેવી છે અને ભાવશ્રુત શુભ જેવું છે એમ કહેવું જોઈએ. જિનદાસગણિ પૂર્વપક્ષીના મતનું માત્ર ખંડન કરે છે કે, ઉક્ત વ્યવસ્થા અનુસાર 'મતિનું પરિણામ શ્રુત છે, તેવો અર્થ' પ્રાપ્ત થાય, જે અયોગ્ય છે. મલયગિરિએ જિનભદ્રોક્ત ઉત્તરપક્ષનો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે. ^{૨૦૩}

કેટલાક આચાર્યો એવું માનતા હતા કે મતિ સ્વપ્રત્યાયક છે, જ્યારે શ્રુત સ્વ-પરપ્રત્યાયક છે. જિનભદ્ર કહે છે કે, આમ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે કરાદિ ચેષ્ટા પરપ્રત્યાયક હોવાથી મતિ પણ પરપ્રત્યાયક છે. વાસ્તવમાં પરપ્રત્યાયકત્વનો સંબંધ જ્ઞાન સાથે નથી, પણ જ્ઞાનના કારણ સાથે છે. આ સંદર્ભમાં શ્રુતનું અસાધારણ કારણ દ્રવ્યશ્રુત ૩૬ છે, તેમ કરાદિ ચેષ્ટા દ્રવ્યશ્રુત ૩૬ નથી. અથવા નિર્વાણસાધક જ્ઞાનના કારણભૂત જૈન શબ્દરાશિ પરપ્રત્યાયક છે, જ્યારે કરાદિ ચેષ્ટા તેવી નથી. જિનદાસગણિ, હરિભદ્ર અને મલયગિરિએ ઉક્ત મતનો માત્ર ઉલ્લેખ કર્યો છે. સંભવ છે તેમને જિનભદ્રીય અર્થઘટન અભિપ્રેત હોય. ^{૨૦૪}

તત્વાર્થ અનુસાર મતિ-શ્રુતનો વિષય અસર્વપર્યાયવાળો દ્રવ્યો છે. જિનભદ્ર કહે છે કે, વિષયાદિ એક હોવા છતાં લક્ષણાદિ ભેદના કારણે બંને ભિન્ન છે.

અક્લંક અને વિદ્યાનંદ કહે છે કે બંને જ્ઞાન વિષયને ભિન્ન ભિન્ન રીતે ગ્રહણ કરે છે, તેથી ભિન્ન છે. ૨૦૬

અક્લંકનું માનવું છે કે, શબ્દાનુયોજના થાય તે શ્રુત છે. તેઓ સ્વ અને પર પ્રતિપત્તિકાળવિષયક અનુમાન, શબ્દ, ઐતિહ્ય, અર્થાપત્તિ, પ્રતિપત્તિસંભવ અને અભાવનો અંતર્ભાવ શ્રુતમાં કરે છે, આ બાબતમાં વિદ્યાનંદ સ્પષ્ટતા કરે છે કે, સ્મૃતિથી આભિનિબોધ (અનુમાન) સુધીનાં જ્ઞાન તેમજ ઉપમાન, પ્રતિભા, સંભવ, અભાવ અને અર્થાપત્તિ અત્યંત અભ્યાસવશાત્ જ્યાં સુધી અશબ્દાત્મક હોય છે ત્યાં સુધી તેઓનો અંતર્ભાવ મતિમાં થાય છે, પરંતુ જ્યારે તેઓ શબ્દાત્મક બને છે ત્યારે તેઓનો અંતર્ભાવ શ્રુતમાં થાય છે. ૨૦૭ અક્લંક અને વિદ્યાનંદની સ્પષ્ટતાના આધારે એમ કહી શકાય કે પરપ્રતિપત્તિ નિયમથી શબ્દાત્મક હોય છે, જ્યારે સ્વપ્રતિપત્તિ શબ્દાત્મક અને અશબ્દાત્મક બંને હોઈ શકે છે. જે તે અશબ્દાત્મક હોય તે: અનુમાનાદિનો અંતર્ભાવ મતિમાં થાય.

તારણ :- પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયજન્ય અને મનોજન્ય અનુભૂતિ (ક) જે શબ્દ દ્વારા અવર્ણનીય હોય તે મતિ છે, (ખ) પરંતુ જે તે વર્ણનીય હોય તે મતિજ્ઞાન પછી શ્રુત શક્ય બને છે. તે એ રીતે કે પૂર્વપ્રાપ્ત જ્ઞાન કે પરોપદેશ (શ્રુતજ્ઞાન)નો ઉપયોગ કર્યા સિવાય ઉક્ત અનુભૂતિનો નિર્ણય (અવાય) થાય ત્યાં સુધી મતિજ્ઞાન હોય અને પછી પૂર્વપ્રાપ્ત જ્ઞાન કે પરોપદેશની સહાયથી (શ્રુતના અનુસરણથી) થતી ઉક્ત નિર્ણયની વિશેષ વિચારણા શ્રુતજ્ઞાન છે, જેમકે :-

શબ્દ-કોઈ વક્તાએ ગો શબ્દના કરેલા ઉચ્ચારણ પછી 'આ શબ્દ છે, રૂપ આદિ નથી (વિશેષ સામાન્યાવગ્રહ) > આ મનુષ્યનો શબ્દ છે (વિશેષ સામાન્યાવગ્રહ) >, એ શબ્દ ગો છે (અવાય), આદિ શ્રોતાનું જ્ઞાન મતિ છે. તે પછી ગો શબ્દનો અર્થ, ગાયના શરીરની રચના, ઉપયોગ, મનુષ્ય સાથેના સંબંધો, અન્ય દૃષ્ટાંતો પ્રાણીઓ સાથે તુલના આદિ વિચારણા ભાવ-શ્રુત છે.

સ્પર્શ-ગુલાબનો સ્પર્શ થતાં 'આ સ્પર્શ છે,' રૂપ આદિ નથી, > પુષ્પનો સ્પર્શ છે, > ગુલાબનો સ્પર્શ છે, > તે સ્પર્શ મૃદુ છે, કકંશ નથી (અવાય) આદિ જ્ઞાન મતિ છે. તે પછી ગુલાબમાંથી સુગંધીજળ, અત્તર આદિની પ્રાપ્તિ, અન્ય પુષ્પો સાથે તેની તુલના અને ઉપયોગ આદિની વિચારણા શ્રુત છે. આ પ્રમાણે રૂપ, રસ, અને ગંધનું સમજવું.

મત-(ક) સ્વપ્ન અને સ્વપ્નજન્ય અનુભવો મતિ છે. પછી સ્વપ્નનું ક્ષણ, અન્ય સ્વપ્ન સાથે તુલના, સ્વપ્નદષ્ટ પદાર્થોની વિશેષ વિચારણા આદિ શ્રુત છે. (ખ) અનુમાન-‘પેલા પવંત ઉપર ધૂમ છે, મચ્છરોની હોર નથી’, તે મતિજ્ઞાન છે. પછી ‘જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં અગ્નિ હોય, પવંત તેવો છે, તેથી ત્યાં અગ્નિ હોવો જોઈએ’, એવી અને એથી આગળ વધતી વિચારણા શ્રુત છે. (ગ) સ્મૃતિ-અવર્ણનીય અનુભૂતિનું અંતજલ્પરહિત સ્મરણ મતિ છે, જ્યારે વર્ણ્ય અનુભૂતિનું અંતજલ્પ સહિત સ્મરણ શ્રુત છે. આ પ્રમાણે ઉપમાન, અભાવ આદિનું સમજવું. આમ મતિ-શ્રુતની ભેદરેખા સ્પષ્ટ કરવા માટે જૈનાચાર્યોએ કરેલા શ્રુતના અર્થઘટનના આધારે એમ કહી શકાય કે જૈનપરંપરામાં શ્રુત શબ્દ જૈનશાસ્ત્રપરક અર્થ ઉપરાંત વિશાળ અર્થમાં સ્થિર થયો, જ્યારે જૈનેતર સાહિત્યમાં તે વિશાળ અર્થમાં પ્રયોજાયેલો જણાતો નથી, કારણ કે વૈદિક દર્શનમાં તે આગમપરક અર્થમાં છે.^{૨૦૬}(ક) અને કાવ્યસાહિત્યમાં તે વેદપરક અર્થ ઉપરાંત વિદ્યા (શાસ્ત્ર), પ્રસિદ્ધિ, સાંભળેલું આદિ અર્થપરક છે.^{૨૦૬}(ખ)

(ખ) મતિ-શ્રુતની અભિન્નતા :- નાંદિના કાળ પહેલાં એક પરંપરા મતિશ્રુતને અભિન્ન માનતી હતી, એવું અનુમાન નાંદિગત ‘તદ્ભવિ’^{૨૦૭} શબ્દના આધારે તેમજ ખન્ને વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ કરવા જૈનાચાર્યોને કરવા પડેલા વિશેષ પ્રયાસના આધારે કરી શકાય. પછીના કાળમાં સિદ્ધસેન દિવાકરે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ખન્નેના અભેદનું સંક્ષેપમાં પ્રતિપાદન કર્યું,^{૨૦૮} જેની સ્પષ્ટતા યશોવિજયજીએ જ્ઞાનખિન્દુમાં કરી છે. અલ્પપત્ત, તેઓ તે ખન્નેને ભિન્ન માને છે. ખન્ને જ્ઞાનોની અભિન્નતા સિદ્ધ કરતી દર્શીલો આ પ્રમાણે છે :^{૨૦૭}

(૧) મત્યુપયોગથી તેના કાર્યની પ્રતિપત્તિ થઈ જતી હોવાથી શ્રુતને પૃથક્ ગણવાની આવશ્યકતા નથી.

(૨) જો શ્રુતને મતિથી ભિન્ન માનવામાં આવશે તો અનુમાન, સ્મૃતિ અને પ્રત્યક્ષજ્ઞાન વગેરેને પણ મતિભિન્ન માનવાં પડશે, કારણ કે તેઓમાં પણ સાંખ્યાવહારિક પ્રત્યક્ષત્વનો અભાવ છે.

(૩) સૂત્રમાં અવગ્રહ આદિને શબ્દતઃ સાંખ્યાવહારિક પ્રત્યક્ષ કહ્યાં હોવાથી અનુમાન આદિ અર્થતઃ પરોક્ષમતિ છે તેવું કલિત થાય છે. આ પરિસ્થિતિમાં

શ્રુતજ્ઞાનને પણ પરોક્ષમતિ કહેવું જોઈએ, કારણ કે અમુક પરોક્ષ જ્ઞાનને (અનુમાન આદિને) પરોક્ષમતિમાં અંતર્ભૂત કરવાં અને અમુક પરોક્ષજ્ઞાનને (શ્રુતને) મતિલિન્ન ગણવું તે યોગ્ય નથી.

(૪) જે મતિ-શ્રુતની લિન્નતાનાં કારણ તરીકે મત્યા જ્ઞનામિ, શ્રુત્યા જ્ઞનામિ એવો અનુલવ મતિ-શ્રુતનો ભેદક ધર્મ ગણાતો હોય તો અનુમાય જ્ઞનામિ, સ્મૃત્યા જ્ઞનામિ એવો અનુલવ અનુમાન, સ્મૃતિ આદિને મતિથી પૃથક્ સિદ્ધ કરશે.

જે અનુમિતિત્વ આદિને મતિનું વ્યાપ્ય મનાય તો શબ્દત્વને મતિત્વવ્યાપ્ય કેમ ન કહેવું ? જે પૂર્વપક્ષી એવો બચાવ કરે કે શ્રુત વખતે મત્યા ન જ્ઞનામિ એવી પ્રતીતિ થાય છે. તેથી મતિ અને શ્રુત લિન્ન છે, તો તેનો ઉત્તર એ છે કે, જેમ ગૈશેપિકોની ન અનુમિનોમિ એવી પ્રતીતિ શબ્દજ્ઞાનની અપેક્ષાએ વિશેષ વિષયક છે, તેમ મત્યા ન જ્ઞનામિ એવી પ્રતીતિ મતિજ્ઞાનમાં વિશેષવિષયક છે, તેથી કરી વિસંગતિ રહેવા પામતી નથી.

(૫) જે એમ કહેવામાં આવે કે, મતિનું કાયં નિસર્ગસમ્યક્ત્વ છે અને શ્રુતનું કાયં અધિગમસમ્યક્ત્વ છે, તેથી કાયં લિન્ન હોવાને લીધે કારણ (મતિ-શ્રુત) પણ લિન્ન છે. તો તેનું સમાધાન એ છે કે અને પ્રકારના સમ્યક્ત્વમાં મુખ્ય કારણ તો તદાવરણ્યનો ક્ષાયોપશમ છે, તેથી કાયંની લિન્નતા રહેવા પામતી નથી.

આમ વાસ્તવમાં મતિશ્રુત અલિન્ન છે. છતાં જ્યાં અનેને લિન્ન કહ્યાં હોય ત્યાં ગોપનીયવદ્ન્યાય સમજવાનો છે.

સિદ્ધસેન દિવાકર પંચી પણ અભેદવાદ ચાલુ રહ્યો હશે, એવું અનુમાન વિદ્યાનંદે કરેલા અભેદવાદના ખંડનના આધારે કરી શકાય.²¹⁰ અક્ષયત મતિ અને શ્રુતમાં સામાન્યની અપેક્ષાએ સાહચર્ય અને સહસ્થિતિ હોવાથી તેઓ કથચિત્ અલિન્ન છે, જ્યારે વિશેષની અપેક્ષાએ સાહચર્ય-સહસ્થિતિ ન હોવાથી તેઓ કથચિત્ લિન્ન છે, એમ કહીને વિદ્યાનંદે અને મતોનો સમન્વય સાધવાનો પ્રયાસ કર્યો હોય તેમ જણાય છે.²¹¹

પાઠટીપ

1. શાહન્યા. પૃં ૫૫૪.
2. સાંક્રાં ૫, ઉદ્ધૃત શાહસાં પૃં ૨૧૬.
3. યોલા ૧-૭, ઉદ્ધૃત શાહસાં પૃં ૨૧૭.
4. નંં ૭૧.
5. વેદાન્તકારિકા, શાહન્યાં પૃં ૪૫૬.
6. ન્યાકુ પૃં ૫૩૦-૩૬.
7. પદાથધર્મસં. પૃં ૫૧૨-૫૬ (કન્દલીસહિત), ઉદ્ધૃત શાહન્યાં પૃં ૪૫૬.
8. તત્ત્વસંગ્રહ ૧૫૪૭-૪૯, ઉદ્ધૃત શાહન્યાં પૃં ૪૫૬.
9. જુઓ પાઠટીપ નંં ૬.
10. ભં ૨-૫-૯ (૧૦૭); ૧૫-૧-૧૫ (૫૫૨); ઉં ૫-૨૯: ૧૧-૧૫.
11. ઉં ૫-૧૮.
12. ઉં ૨૦-૫૩ .
13. સ્થાં ૨-૪-૧૪ (૧૫૫).
14. સ્થાં ૮-૮ (૭૬૨).
15. સ્થાં ૨-૧-૨૫ (૧૦૪).
16. સૂં ૨-૨-૧૦ (૬૬૦); સ્થાં ૮-૧૪ (૭૬૮) સમં ૨૮.
17. આં ૪-૧-૮ (૨૨૮); સૂં ૧-૧૫-૧૬ (૬૨૨). ભં ૩-૭-૧ (૧૬૩).
18. ઉં ૧૭-૨; ૪.
19. ભં ૧-૧-૩ (૩) ૧૫-૧ (૫૩૮); સ્થાં ૨-૧-૨૪ (૧૦૩).
20. સૂં ૧-૨-૨-૨૫; ૩૧ (૧૩૫; ૧૪૧); ૧-૬-૨ (૩૫૩); ૧-૧૫-૧૬ (૬૨૨); ભં ૮-૨-૬ (૩૧૯); સ્થાં ૫-૩-૧૨ (૫૪૧); સમ ૫૭; અનું ૧.
21. સૂં ૧-૩-૩-૩ (૨૦૬).
22. ભં ૮-૮-૨ (૩૩૯).
23. ભં ૨૦-૮-૩ (૬૭૬).
24. ઉં ૩૬-૬૬; ૮૦; ૮૮; ૧૦૨; ૧૧૩.
25. નંં ૭૯ થી ૮૨; સ્થાં ૨-૧-૨૪ (૧૦૩).
26. અનું ૩૬ થી ૪૫, શ્રુત. સૂત્ર, ગ્રંથ, સિદ્ધાંત, શાસન, આરા, વચન, ઉપદેશ, પ્રજાપના અને આગમ એ પર્યાયવાચક શબ્દો છે.
- 26 ક. સૂયગડં નિયુક્તિ ગાં ૩.

27. अनु० ४२, ४३; नं० ७२; ८६.
28. अनु० ३३; ३६.
29. आनि. १६=विला० ४४२; षट्पं. ५-५-४५.
30. आनि. १७ = विला० ४५२; षट्पं. ५-५-४७; ४८, तं १-२०;
तरा० १-२०-१५.
30. क. तला० १-२०, विला० ४६७; ४६६; विहेम ४६६.
31. तरा० १-२०-१५.
32. लघीय ३-१०; ११, उद्धृत न्यायु० पृ० ४०४-५.
33. तरा० १-२०-१५.
34. नामासंसृष्ट्या प्रतिभा संभववित्तिभाववित्तिर्यापत्तिः स्वार्थानुमा च
पूर्वं मतिरित्युक्ता । नामासंसृष्ट्या तु सम्पत्ति श्रुतमित्युच्यमाने पूर्वापरविरोधो
न स्याद्वादादासृष्टभावां सम्भाव्यते । तश्चो० १-२०-१२४ था २६.
35. निश्चय द्वा० डा० १६, उद्धृत शा० पृ० १६-१७.
36. आनि० २८ = विला० ५७८.
37. अनु० २६ थी ४३.
38. आनि० १६=विला० ४४२; विला० ४४३-४६.
39. आनि० १८=विला० ४५२; नं० ६१; नं०यू० ५६; नं०.
पृ० १८७; जैत पृ० ७.
40. तं १-२०.
41. विला० ४५३-५४.
42. नं०यू० ५६; नं० ६२; नं०म पृ० १८७ पं० २५.
43. विला० ४५७; ४६०; नं०यू० ७४; नं० ७७; नं०म पृ० २०१ पं० १४.
44. नं०यू० ७५; नं०म २०१ पं० १४.
45. नं० ७६.
46. विला० ४८८; ४७५.
47. विला० ४७६; नं०यू० ७४; नं० ७७, नं०म पृ० १६६ पं० ६.
48. नं०म पृ० १६६, पं० १६.
49. विला० ४७६; नं०यू ७४; नं० ७७; नं०म पृ० १६६ पं० १७, २१.
50. विला० ४७७-८१.
51. नं०यू० ७४; नं०म पृ० १६६ पं० २०.

52. विला० ४८२-८३; नं० पृ० २०० पं० २५.
53. नं० ७७; नं० पृ० २०० पं० १३.
54. नं० पृ० २०१ पं० १३.
55. विला० ४६१-६४; नं० पृ० २०१ पं० ६.
56. अगी० ८-३.
57. नं० ६२-६६.
58. आनि. १६=विला. ४६६=नं० ६६.
59. नं० ६२-६५.
60. विला० ४६२; नं० ६२; नं० पृ० १८७ पं० २४; जैत पृ० ७.
61. तथ अकूलरं तिविहं—नाणकूलरं, अमिलावकूलरं, वण्णकूलरं च । नं० पृ० ५६.
62. नं० पृ० १८८ पं० १.
63. विला० ४६६; नं० पृ० ६३; नं० ६५; नं० पृ० १८८ पं० २१.
64. विला० ४६४, विहेम ४६६; नं० पृ० ६३, नं० ६५; नं० पृ० १८८ पं० १३; जैत पृ० ७.
65. नं० ६५.
66. नं० पृ० ६३; नं० ६५; नं० पृ० १८८ पं० २५.
67. जैत पृ० २.
68. तश्लो १-२०-१२३ थी २६.
69. विला ११६; विहेम ११७.
70. विला १२४, नं० पृ० १४२ पं० १६.
71. तं च पंचविहं सोइंदियादि । नं० पृ० ६३.
72. नं० ६५.
73. ...अनेन विकलेन्द्रियादिव्यवच्छेदमाह । नं० ६५.
74. विला ४७३-७४.
75. नं० पृ० १८८ पं० १८; १४० पं० २१.
76. जैत पृ० ७.
77. विला ४५७; नं० पृ० ५६; नं० पृ० १८८ पं० २.
78. विला ४५७-५८; नं० पृ० ५६; विहेम ४६०.
79. विला ४५६-६०.
80. नं० पृ० ७४ पृ० ५४ पं० २५.

81. વિલા ૪૬૦-૬૧.
82. નંમ પૃં ૧૮૮ પં ૨.
83. નં ૬૩, ૬૪.
84. વિલા ૪૬૨-૬૩; નંચૂ ૬૧, ૬૨; નંહ ૬૩, ૬૪; નંમ પૃં ૧૮૮ પં ૪ જૈત પૃં ૭.
- 84ક. તરલો ૧-૨૦-૧૦૪ થી ૯.
85. આનિં ૧૬ = વિલા. ૪૬૯ = નં ૬૬.
86. વિલાં ૫૦૦.
87. નંમ પૃં ૧૮૯ પં ૭.
88. વિલા ૫૦૦, ૫૦૧; નંહ ૬૬; નંમ ૧૮૯ પં ૯; જૈત પૃં ૭.
89. વિહેમ ૧૭૪.
90. વિલાં ૫૦૧; નંહ ૬૬.
- 90ક. નંહ ૬૬; નંમ પૃં ૧૮૯-૫ં ૬.
91. વિલાં ૧૬૧; નંહ ૪૪; નંમ પૃં ૧૪૨, ૫ં ૨૧.
92. નંહ ૬૬; નંમ પૃં ૧૮૯; ૫ં ૯
93. નંહ ૬૬; નંમ પૃં ૧૮૭ ૫ં ૧૨.
- 93ક. તરા ૧-૨૦-૧૫.
94. અલિં કોં ભાં ૨-૪૧; ૪૨.
95. પ્ર લં ૭-૭-૪ (૨૬૧).
96. પ્રશાં ૩૧મુ પદ.
97. આનિં ૧૮=વિલાં ૪૫૨.
98. નં ૬૭-૭૦; તં ૨-૨૫.
99. નં ૬૯.
100. વિલાં ૫૧૨-૧૩; નંચૂં ૬૭; નંહ ૬૯; નંમ પૃં ૧૯૦ ૫ં ૧૭.
101. નં ૬૮.
102. વિલાં ૫૦૭.
103. નંચૂં ૬૬; નંહ ૬૮; નંમ પૃં ૧૯૦ ૫ં ૧.
- 103ક. વિલાં ૫૨૦-૨૧.
104. વિલાં ૫૦૯-૧૦; નંચૂં ૬૬; નંહ ૬૮; નંમ પૃં ૧૯૦ ૫ં ૫.
105. વિલાં ૫૦૯-૧૧; નંચૂં ૬૬; નંમ પૃં ૧૯૦ ૫ં ૮.
106. નં ૭૦.

107. विला ५१४, उद्वेग; नंयू ६८; नंहु ७०; नंम पृ० १६१ पं० ७.
108. विला० ५१५-१८, २१; नंयू० ६८.
109. विला० ५१३; नंयू० ६८; नंम पृ० १६० पं० २२.
110. विला० ५०६, १३; नंयू ६६, ६७.
111. विला० ५०६; नंयू० ६६; नंहु ६८; नंम पृ० १८६ पं० २४.
- 112.क. विला० ५२२-२३; नंयू० ६८; नंहु ७०; नंम पृ० १६१ पं० १८.
112. त० तला २-२५; तरा २-११-२.
113. तस २-२४, तरा २-२४-५.
114. तश्लो २-२४-२ (ग).
115. तश्लो २-२४-२ (ग).
116. तस २-२४.
117. तला २-२५.
118. विला० ५०३-५, नंयू ६५; नंहु ६६; नंम पृ० १६१, पं० १.
119. न० ७१-७२.
120. विला० ५२४; नंयू० ६६; नंहु ७१; नंम पृ० १६३ पं० १५;
जैत पृ० ७.
121. नं० ७१-७२; नंयू० ७०; नंहु ७२; नंम पृ० १६४, पं० १७,
जैत पृ० ७.
122. नंयू० ७०; नंम पृ० १६४ पं० १७; जैत पृ० ७.
123. बुध्वा पाद्रीप नं० १२१.
- 123.क. विला० ५२५-३०.
124. विला० ५३२-३३; नंयू० ७०.
125. नं० ७३-७५.
126. विला० ५३४; नंयू० ७१; नंहु ७३; नंम पृ० १६५ पं० १६.
127. विला० ५३७; नंयू० ७२; नंहु ७४; नंम पं० १६६ पं० १.
128. विला० ५३८-४०.
129. विहेम ५४३.
130. विला० ५४२.
131. नंयू ७३; नंहु ७५; नंम पृ० १६८ पं० ६.
132. नं० ७४; विला० ५४३-४५.
133. नंयू० ७२; नंहु ७४; नंम पृ० १६६ पं० ४.

134. नंयू० ७२; नं६ ७४; नंम० पृ० १६६ पं० १०९.
135. विला० ५४४-४५; नंयू० ७२; नं६ ७४; नंम० पृ० १६८ पं० ४
136. जैत० पृ० ७.
137. नं० ११८; नं६ ११८; नंम० पृ० २४८ पं० १६.
138. विला० ५२४; नंयू० ६६; नं६ ७१; नंम० पृ० १६३ पं० १५, जैत० पृ० ७.
139. नं० ७७; विला० ४६६.
140. विला० ४६५-६८; नंयू० ७३; नं६ ७५; नंम० पृ० २०१ पं० १६.
141. नं० ७८.
142. विला० ५४६; वि६म० ५४६.
143. नंयू० ७६; नं६ ७८; नंम० पृ० २०३, २१२; जैत० पृ० ७.
144. नं० ८७-६७.
- 145.क. नं० ७६; तं० १-२०.
145. नं० ७६-१२०.
146. तला १-२०; तस १-२०; तरा १-२०-१२.
147. नं० ८४; तला १-२०.
- 147.क. नं० ८३; तस १-२०. तरा १-२०-१४.
148. नं० ८५.
149. नंम० पृ० २०८ पं० १३.
150. नंयू० ८३; नं६ ८५; नंम० पृ० २०८ पं० १३.
151. विला० ५४७.
152. नंम० पृ० २०३ पं० २२.
153. नंयू० ७७; नं६ ७६; नंम० पृ० २०३ पं० १५, जैत० पृ० ७.
154. गलुधरवाद प्रस्तावना पृ० ६-११.
155. आनि० ८७=विला० १०७७.
156. आचार्यै... यत्प्रोक्तं तदङ्गनाहयमिति । तला० १-२०.
- 156.क. नं६ ७६, नंम० पृ० २०३, पं० २१.
157. नं६ ७१, तत्त्वतोडहेत्पणीतत्वात् नंम० पृ० १६३ पं० १६.
158. पद्मचरित १-४३, ४२, महापुराण्यु (आदिपुराण्यु) १-२६; १६८-२०१;
 उद्घृत गलुधरवाद प्रस्तावना पृ० ६-११.
159. गलुधरवाद प्रस्तावना पृ० ६-११.
160. नंम० पृ० २०४ पं० ३.

161. नंयू ८०; नं६ ८२; नंम पृ० २०४ पं० ८.
162. पदमं० ५-५-४४; ४५.
163. धवला ला० १३, पृ० २४७, सू० ५-५-४५.
164. धवला ला० १३ पृ० २५६, सू० ५-५-४६.
165. धवला ला० १३, पृ० २४६, ५१, ५२, ५४, सू० ५-५-४६.
166. पदमं० ५-५-४६.
167. धवला ला० १३ पृ. २६० सू० ५-५-४६.
168. धवला ला० १३ पृ० २५० सू० ५-५-४६.
169. धवला ला० १३, पृ० २५१ सू० ५-५-४६.
- 169.३ पदमं० ५-५-४७, ४८.
170. तभा १-२०.
171. पदमं० ५-५-४७.
172. धव० ला० १३ पृ० २६२, सू० ५-५-४८.
173. जुओ पादटीप १३६, १४०.
- 173.३ धव० ला १३, पृ० २६३-६५
174. विला० ४६८.
175. धव० ला० १३ पृ० २६४ सू० ५-५-४८.
176. कर्मग्रंथ पृ० १८.
177. धव० ला० १३ पृ० २६५-७१, सू० ५-५-४८.
178. कर्मग्रंथ पृ० १८-१९.
179. धव० ला० १३, पृ० २६६-७१, सू० ५-५-४८.
180. पदमं० ५-५-५०.
181. धव० ला० १३, पृ० २८०, २८६.
182. ला० ८-२-३ (३१७) ६-३१-१(३६४).
स्था० ८-८ (७६२).
183. विला० ११८-१२५; नंयू ४३; नं६ ४४; नेम पृ० १४२ पं० ३.
184. विला० १३१; १४४-४७.
185. विहेम १४७-४८.
186. विला० १४६.

187. विला० १३४; १५०-५२.
188. नं० ४३.
189. तला १-३१.
190. तस १-२०; तरा १-२०-७.
191. तस १-२०, तरा १-२०-३ थी ५; तश्लो १-६-२७;...श्रुतस्य हि दलं
मतियथा घटस्य मृत्.....नं० पृ० १४१ पं० २०.
192. तस १-२०; विला १०६-७; तरा १-२०-८; नं० पृ० ४४.
नं० पृ० ७० पं० १३; १४१ पं० २४.
193. तस १-२०; तरा १-२०-१०; तश्लो १-२०-६.
194. विला १०८-१२; तश्लो १-२०-७; ८.
195. तरा १-२०-६.
196. तश्लो १-२०-१६; १२; १७-२३.
197. तला १-२०; त० २२-२;...श्रुतज्ञानं तु त्रिकालविषयं विशुद्धतरं चेति ।
तला० १-२०.
198. विला ६६; १४३; नं० ४४; नं० पृ० १४१, पं०-६; नैत पृ० २.
श्रुतानुसारित्वं च संकेतविषयपरोपदेशं श्रुतग्रथं वानुसृत्य वाच्यवाचकभावेन
संयोज्य 'घटो घटः' इत्याद्यन्तेर्जन्या (र्जत्या) कारग्रहित्वम् । नैत. पृ० २.
199. तरा० १-६-३० थी ३२. उभयोरिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तत्वादिति चेन्न,
असिद्धत्वात् । तरा १-६-३०.
200. तश्लो १-६-३० थी ३२.
201. तरा १-६-३३; २-२१-१; तश्लो १-६-३२; ३३.
202. विला १६१, १६६; विहंम १७०; नं० ४४; नं० पृ० १४२ पं० २१.
अक्खराणुगतं सुतं, अणक्खरं मतिनाणं ति । नं० ४३.
203. विला १५३-६०; नं० ४३; नं० पृ. १४२ पं १६.
204. विला १७०-७३; नं० ४३; नं० ४४; नं० १४२, पं० २३.
205. त० १-२७; विला ८५-६६; तरा १-६-२६; तश्लो १-६-२६ (ग)
206. सधीय० ३-११; उद्धृत न्याकु पृ० ४०३; तरा १-२०-१५; तश्लो.
१-२०-८४ थी ८८; १२४ थी २६.
- 206.(क) थो० १-४६; श्रुतमागमविज्ञानम्... थो० १-४६.
- 206.(ख) मे० वि० अने आ० १०.

207. दो वि एयाहं भणमणमणुगयाहं तह वि पुण एथाऽऽवरिया
णाणत्तं पणवेति-नें ४४.
208. वैयथर्यातिप्रसंगाभर्या न मस्यम्यधिकं श्रुतम् ।
निश्चय० १६, उद्घृतं ज्ञा० पृ० १७.
209. ज्ञा० पृ० १६-१७.
210. तश्लो १-६-३२(ग),
211. साहर्ष्यादिसाधनं कथंचिन्नानात्वेन व्याप्तं सर्वथैकत्वे तदनुपपत्तेरिति
तदेव साधयेन्मतिश्रुतयोर्न पुनः सर्वथैकत्वं तयोः कथंचिदेकत्वस्य साध्यत्वे
सिद्धसाध्यतानेनैवोक्ता । तश्लो १-६-२५ (ग)

પ્રકરણ-૫

અવધિજ્ઞાન

- મુદ્દાઓ : (૧) અવધિનું અર્થઘટન,
(૨) અવધિનો પ્રારંભ,
(૩) અવધિના પ્રકારો :
નિયુક્તિ, ષટ્પદાગમ, નન્દિ અને તત્ત્વાર્થગત
(૪) ભવપ્રત્યય - ગુણપ્રત્યય
(૫) આનુગામિક, અનાનુગામિક, મિશ્ર, પ્રતિપાતિ, અપ્રતિપાતિ,
આનુગામિકના ભેદો : અંતગત, મધ્યગત, ક્ષેત્રાનુગામી, ભવા-
નુગામી, ક્ષેત્રભવાનુગામી, અનાનુગામિકના પ્રભેદો : ક્ષેત્રાનુગામી,
ભવાનુગામી, ક્ષેત્રભવાનુગામી,
(૬) અ. વર્ધમાન-હીયમાન : વૃદ્ધિહાનિનાં કારણો, વૃદ્ધિહાનિના
પ્રકારો, દ્રવ્યાદિની વૃદ્ધિહાનિ, દ્રવ્યાદિની વૃદ્ધિહાનિનો પારસ્પરિક
સંબંધ, દ્રવ્યાદિની વૃદ્ધિનો પારસ્પરિક સંબંધ, બંધન્ય, ઉત્કૃષ્ટ.
અને મધ્યમ અવધિ, દેવ આદિનું અવધિ પ્રમાણ,
આ. દેશાવધિ, પરમાવધિ, સર્વાવધિ,
(૭) અવસ્થિત - અનવસ્થિત : નિયુક્તિગત અને તત્ત્વાર્થગત
વિચારણા
(૮) એક ક્ષેત્ર—અનેક ક્ષેત્ર
(૯) જૈનેતર દર્શનસંમત જ્ઞાનો : (ક) યોગસંમત અતીત અનાગત
જ્ઞાન, સૂક્ષ્મવ્યવહિત વિપ્રકૃષ્ટ સિદ્ધિ, ભુવનજ્ઞાન, ભવપ્રત્યય,
ઉપાયપ્રત્યય, પૂર્વજ્ઞાનજ્ઞાન અને દિવ્યશ્રોત્ર (ખ) યૌદ્ધર્શન
સંમત પુવ્વેનિવાસં, દિવ્યાયસોતઘાતુયા અને દિવ્યચક્રુ ઝાણ.

(૧) અવધિનું અર્થઘટન :

અવધિ શબ્દ અવ + ઘા (ઘારણપોષણયો : ગ૦ ૩) ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન

થયો છે. આં નિયુક્તિકારે તેને સાત પ્રકારે સમજાવ્યો છે : નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભવ અને ભાવ.¹ જેનું અવધિ એવું નામ રાખવામાં આવ્યું છે, તે નામાવધિ છે. જેમાં અવધિની સ્થાપના કરવામાં આવી છે, તે સ્થાપનાવધિ છે. સ્થાપના બે પ્રકારની છે : (૧) મૂળ વસ્તુના આકાર વિનાની, જેમકે અક્ષ આદિ (૨) અને મૂળ વસ્તુના આકારવાળી, જેમકે અવધિજ્ઞાન સાથે સંકળાયેલાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર અને સ્વામીનો આકાર, એવી સ્પષ્ટતા જિનભદ્રે કરી છે.² જેમ આલંકારિકોએ વ્યંગ્યાથ³ સાથે સંકળાયેલાં વ્યંગક શબ્દ, વ્યંગક અર્થ, વ્યંગના વ્યાપાર અને કાવ્યને ધ્વનિ તરીકે ઓળખાવ્યાં છે,³ તેમ નિયુક્તિકારે પણ અવધિજ્ઞાન સાથે સંકળાયેલાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભવ અને ભાવને દ્રવ્યાદિ અવધિ તરીકે ઓળખાવ્યાં છે. જિનભદ્ર સ્પષ્ટતા કરે છે કે, જે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભવ અને આદિયકાદિ ભાવમાં અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે; જે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભવ અને ભાવને અવધિજ્ઞાની જુએ છે અને અવધિની પ્રાપ્તિ માટે જે શરીર આદિ દ્રવ્યોની સહાય મળી છે, તે દ્રવ્યાદિને દ્રવ્યાવધિ ક્ષેત્રાવધિ, કાલાવધિ, ભવાવધિ અને ભાવાવધિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અવધિજ્ઞાન સ્વરૂપતઃ ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં રહે છે.⁴

નિયુક્તિ પછીના કાળના આચાર્યોએ અવધિ શબ્દને વિવિધ પ્રકારે સમજાવ્યો છે :

(૧) અવધિનો મુખ્ય વ્યુત્પત્તિજન્ય અર્થ⁵ મર્યાદા છે, જેને ઉલ્લેખ પૂજ્યપાદ, જિનભદ્ર, મહાયગિરિ આદિ આચાર્યોએ કર્યો છે.⁵ તત્ત્વાર્થસૂત્રના (રૂપિષ્વવધે : ૧-૨૮) આધારે ચૂર્ણિકારે કરેલી સ્પષ્ટતાને અનુસરીને મલયગિરિ કહે છે કે, અવધિજ્ઞાન માત્ર રૂપી દ્રવ્યોમાં પ્રવર્તે છે, એ તેની મર્યાદા છે.⁶ અહીં એક સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે મત્યાદિ ચારેય જ્ઞાન મર્યાદાવાળાં છે, તો આ જ્ઞાનને જ કેમ અવધિ કહ્યું છે? પ્રસ્તુત પ્રશ્નનું સમાધાન અકલંક એવું આ પે છે કે, જેમ ગતિશીલ પદાર્થોમાં ગાય માટે જ જો શબ્દ રૂઢ થયો છે, તેમ મત્યાદિ ચાર જ્ઞાનોમાં આ જ્ઞાન માટે જ અવધિ શબ્દ રૂઢ થયો છે,⁷ જ્યારે ધવલાટીકાકાર એનું બીજી રીતે સમાધાન આપે છે કે, અવધિ સુધીનાં ચારેય જ્ઞાનો મર્યાદિત છે, પરંતુ અવધિ પછીનું કેવળજ્ઞાન અમર્યાદિત છે, એવું સૂચવવા માટે અવધિ શબ્દ પ્રયોજાયો છે.⁸ ધવલાટીકાકારે અહીં અવધિને ચોથા જ્ઞાન તરીકે ઉલ્લેખ્યું હોવાથી એમ માનવું પડે કે કેટલાક આચાર્યો મતિ, શ્રુત, મનઃપર્યાય અને અવધિ એવો ક્રમ પણ સ્વીકારતા હશે. અકલંક અવધિના પ્રતિબંધ જ્ઞાનમવધિજ્ઞાનમ એવી વ્યાખ્યા આપે છે, જ્યારે મલયગિરિ પ્રતિબંધની

જ્યાએ ઉપલક્ષિત શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે.^૯ અવખત, ખ-ને વચ્ચે કશો અર્થભેદ નથી.

(૨) પૂજ્યપાદ, મલયગિરિ આદિ આચાર્યો અવ ઉપસર્ગનો અર્થ અધઃ કરે છે.^{૧૦} અકલંક એવી સ્પષ્ટતા કરે છે કે, અવધિનો વિષય નીચેની તરફ વધુ પ્રમાણમાં હોય છે.^{૧૧} હરિભદ્રને અનુસરીને મલયગિરિ ‘અધો અધો વિસ્તૃત્તં વસ્તુ પિરિચ્છિચ્ચતે અનેન इति’ એવી વ્યુત્પત્તિ આપે છે.^{૧૨}

(૩) હરિભદ્રને અનુસરીને મલયગિરિ અવધિનો અર્થ અવધાન કરે છે. જિનભદ્રના મતે અવધાનનો અર્થ મર્યાદા છે; હરિભદ્રના મતે વિષયજ્ઞાન છે. જ્યારે મલયગિરિના મતે અર્થનો સાક્ષાત્કાર કરનારો આત્માનો વ્યાપાર છે.^{૧૩} અવધિના મર્યાદા આદિ ત્રણ અર્થોમાંના પ્રથમ એ અર્થો અવધિજ્ઞાનની વિશેષતા સૂચવે છે, જ્યારે ત્રીજો અર્થ (હરિભદ્ર અને મલયગિરિ સંમત અવધાન) સીધો જ જ્ઞાનવાચક છે.

(૪) ધવલાટીકાકાર મર્યાદા અને અધઃપરક અર્થ ઉપરાંત અવધિનો અર્થ આત્મા પણ કરે છે.^{૧૪} યશોવિજયજી પૂર્વાચાર્યોની વિચારણાને ધ્યાનમાં રાખીને સફલરૂપિદ્રવ્યવિષયજ્ઞાતીયકમ્ આરમમાત્રાપેક્ષાં જ્ઞાનમવધિજ્ઞાનમ્ (જૈત-૦-૫૦૭) એવું લક્ષણ આપે છે.^{૧૫}

(૨) અવધિનો પ્રારંભ :

જીવને જ્યારે અવધિજ્ઞાન થાય ત્યારે તે સર્વપ્રથમ શું જુએ છે, તેની સ્પષ્ટતા કરતાં આ નિયુક્તિકાર કહે છે કે, તેજસ અને ભાષા વર્ગણની વચ્ચે રહેલી અયોગ્ય વર્ગણાને તે (અવધિજ્ઞાની) જુએ છે.^{૧૬} ઉક્ત વિગતને સમજવા માટે વર્ગણની સ્પષ્ટતા આવશ્યક છે.

તત્વાર્થમાં જણાવ્યા અનુસાર તત્ત્વના જીવ-અજીવ વર્ગે સાત પ્રકાર છે. અજીવના ચાર ભેદ છે ; ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને પુદ્ગલાસ્તિકાય. (કેટલાક આચાર્યો કાળને સ્વતંત્ર દ્રવ્ય તરીકે સ્વીકારતા હતા.) ઉપયુક્ત ભેદગત પુદ્ગલાસ્તિકાય રૂપી છે, જ્યારે બાકીના અરૂપી છે.^{૧૭} ઉમાસ્વાતિને અનુસરીને જિનભદ્ર, મલયગિરિ આદિ આચાર્યો કહે છે કે અવધિનો વિષય રૂપી દ્રવ્યો છે.^{૧૮} પૂજ્યપાદ સ્પષ્ટતા કરે છે કે રૂપીનો અર્થ પુદ્ગલો અને પુદ્ગલદ્રવ્ય સાથે સંબંધિત જીવો સમજવાનો છે.^{૧૯}

આવશ્યક નિયુક્તિમાં જણાવ્યા અનુસાર વર્ગણના ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તેજસ, ભાષા, આનંદાન, મન, કર્મ, ધ્રુવ, અધ્રુવ, શૂન્ય, અશૂન્ય, ધ્રુવાનંતરના ચાર ભેદ અને તનુ એમ ભેદો છે.^{૨૦} જિનભદ્ર સ્પષ્ટતા કરે છે કે, જેમ મોટા સમૂહની ગાયોને ઓળખવા માટે અમુક નામ આપવામાં આવે છે, તેમ સમસ્ત પુદ્ગલારિતકાયને ઔદારિક આદિ વર્ગણાઓ દ્વારા અહીં ભગવાને સમજાવ્યો છે.^{૨૧} મલધારી હેમચન્દ્રસુરિ સ્પષ્ટતા કરે છે કે, વર્ગણા એટલે સમગ્રતીય વસ્તુઓનો સમુદાય.^{૨૨} જિનભદ્રે કરેલા ઉદ્દેશ અનુસાર એક એક પરમાણુનો સમુદાય તે એક વર્ગણા. તે પછી સમસ્ત લોકવર્તી દ્વિપ્રદેશ સ્કંધની બીજી વર્ગણા. તે પછી ત્રિપ્રદેશ સ્કંધની ત્રીજી વર્ગણા. એ રીતે વર્ગણાની સંખ્યા ક્રમશઃ આગળ વધતી ચાલે છે. પરિણામે સંખ્યેય પ્રદેશની વર્ગણાઓ, અસંખ્યેય પ્રદેશની વર્ગણાઓ અને અનંત પ્રદેશની વર્ગણાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. અનંત પ્રદેશી અનંત વર્ગણાઓ પ્રથમ ઔદારિક શરીર માટે અગ્રહણયોગ્ય અને છે કારણ કે એ પુદ્ગલો હજુ ઔદારિક શરીર માટે લાયક બન્યાં નથી. તે પછી એક એક એમ પ્રદેશ શુદ્ધિથી ક્રમશઃ વધારો થતો રહે છે. પરિણામે અમુક કક્ષાએ એ પુદ્ગલો ઔદારિક શરીર માટે અગ્રહણયોગ્ય અને છે અને ઔદારિક વર્ગણા તરીકે ઓળખાય છે. તે પછી તેમાં એક એકનો વધારો થતાં અમુક કક્ષાએ તે પુદ્ગલો અને વૈક્રિય બને માટે અગ્રહણયોગ્ય અને છે, અર્થાત્ તે પુદ્ગલોમાં ઔદારિક શરીરનો ગુણધર્મ પૂર્ણપણે નષ્ટ થયો નથી અને વૈક્રિયનો ગુણધર્મ પૂર્ણપણે પ્રાપ્ત થયો નથી. ઔદારિક અને વૈક્રિયની વચ્ચે રહેલાં આ પુદ્ગલોમાંથી જે પુદ્ગલો ઔદારિક શરીરની નજદીકનાં છે, તેઓને ઔદારિક શરીર અગ્રહણયોગ્ય કહે છે અને જેઓ વૈક્રિયની નજદીકનાં છે, તેઓને વૈક્રિય શરીર અગ્રહણયોગ્ય કહે છે, અર્થાત્ ઔદારિક શરીર અગ્રહણયોગ્યમાં ક્રમશઃ વધારો થતાં તે વૈક્રિયશરીર અગ્રહણયોગ્ય અને છે. તે પછી તેમાં ક્રમશઃ વધારો થતાં અમુક કક્ષાએ તે પુદ્ગલો વૈક્રિય શરીર અગ્રહણયોગ્ય અને છે. આ રીતે ક્રમશઃ વધારો થતાં કર્મ સુધીની વર્ગણાની અગ્રહણયોગ્ય અગ્રહણયોગ્ય એમ ત્રણ ત્રણ કક્ષાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. તે પછી તેમાં ક્રમશઃ વધારો થતાં ધ્રુવ, અધ્રુવ, આદિ વર્ગણાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. અવધિજ્ઞાની જેમ જેમ આગળની વર્ગણાઓ જ્ઞેવાની શક્તિ મેળવતો જાય તેમ તેમ તેનું જ્ઞાન વિશેષ સૂક્ષ્મ અને વિસ્તૃત બનતું જાય છે.^{૨૩} ઔદારિકથી કર્મ સુધીની વર્ગણાઓને નીચેના કોષ્ટક દ્વારા સમજાવી શકાય :

	ગુરુલઘુ [સ્થૂલદ્રવ્યો]	અગુરુલઘુ [સૂક્ષ્મદ્રવ્યો]
ઔદારિક શરીર	ઔદારિક	આનપાન
આદારિકો શરીર	વૈક્રિય	ભાષા
અગ્રહણયોગ્ય	આહારક	આનપાન
વૈક્રિય શરીર	તૈજસ	મન
અગ્રહણ યોગ્ય		કર્મ
આહારકશરીર		
અગ્રહણયોગ્ય		
તૈજસ શરીર		
અગ્રહણયોગ્ય		
ભાષાગ્રહણયોગ્ય		
અગ્રહણયોગ્ય		
આનપાન ગ્રહણયોગ્ય		
અગ્રહણયોગ્ય		
મન ગ્રહણયોગ્ય		
અગ્રહણયોગ્ય		
કર્મ ગ્રહણ યોગ્ય		
અગ્રહણયોગ્ય		

આવશ્યક નિયુક્તિમાં જણાવ્યા અનુસાર ઔદારિકથી તૈજસ સુધીનાં દ્રવ્યો સ્થૂળ અને ગુરુલઘુ છે, જ્યારે ભાષાથી શરૂ થતાં દ્રવ્યો સૂક્ષ્મ અને અગુરુલઘુ છે.^{૨૪} જિનભદ્રે કરેલા ઉલ્લેખ અનુસાર નિમ્ન ગતિવાળાં દ્રવ્યો ગુરુ છે, જેમકે પથ્થર, ભિષ્વગતિવાળાં લઘુ છે, જેમકે દીપકની જ્યોત, નિમ્ન કે ભિષ્વ નહીં, પરંતુ તિરછી ગતિવાળાં દ્રવ્યો ગુરુલઘુ છે, જેમકે વાયુ. અને ઉક્ત ત્રણમાંથી એક પણ ગતિ ન હોય તેવાં દ્રવ્યો અગુરુલઘુ છે, જેમકે આકાશ. નિશ્ચયનય અનુસાર કોઈ પણ દ્રવ્ય એકાન્ત ગુરુ કે એકાન્ત લઘુ હોતું નથી. આથી દ્રવ્યના એ જ પ્રકારો પડે છે, ગુરુલઘુ અને અગુરુલઘુ.^{૨૫} આવશ્યક નિયુક્તિમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, અવધિનો પ્રારંભ તૈજસ અને ભાષા વર્ગજ્ઞાની વચ્ચે રહેલી અયોગ્ય વર્ગજ્ઞામાં થાય છે.^{૨૬} એનો અર્થ એમ થાય કે અવધિનો પ્રારંભ સ્થૂળ દ્રવ્યોના સૂક્ષ્મ પરિણામ તરફથી પરિણુનિના અંતિમિંદુ અને સૂક્ષ્મ દ્રવ્યોના આરંભિંદુથી થાય છે. જિનભદ્ર સ્પષ્ટતા કરે છે કે, જો અવધિનો પ્રારંભ ગુરુલઘુ દ્રવ્ય (તૈજસ અગ્રહણયોગ્ય)માં થાય તો તે અવધિજ્ઞાની પ્રથમ ગુરુલઘુ દ્રવ્ય (ઔદારિક આદિ)ને જુએ છે, પરંતુ જો વિશુદ્ધિ થાય તો કોઈક અવધિજ્ઞાની અગુરુલઘુ દ્રવ્યોને પણ જુએ છે. પણ જો અવધિનો પ્રારંભ અગુરુ-

લઘુ (ભાષા અગ્રહણ્યોચ્ચ) માં થાય તો તે અવધિજ્ઞાનીતું જ્ઞાન અગુરુલઘુ દ્રવ્યોમાં જ આગળ વધે છે, ગુરુલઘુ દ્રવ્યોમાં નહીં. અલપ્ત, કોઈક અવધિજ્ઞાની ગુરુલઘુ દ્રવ્યોને પણ જોઈ શકે છે.^{૨૭} મલધારી હેમચન્દ્રસૂરિએ કરેલી સ્પષ્ટતા અનુસાર જેનું અવધિજ્ઞાન ગુરુલઘુથી શરૂ થયું હોય તે જીવની જે વિશેષ વિશુદ્ધિ ન થાય તો તેનું જ્ઞાન કેટલાક સમય પછી નષ્ટ થાય છે.^{૨૮} આ બધી સ્પષ્ટતાના આધારે એમ કહી શકાય કે અગુરુલઘુદ્રવ્યથી શરૂ થતા અવધિજ્ઞાન કરતાં ગુરુલઘુથી શરૂ થતા અવધિજ્ઞાનની કક્ષા ઉતરતી છે. વળી તેના નાશ થવાની શક્યતા પણ વિશેષ છે. અવધિના નાશની ખાખતમાં જિનભદ્ર સ્પષ્ટતા કરે છે કે અવધિનું જે આરંભિંદુ છે તે જ તેનું પતનિંદુ છે,^{૨૯} અર્થાત્ અવધિ ઘટતું ઘટતું તેના મૂળ આરંભિંદુએ આવીને જ નષ્ટ થાય છે.

(ક) અવધિના પ્રકારો :

(ક) આગમોમાં પ્રાપ્ત થતા પ્રકારો : ભગવતીસૂત્રમાં આધોવધિક અને પરમાધોવધિકનો ઉલ્લેખ છે. ત્યાં એક જ સ્થળે છદ્મસ્થ અને આધોવધિક તેમજ પરમાધોવધિક અને કેવલીની તુલના કરવામાં આવી છે. જેમ કે છદ્મસ્થ જીવ પરમાણુ પુદ્ગલ વગેરેને જ પ્રમાણમાં જાણે છે, જુએ છે, તે પ્રમાણમાં આધોવધિક પણ જાણે છે, જુએ છે અને જે પરમાવધિક જાણે છે જુએ છે તે કેવલી જાણે છે, જુએ છે.^{૩૦} આ વિગતોના આધારે એવું અનુમાન કરી શકાય કે પ્રાચીન કાળમાં આધોવધિક અને પરમાધોવધિક એમ અવધિજ્ઞાનીની બે કક્ષાઓ હતી, જેમાં આધોવધિક પ્રથમ કક્ષા અને પરમાધોવધિક દ્વિતીય કક્ષા હતી. અલપ્ત, પછીના કાળમાં અવધિજ્ઞાનની બે કક્ષાઓ ઉપરાંત ત્રીજી-સર્વાવધિની કક્ષા પણ સ્વીકારાઈ છે. અલપ્ત, અક્લંક દેશાવધિ અને સર્વાવધિ એમ બે જ કક્ષાઓ સ્વીકારે છે.^{૩૧} પછીના કાળમાં વિકસેલા અવધિના પરમાવધિ પ્રકારનું મૂળ પરમાધોવધિકમાં જોઈ શકાય અને દેશાવધિની તુલના આધોવધિક સાથે કરી શકાય.

સ્થાનાંગમાં ભવપ્રત્યય, ક્ષાયોપશમિક, આનુગામિક, અનાનુગામિક, વધમાન, હીયમાન, પ્રતિપાતિ અને અપ્રતિપાતિ પ્રકારોનો ઉલ્લેખ મળે છે.

(ખ) નિયુક્તિ અને તે પછીના ગ્રંથોમાં પ્રાપ્ત થતા ભેદો :

આવશ્યક નિયુક્તિ અને પદ્મકાગમમાં જણાવ્યા અનુસાર અવધિના પ્રકારો અસંખ્ય છે.^{૩૩} જિનભદ્ર સ્પષ્ટતા કરે છે કે, ક્ષેત્ર-કાળની દૃષ્ટિએ અસંખ્ય પ્રકૃતિઓ છે, જ્યારે દ્રવ્ય, ભાવ અને જ્ઞેયની દૃષ્ટિએ અનન્ત પ્રકૃતિઓ છે.^{૩૪} નિયુક્તિકાર જણાવે છે કે, આ બધી પ્રકૃતિઓને ભવપ્રત્યય

અને ક્ષાયોપશમિક એ બે ભેદોમાં વહેંચી શકાય.^{૩૬} અવધિની ઉત્પત્તિના સંદર્ભમાં વિચારાયેલા આ બે ભેદોને સમગ્ર જૈનપરંપરાએ સ્વીકાર્યા છે.^{૩૭} જૈન પરંપરામાં આ બે ભેદો ઉપરાંત અન્ય ભેદોની પણ વિચારણા થઈ ગઈ છે, જેને ચાર જૂથમાં વહેંચી શકાય : નિયુક્તિ, પદ્મ'ડાગમ, નંદિ અને તત્ત્વાથ'.

(૧) નિયુક્તિ : આવશ્યક નિયુક્તિમાં ચૌદ દ્વારોથી અવધિની વિચારણા કરવામાં આવી છે.^{૩૮} (૧) અવધિ (૨) ક્ષેત્રપરિમાણ, (૩) સંસ્થાન, (૪) આનુ-ગામિક, (૫) અવસ્થિત, (૬) ચત્ર, (૭) તીવ્રમન્દ, (૮) પ્રતિપાત-ઉત્પાદન, (૯) જ્ઞાન, (૧૦) દર્શન, (૧૧) વિભંગ, (૧૨) દેશ, (૧૩) ક્ષેત્ર અને (૧૪) ગતિ.^{૩૯} આ મુદ્દાઓની આખતમાં પછીના કાળના કેટલાક આચાર્યો એવું માનતા હતા કે પ્રસ્તુત વિચારણા અવધિની હોવાથી 'અવધિ' એ સ્વતંત્ર મુદ્દો ન હોઈ શકે, પરંતુ તેમની આ માન્યતા અનુસાર 'અવધિ' ને કાઠી નાખતાં નિયુક્તિગત દ્વારોની સંખ્યા તેરની થતી હતી. આથી એ આચાર્યો નિયુક્તિગત દ્વારોની ચૌદની સંખ્યાની સંગતિ માટે અનાનુગામિક એ મુદ્દાનો ઉમેરો કરતા હતા એવો ઉલ્લેખ વિ-ભાષ્યમાં મળે છે. જિવનસર નિયુક્તિગત ૧૪ દ્વારો ઉપરાંત ઋદ્ધિને પંદરમા દ્વાર તરીકે સ્વીકારે છે.^{૪૦}

(૨) પદ્મ'ડાગમ :— પદ્મ'ડાગમમાં ૧૩ પ્રકારોનો ઉલ્લેખ છે : દેશાવધિ, પરમાવધિ, સર્વાવધિ, હીયમાન, વધ'માન, અવસ્થિત, અનવસ્થિત, અનુગામી, અનનુગામી, સપ્રતિપાતિ, અપ્રતિપાતિ, એકક્ષેત્ર અને અનેકક્ષેત્ર.^{૪૧} આ ભેદોમાં નિયુક્તિગત અવધિ, સંસ્થાન, જ્ઞાન, દર્શન, વિભંગ, દેશ અને ગતિ વગેરે કેટલાક મુદ્દાઓ સ્વીકારાયા નથી. એનો અર્થ એવો થયો કે અહીં અવધિના પ્રકારો પૂરતી વિચારણા મર્યાદિત છે. નન્દિ અને તત્ત્વાથ'માં પણ તેવું જ છે. પદ્મ'ડાગમમાં નિયુક્તિગત પ્રકારો કરતાં દેશાવધિ, પરમાવધિ, સર્વાવધિ જેવા કેટલાક પ્રકારો નવા ઉમેરાયા છે. નિયુક્તિમાં આનુગામિક-અનાનુગામિક એવાં વ્યવસ્થિત જોડકાં સ્વતંત્ર ભેદો તરીકે નથી, જ્યારે પદ્મ'ડાગમમાં પ્રથમ ત્રણ પ્રકારોનો એક વિભાગ અને તે પછી બાકી રહેતા દશ પ્રકારોનાં પાંચ યુગ્મ સ્વતંત્ર ભેદો તરીકે પ્રાપ્ત થાય છે. વળી, નિયુક્તિમાં આનુગામિક-અનાનુગામિક-મિશ્ર; પ્રતિપાતિ-અપ્રતિપાતિ-મિશ્ર વગેરેમાં જે 'મિશ્ર' નામના પ્રકારો^{૪૨} છે, તે પદ્મ'ડાગમમાં જેવા મળતા નથી. આ વિગતોના આધારે એમ કહી શકાય કે પદ્મ'ડાગમના કાળમાં અવધિના પ્રકારોને વ્યવસ્થિત કરવાનો અને બિનજરૂરી વિચારણાને કાઠી નાખવાનો પ્રયાસ શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો.

નન્દિસૂત્ર :—નન્દિસૂત્રમાં અત્યંત આવશ્યક જણાતા છ પ્રકારોનો જ ઉલ્લેખ મળે છે : આનુગામિક, અનાનુગામિક, વધમાન, હીયમાન, પ્રતિપાતિ, અને અપ્રતિપાતિ.^{૪૨} આથી એમ માનવું પડે કે અવધિના પ્રકારોને ઘટાડવાની પ્રકૃતિ નિયુક્તિ પછીના કાળથી શરૂ થઈ ચૂકી હતી.

તત્ત્વાર્થસૂત્ર :—તત્ત્વાર્થમાં પણ છ જ પ્રકારોનો ઉલ્લેખ છે : અનુગામી, અનનુગામી, વધમાન, હીયમાન, અવસ્થિત અને અનવસ્થિત.^{૪૩} નન્દિ અને તત્ત્વાર્થમાં અવધિના બેદોની સંખ્યા અને પ્રથમના ચાર પ્રકારોની ખાખતમાં સામ્ય છે, જ્યારે છેલ્લા બે પ્રકારોમાં તફાવત છે. જેમકે નન્દિમાં પ્રતિપાતિ-અપ્રતિપાતિ એ બેદો છે, જ્યારે તત્ત્વાર્થમાં અવસ્થિત-અનવસ્થિત એ બેદો છે. અક્લંકે તત્ત્વાર્થના છ બેદો ઉપરાંત નન્દિગત પ્રતિપાતિ-અપ્રતિપાતિ એ બે બેદોનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે.^{૪૪} એ રીતે તેમનું દ્રષ્ટિબિંદુ સમન્વયકારી દેખાય છે. વિદ્યાનન્દ પ્રતિપાતિ-અપ્રતિપાતિ એ બંનેને તત્ત્વાર્થગત છ બેદોમાં અન્તર્ભૂત કરે^{૪૫} છે. અક્લંક અને વિદ્યાનન્દ ઉક્ત આઠ બેદોને દેશાવધિ, પરમાવધિ અને સર્વાવધિમાં અન્તર્ભૂત કરે છે. અલખત અક્લંક પરમાવધિને દેશાવધિ તરીકે ગણીને દેશાવધિ અને સર્વાવધિ એમ બે જ કક્ષા સ્વીકારે^{૪૬} છે. આ બંને આચાર્યોએ પદ્મ ડાંગમગત એકક્ષેત્ર-અનેકક્ષેત્ર એ બેદોનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. યશોવિજયજી નન્દિગત છ બેદોનો ઉલ્લેખ કરે છે.^{૪૭} આમ જેમ જેમ સમય વીતતો ગયો તેમ તેમ જૈનાચાર્યોનું દ્રષ્ટિબિંદુ અવધિના બેદોની સંખ્યા ઘટાડવાનું, પ્રાચીન બેદોનો સમન્વય સાધવાનું અને પ્રાપ્ત બેદોને વિશેષ વ્યવસ્થિત કરવાનું જણાય છે. છેલ્લે નન્દિગત છ બેદો સ્થિર થયા.

ઉપયુક્ત ચારેય પરંપરામાં ઉલ્લેખાયેલા બેદો અવધિજ્ઞાન સામાન્યને લાગુ પડે છે, કે માત્ર ગુણપ્રત્યયને જ લાગુ પડે છે, તેની સ્પષ્ટતા કરવી અહીં આવશ્યક છે : નિયુક્તિપરંપરાગત વિચારણા અવધિજ્ઞાન સામાન્યના સંદર્ભમાં છે એમ માનવું પડે, કારણ કે ત્યાં ક્ષેત્રપરિમાણ,^{૪૭} સંસ્થાન^{૪૮}, આનુગામિક-અનાનુગામિક,^{૪૯} અવસ્થિત^{૫૦} અને દેશદ્વારમાં^{૫૧} થયેલી વિચારણા દેવ-નારક (ભવપ્રત્યય) તેમજ મનુષ્ય-તિર્થંચ (ગુણપ્રત્યય) ને લક્ષમાં રાખીને થઈ છે. પદ્મ ડાંગમમાં ગુણપ્રત્યય પછી દેશાવધિ આદિ તેર પ્રકારોનો ઉલ્લેખ થયો છે.^{૫૨} આથી આ બેદો ગુણપ્રત્યયને લાગુ પડી શકે એવું જણાય છે. પરંતુ ધવજાટીકાર એવી સ્પષ્ટતા કરે છે કે, આ બેદો અવધિજ્ઞાન સામાન્યના જ છે, કારણ કે અવસ્થિત-અનવસ્થિત, અનુગામી અનનુગામી બેદો ભવપ્રત્યયને પણ લાગુ પડે છે.^{૫૩} નન્દિસૂત્રમાં ક્ષાયોપશમિક (ગુણપ્રત્યય) ની વિચારણા પછી અનુગામી આદિ છ બેદોનો ઉલ્લેખ^{૫૪} છે. વળી મલયગિરિએ એક જ સૂત્રમાં ગુણપ્રત્યયની સાથે ઉક્ત છ બેદોને સમાવિષ્ટ કર્યાં^{૫૫} છે. આથી એમ કહી શકાય કે ઉક્ત છ બેદો ગુણ-

પ્રત્યયના છે. અલ્પત્ત, હરિભક્ત^{૫૭} અને મલ્લયગિરિ^{૫૮} એ સૂત્રગત તં સર્વનામનો અર્થ અવધિ કર્યો છે. પણ તેનો અર્થ ગુણપ્રત્યય અવધિ સમજવાનો છે, તેથી ઉક્ત માન્યતામાં કશો વિરોધ આવતો નથી. તત્વાર્થમાં જ બેદો ક્ષાયોપશમિક (ગુણપ્રત્યય)ના વિશેષણ તરીકે^{૫૯} છે. આથી એ બેદો ક્ષાયોપશમિકના જ છે, અવધિજ્ઞાન સામાન્યના નથી.

ઉપરની વિચારણાના આધારે એમ કહી શકાય કે નિયુક્તિ અને પદ્મ-કાગમના કાળ સુધી અવધિના આનુગામિક આદિ બેદોની વિચારણા અવધિજ્ઞાન સામાન્યના સંદર્ભમાં હતી. પણ પછીના (નંદિ-તત્વાર્થના) કાળમાં તે બેદો ગુણપ્રત્યયના જ છે એવી સ્પષ્ટતા થઈ, જે સર્વથા ઉચિત છે, કારણ કે ભવપ્રત્યય અવધિનો સંબંધ દેવ-નારકભવ સાથે હોવાથી તેમાં અનનુગમન, પ્રતિપાત આદિ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થતા નથી.

નિયુક્તિ આદિ ચારેય પરંપરાગત બેદોને નીચેના કોષ્ટકથી સમજાવી શકાય :

: અવધિના બેદો :

	નિયુક્તિ	પદ્મકાગમ	નંદિ	તત્વાર્થ
ભવપ્રત્યય	✓	✓	✓	✓
ગુણપ્રત્યય	✓	✓	✓	✓
આનુગામિક	✓	✓	✓	✓
અનાનુગામિક	✓	✓	✓	✓
વર્ધમાન	✓	✓	✓	✓
હીનમાન	✓	✓	✓	✓
પ્રતિપાતિ	✓	✓	✓	×
અપ્રતિપાતિ	✓	✓	✓	×
અવસ્થિત	✓	✓	×	✓

અનવસ્થિત	x	✓	x	✓
એકક્ષેત્ર	x	✓	x	x
અનેકક્ષેત્ર	x	✓	x	x
દેશાવધિ	x	✓	x	x
પરમાવધિ	✓	✓	x	x
સર્વાવધિ	x	✓	x	x

(૪) ભવપ્રત્યય-ગુણપ્રત્યય :

નિયુક્તિ આદિ ચારેય પરંપરામાં ભવપ્રત્યય શબ્દ સમાનપણે પ્રયોજ્યો⁶⁹ છે, જ્યારે ખીજા પ્રકાર માટે ક્ષાયોપશમિક અને ગુણપ્રત્યય એમ બે શબ્દો પ્રયોજ્યા છે : જેમકે નિયુક્તિ અને તત્ત્વાર્થમાં ક્ષાયોપશમિક શબ્દ, પદ્મ'ડાગમમાં ગુણપ્રત્યય શબ્દ અને નંદિમાં બન્ને શબ્દનો ઉપયોગ થયો છે.⁶⁹

ભવપ્રત્યય : નંદિ, પદ્મ'ડાગમ અને તત્ત્વાર્થ' અનુસાર ભવપ્રત્યયજ્ઞાન દેવો અને નારકોને જ હોય છે, મનુષ્ય-તિય'એને હોતું નથી.⁶¹ પૂજ્યપાદ સ્પષ્ટતા કરે છે કે, દેવો અને નારકોને પણ અવધિ માટે સમ્યક્દષ્ટિવાળા હોતું અનિવાય' છે, કારણ કે જે તેઓ મિથ્યાદષ્ટિવાળા હોય તો તેઓને વિભગ-જ્ઞાન હોય છે, અવધિ નહિ.⁶² ધવલા ટીકાકારના મતે ભવનો અર્થ' પર્યાપ્તભવ છે, કારણ કે દેવો અને નારકોને અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં ભવપ્રત્યય થતું નથી.⁶³ પૂજ્યપાદ પ્રત્યય શબ્દના કારણ અને નિમિત્ત અર્થ' આપે છે.⁶⁴ મલયગિરિ અક્ષકંકસંમત જ્ઞાન, શપથ અને હેતુ અર્થ' આપે છે,⁶⁵ ઉપરાંત તેઓ વિશ્વાસ અને નિશ્ચય અર્થ' પણ આપે છે.⁶⁶ અહીં નિમિત્તપરક અર્થ' અભિપ્રેત છે.⁶⁷ જે અવધિની પ્રાપ્તિમાં ભવ નિમિત્તકારણ છે, તેને ભવપ્રત્યય કહે છે.⁶⁸ અક્ષકંક કહે છે કે, અવધિની પ્રાપ્તિમાં ભવ બાહ્ય કારણ છે, જ્યારે ક્ષયોપશમ અંતરંગ કારણ છે.⁶⁹ જિનભદ્ર આદિને અનુસરીને મલયગિરિ સ્પષ્ટતા કરે છે કે, ક્ષયોપશમ અંતરંગ કારણ હોવા છતાં તેને ભવપ્રત્યય એટલા માટે કહ્યું છે કે, જેમ પક્ષીઓને જન્મથી જ આકાશગમનની શક્તિ હોય છે, તેમ દેવો અને નારકોને જન્મથી જ અવધિજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ અનાયાસે થઈ જાય છે.⁷⁰ 'આ માટે તેઓને તપ કે શિક્ષણની જરૂર નથી.' એવી ઉમાસ્વાતિએ કરેલી સ્પષ્ટતાના સંદર્ભમાં

પૂજ્યપાદે ભવને અવધિનું પ્રધાન કારણ કહ્યું છે.⁷¹ અકલંકને અનુસરીને વિદ્યાનંદે કહે છે કે, ભવપ્રત્યયની પ્રાપ્તિ માટે ભવ અને ક્ષયોપશમ એમ બે કારણો સ્વીકાર્યા છે, તે યુક્તિસંગત છે, કારણ કે ક્ષયોપશમને કારણ તરીકે સ્વીકારવાથી દેવનારકને જે ઓછું વધતું અવધિજ્ઞાન થાય છે, તેની સંગતિ બેસી શકે છે.⁷² ઉપરાંત તેઓ એવી પણ સ્પષ્ટતા કરે છે કે, ઉક્ત બંને કારણો વચ્ચે પારસ્પરિક વિરોધ નથી, કારણ કે એક કક્ષાનાં કારણો વચ્ચે વિરોધ હોઈ શકે, જ્યારે અહીં એક બાજુ કારણ છે અને બીજી અંતરંગ કારણ છે.⁷³

ગુણપ્રત્યય :

નંદિસૂત્રકાર ક્ષયોપશમનો વ્યુત્પત્તિજન્ય અર્થ આપ્યા પછી અથવા કહીને 'ગુણપ્રતિપન્ન પુરુષને અવધિ પ્રાપ્ત થવાની' વાત કરે છે.⁷⁴ એનો અર્થ એમ થાય કે આ પ્રકારના અવધિ માટે મૂલગુણો કારણભૂત છે, જેનું સમર્થન જિનભદ્ર, હરિભદ્ર, મલયગિરિ આદિ આચાર્યોએ ક્યું છે.⁷⁵ પૂજ્યપાદે સ્પષ્ટતા કરે છે કે પ્રસ્તુત અવધિ તપ, સંયમ આદિ મૂલગુણવાળા સંજ્ઞી અને પર્યાપ્ત મનુષ્યતિથિઓને હોય છે. અસંજ્ઞી અપર્યાપ્ત મનુષ્યતિથિઓને હોતું નથી.⁷⁶

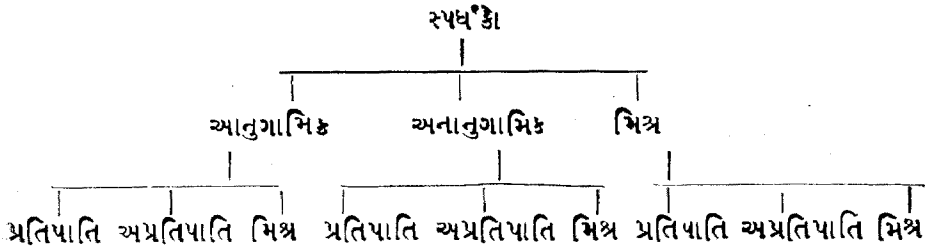
પ્રસ્તુત અવધિ માટે પ્રયોજ્યેલા ક્ષયોપશમિક અને ગુણપ્રત્યય એમ બે શબ્દોમાં ગુણપ્રત્યય શબ્દ સ્વયંસ્પષ્ટ છે, જ્યારે ક્ષયોપશમિક શબ્દને સમજાવવાની જરૂર ઊભી થઈ છે, કારણ કે ક્ષયોપશમ અવધિપ્રાપ્તનું અંતરંગ કારણ હોવાથી તે ભવપ્રત્યય અને ગુણપ્રત્યય એમ બંનેમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ સુરકેલી જૈનાચાર્યોના ધ્યાનમાં આવી હોવાથી તેમણે પ્રસ્તુત શબ્દની જુદી જુદી રીતે સમજૂતી આપી છે : જેમકે પૂજ્યપાદને અનુસરીને અકલંકે એવી સંગતિ બેસાડી છે કે, મનુષ્યતિથિઓને અવધિની પ્રાપ્તિ માટે ભય નહિ, પરંતુ ક્ષયોપશમ જ કારણભૂત છે, તેથી તેને ક્ષયોપશમિક કહ્યું⁷⁷ છે. જ્યારે વિદ્યાનંદે ક્ષયોપશમિક શબ્દના (૧) તદ્દવરણના ક્ષયોપશમવાળું અને (૨) જેનું બાહ્યનિમિત્ત ક્ષાયિક, ઔપશમિક તેમજ ક્ષયોપશમિક સંયમ છે તે, એમ બે અર્થો આપીને બંને અર્થના સંદર્ભમાં ક્ષયોપશમિક શબ્દની સંગતિ બેસાડી છે. જેમકે પ્રથમ અર્થાનુસારી ક્ષયોપશમ મત્યાદિ ચાર જ્ઞાનોનું અંતરંગ કારણ છે અને દ્વિતીય અર્થાનુસારી ક્ષયોપશમ ગુણપ્રત્યય અવધિનું બહિરંગકારણ છે એમ બંને અર્થો ક્ષયોપશમ શબ્દ દ્વારા અભિપ્રેત છે.⁷⁸

(૫) આનુગામિક-અનાનુગામિક, પ્રતિપાતિ-અપ્રતિપાતિ :-

તત્વાર્થમાં જણાવ્યા અનુસાર જેમ સ્થાનો પ્રકાશ સ્થાને અનુસરે છે અને ઘડાની લાલાશ ઘટને અનુસરે છે, તેમ જે અવધિજ્ઞાન અવધિજ્ઞાની જ્યાં જ્યાં જાય

ત્યાં ત્યાં તેને અનુસરે, તેને આનુગામિક અવધિ કહે છે.^{૭૯} નંદિગત નિરૂપણમાં આ જ વિગત અર્થતઃ ફલિત થાય છે.^{૮૦} નંદિમાં કહ્યું છે કે, જેમ એક સ્થળે રહેલા અગ્નિનો પ્રકાશ પુરુષને અન્યત્ર સ્થળે અનુસરતો નથી, તેમ જે અવધિજ્ઞાન સ્વ ઉત્પત્તિ સ્થળથી અન્યત્ર ગમન થતાં પુરુષને અનુસરે નહિ, તેને આનાનુગામિક અવધિ કહે છે.^{૮૧} પરવતી આચાર્યોએ એનું સમર્થન કયું છે.^{૮૨} તત્ત્વાર્થ પરંપરાએ આ જ વિગત પ્રશ્નાદેશી પુરુષના ઉદાહરણથી સમજાવી છે.^{૮૩} નંદિમાં થયેલા નિરૂપણ અનુસાર જે અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી નષ્ટ થાય છે તે પ્રતિપાતિ છે, જ્યારે જે નષ્ટ થતું નથી તે અપ્રતિપાતિ છે.^{૮૪} અક્લંક પ્રતિપાતિને વીજળીના ઝમકારા સાથે સરખાવે છે.^{૮૫} અપ્રતિપાતિ અવધિ નિયમથી આનુગામિક હોય છે, જ્યારે આનુગામિક અવધિ અપ્રતિપાતિ કે પ્રતિપાતિમાંથી ગમે તે પ્રકારનું હોઈ શકે છે, એવી જિનભદ્રે કરેલી સ્પષ્ટતાને આધારે એમ કહી શકાય કે, ઉક્ત બંને જ્ઞાનોમાં અનુગમનનું તત્ત્વ સમાન છે, જ્યારે નાશનું તત્ત્વ ભેદક ધર્મ છે. પ્રતિપાતિ અને આનાનુગામિકની ભેદરેખા દોરતાં જિનભદ્ર કહે છે કે, પ્રતિપાતિ અવશ્ય નાશ પામે છે, જ્યારે આનાનુગામિક નષ્ટ થયા પછી પુનઃ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે.^{૮૬} આ આખતમાં મતધારી હેમચંદ્રસૂરિ વિશેષ સ્પષ્ટતા કરે છે કે, પ્રતિપાતિ (ગમે ત્યાં) નષ્ટ થઈને (ગમે ત્યાં) ફરી ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, જ્યારે આનાનુગામિક નષ્ટ થયા પછી પોતાના ઉત્પત્તિ સ્થળે જ ફરીથી ઉત્પન્ન થાય છે, અન્યત્ર નહિ. વળી, તે પોતાના ઉત્પત્તિ સ્થળે નષ્ટ થાય પણ અરુ અને નષ્ટ ન પણ થાય.^{૮૭} તેનું કારણ એ છે કે જે વિશુદ્ધિની હાનિ થાય તે તે નષ્ટ થાય, પરંતુ જે વિશુદ્ધિ ટકી રહે તે તે નષ્ટ ન થાય.

આવશ્યક નિયુક્તિમાં તીવ્રમન્દ દ્વારમાં આનુગામિક, પ્રતિપાતિ આદિ ચારેયનો ઉલ્લેખ સ્પષ્ટકતા સ્વભાવના સંદર્ભમાં થયેલો છે. ત્યાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, જીવ એક સ્પષ્ટકનો ઉપયોગ કરતો થાય એટલે તે અર્થમાં જ સ્પષ્ટકનો ઉપયોગ ફરી શકે છે.^{૮૮} જિનભદ્ર સ્પષ્ટતા કરે છે કે, જેમ જાળિયાની અંદર રહેલા દીપકના પ્રકાશને નીકળવાનાં સ્થાનો હોય છે, તેમ અવધિજ્ઞાનને નીકળવાનાં સ્થાનોને સ્પષ્ટકો કહે છે. આનુગામિક આદિ સ્પષ્ટકો પ્રતિપાતિ આદિ સ્વભાવવાળાં હોય છે, જેઓને નીચેના કોષ્ટક દ્વારા સમજાવી શકાય :

આનુગામિક સ્પર્ધાક્રો તીવ્ર, મધ્ય કે મંદ હોઈ શકે છે. અનાનુગામિક અને મિશ્રનો પણ તેવો જ સ્વભાવ છે. આમ છતાં મોટે ભાગે આનુગામિક અને અપ્રતિપાતિ સ્પર્ધાક્રો તીવ્ર છે; અનાનુગામિક અને પ્રતિપાતિ સ્પર્ધાક્રો મંદ છે અને મિશ્ર સ્પર્ધાક્રો ઉભયસ્વભાવવાળાં છે. જે સ્પર્ધાક્રો નિમ્ન હોય તેને તીવ્ર કહે છે અને જે મલિન હોય તેને મંદ કહે છે. કેટલાક આચાર્યો પ્રતિપાત-ઉત્પાદ દ્વારમાં જ આનુગામિક આદિ ત્રણને અંતર્ભૂત કરે છે, પરંતુ આનુગામિક આદિ ત્રણે ભેદોને ત્યાં અને અહીં એમ બંને સ્થળે અંતર્ભૂત કરવામાં કશો વિરોધ નથી.^{૧૦}

(ક) આનુગામિક :- પદખંડાગમ અને તરવાચમાં આનુગામિકના પ્રભેદોનો ઉલ્લેખ નથી, જ્યારે નન્દિ અને ધવલાટીકામાં તેના પ્રભેદોનો ઉલ્લેખ મળે છે. અલપત, બંનેમાં ભેદ અંગેનું દષ્ટિબિંદુ ભિન્ન છે, જેમકે નંદિગત ભેદો અવધિજ્ઞાન કયા ભાગમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને કઈ દિશાને પ્રકાશિત કરે છે એની સ્પષ્ટતા કરે છે, જ્યારે ધવલાગત ભેદો અવધિજ્ઞાન ક્ષેત્ર અને ભવની દષ્ટિએ અવધિજ્ઞાનીને અનુસરે છે કે કેમ, તેની સ્પષ્ટતા કરે છે.

નંદિગત પ્રભેદો :- આનુગામિક અવધિના મુખ્ય બે ભેદો છે : અંતગત અને મધ્યગત. જે અવધિજ્ઞાન અવધિજ્ઞાનીની આગળ, પાછળ, કે બાહુમાંથી ગમે તે એક તરફના સંખ્યેષ કે અસંખ્યેય ચૈબ્જનગત પદાર્થોને પ્રકાશિત કરે, તેને અંતગત કહે છે. આ રીતે અંતગત અવધિ કોઈ એક જ દિશાના પદાર્થોનું જ્ઞાન કરાવે છે, જ્યારે મધ્યગત અવધિ અવધિજ્ઞાનીની ચારેય તરફના સંખ્યેષ કે અસંખ્યેય ચૈબ્જનગત પદાર્થોને પ્રકાશિત કરે છે.^{૧૧} આથી અંતગતને ખેટરીના પ્રકાશ સાથે અને મધ્યગતને વચ્ચે મૂકેલા દીપકના પ્રકાશ સાથે સરખાવી શકાય.

(૧) અંતગત :-

અર્થઘટન : અંતગત અવધિ કોના અંતમાં પ્રાપ્ત થાય છે, તે સંદર્ભમાં નંદિના ટીકાકારોએ તેનાં ત્રણ અર્થઘટનો આપ્યાં છે : આત્મપ્રદેશાંત, ઔદારિક શરીરાન્ત અને ક્ષેત્રાન્ત.

આત્મપ્રદેશાંત : મલયગિરિ સ્પષ્ટતા કરે છે કે, અવધિજ્ઞાનનાં સ્પર્શકો વિચિત્ર સ્વભાવવાળાં હોય છે : જેમકે કેટલાંક આત્માના છેડાના ભાગમાં, કેટલાંક આગળ, કેટલાંક પાછળ, કેટલાંક ઉપર, કેટલાંક નીચે, તેા કેટલાંક વચ્ચે ઉત્પન્ન થાય છે.^{૭૨} જિનદાસગણિ અને હરિભદ્રને અનુસરીને તેઓ કહે છે કે, ઉપયુક્ત સ્વભાવોમાં સ્પર્શકો જ્યારે આત્માના છેડાના ભાગમાં ઉત્પન્ન થાય છે, અર્થાત્ આત્માના એક ભાગથી જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે તેને આત્મપ્રદેશની દૃષ્ટિએ અંતગત અવધિ કહે છે.^{૭૩}

ઔદારિક શરીરાન્ત : જિનદાસગણિ અને હરિભદ્રને અનુસરીને મલયગિરિ કહે છે કે, તમામ આત્મપ્રદેશોનો ક્ષયોપશમભાવ પ્રાપ્ત થયો હોવા છતાં, જ્યારે ઔદારિક શરીરના એક ભાગથી જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે તેને ઔદારિકશરીરાન્ત કહે^{૭૪} છે. અહીં એક સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય કે, જે તમામ આત્મપ્રદેશોનો ક્ષયોપશમ થયો હોય તેા શા માટે એક જ દિશાના પદાર્થને જેઈ શકાય ? ચારેય દિશાના પદાર્થોને કેમ નહિ ? મલયગિરિ એના સમાધાનમાં ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાને કારણભૂત ગણાવે છે તે યોગ્ય છે, કારણ કે આવા પ્રશ્નો અહેતુવાદના હોવાથી તેમાં અન્ય કોઈ દલીલને અવકાશ નથી.^{૭૫}

ક્ષેત્રાન્ત : પૂર્વાચાર્યોને અનુસરીને મલયગિરિ કહે છે કે એક દિશામાં પ્રાપ્ત થયેલા અવધિના એક છેડે અવધિજ્ઞાની હોવાથી તે અવધિજ્ઞાનને ક્ષેત્રાન્ત^{૭૫}(ક) કહે છે. આમ નંદિના ટીકાકારોએ અંતગત અવધિને વિવિધ રીતે સમજાવ્યું છે.

પ્રભેદો :- નંદિમાં જણાવ્યા અનુસાર અંતગત અવધિ કઈ દિશાને પ્રકાશિત કરે તે સંદર્ભમાં તેના ત્રણ પ્રભેદો છે : પુરતઃ અંતગત, માર્ગતઃ અંતગત અને પાશ્વતઃ અંતગત.

(૧) પુરતઃ અંતગત : નંદિમાં જણાવ્યા અનુસાર જ્યારે કોઈ પુરુષ દીપક જેવા પ્રકાશક પદાર્થને આગળના ભાગમાં લઇને ચાલે છે ત્યારે તેનો પ્રકાશ પુરુષના આગળના જ ભાગને પ્રકાશિત કરતો રહે છે,^{૭૬} તેમ જ અવધિજ્ઞાન અવધિજ્ઞાનીની આગળની દિશાને જ પ્રકાશિત કરે છે તેને પુરતઃ અંતગત કહે છે. (૨) માર્ગતઃ અંતગત : ચૂલ્હિંકારને અનુસરીને મલયગિરિ માર્ગતઃનો અર્થ પાછળ એવો કરે છે.^{૭૭} નંદિ અનુસાર જેમ દીપક આદિ પ્રકાશક પદાર્થો

પાછળના ભાગમાં રાખતા પાછળના ભાગને પ્રકાશિત કરે છે,^{૧૦૭} તેમ જ અવધિ-જ્ઞાન અવધિજ્ઞાનીની પાછળની દિશાને પ્રકાશિત કરે છે તેને માર્ગતઃ અંતગત કહે છે. (૩) પાશ્વતઃ અંતગત :- જિનદાસગણિને અનુસરીને મલયગિરિ પાશ્વતઃનો અર્થ ડાખી કે જમણી તરફ એવો કરે છે,^{૧૦૮} નંદિ અનુસાર જેમ દીપકાદિ પ્રકાશક પદાર્થોને એક બાજુમાં રાખવાથી એક બાજુના પદાર્થોને જોઈ શકાય^{૧૦૯}(ક) છે, તેમ જ અવધિજ્ઞાન ડાખી કે જમણી તરફના પદાર્થોનું જ્ઞાન કરાવે છે તેને પાશ્વતઃ અંતગત કહે છે.

(૨) મધ્યગત :- નંદિના ટીકાકારોએ અંતગતની જેમ મધ્યગતનાં પણ ત્રણ અર્થઘટનો આપ્યાં છે : આત્મપ્રદેશમધ્યગત, ઔદારિક શરીર મધ્યગત અને ક્ષેત્ર મધ્યગત.^{૧૧૦} નંદિ અનુસાર જેમ મસ્તક ઉપર રાખેલા દીપક આદિ પ્રકાશક પદાર્થોના પ્રકાશ ચારે તરફ રેણાય^{૧૧૦}(ક) છે, તેમ જ અવધિજ્ઞાનીની ચારે ચ તરફના પદાર્થોનું જ્ઞાન કરાવે છે તેને મધ્યગત અવધિ કહે છે.

(આ) ધવલાગત પ્રભેદો :- પદ્મપંડાગમની ધવલાટીકામાં ક્ષેત્ર અને ભાવના સંહલમાં આનુગામિકના ત્રણ પ્રભેદોનો ઉલ્લેખ છે : ક્ષેત્રાનુગામી, ભવાનુ-ગામી અને ક્ષેત્રભવાનુગામી જે અવધિજ્ઞાન સ્વ અને પર ક્ષેત્રમાં અવધિજ્ઞાનીની સાથે જાય છે તે ક્ષેત્રાનુગામી છે; જે અવધિજ્ઞાનીના મૃત્યુ પછી અન્યભવમાં તે જીવને અનુસરે છે તે ભવાનુગામી છે અને જે ક્ષેત્ર અને ભવ બંનેમાં અવધિ-જ્ઞાનીને અનુસરે છે, તે ક્ષેત્રભવાનુગામી છે.^{૧૧૧}

(બ) અનાનુગામિક :-

પૂર્વે અપાયેલી સમજૂતી અનાનુગામિક અવધિ સ્વઉત્પત્તિ ક્ષેત્રથી અન્યત્ર સ્થળે અવધિજ્ઞાનીને અનુસરતું નથી.^{૧૧૨} નંદિમાં જણાવ્યા અનુસાર તે સંબંધ કે અસંબંધ હોઈ શકે છે અને તેનું ક્ષેત્રપ્રમાણ સંખ્યેય કે અસંખ્યેય હોય છે.^{૧૧૩} આવશ્યક નિયુક્તિ અનુસાર જે અવધિજ્ઞાન લોક પુરતું મર્યાદિત હોય તો તે સંબંધ કે અસંબંધ હોઈ શકે છે, પરંતુ જે તે અલોક સાથે સંકળાયેલું હોય તો તે અવશ્ય સંબંધ હોય છે.^{૧૧૪} જિનભદ્ર, મલત્રારી હેમચન્દ્રસૂરી અને મલ-યગિરિએ કરેલી સ્પષ્ટતા અનુસાર વચ્ચે વ્યવધાન ન હોય તે પરિસ્થિતિમાં જેમ બળતા દીપકની સાથે તેની પ્રભા સંબંધ હોય છે, તેમ જ અવધિજ્ઞાન જીવ સાથે સંબંધ હોય અર્થાત્ અવધિક્ષેત્રને સળંગ પ્રકાશિત કરે, તેને સંબંધ અવધિ કહે છે, પરંતુ જ્યારે ઝોરડામાં બળતા દીપકની પ્રભા ઝોરડાની બહારના અંધકારને ભેદીને સામેની દીવાલને પ્રકાશિત કરે છે, ત્યારે પ્રકાશ > અંધકાર > પ્રકાશ એવી સ્થિતિ સળંગ છે. આવી પરિસ્થિતિમાં જેમ દીપપ્રકાશ દીપ સાથે સંબંધ હોતો

નથી, તેમ જે અવધિજ્ઞાન જીવ સાથે સંબંધ નથી, અર્થાત્ જે સમગ્ર અવધિ-ક્ષેત્રને નહિ, પણ તેના છૂટાછવાયા ભાગને જ પ્રકાશિત કરે છે, તેને અસંબંધ અવધિ કહે છે.¹⁰⁵

પ્રભેદો : અનાનુગામિકના પ્રભેદોનો ઉલ્લેખ નિયુક્તિ, નંદિ, પદ્મખંડાગમ અને તત્ત્વાર્થમાં નથી, પરંતુ ધવલાટીકારે આનુગામિકના પ્રભેદોની જેમ તેના પણ ત્રણ ભેદોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે : ક્ષેત્રાનનુગામી, ભવાનનુગામી અને ક્ષેત્રભવાનનુગામી. જે અવધિજ્ઞાન તેના સ્વામીની સાથે અન્ય ક્ષેત્રમાં જતું નથી, પરંતુ અન્ય ભવમાં જ સાથે જાય છે, તેને ક્ષેત્રાનનુગામી કહે છે; જે અવધિજ્ઞાન તેના સ્વામીની સાથે અન્ય ભવમાં જતું નથી, પણ અન્ય ક્ષેત્રમાં જ સાથે જાય છે, તેને ભવાનનુગામી કહે છે અને જે અવધિજ્ઞાન એક જ ક્ષેત્રમાં અને એક જ ભવમાં ટકે છે, પણ અન્ય ક્ષેત્ર અને અન્ય ભવમાં સાથે જતું નથી તેને ક્ષેત્રભવાનનુગામી કહે છે.¹⁰⁶ ધવલાટીકારે આનુગામિક અને અનાનુગામિકના જે ત્રણ ભેદોની સમજૂતી આપી છે, તેમાં ક્ષેત્રાનનુગામી અને ભવાનુગામી ભેદો, અમુક દષ્ટિએ કરાયેલા નામભેદ સિવાય, કશો તફાવત ધરાવતા નથી, એ જ રીતે ભવાનનુગામી અને ક્ષેત્રાનનુગામીમાં પણ કશો તફાવત નથી. માત્ર ક્ષેત્રભવાનનુગામી અને ક્ષેત્રભવાનુગામી પરસ્પર વ્યાવૃત્ત છે. આથી અનાનુગામિકનો ક્ષેત્રભવાનનુગામી ભેદ જ યુક્તિસંગત બની રહે છે.

(ગ) મિશ્ર : જિનભદ્રે કરેલી સ્પષ્ટતા અનુસાર જે અવધિજ્ઞાનનો અમુક ભાગ તેના સ્વામીની સાથે અન્ય ક્ષેત્રમાં જાય અને બાકીનો ભાગ ન જાય તેને અનુગામી-અનનુગામી (મિશ્ર) અવધિ કહે છે.¹⁰⁷ પ્રસ્તુત ભેદોનો ઉલ્લેખ માત્ર નિયુક્તિમાં પ્રાપ્ત થાય છે;¹⁰⁸ પદ્મખંડાગમ, નંદિ કે તત્ત્વાર્થમાં પ્રાપ્ત થતો નથી.

સ્વામી : આવશ્યક નિયુક્તિમાં જણાવ્યા અનુસાર આનુગામિક અવધિ દેવ, નારક, મનુષ્ય અને તિયંચોને¹⁰⁹ હોય છે. મલયગિરિ કહે છે કે, મધ્યગત આનુગામિક દેવ, નારક અને તીથંકરોને અવશ્ય હોય છે; અંતગત તિયંચોને હોઈ શકે છે,¹¹⁰ જ્યારે મનુષ્યોને અંતગત અને મધ્યગત બંને પ્રકારનું આનુગામિક હોઈ શકે છે.¹¹¹

(ઘ) પ્રતિપાતિ-અપ્રતિપાતિ :-

પ્રતિપાતિ અને અપ્રતિપાતિની પ્રાથમિક સમજૂતી પૂર્વે આપાઈ ચૂકી છે.¹¹² આવશ્યક નિયુક્તિ, નંદિ અને પદ્મખંડાગમમાં જણાવ્યા અનુસાર જ્યાં સુધી અવધિજ્ઞાન લોક સુધી મર્યાદિત હોય છે, ત્યાં સુધી તે પ્રતિપાતિ હોઈ શકે છે, અર્થાત્ તે પ્રતિપાતિ કે અપ્રતિપાતિ ગમે તે પ્રકારનું હોઈ શકે છે, પરંતુ જ્યારે

તે અલોકના એકાદા ભાગને સ્પર્શે છે તે પછી તે નિયમથી અપ્રતિપાતિ હોય છે.¹¹³ કારણ કે તે કેવલની પ્રાપ્તિ સુધી ટકી રહે છે, એવી સ્પષ્ટતા હરિભદ્ર આદિ આચાર્યોએ કરી છે.¹¹⁴

અવધિનાં પ્રતિપાત અને ઉત્પત્તિની બાબતમાં આવશ્યક નિયુક્તિમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, બાહ્યાવધિ એક સમયમાં યુગપત્ ઉત્પન્ન અને વિનષ્ટ (પ્રતિપાતિ) થઈ શકે છે, જ્યારે આભ્યંતર અવધિ એક સમયમાં યુગપત્ ઉત્પન્નવિનષ્ટ થઈ શકતું નથી, કારણ કે એક સમયમાં તેની ઉત્પત્તિ કે વિનાશ એમાંથી એક જ શક્ય છે.¹¹⁵ જિનભદ્ર સ્પષ્ટતા કરે છે કે, બાહ્યાવધિના એક સમયમાં ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને ઉત્પત્તિવિનાશ એમ ત્રણેય વિકલ્પો શક્ય છે, જ્યારે આભ્યંતર અવધિના પ્રથમ એ જ વિકલ્પો શક્ય છે. યુગપત્ ઉત્પત્તિવિનાશની સમજૂતી આપતાં તેઓ કહે છે કે, જેમ દાવાનળ એક તરફ ઉત્પન્ન થતો રહે છે અને બીજી તરફ શાન્ત થતો થતો રહે છે, તેમ બાહ્યાવધિ એક સમયમાં એક તરફ ઉત્પન્ન થાય છે તો બીજી તરફ નષ્ટ થાય છે. બાહ્ય-આભ્યંતરની સમજૂતી આપતાં તેઓ કહે છે કે, એક દિશામાં પ્રાપ્ત થતું અંતગત અને અસંખ્ય અવધિ બાહ્યાવધિ છે, જ્યારે સંખ્ય અવધિ આભ્યંતર અવધિ છે.¹¹⁶

(૬) વર્ધમાન-હીયમાન અને દેશાવધિ-પરમાવધિ-સર્વાવધિ :-

(અ) વર્ધમાન-હીયમાન :-

આ બંને પ્રકારોની વિચારણા નિયુક્તિ આદિ ચારેય પરંપરામાં થઈ છે.¹¹⁷ (અન્નમત્, નિયુક્તિગત વિચારણા ચત્તદ્વારમાં થઈ છે.) ઉમાસ્વાતિ સ્પષ્ટતા કરે છે કે ઈંધણ નહીં નાખવાથી ઘટતા અગ્નિની જેમ જે અવધિજ્ઞાન જે પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થયું છે, ત્યાંથી તે ઘટતું જાય તેને હીયમાન કહે છે, જ્યારે ઈંધણ નાખવાથી વધતા જતા અગ્નિની જેમ જે અવધિજ્ઞાન જે પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થયું હોય ત્યાંથી તે વધતું જાય તેને વર્ધમાન અવધિ કહે છે. પૂજ્યપાદ, મત્તયગિરિ આદિ પરવર્તી આચાર્યો આ સમજૂતી અનુસર્યા છે.¹¹⁸ ધવજાટીકાકાર વર્ધમાન અવધિની સમજૂતીમાં વધવાની પ્રક્રિયા ઉપરાંત અન્ય એ શરતોનો પણ ઉલ્લેખ કરે છે : (૧) રોકાણ સિત્તાયની વૃદ્ધિ (અવકાશોણ વિણા) અને (૨) કેવળની પ્રાપ્તિ થાય ત્યાં સુધીની ક્રમશઃ વૃદ્ધિ.¹¹⁹

(૧) વૃદ્ધિહાનિનાં કારણો :- નંદિમાં જણાવ્યા અનુસાર પ્રશસ્ત દ્રવ્ય-લેસ્યાયુક્ત ચિત્તનું હોવું, પ્રશસ્ત ચારિત્ર્યવાળા હોવું અને ચારિત્ર્યની ઉત્તરોત્તર શુદ્ધિ અનુભવવી અર્થાત્ મૂળગુણોની વૃદ્ધિ અવધિવૃદ્ધિમાં કારણભૂત છે, જ્યારે

ઉક્ત ગુણોની હાનિ તેમજ સંકલેશ પરિણામની વૃદ્ધિ અવધિહાનિમાં કારણભૂત છે. પૂજ્યપાદ, મલયગિરિ આદિ પરવતી* આચાર્યોએ એનું સમર્થન કયું છે.¹²⁰

(૨) વૃદ્ધિ-હાનિના પ્રકાર :- જિનભદ્રે કરેલી સ્પષ્ટતા અનુસાર વૃદ્ધિના એ ભેદ છે : લાગવૃદ્ધિ અને ગુણવૃદ્ધિ. (અમુકમાં લાગ પ્રમાણે વૃદ્ધિ થતી જ્ય તે લાગવૃદ્ધિ છે, જ્યારે અમુકગણી વૃદ્ધિ થતી જ્ય તે ગુણવૃદ્ધિ છે. જેમકે એક રૂપિયાની દશલાગ વૃદ્ધિ એક રૂપિયો દસ પૈસા થાય, તેની દશગુણ વૃદ્ધિ દસ રૂપિયા થાય.) લાગવૃદ્ધિના ત્રણ પ્રકાર છે—અનન્તલાગવૃદ્ધિ, અસંખ્યેય લાગવૃદ્ધિ અને સંખ્યેય લાગવૃદ્ધિ. ગુણવૃદ્ધિના પણ ત્રણ પ્રકાર છે—સંખ્યેય ગુણવૃદ્ધિ, અસંખ્યેય ગુણવૃદ્ધિ, અને અનન્તગુણવૃદ્ધિ. આમ વૃદ્ધિના છ પ્રકારો છે; પ્રસ્તુત ક્રમ ઉત્તરોત્તર વધુ પ્રમાણ સૂચવે છે. આ જ રીતે હાનિના પણ છ ભેદો છે.¹²¹

(૩) દ્રવ્યાદિને લાગુ પડતા વૃદ્ધિ-હાનિનાભેદો :-

આ નિયુક્તિમાં જણાવ્યા અનુસાર દ્રવ્યની એ પ્રકારે, ક્ષેત્ર-કાલની ચાર પ્રકારે અને પર્યાયની છ પ્રકારે વૃદ્ધિ-હાનિ થાય છે.¹²² વિં ભાષ્યમાં કરેલી સ્પષ્ટતા અનુસાર દ્રવ્યની અનન્તલાગ અને અનન્તગુણ એમ એ પ્રકારે વૃદ્ધિ-હાનિ થાય છે; ક્ષેત્રકાળની અસંખ્યેયલાગ, સંખ્યેયલાગ, અસંખ્યેયગુણ અને સંખ્યેય-ગુણ એમ ચાર પ્રકારે વૃદ્ધિ-હાનિ થાય છે, જ્યારે પર્યાયની છ પ્રકારે વૃદ્ધિ-હાનિ થાય છે. દ્રવ્યાદિની વૃદ્ધિ-હાનિના પ્રકારોની સંખ્યામાં દેખાતી ઉપયુક્ત વિષમતાનું કારણ ક્ષેત્રકાળની અન્તરહિતતા¹²³ છે અને દ્રવ્યનો તેવો (છ પ્રકારે વૃદ્ધિ હાનિ થઈ શકે તેવો) સ્વભાવ છે.¹²⁴ ઉપર જોયું તેમ જિનભદ્ર દ્રવ્યની વૃદ્ધિ-હાનિને એ પ્રકારની માને છે, જ્યારે અકલંક તેને ક્ષેત્રકાલની જેમ જ ચાર પ્રકારની માને છે.¹²⁵ એનો અર્થ એવો થયે કે દ્રવ્યની વૃદ્ધિહાનિની ધ્યાતમાં જિનભદ્ર અને અકલંક વચ્ચે વૃદ્ધિ-હાનિની ભેદસંખ્યા અને ભેદસ્વરૂપ અને ધ્યાતમાં મતભેદ છે.

(૪) દ્રવ્યાદિની-વૃદ્ધિ હાનિનો પારસ્પારિક સંબંધ :

વિં ભાષ્યમાં જણાવ્યા પ્રમાણે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને પર્યાયમાંથી ગમે તે એકની વૃદ્ધિ થાય તો અન્યની વૃદ્ધિ (કે અવસ્થાન)¹²⁷ થાય અને એકની હાનિ થાય તો અન્યની પણ હાનિ કે અવસ્થાન (તેની તે સ્થિતિમાં રહેવું) થાય. વળી, એકની ગુણવૃદ્ધિ થાય તો અન્યની પણ મોટેભાગે ગુણવૃદ્ધિ જ થાય અને એકની લાગવૃદ્ધિ થાય તો અન્યની પણ મોટેભાગે લાગવૃદ્ધિ જ થાય.

(૫) દ્રવ્યાદિની વૃદ્ધિનો પારસ્પરિક સંબંધ :-

આવશ્યક નિયુક્તિમાં કહ્યું છે કે, કાળ કરતાં ક્ષેત્ર સૂક્ષ્મ છે.¹²⁸ જિનભદ્ર સ્પષ્ટતા કરે છે કે કાળ, ક્ષેત્ર, દ્રવ્ય અને ભાષ ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ છે. દ્રવ્ય કરતાં પર્યાય(ભાવ)ની સંખ્યા વિશેષ છે એવા નિયુક્તિગત ઉલ્લેખના આધારે તેઓ કહે છે કે, કાળ આદિ ઉત્તરોત્તર વિશેષ પ્રમાણુ ધરાવે છે.¹²⁹ આવશ્યક નિયુક્તિ અનુસાર કાળની વૃદ્ધિ થતાં ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ થતાં દ્રવ્ય અને પર્યાય વધે, પરંતુ કાળ વધે કે ના વધે અને દ્રવ્ય-પર્યાયની વૃદ્ધિ થતાં ક્ષેત્ર-કાળ વધે કે ન વધે. નંદિ અને પદ્મખંડાગમમાં પ્રસ્તુત ગાથા ઉદ્ઘૃત થયેલી છે. વિશેષમાં જિનભદ્ર કહે છે કે દ્રવ્યની વૃદ્ધિ થતાં પર્યાય વધે. અકલંક સ્પષ્ટતા કરે છે કે તે વખતે ક્ષેત્રકાળ વધે કે ન વધે. પર્યાયની વૃદ્ધિ થતાં જિનભદ્રના મતે દ્રવ્ય વધે કે ન વધે, જ્યારે અકલંકના મતે દ્રવ્ય વધે જ (અને ક્ષેત્ર-કાળ વધે કે ન વધે).¹³¹ હરિભદ્ર અને મલયગિરિએ જિનભદ્રનું સમર્થન કયું છે, જ્યારે ધવલાટીકાકારે અકલંકનું સમર્થન કયું છે.¹³² નિયુક્તિકાર અને જિનભદ્રની સ્પષ્ટતાના આધારે એવો નિયમ યાંધી શકાય કે કાળ આદિની સાપેક્ષ સ્થૂલતા-સૂક્ષ્મતાના કારણે એકની વૃદ્ધિ થતાં તેની પૂર્વનાં વધે કે ના વધે, જ્યારે તેની પછીનાં નિયમથી વધે.

આવશ્યક નિયુક્તિમાં ક્ષેત્ર અને કાળની વૃદ્ધિનો પારસ્પરિક સંબંધ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે; જેમાં દ્રવ્ય અને પર્યાયની સ્પષ્ટતા પણ આપોઆપ થઈ જાય છે, કારણ કે ક્ષેત્ર-કાળ અમૂત છે, જ્યારે અવધિજ્ઞાન મૂત્દ્રવ્યોમાં પ્રવર્તે છે, તેથી ક્ષેત્રકાળનો અર્થ તે તે ક્ષેત્ર-કાળમાં રહેલાં દ્રવ્યો અને તેના પર્યાયો સમજવાનો છે. નિયુક્તિગત ઉક્ત ગાથાઓ નંદિ અને પદ્મખંડાગમમાં પણ ઉદ્ઘૃત કરવામાં આવી છે. પરવતી આચાર્યો એને અનુસર્યા છે. અલખત, પદ્મખંડાગમમાં થોડો તફાવત જોવા મળે છે. અકલંક પદ્મખંડાગમને અનુસર્યા છે. ઉક્ત સંબંધ આ પ્રમાણે છે :

ક્ષેત્ર કે કાળના કયા ભાગને જોનાર અવધિજ્ઞાની	કેટલો કાળ કે કેટલું ક્ષેત્ર જોઈ શકે!
(૧) આંગળનો અસંખ્યેયમો ભાગ	ભૂત ભવિષ્યકાલીન આવલિકાનો અસંખ્યેયમો ભાગ
(૨) આંગળનો સંખ્યેયમો ભાગ	ભૂત ભવિષ્યકાલીન આવલિકાનો સંખ્યેયમો ભાગ
(૩) આંગળ પ્રમાણ ક્ષેત્ર	આવલિકાથી ઓછો કાળ.
(૪) આવલિકા	૨ થી ૬ આંગળ સુધીનું ક્ષેત્ર.
(૫) હસ્તપ્રમાણ ક્ષેત્ર	અન્તમુહૂતકાળ (આવલિકા પૃથક્ત્વ).
(૬) ધનકોસ પ્રમાણ ક્ષેત્ર	અન્તમુહૂતકાળ.
(૭) કિંચિત્ ન્યૂન દિવસ	એક ગાઉ (પચીસ યોજન).
(૮) યોજન	૨ થી ૬ દિવસ (લિન્ન મુહૂત).
(૯) પખવાડિયામાં કિંચિત્ ન્યૂન કાળ	૨૫ યોજન.
(૧૦) ભરતક્ષેત્ર	અડધો માસ.
(૧૧) જંબુદ્વીપ	માસ કરતાં વધારે કાળ.
(૧૨) મનુષ્યલોક	ભૂતભવિષ્યકાલીન એક વર્ષ.
(૧૩) રુચકદ્વીપ	૨ થી ૯ વર્ષ.
(૧૪) સંખ્યેયકાળ	સંખ્યેય દ્વીપ સમુદ્ર (કે મોટો ભાગ).
(૧૫) અસંખ્યેયકાળ	સંખ્યેય કે અસંખ્યેય દ્વીપસમુદ્ર (કે તેમનો એક ભાગ).
(૧૬) સમરત લોક	કિંચિત્ ન્યૂન પચ્ચોપમ.

ચિહ્નિતભાગ પદ્મખંડાગમ અને તરવાર્થ રાજવાતિકમાં છે અને (ક) ચિહ્નિત ભાગ આવશ્યક નિયુક્તિમાં છે, પદ્મખંડાગમ-રાજવાતિકમાં નથી. નં ૧૬માં જણાવેલો ભાગ નંદિમાં નથી, અર્થાત્ નંદિમાં નિયુક્તિની ૩૧ થી ૩૪ સુધીની ગાથાઓ જ ઉદ્ભૂત થયેલી છે. ૨૫ યોજનપરિમિત ક્ષેત્રની સાથે સંખ્યેય કાળમાન નિયુક્તિ અને પદ્મખંડાગમમાં લિન્ન છે. અકલંક સંખ્યેયકાળની આખતમાં નિયુક્તિને અનુસરે છે, પરંતુ અસંખ્યેયકાળનો સંબંધ અસંખ્યેય દ્વીપ-સમુદ્ર સાથે જોડે છે.¹³³

નં ૧૪, ૧૫માં ઉલ્લિખિત સંખ્યેય-અસંખ્યેય કાળની આખતમાં મલયગિરિ ફેટલીક સ્પષ્ટતાઓ કરે છે : (૧) જો અહીંના કોઈ જીવને સંખ્યેય વર્ષવિષયક અવધિ થયું હોય તો તે સંખ્યેય દ્વીપ-સમુદ્રોને જુએ અને મનુષ્યને અસંખ્યેય-કાળવિષયક અવધિ થયું હોય તો તે અસંખ્યેય દ્વીપ-સમુદ્રોને જુએ. જો મનુષ્યને બાહ્ય દ્વીપ-સમુદ્ર સાથે સંબંધિત સંખ્યેયકાલવિષયક બાહ્યાવધિ હોય તો તે અસંખ્યેય દ્વીપ-સમુદ્રોને જુએ. (૨) જો બાહ્ય દ્વીપ-બાહ્ય સમુદ્રગત કોઈ તિયંચને સંખ્યેયકાળ વિષયક અવધિ હોય તો તે જીવ તે એક જ દ્વીપ-સમુદ્રને જુએ, જ્યારે અસંખ્યેયકાળ વિષયક અવધિ હોય તો સંખ્યેય દ્વીપ-સમુદ્રને જુએ. (૩) જો સ્વયંબૂ રમણ આદિ દ્વીપ-સમુદ્રગત કોઈ જીવને સંખ્યેયકાળ વિષયક અવધિ હોય તો અથવા ત્યાંના કોઈ તિયંચને અસંખ્યેયકાળ વિષયક અવધિ હોય તો તે જીવ તે દ્વીપ-સમુદ્રના એક ભાગને જુએ. સંખ્યેય કાળ એટલે હજાર વર્ષ કરતાં વધારે સમય. ¹³⁴

તૈજસશરીરાદિ અને ક્ષેત્રકાલ : આવશ્યક નિયુક્તિગત¹³⁵(ક) ઉલ્લેખના આધારે જિનભદ્રને અનુસરીને મલધારી હેમચન્દ્રસૂરિએ કરેલી સ્પષ્ટતા અનુસાર ઔદારિક-શરીર, વૈક્રિય શરીર, આહાર શરીર, તૈજસશરીર, ભાષાવગંણા, આનપાન વગંણા, મનોવગંણા, કામંણ શરીર, તૈજસદ્રવ્ય, ભાષાદ્રવ્ય, આનપાનદ્રવ્ય, મનોદ્રવ્ય, કમંદ્રવ્ય, ક્રુવવગંણા આદિ ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ છે. આ રીતે જોતાં કામંણ શરીર કરતાં તૈજસદ્રવ્ય સૂક્ષ્મ છે, કારણ કે બદ્ધ કરતાં અબદ્ધ દ્રવ્યો વિશેષ સૂક્ષ્મ હોય છે. પરિણામે જેમ એક પુસ્તકને જોવું તેના કરતાં તેના એક એક અક્ષરને જોવું કઠિન છે, તેમ કામંણ શરીર જોવું તેના કરતાં તૈજસ દ્રવ્ય જોવું કઠિન છે. અવધિજ્ઞાની ઉપયુક્ત વગંણા અને દ્રવ્યોને જોતો જોતો જેમ જેમ આગળ વધે છે, તેમ તેમ તે ઉત્તરોત્તર વધારે પ્રમાણમાં ક્ષેત્ર અને કાલને જુએ છે. ધવલાટીકાકાર ઉપયુક્ત વિગતનું સમથન કરે છે. ¹³⁵

આવશ્યક નિયુક્તિમાં પ્રાપ્ત થતા ઉલ્લેખ અનુસાર અવધિજ્ઞાની તૈજસ શરીરથી શરૂ કરીને ભાષાદ્રવ્ય સુધીને જોતો જોતો આગળ વધે છે ત્યારે તે અસંખ્યેય દ્વીપ-સમુદ્ર અને પલ્યોપમનો અસંખ્યેયમો ભાગ જુએ છે. (અલખત્ત ઉત્તરોત્તર ક્ષેત્ર અને કાળનું પ્રમાણ વધતું જાય છે.) પદ્મડાગમમાં એ ગાથા ઉદ્ઘૃત થયેલી છે. ¹³⁶ આં નિયુક્તિમાં વિશેષમાં કહ્યું છે કે, અવધિજ્ઞાની તૈજસ શરીરને જ્યારે જુએ છે ત્યારે તેને ૨ થી ૬ લવતું જ્ઞાન થાય છે. ત્યાંથી આગળ વધતો વધતો તે જ્યારે મનોદ્રવ્યોને જુએ છે ત્યારે તે લોક અને પલ્યો-

પમનો સંખ્યેયમો ભાગ જુએ છે.¹³⁶(ક) એ રીતે ક્રમશઃ આગળ વધતાં તે ધ્રુવવર્ગાણાદિને જોતો જોતો છેવટે અવધિની ચરમ સીમાએ પરોંગે છે.¹³⁷ પરમાવધિજ્ઞાનીને પરમાણુ, કાર્મણ શરીર અને અગુરુલઘુ દ્રવ્યોને જોવાની શક્તિ હોય છે.¹³⁸

(૬) જ્ઞાન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ અવધિ :

અવધિના અલ્પતમ પ્રમાણને જ્ઞાન્ય અવધિ કહે છે; મહત્તમ પ્રમાણને ઉત્કૃષ્ટ અવધિ કહે છે અને તે બંનેની વચ્ચેના અવધિને મધ્યમાવધિ કહે છે.

જ્ઞાન્ય અવધિ : આવશ્યક નિયુક્તિ અનુસાર જ્ઞાન્ય અવધિનું પ્રમાણ ક્ષેત્રની દૃષ્ટિએ પતક જીવની જ્ઞાન્ય અવગાહના જેટલું છે. ષટ્પાંગમકાર આ માટે સૂક્ષ્મ નિગોદ લઘિ અપર્યાપ્તક જીવનું પ્રતીક પ્રયોજે¹³⁹ છે. નંદિ અનુસાર જ્ઞાન્ય ક્ષેત્રપ્રમાણ આંગળનો અસંખ્યેયમો ભાગ છે; વધુમાં ત્યાં જણાવ્યું છે કે, કાળ આવલિકાનો અસંખ્યેયમો ભાગ છે; અને દ્રવ્ય અનંત રૂપી દ્રવ્યો છે. જિનભદ્ર, અકલંક, મલયગિરિ આદિ આચાર્યો નંદિને અનુસર્યા છે.¹⁴⁰ નંદિમાં પર્યાયની બાબતમાં જ્ઞાન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને માટે અનંતપર્યાય પ્રમાણ બતાવ્યું છે. હરિભદ્ર સ્પષ્ટતા કરે છે કે, અહીં પ્રત્યેક દ્રવ્યના અનંત પર્યાયો નહિ, પણ આધારભૂત અનંત દ્રવ્યોના પર્યાયો સમજવાના છે. મલયગિરિ સ્પષ્ટતા કરે છે કે પ્રત્યેક દ્રવ્યના પર્યાયો સંખ્યેય કે અસંખ્યેય હોઈ શકે છે,¹⁴¹ જ્યારે જિનભદ્ર પ્રત્યેક દ્રવ્યના ચાર પર્યાયની વાત કરે છે.¹⁴² આમ નંદિના ટીકાકારો નંદિગત અનંત શબ્દનો સંબંધ પર્યાય સાથે નહીં, પણ દ્રવ્ય સાથે જોડે છે, જ્યારે અકલંકના મતે જ્ઞાન્ય પર્યાયપ્રમાણ સ્વવિષયભૂત સંબંધના રૂપ (વર્ણ) આદિ અનંત પર્યાયો છે.¹⁴³ આથી એમ કહી શકાય કે, તેઓ નંદિ-ગત પર્યાયપ્રમાણનું સમર્થન કરે છે.

ઉત્કૃષ્ટ અવધિ :- આવશ્યક નિયુક્તિ અનુસાર અવધિનું ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્રપ્રમાણ (વિવક્ષિત કાળમાં પ્રાપ્ત થતા)¹⁴⁴ સર્વબહુ અગ્નિજીવો સર્વદિશાના જેટલા ક્ષેત્રને વ્યાપ્ત કરે તેટલું અર્થાત્ અસંખ્યાત લોકપ્રમાણ છે.¹⁴⁵ નંદિમાં કરેલી સ્પષ્ટતા અનુસાર એ પ્રમાણ અલોકમાં લોકમાત્ર છે. જિનભદ્રને અનુસરીને મલયગિરિ સ્પષ્ટતા કરે છે કે (લોકપ્રમાણ ૧૪ રાજૂ છે.) અલોકમાં કશું જોવાનું નથી, કારણ કે અવધિ રૂપિદ્રવ્ય વિષયક છે. આથી અલોકગત અવધિ અવધિ-જ્ઞાનીની સામર્થ્યવૃદ્ધિ સૂચવે છે. અવધિ અલોકમાં જેમ જેમ વધતું જાય છે, તેમ તેમ અવધિજ્ઞાની ક્રમશઃ સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર દ્રવ્યોને જોતો જોતો છેવટે પરમાણુને જોવાનું સામર્થ્ય મેળવે છે (અને અવધિની ચરમ સીમાએ પરોંગે પછી અતમું-હૃતકાળમાં કેવલજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે.)¹⁴⁶

નિયુક્તિગત ઉપયુક્ત ગાથા અર્થભેદ સિવાય એકાદ શબ્દના પાઠભેદ સાથે પદ્મપંડાગમમાં ઉદ્ઘૃત થયેલી છે. આમ છતાં પદ્મપંડાગમના મતે નિયુક્તિગત પ્રમાણ્ય અવધિનું ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ્ય નથી. કારણ કે પદ્મપંડાગમ પરમાવધિ પછી સર્વાવધિની કક્ષા સ્વીકારે છે અને અક્લંક સર્વાવધિનું ક્ષેત્રપ્રમાણ્ય પરમાવધિના ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર કરતાં અનંતગણ્ય બતાવીને ઉક્ત વિગતનું સમર્થન કરે છે.¹⁴⁷

નિયુક્તિગત ઉપયુક્ત ગાથામાં જણાવ્યા અનુસાર ઉત્કૃષ્ટ કાળ-પ્રમાણ્ય અસંખ્યેય સમય છે અને દ્રવ્યપ્રમાણ્ય સર્વ રૂપી દ્રવ્યો છે. નંદિમાં એનું સમર્થન મળે છે. ત્યાં થયેલી સ્પષ્ટતા અનુસાર કાળપ્રમાણ્ય ભૂતભવિધ્યકાલીન અસંખ્યેય ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી છે. જિનભદ્ર, મલયગિરિ આદિ એનું સમર્થન કરે છે. નંદિકાર, હરિભદ્ર અને મલયગિરિ આદિ આચાર્યો અનંત પર્યાયોની વાત કરે છે.¹⁴⁸

(ડ) દેવ આદિનું અવધિપ્રમાણ્ય :-

આવશ્યક નિયુક્તિ અનુસાર ઉત્કૃષ્ટ અવધિ મનુષ્યોને જ હોય છે, જ્યારે જન્મન્ય અવધિ મનુષ્ય અને તિર્થંચોને જ હોય છે.¹⁴⁹ એનો અર્થ એવો થાય કે દેવો અને નારકોને મધ્યમાવધિ જ હોય છે.¹⁵⁰ પદ્મપંડાગમમાં નિયુક્તિગત ગાથા ઉદ્ઘૃત થયેલી છે.

મનુષ્ય :- ઉપર કરેલી સ્પષ્ટતા અનુસાર મનુષ્યને જન્મન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવધિ હોઈ શકે છે, જેનું પ્રમાણ્ય પ્રસ્તુત વિભાગના છઠ્ઠા પરિચ્છેદમાં જણાવ્યું છે.

તિર્થંચ :- તિર્થંચને જન્મન્ય અવધિ હોય છે, જેનું પ્રમાણ્ય પ્રસ્તુત વિભાગના છઠ્ઠા પરિચ્છેદમાં કહ્યું છે. અક્લંક કરેલી સ્પષ્ટતા અનુસાર તિર્થંચોને દેશાવધિ જ હોય છે, જેનું ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્રપ્રમાણ્ય અસંખ્યેય દ્વીપસમુદ્ર છે. અને કાળ પ્રમાણ્ય અસંખ્યાત વર્ષ છે.¹⁵¹ આવશ્યક નિયુક્તિ અનુસાર દ્રવ્યપ્રમાણ્ય ઔદારિક, વૈકિય, આહારક અને તૈજસ શરીરનાં દ્રવ્યો તેમજ તેઓની અંતરાણનાં દ્રવ્યો છે. પદ્મપંડાગમમાં નિયુક્તિગત ઉક્ત ગાથા ઉદ્ઘૃત થયેલી છે.¹⁵² અક્લંક પણ તેજ : શરીરપ્રમાણ્ય દ્રવ્યની વાત કરે છે. ધવલાટીકાર અક્લંકને અનુસર્યા છે.¹⁵³

નારક :-

ઉત્કૃષ્ટપ્રમાણ્ય : આવશ્યક નિયુક્તિ અનુસાર નારક (નારકસામાન્ય)નું ઉત્કૃષ્ટ અવધિજ્ઞાન યોગ્યપ્રમાણ્ય છે અને જન્મન્ય અવધિજ્ઞાન ગવ્યૂતિ (ગાઉ) પ્રમાણ્ય છે. પદ્મપંડાગમમાં પ્રસ્તુત ગાથા ઉદ્ઘૃત થયેલી છે.¹⁵⁴ આવશ્યક નિયુક્તિમાં પ્રત્યેક પૃથ્વીગત નારકોનું અવધિપ્રમાણ્ય બતાવીને ઉપયુક્ત સામાન્ય પ્રમાણ્યનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. જેમ કે રત્નપ્રભાનારકોનું ૪ ગવ્યૂત, શકર-પ્રભાનારકોનું ૩ 11 ગવ્યૂત, વાલુકાપ્રભાનારકોનું ૩ ગવ્યૂત, પંકપ્રભા નારકોનું

૨। ગવ્યૂત, ધૂમપ્રભાનારકોનું ૨ ગવ્યૂત, તમઃપ્રભા નારકોનું ૧। ગવ્યૂત અને તમઃ તમઃપ્રભા નારકોનું ૧ ગવ્યૂત છે. પદ્મખંડાગમમાં ઉક્ત ગાથા નથી, પરંતુ ધવલાટીકાકારે ઉક્ત પ્રમાણ ઉલ્લેખ્યું છે.¹⁵⁵ અક્લંકે ઉક્ત પ્રમાણનું સમર્થન કરીને વિશેષ સ્પષ્ટતા કરી કે, આ પ્રમાણ નીચેની તરફનું છે. ઉપરની તરફનું પ્રમાણ પોતપોતાના નરકાવાસના અંત સુધીનું છે અને તિરછું પ્રમાણ અસંખ્યાત કોડાકોડી યોજન છે. અક્લંકે ઉપયુક્ત પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ-જ્ઞાન્ય એવી ભેદરખા સિવાય ઉલ્લેખ્યું છે.¹⁵⁶

જ્ઞાન્ય પ્રમાણ :- આવશ્યક નિયુક્તિમાં ઉપયુક્ત સામાન્યતઃ જ્ઞાન્ય પ્રમાણ યતાવ્યું છે, પણ પ્રત્યેક પૃથ્વીગત નારકોના જ્ઞાન્ય અવધિપ્રમાણની સ્પષ્ટતા નથી. જિનભદ્ર કહે છે કે, ત્યાં જે જ્ઞાન્ય પ્રમાણ (ગવ્યૂતિ)નો, ઉલ્લેખ છે, તે સાત પ્રકારના નારકોની ઉત્કૃષ્ટ અવધિગત અલ્પ પ્રમાણને સૂચવે છે. ધવલાટીકાકારે એનું સમર્થન કર્યું છે. પ્રત્યેક પૃથ્વીગત નારકોના જ્ઞાન્ય અવધિપ્રમાણની સ્પષ્ટતા કરતાં જિનભદ્ર કહે છે કે, પ્રત્યેક નારકનું જ્ઞાન્ય અવધિપ્રમાણ પોતાના ઉત્કૃષ્ટ અવધિપ્રમાણથી અડધો ગવ્યૂત ઓછું છે. જેમ કે રત્નપ્રભા નારકોનું ૩। ગવ્યૂત છે અને એ રીતે તમઃતમઃપ્રભા નારકોનું અડધો ગવ્યૂત છે. આ રીતે જોતાં નારકોનું જ્ઞાન્યતમ અવધિપ્રમાણ અડધો ગવ્યૂત છે. મત્તયગિરિએ ઉપયુક્ત ઉત્કૃષ્ટ અને જ્ઞાન્ય અવધિ પ્રમાણનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.¹⁵⁷ ધવલાટીકાકાર કાળપ્રમાણની સ્પષ્ટતા કરતાં કહે છે કે, રત્નપ્રભા નારકોનું ઉત્કૃષ્ટ કાળમાન મુહૂર્તમાં એક સમય ઓછું છે અને બાકીની છ પૃથ્વીઓના નારકોનું ઉત્કૃષ્ટ કાળપ્રમાણ અન્તમુહૂર્ત છે.¹⁵⁸

દેવ :-

ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર પ્રમાણ :- તત્ત્વાર્થમાં જ્ઞાણ્યા અનુસાર દેવો ચાર નિકાયમાં વિભક્ત છે : પ્રથમ નિકાયમાં અસુરકુમાર, નાગકુમાર આદિ દશા ભવનવાસી દેવો છે; દ્વિતીય નિકાયમાં કિન્નર આદિ આઠ વ્યંતરદેવો છે; તૃતીય નિકાયમાં સૂર્ય આદિ પાંચ જ્યોતિષક દેવો છે અને ચતુર્થ નિકાયમાં સૌધર્મ આદિ બાર વિમાનવાસી દેવો છે.¹⁵⁹

પદ્મખંડાગમમાં ઉદ્ધૃત થયેલી ગાથામાં જ્ઞાણ્યા અનુસાર અસુરકુમારોનું ક્ષેત્રની દૃષ્ટિએ ઉત્કૃષ્ટ અવધિપ્રમાણ અસંખ્યેય કોટિ યોજન છે, જ્યારે બાકીના ભવનવાસી દેવોથી શરૂ કરીને જ્યોતિષી દેવો સુધી અર્થાત નાગકુમાર આદિ નવ ભવનવાસી દેવો, આઠ વ્યંતર અને પાંચ જ્યોતિષક દેવોનું અવધિ પ્રમાણ અસંખ્યાત હજાર યોજન છે. અક્લંકે એનું સમર્થન કરે છે.¹⁶⁰ આવશ્યક

નિયુક્તિમાં ઉપયુક્ત વિગત દર્શાવતી ગાથા નથી. અક્ષકંક સ્પષ્ટતા કરે છે કે, ઉપયુક્ત પ્રમાણ નીચેની તરફનું સમજવાનું છે. વધુમાં તેઓ જણાવે છે કે, અસુરકુમારોનું અવધિપ્રમાણ ઉપરની તરફ ઋજુવિમાનના ઉપરના ભાગ સુધી છે; નાગ આદિ નવ કુમારોને ઉપરની તરફ મંદરચૂલિકાના ઉપરના ભાગ સુધી તેમજ તિરછું અસંખ્યાત ઉત્તરયોજન છે; વ્યંતરોને અને જ્યોતિષી દેવોને ઉપરની તરફ સ્વવિમાનના ઉપરના ભાગ સુધી અને તિરછું અસંખ્યેય કોડાકોડી યોજન છે. મલ્લયગિરિ અસુરકુમારનું અવધિપ્રમાણ અસંખ્યેય દ્વીપસમુદ્ર અને નાગ આદિ નવ કુમાર, વ્યંતર તેમજ જ્યોતિષક દેવોનું અવધિપ્રમાણ સંખ્યેય દ્વીપસમુદ્ર ઉદ્ભેખે છે અને એના સમથનને માટે આગમનું ઉદાહરણ ટાંકે છે.¹⁶¹

આવશ્યક નિયુક્તિમાં માત્ર વિમાનવાસી દેવોનું જ અવધિ પ્રમાણ વિગતવાર ખતાવ્યું છે, જેમ કે (૧) શક-ઈશાન, (૨) સનતકુમાર - માહેન્દ્ર, (૩) બ્રહ્મ-લાન્તક, (૪) શુક-સહાર, (૫) આનત-પ્રાણ્યત-આરણ્ય-અચ્યુત, (૬) અધસ્તન-મધ્યમ ગ્રૈવેયક અને (૭) ઉપરિતન ગ્રૈવેયક દેવોનું અવધિ અનુક્રમે ૧ થી ૭ મી પૃથ્વીના નિમ્નભાગ સુધી છે. જેમકે નં ૦ ૧માં જણાવેલા દેવો પ્રથમ પૃથ્વીના નિમ્નભાગ સુધી; નં ૦ ૨માં જણાવેલા દેવો દ્વિતીય પૃથ્વીના નિમ્નભાગ સુધી; એ જ રીતે નં ૦ ૭માં જણાવેલા દેવો સાતમી પૃથ્વીના નિમ્નભાગ સુધી જુએ છે (૮) અને અનુત્તર વિમાનવાસી દેવોનું અવધિપ્રમાણ સમસ્તલોકનાડી છે. આ ગાથાઓમાંની એકથી પાંચ પૃથ્વીઓની વિગત આપતી ગાથાઓ અર્થભેદ સિવાય થોડા પાઠભેદ સાથે પદ્મપંડાગમમાં ઉદ્ધૃત થયેલી છે. તફાવત એ છે કે, આવશ્યક નિયુક્તિમાં ગ્રૈવેયક દેવોના એ વિભાગ પડ્યા છે, જ્યારે પદ્મપંડાગમમાં તમામ ગ્રૈવેયક દેવો માટે છઠ્ઠી પૃથ્વીના ઉદ્ભેખ છે. અક્ષકંક પદ્મપંડાગમને અનુસર્યા છે.¹⁶² તેઓ વિશેષ સ્પષ્ટતા કરતાં કહે છે કે આ પ્રમાણ નીચેની તરફનું છે; ઉપરની તરફ દરેકને પોતપોતાના વિમાનના ઉપરના ભાગ સુધી છે અને તિરછું અસંખ્યાત કોડાકોડી યોજન છે. મલ્લયગિરિ નીચેની તરફના પ્રમાણમાં આવશ્યક નિયુક્તિને અનુસરે છે. ઉપર તરફનું પ્રમાણ અક્ષકંકાનુસારી ખતાવે છે અને તિરછું પ્રમાણ અસંખ્યેય દ્વીપસમુદ્ર જણાવે છે.¹⁶³ આં નિયુક્તિમાં જણાવ્યા અનુસાર યાકીના દેવોમાં અધંસાગરોપમ આયુષ્યવાળા દેવોનું અવધિપ્રમાણ અસંખ્યેય યોજન છે અને ન્યૂનઅધંસાગરોપમ આયુષ્યવાળા દેવોનું અવધિપ્રમાણ સંખ્યેય યોજન છે.¹⁶⁴

જન્મપ્રક્ષેત્ર :- આવશ્યક નિયુક્તિમાં દેવોનું જન્મ અવધિપ્રમાણ ૨૫ યોજન ખતાવ્યું છે. પદ્મપંડાગમમાં થયેલી સ્પષ્ટતા અનુસાર આ પ્રમાણ ભવન-

વાસી અને વ્યંતર દેવોનું છે જ્યારે જ્યોતિષી દેવોનું અવધિપ્રમાણ સંખ્યેય ચોજન છે.¹⁶⁵ જિનભદ્રે આ ત્રણેય પ્રકારના દેવોના અવધિપ્રમાણનું સમર્થન કયું છે અને વૈમાનિક દેવોનું અવધિપ્રમાણ આંગળનો અસંખ્યેયનો ભાગ ખતાવ્યો છે. ¹⁶⁶ પરંતુ આંગળના અસંખ્યેયમાં ભાગ જેટલું પ્રમાણ તિયંચ અને મનુષ્યોને જ હોય છે, એમ જૈનપરંપરા માને છે.¹⁶⁷ તેથી ઉક્ત વિસંગતિ ટાળવા તેઓ સ્પષ્ટતા કરે છે કે, આ પ્રમાણ તે દેવોના ઉપઘાતકાળ સમયે પ્રાપ્ત થયેલા પૂર્વભવના અવધિજ્ઞાનનું સમજવાનું છે. મત્સ્યગિરિ જિનભદ્રને અનુસર્યા છે.¹⁶⁸

કાળાદિ પ્રમાણ :- દ્રવ્ય, કાળ અને ભાવની દૃષ્ટિએ જઘન્ય તેમ જ ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણની સ્પષ્ટતા કરતાં અકલંક કહે છે કે, પૂર્વે જેનું જેટલું ક્ષેત્ર કહેવામાં આવ્યું છે, તેટલા આકાશપ્રદેશપરિમાણ દ્રવ્ય અને ભૂત-ભવિષ્યકાલીન કાળ જાણવાં, ભાવની દૃષ્ટિએ સ્વવિષયભૂત પુદ્ગલ સ્કંધોના રૂપ આદિ પર્યાયો અને જીવપરિણામોમાં ઔદયિક, ઔપશમિક અને ક્ષાયોપશમિક ભાવો જાણવાં.¹⁶⁸

આવશ્યક નિયુક્તિગત કેટલીક ગાથાઓ પદ્મપંડાગમમાં અવધિવિચારણાના અંતમાં જ ઉદ્ધૃત થયેલી જેવા મળે છે.¹⁶⁹(ક) જેમાં કયાંક પાઠભેદ¹⁶⁹(ખ) તો કયાંક વિચારભેદ¹⁶⁹(ગ) મળે છે; કયાંક વિશેષ વિચારણાત્મક નિયુક્તિગત ગાથા નથી, પરંતુ સામાન્ય વિચારણાત્મક ગાથા છે,¹⁶⁹(ઘ) તો કયાંક એથી વિરુદ્ધનું જેવા મળે છે.¹⁶⁹(ચ) આથી એવું અનુમાન કરી શકાય કે નિયુક્તિપૂર્વેના કાળના કોઈક પ્રથમથી કેટલીક ગાથાઓ નિયુક્તિ અને પદ્મપંડાગમમાં ઉદ્ધૃત કરવામાં આવી હશે.

(આ) દેશાવધિ, પરમાવધિ અને સર્વાવધિ :-

અવધિજ્ઞાનની દેશાવધિ, પરમાવધિ અને સર્વાવધિ એ ત્રણ કક્ષાઓ માત્ર પદ્મપંડાગમ પરંપરામાં જેવા મળે છે. અકલંક અને વિદ્વાનંદ આદિ આચાર્યોએ એનું સમર્થન કયું છે.¹⁷⁰ અકલંક સ્પષ્ટતા કરે છે કે દેશાવધિ તેમજ પરમાવધિની જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એમ ત્રણ ત્રણ કક્ષાઓ છે, જ્યારે સર્વાવધિમાં એવો કોઈ કક્ષાભેદ નથી. ધવલાટીકાકારે એનું સમર્થન કયું છે.¹⁷¹ સર્વાવધિની એક કક્ષા સ્વીકારાઈ હોવાથી એવું અનુમાન કરી શકાય કે પરમાવધિની ચરમસીમા ઓળંગ્યા પછી પ્રથમ સમયે જ અમુક માત્રામાં વધેલું અવધિ પ્રાપ્ત થાય છે, જેમાં કોઈ જ વધઘટ થતી નથી. અકલંક અને વિદ્વાનંદે¹⁷² સ્વીકારેલો તેનો અવસ્થિત સ્વભાવ પણ ઉક્ત વિગતનું સમર્થન કરે છે. અકલંક દેશાવધિ અને પરમાવધિને એક ગણીને દેશાવધિ અને સર્વાવધિ એમ એ જ કક્ષાઓ સ્વીકારે છે તે પૂર્વે જણાવ્યું છે.¹⁷³

(ક) દેશાવધિ :- ધવલાટીકામાં જણાવ્યા અનુસાર જેની અવધિ (મર્યાદા) દેશ છે તે દેશાવધિ છે. દેશ એટલે સંયમના અવયવભૂત સમ્યક્ત્વ. દેશાવધિજ્ઞાની મિથ્યાત્વ અને અસંયમવાળો થઈ શકે છે. તેથી તેનું જ્ઞાન નાશ પામવાની શક્યતાવાળું છે.¹⁷⁴ અક્લંક જણાવે છે કે તિયં ચોને માત્ર દેશાવધિ હોય છે.¹⁷⁵

જઘન્ય દેશાવધિ :- પૂર્વે અવધિનું જે જઘન્ય પ્રમાણ બતાવ્યું છે તે જ પ્રમાણ જઘન્ય દેશાવધિને લાગુ પડે છે.¹⁷⁶ આ પ્રકારનું અવધિજ્ઞાનનું તિયં ચ અને મનુષ્યોને જ હોય છે, દેવ-નારકોને હોતું નથી, તેની સ્પષ્ટતા પૂર્વે થઈ ગઈ છે.¹⁷⁷

ઉત્કૃષ્ટદેશાવધિ :- અક્લંક અનુસાર તિયં ચ અને મનુષ્યનું ઉત્કૃષ્ટ દેશાવધિ પ્રમાણ ક્ષેત્રની દૃષ્ટિએ અસંખ્યેય દ્વીપસમુદ્ર છે અને કાળની દૃષ્ટિએ અસંખ્યેય સંવત્સર છે. દ્રવ્યની દૃષ્ટિએ તિયં ચનું અવધિપ્રમાણ અસંખ્યેય તૈજસ શરીર દ્રવ્યવર્ગો છે, જ્યારે મનુષ્યનું અવધિપ્રમાણ અસંખ્યેય કામંણુ દ્રવ્યવર્ગો છે. ¹⁷⁸ એનો અર્થ એવો થયો કે તિયં ચનું ઉત્કૃષ્ટ દેશાવધિ, દેશાવધિની ઉત્કૃષ્ટ કક્ષા કરતાં ઓછું છે.

મધ્યમ દેશાવધિ :- અક્લંકે દેશાવધિનું ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ સમગ્રલોકમાં ઉલ્લેખ્યું છે. મધ્યમ દેશાવધિ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવધિની વચ્ચેનું હોય છે, પરિણામે વર્ધમાન-હીનમાન વિલાગના પાંચમા પરિચ્છેદમાં બતાવેલો ક્ષેત્ર અને કાળનો સંબંધ મધ્યમ દેશાવધિને લાગુ પડે છે.¹⁷⁹

(ખ) પરમાવધિ :- ધવલાટીકાકારે કરેલી સ્પષ્ટતા અનુસાર પરમના બે અર્થ છે : અસંખ્યાત લોકમાત્ર સંયમભેદ અને જ્યેષ્ઠ. આથી પરમાવધિનાં બે અર્થઘટન પ્રાપ્ત થાય છે : (૧) જેની મર્યાદા અસંખ્યાત લોકમાત્ર સંયમભેદ છે તે¹⁸⁰ (૨) અથવા જે જ્યેષ્ઠ છે તે. તેનો વિષય દેશાવધિ કરતાં મોટો છે; તે મન:પર્યાયની જેમ સંયત મનુષ્યોને જ પ્રાપ્ત થાય છે; તે જે ભવમાં ઉત્પન્ન થયું હોય તે ભવમાં જ કેવલ-જ્ઞાનની ઉત્પત્તિનું કારણ અને છે. અને તે અપ્રતિપાતિ છે, તેથી તે જ્યેષ્ઠ છે.¹⁸¹

જઘન્ય પરમાવધિ :- અક્લંકે જણાવ્યા પ્રમાણે જઘન્ય પરમાવધિનું પ્રમાણ ક્ષેત્રની દૃષ્ટિએ લોક ઉપરાંત એક પ્રદેશ જેટલું છે; કાળની દૃષ્ટિએ ઉક્ત ક્ષેત્રના આકાશપ્રદેશ પ્રમાણ અવિલાગી સમયો એટલે અસંખ્યાત સંવત્સરો છે અને દ્રવ્યની દૃષ્ટિએ ઉક્ત ક્ષેત્રના આકાશપ્રદેશ પ્રમાણ દ્રવ્ય છે.¹⁸²

ઉત્કૃષ્ટ પરમાવધિ :- આવશ્યક નિયુક્તિમાં જણાવ્યા અનુસાર પરમાવધિનું ક્ષેત્ર અગ્નિશ્વ તુલ્ય લોકાલોક પ્રમાણ અસંખ્યેય લોક છે; કાળ અસંખ્યેય

સમય છે અને દ્રવ્ય રૂપી દ્રવ્યો છે. આ ગાથા પદ્મપંડાગમમાં ઉદ્ધૃત થયેલી છે. અક્લંકે ઉક્ત પ્રમાણનું સમર્થન ક્યું છે.¹⁸³ નિયુક્તિ અને પદ્મપંડાગમ બંને પરંપરા સમાન ગાથાનો ઉલ્લેખ કરીને પરમાવધિનું સમાન પ્રમાણ માને છે, પરંતુ ભેદ એ છે કે નિયુક્તિ અનુસાર એ પ્રમાણ અવધિની ચરમસીમા છે, જ્યારે પદ્મપંડાગમ અનુસાર એ પ્રમાણ અવધિની ચરમસીમા નથી, કારણ કે તે પરંપરા પરમાવધિ પછી સર્વાવધિની કક્ષા સ્વીકારે છે, એવી સ્પષ્ટતા પૂર્વે કરવામાં આવી છે.

મધ્યમ પરમાવધિ :- જનન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ પરમાવધિની વચ્ચેના અવધિને મધ્યમ પરમાવધિ કહે છે.

(ગ) સર્વાવધિ :- ધવલાટીકા અનુસાર સર્વ જ્ઞેની અવધિ (મર્યાદા) છે તે સર્વાવધિ છે. સર્વના ત્રણ અર્થો છે : (૧) મુખ્ય અર્થ કેવલજ્ઞાન અને ઐપ્યારિક અર્થ કેવલજ્ઞાનનો વિષય છે. અહીં ઐપ્યારિક અર્થ અભિપ્રેન છે.¹⁸⁴ (૨) સર્વનો અર્થ સકલ દ્રવ્ય કરી શકાય નહિ, કારણ કે તે અર્થ અનુસાર કોઈ દ્રવ્ય આડી વધે નહિ, પરિણામે અવધિત્વ જ નાશ પામે. આથી સર્વનો અર્થ સર્વના એક ભાગમાં રહેલાં રૂપી દ્રવ્યો છે. (૩) આકુચ્યત પ્રસારણ આદિને પ્રાપ્ત થયેલું દ્રવ્ય¹⁸⁵

અક્લંક અનુસાર સર્વાવધિનું પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ પરમાવધિના ક્ષેત્ર કરતાં અસંખ્યાત ગણું છે, કાળ, દ્રવ્ય અને ભાવ ક્ષેત્રના સંદર્ભમાં સમજવાના છે.¹⁸⁶

દેશાવધિ, પરમાવધિ, અને સર્વાવધિનો સ્વભાવ :- દેશાવધિનો સ્વભાવ અનુગામી, અનનુગામી, વધમાન, હીયમાન, અવસ્થિત, અનવસ્થિત, પ્રતિપાતિ અને અપ્રતિપાતિ એમ આઠેય પ્રકારનો છે. પરમાવધિનો સ્વભાવ હીયમાન અને પ્રતિપાતિ સિવાય છ પ્રકારનો છે, જ્યારે સર્વાવધિનો સ્વભાવ અનુગામી, અનનુગામી, અવસ્થિત અને અપ્રતિપાતિ એમ ચાર જ પ્રકારનો છે. વિદ્યાનંદ પરમાવધિને અનવસ્થિત માનતા નથી. આડીની બાબતમાં તેઓ અક્લંકને અનુસર્યા¹⁸⁷ છે. આ બંને આચાર્યોએ કરેલી સ્પષ્ટતા અનુસાર પરમાવધિ અને સર્વાવધિના ઉપયુક્ત સ્વભાવનાં કારણો આ પ્રમાણે છે : બંને તેના સ્વામીને એ ભવમાં નિયમથી અનુસરે છે, તેથી તેઓ અનુગામી છે. એ જ ભવમાં કેવલજ્ઞાન થતું હોવાથી તેઓ બંને અન્ય ભવમાં તેના સ્વામીને અનુસરતાં નથી, તે સંદર્ભમાં તેઓ અનનુગામી છે. પરમાવધિમાં અમુક સમય માટે વધવટ ન થાય તે સંદર્ભમાં અને સર્વાવધિમાં કદી વધવટ થતી નથી તે સંદર્ભમાં, તેઓ અવસ્થિત છે. બંનેના નાશની શક્યતા નથી, તેથી તેઓ અપ્રતિપાતિ છે, પરમા-

વધિમાં વૃદ્ધિ થાય છે, 'તેથી' તે વધ'માન' છે, પરંતુ સર્વાવધિમાં વૃદ્ધિ થતી નથી, તેથી તે વધ'માન નથી. પરમાવધિમાં હાનિ થતી નથી, પરંતુ વૃદ્ધિ થાય છે, તેથી વૃદ્ધિના સંદર્ભ'માં તે અનવસ્થિત છે, જ્યારે સર્વાવધિમાં વધવટની શક્યતા નથી, તેથી તે અનવસ્થિત નથી. તે અન્નેમાં હાનિ થતી નથી તેથી તેઓ હીયમાન નથી અને અન્નેના નાશની શક્યતા નથી તેથી તેઓ પ્રતિપાતિ નથી.

(૭) અવસ્થિત-અનવસ્થિત :

ક્ષેત્રાદિ, લઘ્વિ અને ઉપયોગની દૃષ્ટિએ અવધિજ્ઞાન જ્ઞાન્યતઃ અને ઉત્કૃષ્ટતઃ કેટલો કાળ ટકે છે, એ સંદર્ભ'માં આત્મસ્વક નિયુક્તિમાં અવસ્થિતની વિચારણા થઈ છે, જ્યારે પદ્મ'ડાગમ અને તત્ત્વાર્થ'માં અનવસ્થિતની સાથે અવસ્થિતનો ઉલ્લેખ થયો છે.^{૧૪૪} આથી એમ માનવું પડે કે અવસ્થિત - અનવસ્થિતની વિચારણા એ તબક્કે વિકાસ પામી છે : (૧) નિયુક્તિ સુધીના કાળમાં અવસ્થિતની વિચારણા અવધિજ્ઞાન કેટલો સમય ટકે છે, તે સંદર્ભ'માં થતી હતી. વળી, તે વિચારણા અનવસ્થિતથી નિરપેક્ષ હતી. આથી એમ માનવું પડે કે એ કાળમાં અનવસ્થિત ભેદ વિચારણામાં આવ્યો ન હતો. જિનભદ્રને અનવસ્થિત ભેદની જાણ છે, પરંતુ તેઓ તેને ચત્ત્રદારમાં જ ઉલ્લેખે છે, અવસ્થિત દ્વારમાં નહિ.^{૧૪૫} આથી એમ કહી શકાય કે જિનભદ્રે પણ નિયુક્તિકારના ઉપયુક્ત મતનું જ સમર્થન કર્યું છે. (૨) પદ્મ'ડાગમના કાળમાં અનવસ્થિત ભેદ અસ્તિત્વમાં આવ્યો, પરંતુ ત્યાં અવસ્થિત-અનવસ્થિતની પરિભાષા મળતી નથી એ પરિભાષા સર્વપ્રથમ તત્ત્વાર્થ'માં પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાં તે અન્ને ભેદોને 'અવધિ એક સરખું રહે છે કે નહિ', એ સંદર્ભ'માં સમગ્રવ્યા છે. આમ નિયુક્તિ અને પદ્મ'ડાગમ-તત્ત્વાર્થ'માં અવસ્થિતનું સ્વરૂપ લિન્ન છે.

(૧) નિયુક્તિગત વિચારણા :- આધાર, ઉપયોગ અને લઘ્વિની દૃષ્ટિએ અવધિજ્ઞાન કેટલો કાળ ટકે છે, તેની વિચારણા અહીં કરવામાં આવી છે :

આધારની દૃષ્ટિએ અવધિજ્ઞાન એક ક્ષેત્રમાં ઉત્કૃષ્ટતઃ તેત્રીસ સાગરોપમ કાળ ટકે છે.^{૧૪૬} ઉક્ત કાળમર્યાદાનું કારણ એ હોઈ શકે કે વિજ્યાદિ વિમાનવાસી અનુગર દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તેત્રીસ સાગરોપમ^{૧૪૭} છે. જિનભદ્ર સ્પષ્ટતા કરે છે કે, ક્ષેત્રની સાથે દેહશયનીય દ્રવ્યોમાં પણ અવધિની સ્થિતિ તેત્રીસ સાગરોપમ જાણવી.^{૧૪૮}

ઉપયોગની દૃષ્ટિએ જ્ઞેતાં અવધિના ઉપયોગનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ દ્રવ્યમાં અંત-મુહૂર્ત' છે અને પર્યાયમાં સાત કે આઠ સમય છે.^{૧૪૯} જિનભદ્ર નિયુક્તિકારને અનુસરે છે. ઉપરાંત તેઓ પર્યાય અંગે અન્ય મત નોંધતાં કહે છે કે, કેટલાક

આચાર્યો પર્યાયના ગુણ અને પર્યાય એમ બે વિભાગ કરીને ગુણમાં સાત અને પર્યાયમાં આઠ સમય માને છે. આમ દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયમા ઉપયોગનો કાળ ઉત્તરોત્તર ઘટતો જાય છે અને તેમ થવાનું કારણ તેઓની ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મતા છે.¹⁹⁴

લઙ્ઘિની દષ્ટિએ અવધિનો કાળ ઉત્કૃષ્ટતઃ છાસઠ સાગરોપમ છે.¹⁹⁵ જિનભદ્ર સ્પષ્ટતા કરે છે કે, લઙ્ઘિ એટલે જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ. મનુષ્યલવની દષ્ટિએ છાસઠ સાગરોપમ કરતાં વધારે કાળ છે.¹⁹⁶ મલધારી હેમચન્દ્રસૂરીએ કરેલી સ્પષ્ટતાના આધારે એમ કહી શકાય કે, આધારગત કાળનો સંબંધ અવધિના ઉત્પત્તિ ક્ષેત્ર અને દ્રવ્ય પૂરતો મર્યાદિત છે, જ્યારે લઙ્ઘિગત કાળનો સંબંધ ઉત્પત્તિ ક્ષેત્ર અને દ્રવ્ય ઉપરાંત તદ્દલિન્ન ક્ષેત્ર અને દ્રવ્ય તેમજ ઉપયોગ-અનુપયોગ સાથે પણ છે.¹⁹⁷ આથી આધાર કરતાં લઙ્ઘિના કાળનું પ્રમાણ વધારે છે.

અવધિની જ્ઞાન્ય સ્થિતિ એક સમય છે.¹⁹⁸ ઉક્ત કાળમાન મનુષ્ય અને તિયંચોને લાગુ પડી શકે છે કારણ કે તેઓને જ્ઞાન્ય અવધિ હોઈ શકે છે, જ્યારે દેવ-નારકને જ્ઞાન્ય અવધિ હોતું નથી, તેથી તેઓને ઉક્ત કાળમાન લાગુ પાડવા માટે સ્પષ્ટતાની આવશ્યકતા છે. આથી જિનભદ્ર કહે છે કે, દેવ-નારક લવના ચરમ સમયે સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થતાં વિભંગ અવધિમાં પરિણમે અને તે પછી એક સમય બાદ તેઓનું મૃત્યુ થાય એવું ક્યારેક બનવા પામે. આ સંદર્ભમાં દેવ-નારક માટે અવધિની જ્ઞાન્ય સ્થિતિ એક સમય સમજવાની છે, જ્યારે મનુષ્ય-તયંચનું અવધિ ઉત્પન્ન થયા પછી નષ્ટ થાય કે ઉપયોગ ન કરે તે સંદર્ભમાં ઉક્ત પ્રમાણ સમજવાનું છે.¹⁹⁹ મલધારી હેમચન્દ્રસૂરિ સ્પષ્ટતા કરે છે કે ઉક્ત કાળમાન ઉપયોગ અને લઙ્ઘિના સંદર્ભમાં છે.²⁰⁰

(૨) તત્ત્વાર્થગત વિચારણા : તત્ત્વાર્થમાં જણાવ્યા અનુસાર જે અવધિ જેટલા ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયું હોય ત્યાંથી તે કેવલની પ્રાપ્તિ થાય ત્યાં સુધી, કે લવ પૂરો થાય ત્યાં સુધી, કે મૃત્યુ પછી અન્ય જાતિમાં ટકે તે અવસ્થિત છે, જ્યારે જે અવધિમાં જલતરંગની જેમ વધઘટ કે ઉત્પત્તિનાશ થતાં રહે તે અનવસ્થિત છે.²⁰¹ પ્રસ્તુત ઉલ્લેખ અનુસાર અવસ્થિત ભેદમાં અવધિનું ટકી રહેવું એટલી વાત છે, પણ 'વધઘટ ન થવા' તેવી વાત શબ્દતઃ નથી. અલખત, અનવસ્થિતની સ્પષ્ટતાના આધારે તેવી વાત અર્થતઃ ફલિત થાય છે. આથી પૂજ્યપાદે સ્પષ્ટતા કરી કે અવસ્થિત અવધિમાં વધઘટનો અભાવ હોય છે. તેમણે એ પણ કહ્યું કે, અવસ્થિતનું કારણ સમ્યક્દર્શન આદિ ગુણોની અવસ્થિતિ છે, જ્યારે અનવસ્થિતનું કારણ ઉક્ત ગુણોની વૃદ્ધિહાનિ છે. અનવસ્થિત ભેદના સંદર્ભમાં તત્ત્વાર્થમાં સ્વીકારેલું ઉત્પત્તિનાશ અને જન્માન્તર સ્થિતિનું તત્ત્વ તેમણે ઉલ્લેખ્યું નથી. અકલંક આદિ આચાર્યો પૂજ્યપાદને અનુસર્યા છે.²⁰²

(૮) એકક્ષેત્ર-અનેકક્ષેત્ર :

પ્રસ્તુત પ્રકારોની વિચારણા માત્ર પદ્મ'ડાગમ પરંપરામાં જોવા મળે છે એવી સ્પષ્ટતા પૂર્વે થઈ ગઈ છે. પદ્મ'ડાગમમાં ક્ષેત્રનો અર્થ શ્રીવત્સ, કલશ, શંખ, સ્વસ્તિક આદિ સંસ્થાન એવા કરવામાં આવ્યો છે. અક્ષકંક એ અર્થ'નું સમર્થન કયું છે.^{૨૦૩} તેઓ સ્પષ્ટતા કરે છે કે જે અવધિના ઉપયોગમાં શ્રીવત્સ વગેરેમાંથી એક ઉપકરણ હેતુભૂત હોય તે એક ક્ષેત્ર છે, જ્યારે અનેક ઉપકરણ હેતુભૂત હોય તે અનેક ક્ષેત્ર છે. ધવલાટીકાકારે સ્પષ્ટતા કરી કે નારક, દેવ અને તીર્થ'કરોનું અવધિ અનેક ક્ષેત્ર હોય છે, જ્યારે મનુષ્યતિય'ચોનું અવધિ એકક્ષેત્ર અને અનેક-ક્ષેત્ર એમ બંને પ્રકારનું હોય છે. આ બાબતમાં ધવલાટીકાકારે ઉદ્ધૃત કરેલી ગાથા થોડા પાઠભેદ સાથે આવશ્યક નિયુક્તિમાં મળે છે.^{૨૦૪} દેશદ્વારમાં ઉલ્લેખાયેલી ઉક્ત ગાથાગત દેશનો અર્થ જિનભદ્ર અને મલધારી હેમચન્દ્રસૂરી બાહ્યાવધિ એવો કરે છે, જ્યારે ધવલાટીકાકાર જીવશરીરનો એકદેશ કરે છે.^{૨૦૫} અવધિના ઉપયોગમાં શ્રીવત્સ આદિ કારણભૂત હોવાથી તેને પરોક્ષ કેમ ન માનવું, એવા પ્રશ્નનું સમાધાન કરતાં અક્ષકંક કહે છે કે, ઈન્દ્રિયોને પર કહેવાની રૂઢિ છે તેથી ઉક્ત જ્ઞાનને પરોક્ષપણું પ્રાપ્ત થશે નહિ. સ્વમતના સમર્થનમાં અક્ષકંક ઇન્દ્રિયાણિ પરાણ્યાહુ (ભગવદગીતા ૩-૪૨) શ્લોક ઉદ્ધૃત કરે છે. અલબત્ત, ગીતાના ટીકાકારોએ પરનો અર્થ સૂક્ષ્મ કે શ્રેષ્ઠ કર્યો છે.^{૨૦૬}

(૯) જૈનેતર દર્શન સંમત જ્ઞાના :

વૈદિકદર્શન અને ઔદ્ધર્શન સંમત કેટલાંક જ્ઞાનોની તુલના જૈનસંમત અવધિજ્ઞાન સાથે થઈ શકે તેમ છે. જેમ કે,

(૧) યોગદર્શન સંમત અતીત-અનાગતજ્ઞાન^{૨૦૭} અને અવધિ બંનેમાં ભૂત-ભવિષ્યકાલીન જ્ઞાનની વાત છે. (૨) યોગદર્શન સંમત સૂક્ષ્મ-વ્યવહિત-વિપ્રકૃષ્ટ સિદ્ધિ^{૨૦૮} અને અવધિ બંનેમાં સૂક્ષ્મ, વ્યવહિત અને દૂરની વસ્તુને જાણવાની શક્તિ છે. (૩) યોગદર્શન સંમત ભુવનજ્ઞાન^{૨૦૯} અને અવધિ બંનેમાં અનેક લોકનું જ્ઞાન મેળવવાની શક્તિ છે. (૪) યોગદર્શન સંમત ભવપ્રત્યય અને ઉપાયપ્રત્યય^{૨૧૦} અર્થની દૃષ્ટિએ જૈનસંમત ભવપ્રત્યય-ગુણ પ્રત્યય અવધિ સાથે મળતાં આવે છે, કારણ કે બંનેમાં ભવપ્રત્યયની પ્રાપ્તિમાં ભવ (જન્મ) કારણભૂત છે અને ઉપાયપ્રત્યયની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયાસ આવશ્યક^{૨૧૧} છે. બંનેમાં ભવપ્રત્યયનો સ્વામી દેવ છે અને ઉપાયપ્રત્યય (ગુણપ્રત્યય)નો સ્વામી મનુષ્ય (યોગી) છે. આમ છતાં યોગદર્શન સંમત ઉક્ત ભેદો જૈનસંમત અવધિ કરતાં ઉચ્ચ કક્ષાનું જ્ઞાન જણાય છે, કારણ કે યોગદર્શન સંમત ઉક્ત ભેદો અસંપ્રજ્ઞાત યોગના છે, જે યોગને જૈનસંમત કેવલજ્ઞાન.

સાથે સરખાવી શકાય, કારણ કે અસંપ્રજ્ઞાત યોગ કેવલ્યતુ કારણ છે.²¹² (૫) યોગદર્શન સંમત પૂર્વજ્ઞતિજ્ઞાન²¹³ ઔદ્દર્શન સંમત પૂર્વેનિવાસ²¹⁴ અને જૈનસંમત અવધિ એ ત્રણેયમાં ગતજન્મોના જ્ઞાનની શક્તિ છે. (૬) યોગદર્શન સંમત દિવ્યસ્ત્રોતને અને સર્વભૂતરૂતજ્ઞાનને²¹⁵ ઔદ્દર્શન સંમત દિવ્યાય સોતઘાતુયા²¹⁶ સાથે સરખાવી શકાય, કારણ કે બંનેમાં ક્રમની વિશિષ્ટ શક્તિની વાત છે. આ જ્ઞાનોને જૈનસંમત અવધિ સાથે સરખાવી શકાય.²¹⁷ (૭) ઔદ્દર્શન સંમત દિવ્યચક્રજ્ઞાણ અને અવધિ બંનેમાં અમુક યોગ્ય સુધી જોવાની ભાવિ જન્મોના જ્ઞાનની²¹⁸ અને હજારો લોક જોવાની²¹⁹ શક્તિ છે. જૈનદર્શનમાં ભૂતકાલીન અને ભવિષ્યકાલીન એમ બંને કાળના જન્મજ્ઞાન માટે એક જ જ્ઞાન (અવધિ)નો ઉલ્લેખ છે. જ્યારે ઔદ્દર્શનમાં ભૂતકાલીન જન્મજ્ઞાન માટે પુર્વેનિવાસ અને ભવિષ્યકાલીન જન્મજ્ઞાન માટે દિવ્યચક્રજ્ઞાણ એમ બે ભિન્ન જ્ઞાનોનો ઉલ્લેખ છે. સાંભવ છે કે ભૂતકાલીન જન્મજ્ઞાન કરતાં ભવિષ્યકાલીન જન્મજ્ઞાન મેળવવું કઠિન હોય, પરિણામે તે બંનેને ભિન્ન ગણ્યાં હોય.

બુદ્ધ અને મહાવીર બંને માટે ચક્રજ્ઞાન વિશેષણનો ઉપયોગ થયો છે. ઔદ્દર્શનમાં પ્રકારના ચક્ષુનો ઉલ્લેખ મળે છે : માંસચક્ષુ, દિવ્યચક્ષુ અને પ્રજ્ઞાચક્ષુ²²⁰ દિવ્યચક્ષુજ્ઞાન પ્રજ્ઞાચક્ષુજ્ઞાન કરતાં ઉતરતી કક્ષાનું જણાય છે, કારણ કે પાલિ ઉક્તિઓમાં જણાવ્યા અનુસાર પ્રજ્ઞાચક્ષુ એ બુદ્ધની પાંચ અસાધારણ દષ્ટિઓમાંની એક દષ્ટિ છે. વળી તે (દિવ્યચક્ષુજ્ઞાન) દિવ્યાય સોતઘાતુયા કરતાં પણ ઉતરતી કક્ષાનું જણાય છે. કારણ કે દીર્ઘનિકાયમાં પ્રાપ્ત થતા ઉલ્લેખ પ્રમાણે સુનક્ષત્રને ગૌતમબુદ્ધના માગદર્શન નીચે કરેલી ત્રણ વર્ષ સુધીની સાધનાને અંતે પણ દિવ્યરૂપ જોવાની શક્તિ મળી છે. પરંતુ દિવ્યશબ્દ સાંભળવાની શક્તિ મળી નથી.²²¹ ઔદ્દર્શનમાં દિવ્યચક્રજ્ઞાણ ને તુતુપપાતજ્ઞાણ તરીકે પણ ઓળખાવ્યું છે.²²²

पा द टी प

1. आनि० २८=विला० ५७८.
2. विला० ५७६-८०.
3. ध्वन्यालोकोपयोग्य १-१३, पृ० २७६.
4. विला० ५८१-८३.
5. तस. १-६; विला. ८२; नंयू. ७; नं६, ८.
तरा. १-६-३; धव० ला० ६ पृ० १२, सू० ४-१-२;
भ्रमी० १-१-१८; नंभ, पृ० ६५, पं० २४.
6. नंयू० ११; १२; तरा. १-६-३; नंभ० पृ० ६५, पं० २५.
7. तरा० १-६-३.
8. ओहिणाणादो हेद्विठमसन्वणाणाणि सात्रहियाणि, उवरिमकेवलणाणं गिरवहियभिदि-
जाणावणट्टमोहिववहारो कदो । धव० ला० ६. पृ० १३, सू० ४-१-२.
9. तरा० १-६-३; नंभ पृ० ६५, पं० २४.
10. तस० १-६; नं६० ८; तरा० १-६-३; धव ला० ६, पृ० १३.
सू० ४-१-२; नंभ० पृ० ६५, पं० २३.
11. तरा० १-६-३.
12. नं६० ८; नंभ० पृ० ६५, पं० २४.
13. अवघानं वा अवधिः, मर्यादा इत्यर्थः । विला० ८२;
..... विषयपरिच्छेदनमित्यर्थः । नं६० ८; यद्वा अवधानम्-
आत्मनोऽर्थसंस्कारणव्यापारोऽवधिः । नंभ० पृ० ६५, पं० २५.
14. धव० ला० ६, पृ० १२, सू० ४-१-२.
15. जैत. पृ० ७.
16. आनि० ३७=विला० ६२३, विला० ६२४, ६५०.
17. त० १-४; ५-१; ४. कालश्चैत्यके, ५-३८.
18. त० १-२८, तस० १-२७; विला० ८२; नंयू० ११; १२;
नं६ ८; नंभ० पृ० ६५, पं० २४; ७१, पं० ४.
19. तस० १-२७.
20. आनि० ३८; ३६=विला० ६२७; ६३४.

21. विला० ६२८.
22. विह्वेम ६३३-३५.
23. विला० ६२६-३३; ६६८.
24. आनि० ४० = विला० ६५४.
25. विला० ६५५-५६; विह्वेम ६५६-६०.
26. आनि० ३७ = विला० ६२३; विला० ६५०.
27. विला० ६५१-५२.
28. विह्वेम ६५५-५६.
29. आरंभे जं दिद्वठं दिद्वठणं पडति तं चेव । विला० ६२५.
30. ल० १८-८-३ (६४०).
31. तरा० १-२२-५.
32. स्था० २-१-४ (१०३); ६-८६ (६२६).
33. आनि० २४ = विला० ५६५; षट्ठं ५-५-५२.
34. विला० ५६८.
35. आनि० २४ = विला० ५६५.
36. आनि० २४; षट्ठं ५-५-५३; नं० १३; त० १-२१.
37. आनि० २४ थी ७४.
38. आनि० २६, २७, ६० = विला० ५७४, ५७५, ७३५.
39. विला० ५७६-७७.
40. षट्ठं ५-५-५६.
41. आनि० ५५, ६० = विला० ७१०, ७३५.
42. नं० १५.
43. त० १-२३
44. तरा० १-२२-५.
45. तशसो० १-२२-१७.
46. तरा० १-२२-५
46. (६) जैत० ५० ७.
47. आनि० ४५, ४६, ५२ = विला० ६८६; ६८६; ६६६.
48. विला० ७०१.
49. आनि० ५५ = विला० ७१०.
50. विला० ७२२-२३.
51. आनि० ६५ = विला० ७६२.

52. पट्टां ५-५-५५; ५६
53. अणंतरत्तादो गणपच्चहयमोहिणगणमणोयविहंति किण्ण वुञ्चदे ? ण, भवपच्चइयओ-
हिणगणे वि अवट्ठिउद-अणवट्ठिउदअणुगामी-अणुगामीवियप्पुवलंभादो ।
धव० ला० १३, पृ० २६३, सू० ५-५-५६.
54. नं० १४, १५,
55. नं० सू० ६, पृ० ८१.
56. नं० १५.
57. नं० पृ० ८१, पं० २३.
58. त० १-२३,
59. आनि० २४=विआ.५६५; पट्टां ५-५-५३; नं० १३; तसा० १-२१.
60. नं० १३, १४, २६ आडीनां स्थलो नं० ५६ प्रमाञ्जे.
61. नं० १३, पट्टां ५-५-५४; ५५; त० १-२२; २३, विला ५६६.
62. तस० १-२१; तरा० १-२१-५.
63. ओहिणगुप्पत्तीए छहि पञ्जत्तीहि पञ्जत्तयदभवगगहणादा ।
धव० ला० १३ पृ० २६०, सू० ५-५-५३.
64. तस० १-२१.
65. तरा १-२१-२; नं०, पृ० ७६, पं० २३.
66. नं०, पृ० ७६, पं० २३.
67. तरा० १-२१-२; भव एव प्रथयः कारणं यस्थ ।
नं० पृ० ७६ पं० २२.
68. भवनिमित्त इति । तरा १-२१-२; भवकारणः नं० पृ ७६ पं० २२.
69. तरा० १-२१-३; तश्शो० १-२१-५; ६.
70. विअ० ५६६; ५७१; नं०यू० १२; नं० १३, तरा १-२१-३; नं०
पृ० ७७, पं० ६.
71. त० १-२२; भवं प्रतीत्य क्षयोपशमः सञ्जायत इति कृत्वा भवः
प्रधानकारणमित्युपदिश्यते । तस० १-२१.
72. तरा० १-२१-४; तश्शो० १-२१-७.
73. तश्शो० १-२१-५; ६.
74. नं० १४.

75. विला० प६६; नंयू० १३; नं० १४;
धव० ला० १३, पृ० २६१, सू० ५-५-५३;
नंम० पृ० ८१, पं० ११.
76. तस० १-२२; तरा० १-२२-१.
77. तस० १-२२; तरा० १-२२-३.
78. तश्लो० १-२२-२ थी ६.
79. तला० १-२३;
80. नं० १७ थी २२.
81. तस० १-२२; विला० ७११; नंयू० १४; नं० १५; तरा० १-२२-४;
नंम० पृ० ८१, पं० २५; जैत० पृ० ७.
82. नं० २३
83. विला० ७११; नंयू० २२; नं० २३; नंम० पृ० ८६, पं० १४.
84. तला० १-२३; तस० १-२२; तरा० १-२२-४; जैत० पृ० ७ पं० २८.
85. नं० २६, २७; धव० ला० १३, पृ० २६५, सू० ५-५-५६; नंम० पृ०
८२, पं० ७; जैत० पृ० ८, पं० २.
86. तरा० १-२२-५.
87. विला० ७४०-४१.
88. विहेम० ७४५.
89. आनि० प६; ६० = विला० ७३४-३५.
90. विला० ७३६-३६; ४२-४३.
91. नं० १६-२२.
92. नंम० पृ० ८३, पं० ६.
93. नंयू० १५, नं० १६, नंम० पृ० ८३, पं० ११.
94. नंयू० १५; नं० १६; नंम० पृ० ८३, पं० १३.
95. नंम० पृ० ८३, पं० १४.
95. (क) नंम० पृ० ८३, पं० १६.
96. नं० १८.
97. नंयू० १८; नंम० पृ० ८४, पं० ६.
98. नं० १९.
99. नंयू० १९; नंम० पृ० ८४, पं० ७.
99. (क) नं० २०.
100. नंयू० १५; नं० १६; नंम० पृ० ८३, पं० २२.

100. (क) नं० २१.
101. धव० ला० १३, पृ० २६४, सू० ५-५-५६.
102. जुओ पादटीप ८२ थी ८४.
103. न० २३.
104. आनि० ६६ = विला० ७६८; ७७१.
105. विला० ७६६; विहेम० ७७२; नंम० पृ० ८६, पं० २०.
106. खेततरं ण गच्छदि, भवंतरं चैव गच्छदि । (तं) खेतानुगामि मण्णदि ।
धव० ला० १३ पृ० २६४, सू० ५-५-५६.
107. विला० ७१२; विहेम० ७१४.
108. आनि० ५५ = विला० ७१०.
109. जुओ पादटीप नं० १०८.
110. नंम० पृ० ८५, पं० १५.
111. नंम० पृ० ८५, पं० १६.
112. जुओ पादटीप नं० ८५ थी ६० वाणुं निरुपणु.
113. आनि० पर=विला० ६६६=पदमं० ५-५-५६ गा० १७; नं० २६; २७.
114. नं६० २७; धव० ला० १३, पृ० २६५, सू० ५-५-५६; नंम० पृ० ६७,
पं० ३.
115. आनि० ६१, ६२, = विला० ७४४; ७४८.
116. विला० ७४५-४७; ७४६.
117. आनि० ५८ = विला० ७२४; नं० १५; पदमं० ५-५-५६; पद, गा० ४;
५; ६; ८.
118. तला० १-२३; तस० १-२२; नं६० १५; तरा० १-२२-४; नंम० पृ० ८२,
पं० २, जेत० पृ० ७.
119. धव० ला० १३, पृ० २६३, सू० ५-५-५६.
120. नं० २४, तस० १-२२, नं६० २४, तरा० १-२२-४, तश्वे०
१-२२-१३, नंम० पृ० ६०, पं० १२, जेत० पृ० ७, ८.
121. विला० ७२५.
122. आनि० ५८ = विला० ७२४.
123. विला० ७२६-२८.
124. विहेम० ७२८.

125. सेयं क्षेत्रकालवृद्धिः कया ? वृद्ध्या चतुर्विधया... एवं द्रव्यमपि वर्धमानचतुर्विधया वृद्धया वर्धत । ... हानिरपि तथैव । तरा० १-२२-२५.
126. विला० ७२६.
127. विहेम ७३३.
128. आनि० ३६=विला ६१७=नं० २४ गा० ५२.
129. विला० ६१६; ६२१; आनि० ६३ = विला० ७५६.
130. आनि० ३५=विला० ६१३=नं० २४ गा० ५१=पट्टां० ५-५-५६ गा० ८.
131. विला० ६१५; भाववृद्धावपि द्रव्यवृद्धिर्नियता, क्षेत्रकालवृद्धिर्भाज्या ।
तरा० १-२२-५.
132. नं० २४, गा० ५१; नं० ५० ६५, पं० ४; धव० ला० १३,
पृ० ३०६, सू० ५-५-५६.
133. आनि० ३१ थी ३४; ४१ = विला० ६०४-६; ६१९; ६६५ (६६७);
=पट्टां० ५-५-५६, गा० ४ थी ७;=नं० २४ गा० ४७-५०; नं० २४.
तरा० १-२२-५, नं० ५० ६३, पं० १३, पट्टां० शगममां नं० ८ पक्षी
[योञ्जन पक्षी] नं० ७ [किञ्चित् न्यूनद्विषस] वागो लाग छे.
134. नं० ५० ६४, पं० १५.
- 134 (क) आनि० ४१ = विला० ६६५; आनि० ४२ = विला० ६६६=पट्टां०
५-५-५६, गा० ६.
135. विला० ६७०, विहेम ६७३; धव० ला० १३, पृ० ३१०-३१३,
सू० ५-५-५६ नी गा० ६.
136. आनि० ४२ = विला० ६६६=पट्टां० ५-५६-६, गा० ६.
- 136.(क) आनि० ४१, ४३ = विला० ६६५, ६७१.
137. विहेम ६७२.
138. जुओ पाद्वीप नं० १३६ (क).
139. आनि० २६ = विला० ५८५; पट्टां० ५-५-५६, गा० ३.
140. नं० २८; विला० ५८८; ८०३; तरा० १-२२-५; नं० ५० ६७, पं० २०.
141. नं० २८; नं० ५० ६८, पं० ६.
142. विला० ८०३; भावतस्तु प्रतिद्रव्यं चतुरः पर्यायान् पश्यतीति ।
विहेम० ८०७.
143. स्वविषयस्कंधगतानन्तवर्णादिविकल्पो भावः । तरा० १-२२-५.

144. नं० २४, गा० ४६; नं० ५० ६२, पं० १७.
145. आनि० ३०, ४४ = विला० ५६५, ६८१;
146. नं० २८, विला० ६०१-२; ६८५; नं० ५० ६३, पं० ५, ५० ६८, पं० ६.
147. आनि० ४४, विला० ६८१; = नं० २४, गा० ४६ = षट्शं० ५-५-६
गा० १५... उरुकृष्टपरमावधिषोत्रमसंख्येयलोकगणितमस्य षोत्रम् ।
तरा० १-२२-५.
148. नं० २८; विला० ६८२; ८०४; नं० ५० २७; नं० ६० २८, नं० ५० ६८ पं० ७.
149. आनि० ५२ = विला० ६६६ = षट्शं० ५-५-५६ गा० १७.
150. विला० ६६६.
151. तरा १-२२-५.
152. आनि० ४५ = विला० ६८६ - षट्शं० ५-५-५६ गा० १६.
153. धव० ला० १३, ५० ३२५, सू० ५-५-५६ नी गाथा १६.
154. जुओ पाद्रीप नं० १५२.
155. आनि० ४६ - विला० ६८६; धव० ला० १३, ५० ३२६, सू० ५-५-५६,
गा० १६.
156. तरा १-२१-६.
157. विसा० ६६०; धव० ला० १३, ५० ३२६, सू० ५-५-५६ गा० १६,
नं० ५० ८६ पं० ४.
158. धव० ला० १३, ५० ३२६, सू० ५-५-५६, गा० १६.
159. तं ४-११; १२; १३; २०.
160. षट्शं० ५-५-५६, गा० ११; तरा० १-२१-६; धव० ला० १३ ५० ३१५.
161. नं० ५० ८६, पं० १५.
162. आनि० ४७ थी ४६ = विला० ६८१ - ६३ = षट्शं० ५-५-५६,
गा० १२ थी १४; तरा० १-२१-६.
163. नं० ५० ८७, पं० ५ थी.
164. आनि० ५१ = विला० ६६५.
165. आनि० ५१ = विला० ६६५; षट्शं० ५-५-५६ गा० १०.
166. विला० ६६७; विहंम ७०१; २.
167. जुओ पाद्रीप नं० १४६.
168. विला० ६६७-६८; नं० ५० ८६, पं० १५, ५० ८७, पं० १.
169. तरा० १-२१-६

- 169.(ક) ષટ્ઘ્નં સૂં ૫-૫-૫૯ ગાં ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૯, ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૬ અને ૧૭ - અનુક્રમે આનિં ગાં ૩૧, ૩૨, ૩૩, ૩૪, ૩૫, ૪૨, ૪૭, ૪૮, ૪૯, ૪૪, ૪૫ અને ૫૨.
- 169.(ખ) ષટ્ઘ્નં સૂં ૫-૫-૫૯ ગાં ૬, ૯, ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭.
- 169.(ગ) ષટ્ઘ્નં સૂં ૫-૫-૫૯ ગાં ૫, ૧૩.
169. (ઘ) આનિ ૪૫ = વિભાં ૬૮૬ = ષટ્ઘ્નં સૂં ૫-૫-૫૯, ગાં ૧૬ માં નારકોનું સામાન્ય અવધિપ્રમાણુ બતાવ્યું છે. આં નિયુક્તિ ૪૬ - વિભાં ૬૮૬ માં નારકોનું વિશેષ અવધિપ્રમાણુ બતાવ્યું છે, જે ષટ્ઘ્નં ડાગમમાં નથી.
- 169.(ચ) આં નિયુક્તિ ગાં ૫૧-વિભાં ૬૯૫ માં દેવોના જ્ઞાન્ય અવધિનું સામાન્ય પ્રમાણુ બતાવ્યું છે, જ્યારે ષટ્ઘ્નં ડાગમમાં સૂં ૫-૫-૫૯ ગાં ૧૦ માં એની વિશેષ સ્પષ્ટતા જોવા મળે છે.
170. ષટ્ઘ્નં ૪-૧-૨ થી ૪; ૫-૫-૫૬; તરાં ૧-૨૨-૫; તશ્લોં ૧-૨૨-૧૦ થી ૧૭.
171. તરાં ૧-૨૨-૫; ધવં ભાં ૯, પૂં ૧૪; ૪૨; ૪૮; સૂં ૪-૧-૨; ૩; ૪.
172. તરાં ૧-૨૨-૫; તશ્લોં ૧-૨૨-૧૫; ૧૬.
173. જુઓ પાઠ્ઠીપ ૪૬.
174. ધવં ભાં ૧૩, પૂં ૩૨૩; ૩૨૮ સૂં ૫-૫-૫૯.
175. તરાં ૧-૨૨-૫.
176. જુઓ પાઠ્ઠીપ નં ૧૩૯ થી ૧૪૩ વાળો વિભાગ.
177. જુઓ પાઠ્ઠીપ ૧૪૯ વાળો ભાગ.
178. તરાં ૧-૨૨-૫.
179. તરાં ૧-૨૨-૫.
180. ધવં ભાં ૧૩, પૂં ૩૨૩, સૂં ૫-૫-૫૯, ગાં ૧૫.
181. ધવં ભાં ૯, પૂં ૪૧, સૂં ૪-૧-૩.
182. તરાં ૧-૨૨-૫.
183. આનિં ૪૪-વિભાં ૬૮૧ = ષટ્ઘ્નં ૫-૫-૫૯, ગાં ૧૫; તરાં ૧-૨૨-૫.
184. ધવં ભાં ૧૩, પૂં ૩૨૩, સૂં ૫-૫-૫૯, ગાં ૧૫.
185. ધવં ભાં ૯, પૂં ૪૭, સૂં ૪-૧-૪.
186. તરાં ૧-૨૨-૨૫.

187. तरा० १-२२-५; तश्लो० १-२२-११ थी १७.
 188. आनि० ५६, ५७-विला० ७१३-१४, षट्श० ५-५-५६; तला० १-२३.
 189. विला० ७२३ स्वापेत्.
 190. आनि० ५६-विला० ७१३.
 191. तला० ४-३८; तस० ४-३२ सागरोपमनी स्पष्टता तीये प्रभाषे छे :

योजनं विस्तृतं पत्यं यच्च योजनमुच्छितम् ।
 आसप्ताहः प्ररूढानां केशानां तु सुपूरितम् ॥ २९ ॥
 ततो वर्षशते पूर्णे एकैके रोम्णि उद्धृते ।
 क्षीयते येन कालेन तत्पथोपममुच्यते ॥ ३० ॥
 कोटिकोट्यो दशैतेषां पत्यानां सागरोपमम् ।
 सागरोपमकोटिनां दशकोट्योऽवसर्पिणी ॥ ३१ ॥

धव ला० १३, पृ० ३००-१; सू० ५-५-५६ गा० २.

192. विला० ७१६.
 193. जुओ पा६टीप १६०.
 194. विला० ७१८-१६; सहवति० नः गुणाः ।
 शुक्लादयः क्रमवर्तिनस्तु पर्यायाः नवपुराणादयः ।
 विहेम० ७१७.
 195. आनि० ५७ - विला० ७१४.
 196. विला० ७२०-२१; विहेम० ७१८.
 197. विहेम० ७१७-१८.
 198. जुओ पा६टीप १६५.
 199. विला ७२२-२३; विहेम० ७१८.
 200. विहेम ७२६.
 201. अनवस्थितं हीयते वर्धते च वर्धते हीयते च
 प्रतिपतति चोत्पद्यते चेति पुनः पुनरुमि० वत् ।
 अर्वास्थितं यावति क्षेत्रे उत्पन्नं भवति ततो न,
 प्रतिपतत्या केवलप्राप्तेः, आभवक्षयाद् वा,
 चात्यन्तरक्षयायि वा भवति लिङ्गवत् ।
 तला० १-२३

202. તસાં ૧-૨૨; ૧-૨૨-૪; ધવં લાં ૧૩, પૃં ૨૬૪, સૂં ૫-૫-૫૬.
203. પદ્મં ૫-૫-૫૬ થી ૫૮, તરાં ૧-૨૨-૫; ધવં લાં ૧૩, પૃં ૨૬૫, ૨૬૭.
204. ધવં લાં ૧૩, પૃં ૨૬૫, સૂં ૫-૫-૫૬; આનિ ૬૫ = વિલાં ૭૬૨.
205. વિલાં ૭૬૩-૬૭; વિહેમ ૭૬૬-૭૧.
206. તરાં ૧-૨૨-૫.
207. યોં ૩-૧૬.
208. યોં ૩-૨૫.
209. યોં ૩-૨૬.
210. યોં ૧-૧૯; ૨૦.
211. ભિક્ષુ મવનો અર્થ જન્મ કરે છે, (યોંવાં ૧-૧૯) જ્યોતિ વાયસ્પતિ મવનો અર્થ અવિલા કરે છે. શાહસાં પૃં ૩૦૭.
212. શાહસાં પૃં ૩૦૯.
213. યોં ૩-૧૮.
214. દીં ૧-૭૬, પૃં ૭૧; જ્યતિલક પૃં ૪૩૮, પેરો ૭૫૨.
215. યોં ૩-૪૧; ૧૭.
216. દીં ૧-૭૬; મં ૨-૧૯, ઉદ્ધૃત જ્યતિલક પૃં ૪૩૮-૩૯ પેરો ૭૫૨.
217. દીં ૨-૨૦, પૃં ૧૭.
218. જ્યતિલક પૃં ૪૩૮; પેરો ૭૫૨.
219. મં ૧-૨૧૩; જ્યતિલક પૃં ૪૩૯. પેરો ૭૫૫.
220. દીં ૩-૨૧૯, પૃં ૧૭૨.
221. દીં ૧-૧૫૨; જ્યતિલક, પૃં ૪૩૯, પેરો ૭૫૨.
222. દીં ૧-૮૨; જ્યતિલક, પૃં ૪૩૮, પેરો ૭૫૨.

મન:પર્યાયજ્ઞાન

- મુદ્દાઓ : ૧ મન:પર્યાય માટે પ્રયોજ્યતા શબ્દો અને વ્યુત્પત્તિ
 ૨ મન:પર્યાયનો અધિકારી
 ૩ મન:પર્યાયનો વિષય : પરકાય મનોગત અર્થ, પરકાય દ્રવ્યમન, તેનાં ક્ષેત્ર-કાળ મર્યાદા વગેરે
 ૪ મન:પર્યાયની પ્રક્રિયા
 ૫ મન:પર્યાયના ભેદો : ઋજુમતિ, વિપુલમતિ, તેઓના પ્રભેદો, તેઓની તુલના
 ૬ મન:પર્યાય અને મનોમતિ
 ૭ મન:પર્યાય અને અનુમાન
 ૮ મન:પર્યાય અને શ્રુત
 ૯ મન:પર્યાય અને અવધિ : બન્નેની ભિન્નતા-અભિન્નતા.

મન:પર્યાયજ્ઞાન

૧. મન:પર્યાય માટે પ્રયોજ્યતા શબ્દો :

ભગવતીસૂત્ર, સ્થાનાંગ, સમવાયાંગ, આવશ્યક નિયુક્તિ, નન્દિસૂત્ર અને પટ્ટખંડાગમમાં મન:પર્યાયજ્ઞાન માટે મળવજ્ઞવ શબ્દ પ્રયોજ્યતો હતો ^૧. ઉત્તરાખ્યનમાં તેનું સંક્ષિપ્તરૂપ - મળનાળ પણ પ્રયોજ્યું છે ^૨. મનવજ્ઞવ નું સંસ્કૃત રૂપ મન:પર્યાય છે. પછીના કાળમાં આ શબ્દ ઉપરાંત બીજા બે શબ્દોનું ઉમેરણ થયું. (૧) ઉમાસ્વાતિએ મન:પર્યાય શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો અને (૨) પૂજ્યપાદે મન:પર્યાય શબ્દ પ્રયોજ્યો ^૩. આમ ત્રણ શબ્દો પ્રયોજ્યવા લાગ્યા. પછીના કાળમાં સંસ્કૃત - પ્રાકૃતમાં આ સિવાય કોઈ નવા શબ્દનું ઉમેરણ થયું નથી. પૂજ્યપાદ પછીના કેટલાક આચાર્યોએ ત્રણેય શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો, તે કેટલાક આચાર્યોએ બે કે એક શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો. જિનભદ્ર, જિનદાસગણિ અને મલયગિરિ

વગેરેએ ત્રણેય શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો ^૪. હરિભદ્રે ^૫ મનઃપર્યાય તેમજ મનઃપર્યય શબ્દનો, તેા યશોવિજયજીએ મનઃપર્યાય^૬ તેમજ મનઃપર્યવ ^૭ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો. અકલકં, ધવલાટીકાકાર અને વિદ્યાનન્દ પૂજ્યપાદને અનુસર્યા.^૮

વ્યુત્પત્તિ - પૂજ્યપાદ, જિનભદ્ર વગેરે આચાર્યોએ ઉપયુક્ત શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ આપી છે.

(૧) મનઃપર્યાવ - પરિ સર્વતઃ અવનં ગમનં પર્યવઃ, મનસિ મનસો વા પર્યયઃ મનઃપર્યવઃ, સ ઇવ જ્ઞાનમ્ । અથવા મનસિ મનસો વા પર્યવાઃ, તેષાં તેષુ વા જ્ઞાનમ્^૯ ।

(૨) મનઃપર્યાય - આયઃ પ્રાપ્તિર્લાભ इत्यनर्थान्तरम् । સર્વતઃ આયઃ પર્યાયઃ । મનસિ મનસો વા પર્યાયઃ, સ ઇવ જ્ઞાનમ્ । તથા મનસિ મનસો વા પર્યાયાઃ, તેષાં તેષુ વા જ્ઞાનમ્^{૧૦} । અથવા મનાંસિ મનોદ્રવ્યાણિ, પર્યંતિ સર્વાત્મના પરિચ્છિનન્તિ इति, યદ્વા મનસઃ પર્યાયાઃ મેદાઃ ધર્મા બાહ્યવસ્ત્વાલોચન-પ્રકારાઃ તેષુ તેષાં વા સમ્બન્ધિ જ્ઞાનમ્^{૧૧} ।

(૩) મનઃપર્યાય - પરિતઃ અવનં ગમનં વેદનં પર્યયઃ । મનસિ મનસો વા પર્યયઃ, સ ઇવ જ્ઞાનમ્^{૧૨} । અથવા મનઃ પ્રતીત્ય પ્રતિસન્ધાય વા જ્ઞાનમ્^{૧૩} । અથવા પરિ સમન્તાત્ અયઃ વિશેષઃ પર્યયઃ, તસ્ય જ્ઞાનમ્^{૧૪} । મનસઃ પર્યયણં યસ્માત્ અથવા તદ્ યૈન પરીયતે^{૧૫} । આ વ્યુત્પત્તિઓ જોતાં ઉક્ત શબ્દોના અર્થમાં કોઈ અંતર પડતું નથી.

૨. મનઃપર્યાયનો અધિકારી :

મનઃપર્યાયના અધિકારી અંગેની વિચારણા નન્દિના કાળ સુધીમાં થઈ ચૂકી હતી. તેમાં નન્દિ પછીના કાળમાં અતિ અલ્પ ઉમેરણ થયું છે. દેવવાચક આદિ આચાર્યોએ કરેલી વિચારણા અનુસાર પ્રસ્તુત જ્ઞાન દેવ, નારક, મનુષ્ય અને તિર્યંચોમાં માત્ર મનુષ્યને જ થાય છે. તેમાં પણ સંમૂર્છિમ નહિ, પરંતુ અલ્પવ્યુત્ક્રાન્તિક મનુષ્યો અધિકારી છે. તેમાં પણ અકર્મભૂમિ અને અન્તર્દીપિમાં જન્મેલા નહિ, પણ કર્મભૂમિમાં જન્મેલા અધિકારી છે. તેમાં પણ અસંખ્યેય વર્ષાનું આયુષ્ય ધરાવનાર નહિ, પરંતુ સંખ્યેય વર્ષાનું આયુષ્ય ધરાવનાર અધિકારી છે, તેમાં પણ અપર્યાપ્ત નહિ, પરંતુ પર્યાપ્ત મનુષ્યો અધિકારી છે.^{૧૬} તેમાં પણ મિથ્યાદષ્ટિ કે સમ્યક્મિથ્યાદષ્ટિવાળા નહિ પરંતુ સમ્યક્દષ્ટિવાળા અધિકારી છે. તેમાં પણ અસંયત કે સંયતાસંયત નહિ, પરંતુ સંયત મનુષ્યો

અધિકારી છે. ¹⁷ તેમાં પણ પ્રમત્ત નહિ, પરંતુ અપ્રમત્ત અધિકારી છે. ¹⁸ તેમાં પણ હીયમાન ચારિત્રવાળા નહિ, પડંતુ વર્ધમાનચારિત્રવાળા અધિકારી છે. ¹⁹ તેમાં પણ ઋદ્ધિરહિત નહિ, પરંતુ ઋદ્ધિવાળા અધિકારી છે ²⁰. તેમાં પણ કેટલાક ઋદ્ધિપ્રાપ્ત મનુષ્યોને જ આ જ્ઞાન થાય છે ²¹.

અવધિ પણ એક ઋદ્ધિ છે. તેથી કેટલાક આચાર્યો મન:પર્યાયની પ્રાપ્તિ માટે અવધિજ્ઞાનની અનિવાર્યતા માનતા હતા, એમ જિનદાસગણિ નોધે છે. ²² તેઓએ અને હરિભદ્રે આ માન્યતાનો માત્ર ઉલ્લેખ કર્યો છે, ખંડન કર્યું નથી. મલ્લયગિરિ આ માન્યતાનું ખંડન કરતાં કહે છે કે, સિદ્ધપ્રાભુત વગેરે ત્રથો અનુસાર અવધિ સિવાય પણ સીધું મન:પર્યાય પ્રાપ્ત થઈ શકે છે ²³. મલ્લયગિરિ ઉપરાંત મોટા ભાગના આચાર્યોને પણ આ જ મત ઈષ્ટ હતો, એમ માનવું પડે, કારણ કે આગમ પણ આ જ મતનું સમર્થન કરે છે કે જીવને જ્યારે ત્રણ જ્ઞાનો હોય ત્યારે મતિ, શ્રુત અને અવધિ કે મતિ, શ્રુત અને મન:પર્યાય હોય છે. ²⁴ જિનભદ્રે પણ અવધિના પ્રતિપત્તા તરીકે મન:પર્યાયજ્ઞાનીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ²⁵ આમ મન:પર્યાયની પ્રાપ્તિ માટે અવધિજ્ઞાન હોવું અનિવાર્ય નથી.

૩. મન:પર્યાયનો વિષય :

મન:પર્યાયના વિષય અંગે જૈન પરંપરામાં બે પક્ષ જોવા મળે છે. એક પક્ષ મન:પર્યાયનો વિષય પરકીય મનોગત અર્થ માને છે, જ્યારે બીજો પક્ષ પરકીય દ્રવ્યમન માને છે.

પ્રથમ પક્ષ - નિયુક્તિકાર ભદ્રબાહુ, દેવવાચક, પુષ્પદન્ત - ભૂતબલિ, ઉમાસ્વાતિ, પૂજ્યપાદ, અકલ્પક, વીરસેનાચાર્ય, વિદ્યાનંદ આદિ આચાર્યો આ પક્ષનું સમર્થન કરે છે. આથી પૂજ્યપાદ, વગેરે આચાર્યો પોતાની માન્યતાને અનુકૂલ મન:પર્યાય શબ્દગત મન: નો અર્થ પરકીય મનોગત અર્થ કરે છે. ²⁶ આ અર્થ મૂત છે કે અમૂત તેની સ્પષ્ટતા નિયુક્તિ, નન્દિ અને પદ્મપંડાગમમાં મળતી નથી. તેની સર્વપ્રથમ સ્પષ્ટતા ઉમાસ્વાતિએ કરી કે, અર્થ મન:પર્યાયનો વિષય રૂપી દ્રવ્યો છે ²⁷.

પદ્મપંડાગમના મત અનુસાર પરકીય મનોગત સંજ્ઞા, સ્મૃતિ, મતિ અને અધિષ્ઠિતા અર્થાત્ મનોજ્ઞાન ઉપરાંત અન્ય જીવનાં જીવન, મરણ, સુખ, દુઃખ, ભલાલ, અભલાલ, ક્ષેમ, અક્ષેમ, ભય, રોગ અને નાશવિનાશ, દેશાદિવિનાશ, આતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, સુવૃષ્ટિ, દુષ્ટવૃષ્ટિ, સુલક્ષિ તેમજ કુલક્ષિ વગેરે મન:

પર્યાયનો વિષય છે ^{૨૭}. ભૂતકાળમાં આચરેલ વર્તન, વાણી અને વિચારતું કોઈ જીવને વિસ્મરણ થઈ ગયું હોય તો પણ મનઃપર્યાયજ્ઞાની વિના પૂછ્યે એ બધું જાણી શકે છે ^{૨૮}. એટલું જ નહિ ભાવિ જન્મોને પણ જાણી શકે છે ^{૩૦}. એનો અર્થ એમ થાય કે મનઃપર્યાયજ્ઞાની ત્રણેય કાળનાં વિચાર, વાણી અને વર્તનને જાણી શકે છે. આથી એમ માનવું પડે કે, મનમાં વિચાર, વાણી અને વર્તનની છાપ સંપ્રદાતી હશે અને કોઈપણ જીવ ભવિષ્યમાં કેવાં વિચાર, વાણી અને વર્તન કરનાર છે તે પણ અગાઉથી નિશ્ચિત થઈ જતું હશે.

પદ્મપંડાગમમાં^{૩૧} પરકીય મન ઉપરાંત સ્વમનના જ્ઞાનની પણ વાત કરી છે. જેને યોગસૂત્રગત પરચિત્તજ્ઞાન અને ચિત્તજ્ઞાન (ચિત્તસંવિત્) સાથે સરખાવી શકાય ^{૩૨}. અહીં ચિત્તજ્ઞાન એ સ્વચિત્તનું જ્ઞાન છે. ^{૩૩} પદ્મપંડાગમમાં મરણજ્ઞાનને મનઃપર્યાયનો વિષય માન્યો છે, જ્યારે યોગસૂત્રકારે તે જ્ઞાનને એક સિદ્ધિ તરીકે ઓળખાવ્યું છે ^{૩૪}.

દ્વિતીયપક્ષ-જિનભદ્ર, જિનદાસગણિ, હરિભદ્ર, મલયગિરિ, યશોવિજયજી વગેરે આચાર્યો દ્વિતીય પક્ષનાં સમર્થક છે. પરકીય મનોગત અર્થ જ્યારે અમૂર્ત હોય ત્યારે પ્રથમ પક્ષના મત અનુસાર તેને મનઃપર્યાયનો વિષય માનવામાં વિસંગતિ આવતી હતી; કારણ કે હૃદયસ્થ જીવ અમૂર્તને જોઈ શકે નહિ. આથી ઉક્ત વિસંગતિ દૂર કરવા માટે જિનભદ્રે પરકીય દ્રવ્યમનને મનઃપર્યાયનો વિષય માન્યો અને બાહ્ય અર્થના જ્ઞાન માટે અનુમાનની વાત કરી. યોગસૂત્ર અને મન્જીમનિકાયમાં પણ પરકીય ચિત્તને જ મનોજ્ઞાનનો વિષય માન્યો છે. ^{૩૫} સંભવ છે કે જિનભદ્રની ઉક્ત માન્યતામાં ઉપર જણાવેલી વિસંગતિ ઉપરાંત આ પરિબળ પણ કારણભૂત હોય. જિનદાસગણિ આદિ આચાર્યો જિનભદ્રે કરેલી આ વ્યવસ્થાને અનુસર્યા છે. ^{૩૬}

ક્ષેત્રમર્યાદા - મનઃપર્યાયના વિષયની ક્ષેત્રમર્યાદા મનુષ્યક્ષેત્ર છે. પદ્મપંડાગમની પરંપરા આ માટે માનુષોત્તરશૈલ શબ્દ પ્રયોજે છે. નંદિમાં મનુષ્યક્ષેત્ર અંગે સ્પષ્ટતા મળે છે કે તેની મર્યાદા ઉપરના ભાગમાં જ્યોતિષ્યકના ઉપરના તલ સુધી છે અને નીચેની તરફ રત્નપ્રભાની નીચે રહેલાં ક્ષુલ્લક પ્રતરો સુધી છે. ^{૩૭} દિગંબર પરંપરાના કેટલાક આચાર્યો માનુષોત્તરશૈલનું એવું અર્થઘટન કરતા હતા કે જેના મનને જાણવાનું છે તે જીવ અને તેણે ચિંતવેલા અર્થો માનુષોત્તરશૈલની અંદરના ભાગમાં હોવા જરૂરી છે, જ્યારે અન્ય કેટલાક આચાર્યોનું

માનવું હતું કે તે જીવ જ માનુષોત્તરશૈલની અંદરના ભાગમાં હોવો જોઈએ. અલબત્ત, તેણે ચિંતવેલા અર્થો લોકાન્ત સુધીના હોય તો પણ તેઓ મન:પર્યાયનો વિષય બની શકે છે. ધવલાટીકાકાર ઉક્ત બંને મતોનું ખંડન કરતાં કહે છે કે મન:પર્યાય માટે મનુષોત્તર શૈલની મર્યાદા બાંધવી અયોગ્ય છે, કારણ કે આવા સ્વતંત્ર અતીન્દ્રિયજ્ઞાનને માનુષોત્તર પર્વતનું વ્યવધાન નહીં શકે નહીં. વળી મન:પર્યાયજ્ઞાની જે લોકાન્ત સુધીના અર્થો જાણી શકતો હોય તો લોકાન્ત સુધીમાં રહેલા (જીવોના) ચિત્તને તે કેમ ન જાણી શકે? આથી માનુષોત્તરશૈલના ઉલ્લેખને ઉપલક્ષણ તરીકે સ્વીકારીને મન:પર્યાયની ક્ષેત્રમર્યાદા ઠપ લાખ યોજન માનવી યુક્તિસંગત છે. ૩૯

કાળમર્યાદા :- નન્દિ, જિનભદ્ર અને નન્દિના ટીકાકારો ભૂત-ભવિંધ્ય-કાલીન પદ્યોપમના અસંખ્યેયમા ભાગ જેટલા કાળની વાત કરે છે, બ્યારે પદ્મપદ્મગમ અને પૂજ્યપાદની પરંપરા અસંખ્યેય ભવોના જ્ઞાનની વાત કરે છે. ૩૯ આ પરંપરાએ કાળની વિશેષ સ્પષ્ટતા કરી છે.

કોનું ચિત્ત ? - મન:પર્યાયની ક્ષેત્રમર્યાદામાં રહેલા તમામ જીવોનું ચિત્ત મન:પર્યાયનો વિષય બની શકતું નથી, પરંતુ જે જીવો સંશ્લિષ્ટેન્દ્રિયપર્યાપ્ત હોય તે જીવોનું ચિત્ત જ વિષય બની શકે છે. ૪૦

૪. મન:પર્યાયની પ્રક્રિયા :

મન:પર્યાયની પ્રક્રિયા અંગેના પદ્મપદ્મગમકારના મત અનુસાર પ્રથમ અન્યના માનસનું જ્ઞાન થાય છે અને તે પછી અન્યનાં સંજ્ઞા, સ્મૃતિ આદિનું થાય છે. (મળેણ માળસં પઢિવિદહ્ત્તા પરેસિ સળ્લા સદિ... જાળદિ (૫-૫-૬૩) પ્રસ્તુત માન્યતામાં વૈદિક માન્યતાનો પ્રતિધ્વનિ છે, કારણ કે વૈદિક પરંપરાના મત અનુસાર આત્માની સહાયતાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. અતીન્દ્રિયજ્ઞાનમાં મનનો ઉપયોગ વિસંગતિ ઉપસ્થિત કરે છે, કારણ કે જૈનપરંપરા અતીન્દ્રિય જ્ઞાનને આત્મમાત્ર સાપેક્ષ માને છે. આથી પાછળના અક્લંક વગેરે આચાર્યોને મળેણ નું અર્થઘટન કરવામાં મુશ્કેલી પડી છે. અક્લંકે તેનો અર્થ આત્મના કર્યો છે. ૪૧ પણ ધવલાટીકાકારે તેનો અર્થ મતિજ્ઞાન કર્યો છે. આ અર્થ પ્રમાણે મન:પર્યાયની પ્રક્રિયા જુદી પડે છે. ધવલાટીકાકારના ઉક્ત મત અનુસાર પ્રથમ સ્વમતિજ્ઞાનથી અન્યના માનસનું જ્ઞાન થાય છે અને તે પછી પ્રવૃત્ત થતા મન:પર્યાય વડે અન્યના મનોગત અર્થોનું જ્ઞાન થાય છે. આ રીતે પરકીયમન મતિજ્ઞાનનો વિષય બને છે અને પરકીયમનોગત અર્થ મન:પર્યાયનો વિષય

બને છે ^{૪૨}, જ્યારે જિનભદ્ર વગેરે આચાર્યોના મત અનુસાર પરકીયમન મન:પર્યાયનો વિષય બને છે.

દીકાનિરપેક્ષ રીતે જોતાં પદ્મખંડાગમમાં મન:પર્યાયજ્ઞાન માટે એ સોપાનો સ્વીકારાયાં છે : પ્રથમ સોપાનમાં પરકીયમનનું જ્ઞાન થાય છે અને દ્વિતીય સોપાનમાં પરકીય સંજ્ઞા, સ્મૃતિ આદિનું જ્ઞાન થાય છે. પ્રસ્તુત પ્રક્રિયાને બૌદ્ધ-સંમત ચેતોપરિચમ્પાણ સાથે સરખાવી શકાય. મલ્લિજ્ઞમનિકાય અને દીર્ઘનિકાયમાં ઉલ્લેખ છે કે ચિત્ત વડે ચિત્તજ્ઞાન કરીને પરકીયચિત્ત સરાગ છે કે વીતરાગ છે ? દોષિત છે કે નિર્દોષ છે? મોહયુક્ત છે કે મોહરહિત છે? સંક્ષિપ્ત છે કે વિક્ષિપ્ત છે? વગેરે ચિત્તગત લાક્ષણિકતાઓનું જ્ઞાન થાય છે. ^{૪૩} વિશુદ્ધિમગ્ગમાં પણ એ સોપાનોનો ઉલ્લેખ મળે છે. પ્રથમ દિવ્યચક્ષુજ્ઞાનથી અન્યહૃદયગત લોહીના રંગનું જ્ઞાન થાય છે અને તે પછી લોહીના તે રંગના આધારે તે ચિત્ત કેવું છે ? તેનું જ્ઞાન થાય છે. જેમકે લોહીનો રંગ લાલ હોય તો ચિત્ત સૌમનસ્ય હોય છે, અને કાળો રંગ હોય તો ચિત્ત દૌર્મનસ્ય હોય છે. ^{૪૪} અલબત્ત, અહીં દિવ્ય-ચક્ષુજ્ઞાનનો ઉપયોગ છે. ^{૪૫} યોગસૂત્રમાં પણ ચિત્તજ્ઞાન માટે હૃદયમાં સંયમ કરવાનો ઉલ્લેખ મળે છે. ^{૪૬}

પદ્મખંડાગમત મળેણ માણસં પઢિવિંદહત્તા શબ્દો અને મલ્લિજ્ઞમનિકાય દીર્ઘનિકાયગત ચેતસા ચેતો પરિચ્ચ શબ્દો વચ્ચે સામ્ય છે. આ સામ્યના આધારે એવું અનુમાન કરી શકાય કે પ્રાચીનકાળમાં જૈન અને બૌદ્ધ પરંપરામાં ચિત્તજ્ઞાન માટે ઉપયુક્ત એ સોપાનો સ્વીકારાતાં હતાં. જો આ અનુમાન સાચું હોય તો પદ્મખંડાગમનો ઉક્ત ભાગ જૈનપરંપરામાં થતી મન:પર્યાયની વિચારણાની પ્રારંભિક સ્થિતિ સૂચવે છે અને નિર્ચુકિત કરતાં પણ એ ભાગ પ્રાચીન છે એમ માનવું પડે. વળી ભગવતીમાં (સુત્તાગમે ભાગ૦ ૧, પૃ૦ ૪૭૬, ૪૭૮) કેવલીને પણ મનની પ્રવૃત્તિ હોવાનો નિર્દેશ છે, તે ધ્યાનમાં લખ્યે તો આ પ્રાચીન મત સિદ્ધ થાય છે.

નગીનભાર્ષી શાહના મત અનુસાર યોગીને પરકીયમનોદ્રવ્યનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય છે અને તેના આધારે તે પરકીય ચિત્તવૃત્તિનું અનુમાન કરે છે. ^{૪૭} પ્રસ્તુત મતને પદ્મખંડાગમ અને બૌદ્ધમત સાથે સરખાવી શકાય.

બૌદ્ધપરંપરામાં પરકીયમનને જાણવાના ચાર ઉપાયો સૂચવવામાં આવ્યા છે : (૧) નિમિત્ત વડે, અર્થાત્ અસાધારણ ચિહ્નની મદદથી. (૨) અન્ય પાસેથી માહિતી મેળવીને કે આધ્યાત્મિક માધ્યમથી. (૩) વૈચારિક આદોષનો સાંભળીને

(વિતન્ક્રવતો વિચારવતો) અને (૪) માનસિક રચનાઓની સ્થિતિ જાણીને, ૪^૭ ઉક્ત ચાર ઉપાયોમાં પ્રથમના બે ઉપાયમાં ઇન્દ્રિયની મદદ અપેક્ષિત છે. તેથી તેઓનો સમાવેશ અતીન્દ્રિયજ્ઞાનમાં થઈ શકશે નહિ. ત્રીજા અને ચોથા ઉપાયનો સમાવેશ અતીન્દ્રિયજ્ઞાનમાં થાય છે. જ્યતિલક ત્રીજા ઉપાયને indirect telepathy કહે છે અને ચોથા ઉપાયને direct telepathy કહે છે. આ ચોથા ઉપાયને તેઓ જૈનસંમત મન:પર્યાયજ્ઞાન સાથે સરખાવે છે. ૪^૮

૫. મન:પર્યાયના ભેદો - પ્રભેદો :

આવશ્યક નિયુક્તિગત ઋદ્ધિઓમાં ઋજુમતિ અને મનોજ્ઞાનનો ઉલ્લેખ છે. અને ઋદ્ધિઓ પાસેપાસે નથી, પણ તેઓની વચ્ચે સર્વોષધિ, ચારણ્ય, આશીર્વાદ અને કેવલી એમ ચાર ઋદ્ધિઓ છે. તત્ત્વાર્થગત ઋદ્ધિઓમાં ઋજુમતિ અને વિપુલમતિ ઋદ્ધિઓ પાસેપાસે છે અને પરખંડાગમમાં ઋજુમતિ-વિપુલમતિના પ્રભેદો પણ પ્રાપ્ત થાય છે. ૪^૯ આ ત્રણ ઉલ્લેખો મન:પર્યાયની વિચારણાના વિકાસના ત્રણ તબક્કાનું સૂચન કરે છે એવું અનુમાન કરી શકાય : (૧) મન:પર્યાય એક સ્વતંત્ર જ્ઞાન તરીકે સ્થિર થયું તે પહેલાં મનોજ્ઞાનવિષયક બે ઋદ્ધિઓ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતી હશે. (૨) તે પછી મન:પર્યાય જ્યારે એક અતીન્દ્રિયજ્ઞાન તરીકે સ્થિર થયું ત્યારે આ બે ઋદ્ધિઓનો તેમાં અંતર્ભાવ થયો હશે અને ઋજુમતિ શબ્દની અપેક્ષાએ વિપુલમતિ શબ્દ અસ્તિત્વમાં આવ્યો હશે. (૩) પછીના કાળમાં ઋજુમતિ - વિપુલમતિના પ્રભેદો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. આ પ્રભેદોની ખાખતમાં જૈનપરંપરામાં બે પક્ષ જોવા મળે છે. કેટલાક આચાર્યોએ ઋજુમતિ - વિપુલમતિના પ્રભેદોનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી, જ્યારે કેટલાક આચાર્યોએ એ પ્રભેદોની વિચારણા કરી છે.

ઋજુમતિ - વિપુલમતિ :- સમગ્ર જૈનપરંપરામાં આ બે ભેદોના સ્વીકાર વિશે કશો મતભેદ નથી. આ ભેદોમાં મતિત્વ સમાન છે અને ઋજુત્વ-વિપુલત્વ વ્યાવર્તક લક્ષણ છે, મતિનો અર્થ સંવેદન છે, ઋજુનો અર્થ સામાન્ય-ગ્રહણ અને વિપુલનો અર્થ વિશેષગ્રહણ છે. જેમકે વિપુલમતિજ્ઞાનમાં 'આણે વિચારેલો ધડો કઈ ધાતુનો બનેલો છે?' ક્યાં રહેલો છે? આદિ અનેક ઘટ-વિશેષતાઓનું જ્ઞાન થાય છે, જ્યારે ઋજુમતિજ્ઞાનમાં 'આણે ધડાનો વિચાર કર્યો' એવું અલ્પવિશેષતાવાળું જ્ઞાન થાય છે. ૫^૦ આથી અહીં સામાન્યનો અર્થ વિપુલમતિજ્ઞાનની અપેક્ષાએ અલ્પવિશેષતાવાળું જ્ઞાન એવો કરવાનો છે, પણ સામાન્યમાત્રાનું ગ્રહણ એવો કરવાનો નથી, કારણ કે સામાન્યમાત્રનું ગ્રહણ એ દર્શન છે. ૫^૧.

જૈનાચાર્યોએ ઋજુમતિ - વિપુલમતિ શબ્દોને જ્ઞાનપરક, જ્ઞાતાપરક અને

જ્ઞેયપરક અર્થના સંદર્ભમાં સમજાવ્યા છે. જ્ઞાનપરક અર્થમાં ઋજ્ઞવી મતિ: 53, જ્ઞાતાપરક અર્થમાં ઋજ્ઞવી મતિ: ચસ્ય 55 અને જ્ઞેયપરક અર્થમાં ઋજ્ઞવી મતિ: એવી વ્યુત્પત્તિ અપાઈ છે. જ્ઞેયપરક વ્યુત્પત્તિમાં મતિનો અર્થ સંવેદન નહિ, પણ પરકીયમનોગત અર્થ કરવામાં આવ્યો છે 54. આ જ રીતે વિપુલમતિ શબ્દને પણ ત્રણ પ્રકારે સમજાવવામાં આવ્યો છે.

ઋજ્ઞુમતિ-વિપુલમતીના પ્રભેદો :- ભદ્રપ્રાહુસ્વામી, દેવવાચક, ઉમાસ્વાતિ, જિનભદ્ર, જિનદાસગણિ, હરિભદ્ર, મલયગિરિ અને યશોવિજયજી વગેરે કેટલાક આચાર્યોએ ઋજ્ઞુમતિ - વિપુલમતિના પ્રભેદોનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી, જ્યારે પુષ્પદંતભૂતબલિ, પૂજ્યપાદ, અક્લંક, વીરસેનાચાર્ય અને વિદ્યાનંદ વગેરે કેટલાક આચાર્યોએ તેના પ્રભેદોની વિચારણા કરી છે :

પ્રભેદો

ઋજ્ઞુમતિના ત્રણ પ્રભેદો છે : ઋજ્ઞુમનસ્કૃતાર્થજ્ઞ, ઋજ્ઞુવાકૃતાર્થજ્ઞ અને ઋજ્ઞુકાયકૃતાર્થજ્ઞ. 55 ઋજ્ઞુ એટલે સરલ કે સ્પષ્ટ. આ ત્રણ ભેદોનો વિષય અનુક્રમે અન્ય જીવના સ્પષ્ટ વિચાર, સ્પષ્ટવાણી અને સ્પષ્ટવર્તનથી વ્યક્ત થયેલો મનોગત અર્થ છે. 56 ઋજ્ઞુમતિજ્ઞાની અન્ય જીવનાં સ્પષ્ટ વિચાર, વાણી અને વર્તન જો વિસ્મૃત થયેલાં હોય તો પણ જાણી શકે છે. 57

વિપુલમતિના છ પ્રભેદો છે : ઋજ્ઞુમતિના ત્રણ પ્રભેદો ઉપરાંત અનુજ્ઞુમનસ્કૃતાર્થજ્ઞ, અનુજ્ઞુવાકૃતાર્થજ્ઞ અને અનુજ્ઞુકાયકૃતાર્થજ્ઞ. ઋજ્ઞુમતિજ્ઞાનીની શક્તિ ઋજ્ઞુ વિચારાદિ પૂરતી મર્યાદિત છે, જ્યારે વિપુલમતિ ઋજ્ઞુ અને અનુજ્ઞુ બંને પ્રકારના વિચારાદિને જાણી શકે છે. અક્લંક અનુજ્ઞુનો અર્થ અસ્પષ્ટ કરે છે, જ્યારે વીરસેનાચાર્ય સંશય, અને અનધ્યવસાય કરે છે. દોષાયમાન સ્થિતિ સંશય છે, અયથાર્થ પ્રતીતિ વિષય છે અને અર્થચિંતન કે અચિંતન એ અનધ્યવસાય છે. વિપુલમતિ આ પ્રકારના મનને પણ જાણી શકે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ ભવિષ્યમાં આવનાર વિચારોને પણ જાણી શકે છે. 58

ઋજ્ઞુમતિ - વિપુલમતિની તુલના - (૧) સ્વામીની દષ્ટિએ ઋજ્ઞુમતિનો સ્વામી ઉપશાન્તકપાયી છે, જ્યારે વિપુલમતિનો સ્વામી ક્ષીણુકપાયી છે. 59 (૨) પ્રારંભની દષ્ટિએ ઋજ્ઞુમતિના પ્રારંભ પછી દ્વિતીય સમયથી વિપુલમતિનો પ્રારંભ થાય છે. 60 (૩) અપેક્ષાની દષ્ટિએ ઋજ્ઞુમતિને અન્યનાં મન, વચન અને કાયાની અપેક્ષા

રહે છે, જ્યારે વિપુલમતિને ઉકેત અપેક્ષાની જરૂર રહેતી નથી. ^{૬૧} (૪) પ્રતિપાતની દૃષ્ટિએ ઋજુમતિનો પ્રતિપાત શક્ય છે, જ્યારે વિપુલમતિ અપ્રતિપાતિ છે, અર્થાત્ તેનો નાશ શક્ય નથી. ^{૬૨} (૫) વિશુદ્ધિની દૃષ્ટિએ ઋજુમતિની અપેક્ષાએ વિપુલમતિજ્ઞાન વિશુદ્ધતર છે. ^{૬૩} (૬) પ્રમાણુની દૃષ્ટિએ જોતાં ઋજુમતિજ્ઞાની જેટલાં દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવને જાણે છે, જેમકે ઋજુમતિ અનન્ત પરમાણુવાળા અનન્ત સ્કંધોને જાણે છે, તેના કરતાં વધારે સ્કંધો વિપુલમતિ જાણે છે. ક્ષેત્રની દૃષ્ટિએ ઋજુમતિ કરતાં વિપુલમતિ અદી આંગળ જેટલું વધારે ક્ષેત્ર જાણે છે. ^{૬૩} જ્યારે ષટ્ષાંડાગમ પરંપરા એવી સ્પષ્ટતા કરે છે કે ઋજુમતિ જઘન્યતઃ ગવ્યુતિપૃથક્ત્વ અને ઉત્કૃષ્ટતઃ યોજનમૃથક્ત્વ જેટલા ક્ષેત્રને જાણે છે, જ્યારે વિપુલમતિ જઘન્યતઃ યોજનપૃથક્ત્વ અને ઉત્કૃષ્ટતઃ મનુષોત્તર શૈલની અંદરના ક્ષેત્રને જાણે છે. ^{૬૪} પૃથક્ત્વ એટલે આઠ. ^{૬૫} આ અર્થઘટન પ્રમાણે ઋજુમતિ આઠ ગાઉથી આઠ યોજન સુધીના જ ક્ષેત્રને જાણી શકે છે, જ્યારે ઋજુમતિ તેના કરતાં ઘણું વધારે ક્ષેત્ર જાણી શકે છે. ક્ષેત્રને જાણે છે એટલે તેટલા ક્ષેત્રમાં રહેલા જીવોના ચિત્તને જાણે છે એમ સમજવાનું છે. સમયની દૃષ્ટિએ ઋજુમતિ પરથોપમના અસંખ્યેયમા ભાગ જેટલો કાળ જાણે છે, જ્યારે વિપુલમતિ તેથી વધારે કાળ જાણે છે. ^{૬૬} ષટ્ષાંડાગમ પરંપરા એવી સ્પષ્ટતા કરે છે કે ઋજુમતિ જઘન્યતઃ એ ત્રણ ભવો અને ઉત્કૃષ્ટતઃ સાત આઠ ભવો જાણે છે, જ્યારે વિપુલમતિ જઘન્યતઃ સાત આઠ ભવો અને ઉત્કૃષ્ટતઃ અસંખ્યેય ભવો જાણે છે ^{૬૭}. મેગણુ ભવો એટલે વર્તમાનકાળનો એક અને તે સિવાયના બે. એ જ રીતે સાત આઠ એટલે વર્તમાનકાળનો એક અને તે સિવાયના કાળના સાત. ^{૬૮} ભાવની દૃષ્ટિએ ઋજુમતિ કરતાં વિપુલમતિ વિશેષ પર્યાયોને જાણે છે. જેમ કે ઋજુમતિને ઘડાનું જ્ઞાન થાય છે, જ્યારે વિપુલમતિને તેની અનેક વિશેષતાઓનું પણ જ્ઞાન થાય છે. (૭) સૂક્ષ્મતાની દૃષ્ટિએ જોતાં ઋજુમતિ કરતાં વિપુલતાનું જ્ઞાન વિશેષ સૂક્ષ્મ છે, કારણ કે સર્વાવધિના વિષયનો અનંતમો ભાગ ઋજુમતિનો વિષય છે અને તેનો અનંતમો ભાગ વિપુલમતિનો વિષય છે ^{૬૯}. આમ ઋજુમતિ અને વિપુલમતિજ્ઞાનમાં તરતમ ભાવ આવે છે; જેનું કારણ ક્ષયોચ્ચમની વિચિત્રતા છે. અલપ્તતા, જયતિલક કહે છે કે ઋજુમતિ-

વિપુલમતિની ભેદરેખા સ્પષ્ટ નથી ^{૭૦} (ખ). સંભવ છે કે ઉપર જણાવેલી સ્પષ્ટતા કરતા ત્રીજો તેમના ધ્યાનમાં ન આવ્યા હોય.

૬. મન:પર્યાય અને મનોમતિજ્ઞાન :

ષટ્ષાંડાગમ અનુસાર મન વડે માનસને જાણીને અન્યનાં સંજ્ઞા આદિનું

જ્ઞાન થાય છે. ⁷⁰ આથી અહીં એક સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે, જેમ મન અને ચક્ષુ વગેરેના સંબંધથી ચક્ષુજ્ઞાન આદિ મતિજ્ઞાનો થાય છે, તેમ મન:પર્યાયમાં પણ મનનો સંબંધ હોવાથી તેને (મનો) મતિજ્ઞાન કેમ ન કહેવું? આ પ્રશ્નનું સમાધાન એ છે કે જ્યારે ‘આકાશમાં ચન્દ્ર જુઓ’, એવું કહેવામાં આવે છે, ત્યારે ચન્દ્રજ્ઞાનમાં આકાશની માત્ર અપેક્ષા હોવાથી, તે આકાશ બાહ્ય-નિમિત્ત છે, મુખ્ય કારણ નથી. તેમ મન:પર્યાયમાં મનની માત્ર અપેક્ષા હોવાથી, મન બાહ્યનિમિત્ત છે, મુખ્ય કારણ નથી. (મુખ્ય કારણ આત્મા છે) તેથી તેને મતિજ્ઞાન કહેવાય નહિ. ⁷¹ વળી જેમ ચક્ષુજ્ઞાનમાં રહેલા આત્મપ્રદેશોને, અવધિ-જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમને કારણે, અવધિજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે તેમ પોતાના મનમાં રહેલા આત્મપ્રદેશોને મન:પર્યાવરણના ક્ષયોપશમના કારણે મન:પર્યાયજ્ઞાન જ કહેવાય, મતિજ્ઞાન નહિ. ⁷² આમ મન:પર્યાય એ મનોમતિજ્ઞાન નથી એ સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ પદ્મપંડાગમમાં (પરકીય મન ઉપગત) સ્વમનોજ્ઞાનને પણ મન:પર્યાયમાં સમાવિષ્ટ કયું છે. ⁷³ તેથી ત્યાં મનોમતિ અને મન:પર્યાયની ભેદરેખા સ્પષ્ટ કરવી ઘટે. આ બાબતમાં એમ માનવું પડે કે મન:કરણક સ્વ-મનોગત વિચારોનું જ્ઞાન મનોમતિજ્ઞાન છે, જ્યારે આત્મકરણક સ્વમનોદ્રવ્યનું જ્ઞાન ભવિષ્યમાં આવનાર વિચારોનું જ્ઞાન અને ભૂતભવિષ્યકાલીન ભવોનું જ્ઞાન મન:પર્યાયજ્ઞાન છે.

૭. મન:પર્યાય અને અનુમાન :

મન:પર્યાયની બાબતમાં એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરવામાં આવ્યો છે કે મન:પર્યાયજ્ઞાનને અનુમાન કેમ ન કહેવું? કારણ કે જેમ ધૂમના કારણે ધૂમ સાથે સંકળાયેલા અગ્નિનું જ્ઞાન અનુમાન છે, તેમ પરકીય મનના કારણે મન સાથે સંકળાયેલા અર્થોનું જ્ઞાન અનુમાન જ છે. આ પ્રશ્નનું સમાધાન એ છે કે મન:પર્યાય અને અનુમાન ભિન્ન છે, કારણ કે અનુમાન પરોક્ષ છે, જ્યારે મન:પર્યાય પ્રત્યક્ષ છે, કારણ કે તેમાં પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ ઘટે છે. ⁷⁴ વળી અનુમાનમાં પરોપદેશ અને નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની આવશ્યકતા રહે છે, જ્યારે મન:પર્યાયમાં એ બેની જરૂર નથી. ⁷⁵ આથી મન:પર્યાય અનુમાન નથી.

૮. મન:પર્યાય અને શ્રુત :

ધવલાટીકાકાર મણેણુ નો અર્થ મતિજ્ઞાન કરીને મન:પર્યાયની પૂર્વે મતિજ્ઞાનનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે. ⁷⁶ આથી ત્યાં એક સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત

થાય છે કે 'મતિપુઘ્વય સુયં' ૭૭ એ સિદ્ધાંત અનુસાર મતિ પછી શ્રુતજ્ઞાનનો ક્રમ હોય છે. આથી મતિ પછી પ્રાપ્ત થતા મન:પર્યાયને શ્રુતજ્ઞાન કહેવું જોઈએ.

આ શંકાતું સમાધાન એ છે કે શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ છે, જ્યારે મન:પર્યાય પ્રત્યક્ષ છે. આથી મન:પર્યાયને શ્રુત કહેવાશે નહિ ૭૮.

૯ મન:પર્યાય અને અર્વાચી :

અવધિ અને મન:પર્યાયની ભિન્નતાની બાબતમાં જૈનપરંપરામાં એ પક્ષ જોવા મળે છે: આગમો, નિર્ધુક્તિ, નન્દિ, પદ્મખંડાગમ અને તત્ત્વાર્થની પરંપરા અર્વાચી અને મન:પર્યાયને ભિન્ન ગણે છે, જ્યારે સિદ્ધસેન દિવાકર આદિ કેટલાક આચાર્યો તે બંને જ્ઞાનને અભિન્ન ગણે છે. આ અંગે જ્ઞાન-દર્શનના પ્રકરણમાં એવું અનુમાન કરવામાં આવ્યું હતું કે પ્રાચીનકાળમાં, સંભવ છે કે, તે બંને જ્ઞાન અભિન્ન રહ્યાં હોય અને કાલાંતરે મન:પર્યાય અર્વાચીમાંથી પૃથક્ થયું હોય.

અવધિ અને મન:પર્યાયની ભિન્નતા :- આ પક્ષના આચાર્યોએ સ્વામી, વિશુદ્ધિ, વિષય, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર અને ભાવ વગેરેની દૃષ્ટિએ બંનેની ભિન્નતા સિદ્ધ કરી છે. જેમકે :-

(૧) સ્વામી - બંનેના સ્વામી હૃદયસ્થ છે. છતાં તફાવત એ છે કે અર્વાચીનો સ્વામી દેવ, નારક, મનુષ્ય કે તિર્થંચ હોઈ શકે છે, જ્યારે મન:પર્યાયનો સ્વામી મનુષ્ય જ હોય છે. ૭૯ તદુપરાંત અર્વાચીનો સ્વામી સંયત કે અસંયત હોઈ શકે છે, જ્યારે મન:પર્યાયનો સ્વામી સંયત જ હોય છે. ૮૦ (૨) વિશુદ્ધિ અને વિષય - અવધિ કરતાં મન:પર્યાય વિશુદ્ધતર છે. ૮૧ અર્વાચીના વિષયનો અનંતમો ભાગ મન:પર્યાયનો વિષય છે, એ રીતે મન:પર્યાયની વિષય-મર્યાદા ઓછી છે. છતાં જેમ અનેક શાસ્ત્રોતું છીછરું જ્ઞાન ધરાવતા વિદ્વાન કરતાં એક શાસ્ત્રનું તલસ્પર્શી જ્ઞાન ધરાવતા વિદ્વાનતા જ્ઞાનને વિશુદ્ધતર કહેવામાં આવે છે, તેમ અહીં પણ વિશુદ્ધિનો સંબંધ વ્યાપના સંદર્ભમાં નથી, પણ સૂક્ષ્મતાના સંદર્ભમાં છે. ૮૨ (૩) દ્રવ્ય - બંને જ્ઞાન રૂપિદ્રવ્યવિષયક છે, છતાં અર્વાચી કરતાં મન:પર્યાયમાં થતું રૂપી દ્રવ્યોતું જ્ઞાન વિશુદ્ધતર છે. અર્વાચીજ્ઞાન રૂપીદ્રવ્યસામાન્ય સાથે સંબંધિત છે, જ્યારે મન:પર્યાયજ્ઞાન મનોગત દ્રવ્યો સાથે જ સંબંધિત છે ૮૩. (૪) ક્ષેત્ર - અર્વાચીજ્ઞાન સર્વલોકમાં અને અલોકમાં પણ વિસ્તરી શકે છે. જ્યારે મન:પર્યાયજ્ઞાન મનુષ્યક્ષેત્ર પૂરતું જ મર્યાદિત છે. ૮૪ (૫) ભાવ-અર્વાચીની અપેક્ષાએ મન:પર્યાય ઓછાં દ્રવ્યોમાં પ્રવર્તતું હોવા છતાં વધુ પચાઈઓમાં પ્રવર્તે છે. ૮૫ (૬) અજ્ઞાન-અર્વાચીજ્ઞાનમાં અજ્ઞાન (વિભાગજ્ઞાન) ની શક્યતા ૧૭

હોય છે, જ્યારે મનઃપર્યાયમાં અજ્ઞાનની શક્યતા નથી. (૭) શક્તિ-અવધિજ્ઞાની અને મનઃપર્યાયજ્ઞાની બંને પરમનેગત માનસચિહ્નોને જાણી શકે છે, પણ બેદ એ છે કે મનઃપર્યાયજ્ઞાની ત્યાંથી આગળ વધીને પરકીય ચિત્તમાં ચાત્રતા વિચારોનું અનુમાન કરી શકે છે, જે શક્તિ અવધિજ્ઞાનમાં નથી. ૪૦

અવધિ અને મનઃપર્યાયની અભિન્નતા :- સિદ્ધસેન દિવાકર વિગેરે કેટલાક આચાર્યો અવધિ અને મનઃપર્યાયને અભિન્ન માને છે. આ બાબતમાં તેમણે કરેલી દલીલો, યશોવિજયજીએ જ્ઞાનખિન્દુમાં નવ્યાઃ કહીને નોંધી ૪૭ છે. : (૧) જેનાથી બાહ્ય ધરાદિ યથોત્તુ અનુમાન કરી શકાય છે તે મનોદ્રવ્યોને ગ્રહણ કરનારું જ્ઞાન એક વિશેષ પ્રકારનું અવધિજ્ઞાન જ છે. (૨) આગમમાં મનઃપર્યાયનો પૃથક્ ઉલ્લેખ ધર્મની ભિન્નતા સૂચવે છે. એ રીતે ધર્મ ભિન્ન છે, જ્યારે ધર્મી એક જ છે. (૩) મનઃપર્યાયને પોતાનું દર્શન નથી. આ પરિસ્થિતિમાં બંને જ્ઞાનોને અભિન્ન માનવાથી મનઃપર્યાય માટે ઉલ્લેખાયેય પર્યતિને અવધિદર્શન સાથે જેડી શકાય તેમ છે. (૪) સૂત્રમાં જ્ઞાનની સંખ્યા પાંચની છે. પણ આ વ્યવસ્થા પ્રમાણે ચારની સંખ્યા થવા લાગશે. આમ છતાં સૂત્ર સાથે કશો વિરોધ આવતો નથી. કારણ કે જેમ વ્યવહારમાં ભાષાના ચાર પ્રકાર છે છતાં નિશ્ચયનય એ પ્રકારોની વાતો કરે છે, તેમ અહીં પણ નિશ્ચયનયે જ્ઞાનની સંખ્યા ચારની સ્વીકારવામાં કશો વિરોધ નથી. (૫) મનઃપર્યાય સંકલ્પ-વિકલ્પમાં પરિણમેશં દ્રવ્યોત્તુ જ માત્ર ગ્રહણ કરે છે તેથી તેને અવધિથી પૃથક્ માનવું જોઈએ, એવો જે દુરાગ્રહ સેવવામાં આવે તો પૂર્વ-પક્ષોની દલીલ પ્રમાણે જ દ્વિર્ઘન્દ્રિયાદિ જીવોને પણ સમનસ્ક માનવા પડે, કારણ કે તેઓ પણ ઇષ્ટમાં પ્રવૃત્તિ અને અનિષ્ટમાં નિવૃત્તિ કરતા હોવાથી તેઓમાં સંકલ્પ-વિકલ્પ છે. આ રીતે તેવા જીવોના મનોદ્રવ્યના જ્ઞાન સુધી મનઃપર્યાયની સીમા વિસ્તારવી પડે, ૪૪ જે ઇષ્ટ નથી, કારણ કે એકાદ રૂપિયાવાગો જેમ ધનિક નથી, તેમ અલ્પમન ધરાવનારા તેવા જીવો સમનસ્ક નથી, એવું પરંપરા માને છે. આમ અનેક દૃષ્ટિએ વિચરતાં અવધિ અને મનઃપર્યાયની અભિન્નતા માનવી યુક્તિસંગત છે.

पा द टी प

1. ल० ८-२-४ (११८), स्था० ३-४-३० (२८२), सम० ५७, आनि. १.
=विभा ७६, नं० ८, ३०, ३३, पदेषु ५-५-६० थी ७८.
2. छ. २८-४, ३३-३४.
3. त० १-६, २४, २६, २६, तस० १-६, २३, २५, २८.
4. विभा० ८३, नंयू० ७, नंम० पृ० ६६, प० १.
5. नं० ८, ३०, ३३
6. शा० पृ० १८
7. शैत० पृ० ८.
8. तरा० १-६, २३, २५, २८ धव० ला० १३, पृ० २१२, ३२८,
तश्लो० १-६, २३, २५, २८.
9. विभा० ८३, नंयू० ७, नंम० पृ० ६६, पं० १.
10. विभा० ८३, नंयू० ७, नं० ८.
11. नंम० पृ० ६६, पं० ४.
12. तस० १-६ विभा० ८३, नंयू० ७, नं० ८, नंम० पृ० ६६, पं० ३.
13. तरा० १-६-४.
14. धव. ला० १३, पृ० ३२८.
15. तश्लो० १-२३-१४.
16. नं० ३०, तरा० १-२५-२ संमूर्छिम अने गर्भज म.टे लुयो तत्त्वार्थसूत्र
२-३२, ३४, ३६.
17. नं० ३०, विभा० ८०८, तरा० १-२५-२.
18. नं० ३०, तस० १-२५, तरा० १-२५-२.
19. तस० १-२५, तरा० १-२५-२.
20. नं० ३०, तस० १-२५, विभा० ८०८, तरा० १-२५-२.
21. तस० १-२५ तरा० १-२५-२.
22. नयू० २६, नं० ३०
23. नंम० पृ० १०७, पं० १७.
24. ल० ८-२-३, प (३१७, ३१६).
25. विभा० ७७३, विहम० ७७७.
26. तस० १-६, तरा० १-६-४, धव० ला० १३, पृ० ३२८ सू० ५-५-६१,
तश्लो० १-२३-१३.

27. तला० २६, त० २६.
28. पट्ठं० ५-५-६३, ७२.
29. तरा० १-२३-६.
30. धव० ला० १३, पृ० ३३८, सु० ५-५-६५, ६६.
31. पट्ठं० ५-५-६४, ७३.
32. थो० ३-१६, ३४.
33. वायस्पति कृत टीका थो० ३-३४, पृ० १५८.
34. थो० ३-२२.
35. थो० ३-१६, ३४, म० ला० ३, पृ० १६१ (१६ कायगतासतिसुत्तं).
36. विला० ८१०, नंथू० ३२, नंछ० ३२, नम० पृ० १०६ - ५० ५,
नैत० पृ० ८, शा० पृ० १८.
37. न० ३२.
38. तेसिमहिप्पाएण लोगतद्विउयअरथा वि षच्चकखो ।.....
पणदालीसजोयणलकूखंभंतरे दूटाइदूण चितयंतजीवेहि
चिंतिज्जमाणं दव्वं जदि मणपज्जवणाणपहाए ओट्टइखेत्तंभंतरे
होदि तो जाणदि,.....। धव० ला० १३ पृ० ३४३-४४
39. नं० ३२, विला० ८०६, पट्ठं० ५-५-७४, तस० १-२३, तरा०
१-२३-१०, धव० ला० १३, पृ० ३४२, सू० ५-५-७४, ला० ६ पृ०
६८, सू० ४-१-११.
40. नं० ३२
41. तरा० १-२३-६.
42. मदिणाणेण परेसिं मणं घेतूण चेव मणपज्जवणाणेण
मणिम्मि द्विउदअरथे जाणदि त्ति मणिदं होदि । धव० ला० १३, पृ०
३३२-३३.
43. म० ला० ३, पृ० १६१ (१६ कायगतासतिसुत्तं),
दि० १-८०, उद्दुत्तं अयत्तिअं पृ० ४३६
44. विशु० परि० १३, ला० २, पृ० ३२-३३
45. थो. ३-३८

46. This means that a yogi can infer the cittavṛtti of others by the changes taking place in their mind-stuff, he can never see the cittavṛttis of others. S. R. पृ० ६३
47. अंगु० १-१७०, १७१ उद्बृत्त ज्यतिलक पृ० ४४०.
48. ज्यतिलक पृ० ४४०, वेरो ७५३.
49. आनि० ६८, ६९-विलाप ७७५, ७६, तला० १०-७. पृ० २२८, पद्व्यं० ५-५-६१, ६२, ७०.
50. विला० ७८०-८१, नंयू० ३०, नंछ० ३१, नंम० पृ० १०८, जैत० पृ० ८.
51. जैत० पृ० ८.
52. विभा० ७८०, नंयू० ३०, नंछ० ३१, नंम० पृ० १०८.
53. तस० १-२३, नंछ० ३१, तरा १-२३-१, धव० ला० ६ पृ० ६२. सू० ४-१-१०, तश्लो० १-२३-१ ग, नंम० पृ० १०६-५० १.
54. धव० ला० ६, पृ० ६२, सू० ४-१-१०.
55. पद्व्यं० ५-५-६२, तस० १-२३, तरा० १-२३-६, तश्लो० १-२३-२, ३.
56. तस० १-२३, तरा० १-२३-६, धव० ला० १३, पृ० ३२६. सू० ५-५-६२, तश्लो० १-२३-२.
57. तरा० १-२३-६.
58. तरा० १-२३-५०, धव० ला० १३ पृ० ३४०, सू० ५-५-७०.
59. तरा० १-२४-०.
60. तस० १-२३.
61. धव० ला० १३. पृ० ३३१, सू० ५-५-६२.
62. त० १-२५.
63. नं० ३२.
64. पद्व्यं० ५-५-६८, ७६, ७७, तस० १-२३, तरा० १-२३-६, १०.
65. धव० ला० १३, पृ० ३३६, सू० ५-५-६८.
66. नं० ३२.
67. पद्व्यं० ५-५-६५. ६६, ७४, तस० १-२३, तरा० १-२३-६, १०.
68. धव० ला० ६, पृ० ६५, सू० ४-१-१०, ला० १३ पृ० ३३८, सू० ५-५-६५.
69. क. त० १-२६, तस० १-२८, तरा० १-२-८-०, तश्लो० १-२८-३, ४,

अ. ज्योतिषकं पृ० ४४०.

70. पट्टां० ५-५-६३, ७१.
71. तस० १-२३, तरा० १-२३-४, तश्लो० १-२३-६ थी ११.
72. तरा० १-२३-५.
73. पट्टां० ५-५-६४, ७३.
74. तरा० १-२३-६, तश्लो० २-२३-१२.
75. तरा० १-२३-७.
76. धव० ला० १३, पृ० ३३२, सू० ५-५-६३.
77. न० ४४.
78. धव० ला० १३, पृ० ३४१, सू० ५-५-७१.
79. नं० ३०, तला० १-२६, तस० १-२५, तरा० १-२५-२.
80. तला० १-२६, नं० ८, तरा० १-२०-२, तश्लो० १-२५-३,
धव० ला० १३, पृ० ३३६, सु० ५-५-६८, नं० ५० पृ० ७१, १११.
81. तस० १-२६, तस० १-२५, तरा० १-२५-१, तश्लो० १-२५-२.
82. तरा० १-२५-१.
83. तला० १-२६.
84. आनि० ७५—विला० ८०६, नं. २८, ३३, तला० १-२६.
85. तरा० १-२५-१.
86. S. R. पृ० ६४.
87. ग्रा० पृ० १८.
88. निश्चयदात्रिंशिका का० १७, उद्धृत ग्रा० पृ० १८.

પ્રકરણ ૭

કેવલજ્ઞાન

મુદ્દાઓ : ૧ ઉચ્ચજ્ઞાનપરક શબ્દો.

૨ કેવલનું લક્ષણ.

૩ કેવલજ્ઞાનનો અધિકારી : ગતિ, ઇન્દ્રિય, કાય, યોગ, વેદ, કષાય, લેશ્યા, દર્શન, સંયત, આહારક, લાપક, પરીત, પર્યાપ્ત, સૂક્ષ્મ અને સંજ્ઞીની દૃષ્ટિએ.

૪ કેવલની પ્રાપ્તિ.

૫ કેવલનું સ્વરૂપ.

૬ કેવલની ભેદો (ક) સયોગી ભવસ્થ, (ખ) અયોગી ભવસ્થ, (ગ) અનંતર સિદ્ધ, (ઘ) પરંપર સિદ્ધ; પ્રભેદો.

૭ કેવલો અને મત્યાદિજ્ઞાનો.

૮ કેવલની સર્વજ્ઞતા.

૯ મોક્ષ : સ્ત્રી-મુક્તિ વિવાદ.

૧૦ જૈનેતર દર્શન સંમત ઉચ્ચજ્ઞાન : (ક) સર્વ-જ્ઞાતૃત્વ, (ખ) તારક (ગ) આસવકલ્યાણમણ ।

૧. ઉચ્ચજ્ઞાનપરક શબ્દો :

પ્રાચીન આગમિક કાળમાં ઉચ્ચ કક્ષાના જ્ઞાન-જ્ઞાની માટે કેવલ^૧, સમાહિ^૨ (સમાધિ), અણંતનાણદંસી^૩ (અનંતજ્ઞાનદર્શી^૩), જગસવ્વદંસી^૪ (જગસર્વદર્શી^૩), સવ્વદંસી^૫ (સર્વદર્શી^૩), આયચચ્ચક્ષુ^૬ (આયતચક્ષુ), અણંતચ્ચક્ષુ^૭ (અનંતચક્ષુ), મૂહપન્ન^૮ (ભૂતિપ્રજા), આસુપન્ન^૯ (આશુપ્રજા), નાણદંસણધર^{૧૦} (જ્ઞાનદર્શનધર), બુદ્ધ^{૧૧} (બુદ્ધ), અચિસંબુદ્ધ^{૧૨} (અભિસંબુદ્ધ), પબુદ્ધ^{૧૩} (પ્રબુદ્ધ) વગેરે શબ્દો મળે છે. કેવલિક વિશેષણ યુક્ત સમાધિ^{૧૪} શબ્દ ઉચ્ચ જ્ઞાનનો સૂચક જણાય છે જ્યારે વિશેષણ નિરપેક્ષ તે શબ્દ જ્ઞાનપરક^{૧૫} અને ત્રિશિષ્ટ સ્થિતિપરક^{૧૬} અર્થનો વાચક જણાય છે. બુદ્ધ^{૧૭} શબ્દ અને

બુદ્ધ 1⁸ ધાતુ એક તરફ ઉચ્ચજ્ઞાનના સૂચક છે તો બીજી તરફ જ્ઞાનસામાન્ય અર્થના વાચક પણ 1⁹ છે. બૌદ્ધ પરંપરામાં બુદ્ધ શબ્દ ઉચ્ચજ્ઞાનપરક અર્થમાં છે, કારણ કે ગૌતમ માટે તે બુદ્ધ શબ્દ પ્રયોજ્ય છે. કેવલ શબ્દ એક તરફ ઉચ્ચ-જ્ઞાનપરક અર્થમાં છે તો બીજી તરફ ફક્ત 2⁰ એવા અર્થનો વાચક પણ છે.

ઉપર જોયું તેમ પ્રાચીનકાળમાં ઉચ્ચજ્ઞાન માટે ધણા શબ્દો પ્રયોજાતા હતા. તેમાંથી કેવલ શબ્દ ધીરે ધીરે ઉચ્ચજ્ઞાન માટે સ્થિર થયો. અલગ્નત એ કાળમાં હજુ કેવલજ્ઞાની માટે કેવલી શબ્દ સ્થિર થયો ન હતો એવું અનુમાન કરી શકાય, કારણ કે અવચિજ્ઞાનકેવલી, મન:પર્યાયજ્ઞાનકેવલી અને કેવલજ્ઞાન-કેવલી એવો ઉલ્લેખ 2¹ ઉક્ત વિગતનું સમર્થન કરે છે. વળી આ ઉલ્લેખના આધારે એવી પણ ધારણા કરી શકાય કે, અવધિ અને મન:પર્યાય શબ્દો તે તે જ્ઞાન માટે સ્થિર થઈ ગયા પછી જ કેવલી શબ્દ કેવલજ્ઞાની માટે સ્થિર થયો હશે.

૨. કેવલનું લક્ષણ :

નાહુચેનામ્યન્તરેણ ચ તપસા યદર્થમર્થિનો માર્ગ કેવન્તે સેવન્તે તત્ કેવલમ્ । અસહાયમિતિ વા 2² । પૂજ્યપાદ વગેરે આચાર્યો આ રીતે કેવલ શબ્દ કેવૂ (To Serve) ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન કરે છે. પણ પ્રસ્તુત ધાતુ જ્ઞાનપરક અર્થનો વાચક નથી. તેથી કેવલ શબ્દ વ્યુપત્તિનિમિત્તાના સંદર્ભમાં નહિ, પણ પ્રવૃત્તિનિમિત્તાના સંદર્ભમાં ઉચ્ચજ્ઞાનપરક અર્થનો વાચક છે, એમ સ્વીકારવું પડે. યશોવિજ્યજી પણ પ્રવૃત્તિનિમિત્તાના સંદર્ભમાં જ કેવલજ્ઞાનનું લક્ષણ આપે છે કે સર્વવિષયં કેવલજ્ઞાનમ્ 2³ । નિલ્લિદ્રઘ્વવર્વાયસાક્ષાત્કારિ કેવલજ્ઞાનમ્ 2⁴ । જૈનપરંપરામાં સર્વપ્રથમ પરિષ્કૃત પરિભાષામાં નવીન શૈલીથી કેવલજ્ઞાનનું લક્ષણ અહીં પ્રાપ્ત થાય છે, એમ પાંડિત સુખત્રાલજીનું માનવું છે. 2⁵ (ક)

૩. કેવલજ્ઞાનનો અધિકારી :

કેવલજ્ઞાનનો અધિકારી કોણ હોઈ શકે એ અંગે જૈનપરંપરામાં 2⁵(ખ) અનેક દષ્ટિએ વિચારણા થઈ છે. જમકે (૧) ગતિની દષ્ટિએ મનુષ્ય અને-સિદ્ધ અધિકારી છે. એનો અર્થ એમ થાય કે દેવ, નારક અને તિર્થંચને કેવલજ્ઞાન હોઈ શકે નહિ. (૨) ઈન્દ્રિયની દષ્ટિએ અતીન્દ્રિય જીવ (કારણ કે કેવલજ્ઞાન ઈન્દ્રિય-નિરપેક્ષ છે.) (૩) કાયની દષ્ટિએ ત્રસકાય અને અકાય. (૪) યોગની દષ્ટિએ સયોગી અને અયોગી (૫) વેદની દષ્ટિએ અવેદક, અર્થાત્ સ્ત્રીવેદ,

પુ'વેદ અને નપુંસકવેદ એ ત્રણેય વેદથી રહિત થવું આવશ્યક છે. (૬) કપાયની દષ્ટિએ અકપાય (૭) લેશ્યાની દષ્ટિએ શુકલલેશ્યાયુક્ત કે લેશ્યારહિત. (૮) દર્શનની દષ્ટિએ કેવલદર્શનયુક્ત જીવ, આ ઉલ્લેખ લલિચના સંદર્ભમાં સમજવાનો છે, ઉપયોગના સંદર્ભમાં નહિ કારણ કે ઉપયોગના સંદર્ભમાં કમવાદ યુગપતવાદ અને અમેહવાદ એ ત્રણેય દષ્ટિએ વિસંગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. (૯) સંયતની દષ્ટિએ સંયત અને નોસંયતાસંયત (૧૦) આહારકની દષ્ટિએ આહારક અને અનાહારક^{૨૬} (૧૧) ભાષકની દષ્ટિએ ભાષક અને અભાષક (૧૨) પરીત્તાની દષ્ટિએ પરીત્તા (પ્રત્યેકશરીરી) અને નોપરીતાપરીત્તા (અપરીત્તાસાધારણ શરીરી) (૧૩) પર્યાપ્તની દષ્ટિએ પર્યાપ્ત અને નોપર્યાપ્તાપર્યાપ્ત. (૧૪) સૂક્ષ્મની દષ્ટિએ બાહર અને નોબાહરસૂક્ષ્મ. (૧૫) સંજ્ઞીની દષ્ટિએ નોસંજયસંજ્ઞી, અર્થાત્ સંજ્ઞીઅસંજ્ઞી કેવલ માટે અધિકારી નથી. અહીં એક સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે, જે ત્રસકાય જીવો કેવલના અધિકારી હોય તો પંચેન્દ્રિય અને સંજ્ઞીજીવો શા માટે અધિકારી નહિ? એની સગતિ એમ ખેસાડી શકાય કે કેવલજ્ઞાનમાં ઇન્દ્રિયોનો અને સંજ્ઞાનો ઉપયોગ નથી તેથી અહીં અતીન્દ્રિય અને નોસંજયસંજ્ઞી જીવોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. (૧૬) ભાવ્યની^{૨૭} દષ્ટિએ ભવ્ય અને નોભવ્યભાવ્ય જીવો અધિકારી^{૨૮} છે. (૧૭) ભોજન કરનાર કેવલનો અધિકારી છે કે નહિ એ અંગે એ માન્યતા પ્રવર્તે છે. (ક) દિગંખર પરંપરા માને છે કે, ભોજન કરનારને કેવલ ન હોઈ શકે. (ખ) જ્યારે શ્વેતામ્બર પરંપરા કેવલજ્ઞાન સાથે ભોજનનો વિરોધ કરતી નથી.^{૨૯}

૪. કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ :

કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે મોહનીય, જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અન્તરાયનો ક્ષય આવશ્યક છે. ક્ષય માટે બંધના હેતુનો અભાવ અને નિર્જરા જરૂરી^{૩૦} છે. બંધના મિથ્યાદર્શન, અવિરતિ, પ્રમાદ, કપાય અને યોગ^{૩૧} એ પાંચ હેતુઓના અસ્તવથી નવાં કર્મોનો બંધ અટકે છે અને જે સત્તામાં હોય તેઓની નિર્જરા થાય^{૩૨} છે. નિર્જરા માટે તપ આવશ્યક છે. તપના બાહ્ય અને અભ્યંતર એમ બે ભેદ છે. બાહ્યતપના અનશન વગેરે ૬ પ્રકાર છે અને અભ્યંતર તપના પ્રાયશ્ચિત્ત, ધ્યાન વગેરે ૬ પ્રકાર છે.^{૩૩} ધ્યાન અભ્યંતર તપનો એક ભેદ હોવા છતાં કેવલની પ્રાપ્તિમાં તેનો ફાળો મહત્વનો છે, કારણ કે તે સંવરયુક્ત^{૩૪} હોવાથી નવાં કર્મોની વૃદ્ધિ અટકાવે છે અને નિર્જરક હોવાથી કર્મોની નિર્જરા કરે છે.

ધ્યાન ચાર પ્રકારનાં છે: આત્મ, રૌદ્ર, ધર્મ અને શુકલ. આમાં છેલ્લાં

એ ધ્યાન મોક્ષનાં કારણ છે. એ એમાં પણ શુદ્ધધ્યાન વિશેષ મહત્વનું છે. તેના ચાર પ્રકાર છે : પૃથક્ત્વવિતર્ક, એકત્વવિતર્ક, સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતિ અને વ્યુપરતક્રિયાનિવૃત્તિ. આ ચારમાં પ્રથમનાં એ ધ્યાનથી કેવલની પ્રાપ્તિ થાય છે અને પછીનાં એ ધ્યાન કેવલની પ્રાપ્તિ પછી પ્રયોગ્ય છે. ૪૬

પૃથક્ત્વવિતર્કમાં અર્થ, વ્યંજન અને યોગમાં મનનો સંચાર ચાલુ રહે છે, જ્યારે એકત્વવિતર્કમાં એ સંચાર અટકી જાય છે. ૩૦ પૃથક્ત્વવિતર્કના અભ્યાસથી ધ્યાનમાં પ્રગતિ કરીને મુનિ મોહનીય પ્રકૃતિને મૂળમાંથી નષ્ટ કરવા માટે, જનવરણાદિ પ્રકૃતિઓના અંધને રોકીને સ્થિતિનો હાસ અને ક્ષય કરીને, અર્થ-વ્યંજન-યોગમાં થતા મનના સંચારને રોકીને અને સ્થિરચિત્તવાળો બનીને એકત્વવિતર્ક ધ્યાન કરે છે. આ ધ્યાનમાંથી પાછા ફરવાનું હોતું નથી. ૪૭ આ ધ્યાનના પરિણામે પ્રથમ મોહનીયનો ક્ષય થાય છે. પછી અન્તર્મુહતં જેટલા કાળમાં હૃદયમસ્થ શ્વ વીતરાગ બને છે અને તે પછી એકી સાથે જ્ઞાનાવરણાદિ ત્રણ કર્મપ્રકૃતિઓનો ક્ષય થાય છે અને કેવલની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ પ્રક્રિયામાં વચ્ચે મુનિને આમૃતૌષધિ આદિ ઋદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ તેઓનો મોહ ત્યજવો આવશ્યક બની રહે છે. ૩૪

યોગદર્શન ૩૦ અને બૌદ્ધ દર્શન ૪૦ પણ સર્વજ્ઞત્વ માટે સર્વ આવરણોના દૂર થવાની વાત કરે છે. કેવલ્યપ્રાપ્તિ માટે યોગદર્શન ૪૧ જે દોષ-બીજના ક્ષયનો ઉદ્દેશ્ય કરે છે તેને જૈનસંમત મોહનીય તથા જ્ઞાન-દર્શનાવરણના ક્ષય સાથે સરખાવી શકાય. કેવલ્યપ્રાપ્તિ માટે યોગદર્શન સમાધિની અને બૌદ્ધદર્શન ૪૨ ચતુર્થધ્યાનની આવશ્યકતા સ્વીકારે છે. અલબત્ત, યોગદર્શન અસંપ્રજ્ઞાતયોગને નહિ, પણ વિવેકજ્ઞાનને કેવલ્યનું સાક્ષાત્ કારણ માને છે. છતાં અસંપ્રજ્ઞાતયોગ શીઘ્ર કેવલ્ય અપાવે છે, એવું તે સ્વીકારે છે જ. ૪૩ આથી એમ કહી શકાય કે વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ ત્રણેય પરંપરા કેવલ્યની પ્રાપ્તિ માટે સમાધિ-ધ્યાનનો સ્વીકાર કરે છે.

પ. કેવલજ્ઞાનનું સ્વરૂપ :

કેવલજ્ઞાન અનંત છે, કારણ કે જ્ઞેય અને તેના પર્યાયો અનંત છે. તેની ઉત્પત્તિ થતાં મત્યાદિ ચાર જ્ઞાનો હોતાં નથી તેથી તે એક છે. ૪૪ તે સર્વદ્રવ્યોના પરિણામ પામેલા ભાવોના જ્ઞાનનું કારણ છે. તેનો નાશ ન હોવાથી તે અપ્રતિપાતિ છે. તેનો ઉપયોગ સદા ટકતો હોવાથી તે શાશ્વત છે ૪૫. તે સકલ છે. અનન ગુણોથી સભર હોવાથી તે સંપૂર્ણ છે. ૪૬ કર્મમલ સંપૂર્ણપણે

દૂર થયેલો હોવાથી તે વિશુદ્ધ છે. તે નિરપેક્ષ અને અસાધારણ છે. 47 તેનાથી ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશસ્તિકાય, અશરીરપ્રતિબદ્ધજીવ, પરમાણુ પુદ્ગલ, શબ્દ, ગંધ, વાયુ આ વ્યક્તિ જ્ઞાન થશે કે નહિ ? અને આ વ્યક્તિ સર્વ દુઃખોનો અંત કરશે કે નહિ ? એ દશ બાબતોનું તેમજ ચરમ કર્મ અને નિર્જરાતું જ્ઞાન થાય છે. એટલું જ નહિ, અનુત્તરોપપાતિક દેવો સાથે અહીં રહ્યે રહ્યે વાર્તાલાપ પણ કરી શકાય છે. 48 ટૂંકમાં કહીએ તો તેનાથી સર્વ-ક્ષેત્રગત રૂપી — અરૂપી સર્વદ્રવ્યોના ત્રિકાલગોચર સર્વ પર્યાયોતું જ્ઞાન થાય છે. 49 (ક) ભગવતીસૂત્રમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે, કેવલી દેવો અને મનુષ્યોએ મનથી પૂછેલા પ્રશ્નોનો જવાબ મનથી આપે છે. 49 (ખ) આ ઉલ્લેખ કેવલીની વિચારણાના પ્રાચીન સ્તરનો સૂચક છે. જૈન પરંપરા પ્રમાણે કેવલજ્ઞાન વખતે કર્મમલ દૂર થયા હોય છે. યોગદર્શન 50 પ્રમાણે પણ પુરુષ પ્રકૃતિથી અલગ પડીને પોતાના સ્વરૂપમાં અવસ્થાન પામે તે કેવલ્ય છે. આ સંદર્ભમાં બંને દર્શનોની માન્યતા સમાન છે.

૬. કેવલીના ભેદો :

ભગવતીસૂત્રમાં 51 સયોગિભવસ્થ કેવલી, અયોગિભવસ્થ કેવલી અને સિદ્ધ એ ભેદોનો ઉલ્લેખ મળે છે. સ્થાનાંગમાં ઉલ્લેખાયેલા ભેદો આ પ્રમાણે છે. 52

કેવલ					
ભવસ્થ			સિદ્ધ		
સયોગી		અયોગી	અનન્તર		પરંપર
પ્રથમ સમય	અપ્રથમ સમય	પ્રથમ સમય	અપ્રથમ સમય	એકાન્તર અનેકાન્તર	એક પરંપર અનેક પરંપર
અથવા		અથવા			
ચરમ સમય	અચરમ સમય	ચરમ સમય	અચરમ સમય		

ઉપર્યુક્ત પ્રભેદોમાં અનંતર - પરંપરાના પ્રભેદોને બાદ કરતાં બાકીના પ્રભેદો નંદિસૂત્રમાં⁵³ યથાવત્ સ્વીકારાયા છે. ત્યાં (નંદિમાં) અનન્ટરના તીર્થસિદ્ધ વગેરે ૧૫ પ્રભેદો છે અને પરંપરાના દ્વિસમયસિદ્ધ આદિ અનેક પ્રભેદો છે. એ પ્રભેદો કેવલજ્ઞાનના સંદર્ભમાં છે. પણ તેઓ સ્વામીના સંદર્ભમાં હોવાથી, તેમજ કેવલજ્ઞાનમાં તરતમઆવ ન હોવાથી, એ પ્રભેદો કેવલીના છે એમ સમજવાતું છે. ષટ્કમંડાગમ અને તત્ત્વચંદ્રિકામાં કેવલીની વિચારણામાં કેવલના ભેદનો ઉલ્લેખ નથી. જો કે તત્ત્વચંદ્રિકામાં સિદ્ધતા ભેદોની વિચારણા છે ખરી. નંદિગત ભેદોની વિચારણા આ પ્રમાણે છે :

(ક) ભવસ્થ કેવલી : અહીં ભવનો અર્થ મનુષ્યભવ છે, કારણ કે મનુષ્યભવમાં જ કેવલજ્ઞાન થાય છે. ⁵⁴ એ રીતે મનુષ્યભવમાં રહેલા કેવલીને ભવસ્થકેવલી કહે છે. ⁵⁵ તેના બે પ્રકાર છે : (૧) સયોગિભવસ્થ અને (૨) અયોગિ-ભવસ્થ.

(૧) સયોગિભવસ્થ : કેવલી જ્યાં સુધી કાયયોગ, વાગ્યોગ અને મનોયોગ એ ત્રણેય પ્રકારના યોગનો વ્યાપાર કરે છે ત્યાં સુધી તેને સયોગિ-ભવસ્થ કહે છે ⁵⁶ આ વ્યાપાર તેનું આયુષ્ય અન્તમુહૂર્ત જેટલું બાકી રહે તે પહેલાં ક્રમે પૂરો થાય છે. ⁵⁷ સયોગિભવસ્થના કાળની દૃષ્ટિએ, બે રીતે, બે પ્રકારો છે. એક રીતે પ્રથમ સમયના સંદર્ભમાં પ્રથમસમયસયોગી અને અપ્રથમ-સમયસયોગી એમ બે પ્રકારો છે, જ્યારે બીજી રીતે ચરમ સમયના સંદર્ભમાં અચરમ સમયસયોગી અને ચરમ સમયસયોગી એમ બે પ્રકારો છે. ⁵⁸

(૨) અયોગિભવસ્થ : મનુષ્યભવમાં રહેલો કેવલી જ્યારે કાયયોગાદિ ત્રણેય યોગનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે તેને અયોગિભવસ્થ કહે છે. આ વખતે તેને શૈક્ષેની અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. ⁵⁹ કાયયોગાદિના ત્યાગની પ્રક્રિયા એ પ્રમાણે છે કે, જ્યારે કેવલીનું આયુષ્ય અન્તમુહૂર્ત જેટલું બાકી રહે છે, ત્યારે તે ક્રમે યોગના નિષેધની પ્રક્રિયા શરૂ કરે છે. તેમાં તે સૂક્ષ્મ કાયયોગનું અવલંબન કરે છે. આ વખતે તે સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતિ ધ્યાન કરે છે. તે પછી તે વ્યુપશ્ત-ક્રિયાનિવૃત્તિ ધ્યાન કરે છે. આ વખતે તે પ્રાણ-અપાનની ગતિ, ત્રણયોગ તેમજ સર્વપ્રદેશસ્પંદન અને ક્રિયા એ બધાનો ત્યાગ કરે છે. પરિણામે કેવલીને સર્વ દુઃખોને દૂર કરનારું અને સાક્ષાત્ મોક્ષના કારણરૂપ આગમોદ્ધત સંપૂર્ણ ચારિત્ર, જ્ઞાન અને દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે, તેના તમામ મળ બળી જાય છે અને તે નિર્વાણ પામે છે. ⁶⁰ સયોગિભવસ્થની જેમ અયોગિભવસ્થના પણ બે પ્રકારો છે.

(ખ) સિદ્ધકેવલી : આવશ્યક નિર્ચુકિતમાં કર્મ, શિલ્પ, વિદ્યા, મંત્ર, યોગ, આગમ, અર્થ, યાત્રા, અભિપ્રાય, તપ અને કર્મક્ષય એમ અનેકવિધ સિદ્ધોને ઉલ્લેખ મળે છે. ^{૬૧} તેમાંથી અહીં કર્મક્ષયસિદ્ધની વિચારણા અભિપ્રેત છે, કારણ કે તે સિવાયના સિદ્ધોને કેવલજ્ઞાન હોતું નથી સિદ્ધ શબ્દ ષિઘૂ (જ્ઞાસ્ત્રો માંગલ્યે, ૧ ગ. અને સંગદ્વૌ ૪ ગ) અને સિ પાણિનિ ષિ બન્ધને ગ પ અને ૯) ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન થયો છે. ષિઘૂ ના સંદર્ભમાં સિદ્ધ્યતિ इति સિદ્ધઃ અને સિ ના સંદર્ભમાં સિત્ત બદ્ધમષ્ટપ્રકારં કર્મ તદ્ ધ્વંસિતું શીલમસ્ય इति સિત્તધ્વંસી સિદ્ધઃ એવી વ્યુત્પત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. ^{૬૨} સિદ્ધના એ પ્રકાર છે : (૧) અનન્તર સિદ્ધ અને (૨) પર પર સિદ્ધ.

(૧) અનન્તરસિદ્ધ : શૈલેષી અવસ્થાના અંતિમ સમયખિંદુએ પ્રાપ્ત થયેલી સિદ્ધાવસ્થાવાળા જીવને અનન્તરસિદ્ધ કહે છે. ^{૬૩} (શૈલેષી અવસ્થાનો અંત અને સિદ્ધત્વની) વચ્ચે સમયનું અંતર ન હોવાથી તેને અનન્તરસિદ્ધ કહે છે. ^{૬૪} તેના પંદર ભેદો છે : તીર્થસિદ્ધ, અતીર્થ, તીર્થકર, અતીર્થકર, સ્વયં-બુદ્ધ, પ્રત્યેકબુદ્ધ, બુદ્ધમોઘિત, સ્ત્રીલિંગ, પુરુષલિંગ, નપુંસકલિંગ, સ્વલિંગ, અન્યલિંગ, ગૃહલિંગ, એક અને અનેકસિદ્ધ. આ ભેદો સિદ્ધત્વની તુરંતપૂર્વના મનુષ્યભવના સંદર્ભમાં છે. ^{૬૫} આથી આ ભેદોને ભવસ્થ કેવલીના અંતિમ સમય સાથે જોડી શકાય, કારણ કે સિદ્ધત્વમાં તરતમભાવ નથી.

ઉક્ત પંદર ભેદોનું વર્ગીકરણ છ દષ્ટિખિંદુઓમાં કરી શકાય છે. ^{૬૬} જેમકે :

(ક) તીર્થ - તીર્થના સંદર્ભમાં એ ભેદો છે : (૧) સિદ્ધત્વ વખતે તીર્થ હોય તો તેને તીર્થસિદ્ધ કહે છે. (૨) અને તીર્થ ન હોય તો તેને અતીર્થસિદ્ધ કહે છે. શ્રમણસંઘ કે પ્રથમ ગણધર તીર્થ છે. ^{૬૭} તીર્થનો અભાવ એ રીતે થાય છે : (૧) તીર્થની ઉત્પત્તિ ન થવાથી, કે (૨) તીર્થનો વિચ્છેદ થવાથી. તીર્થની અનુત્પત્તિ દરમ્યાન મરુદેવી વગેરે સિદ્ધત્વ પામ્યાં હતાં. તીર્થનો વિચ્છેદ ચંદ્રપ્રભસવામી અને સુવિચિ સ્વામીના સમયગાળાના અંતરાળમાં થયો હતો. આવે વખતે જાતિરમરણાદિની મદદથી સિદ્ધત્વ પ્રાપ્ત થાય છે.

(ખ) તીર્થકર - તીર્થકરની દષ્ટિએ એ ભેદ છે : (૧) તે જીવ તીર્થકર હોય અને સિદ્ધ થયો હોય તો તેને તીર્થકર કહે છે. (૨) તે સિવાયના સામાન્ય કેવલીઓ અતીર્થકર સિદ્ધ છે. ઉમાસ્વાતિએ આ એ ભેદોને તીર્થના દષ્ટિખિંદુથી સમજાવ્યા છે. ^{૬૮}

(ગ) ઉપદેશ - ઉપદેશની દષ્ટિએ ત્રણ ભેદો છે : (ક) તીર્થંકર કે આચાર્યના ઉપદેશથી ઓધ પ્રાપ્ત કરનારને ભુક્કમોષિતસિક્ક કહે છે. અન્યના ઉપદેશ વિના ઓધ પ્રાપ્ત કરનારના બે ભેદો છે : (ખ) સ્વયંભુક્કસિક્ક અને (ગ) પ્રત્યેકભુક્કસિક્ક. આ બે પ્રકારના સિક્કો વચ્ચે ઓધિ વગેરે પાંચ આત્મતોમાં તફાવત છે. જ્યેમકે (૧) ઓધિ - સ્વયંભુક્ક આજ્ઞા કરણુ સિવાય ઓધિ પામે છે, જ્યારે પ્રત્યેકભુક્ક વૃપભાદિ કરણુની મદદથી ઓધિ પામે છે. (૨) શ્રુતસ્વયંભુક્ક પૂર્વકાળમાં શ્રુત ભણેલું હોય કે ન પણ હોય, જ્યારે પ્રત્યેકભુક્કે પૂર્વકાળમાં શ્રુત ભણેલું હોય જ. જઘન્યતઃ ૧૧ અંગે અને ઉત્કૃષ્ટતઃ ૧૦ પૂર્વેમાં કંઈક ઓછું. (૩) ત્રિંગ - સ્વયંભુક્ક જે પૂર્વકાળમાં શ્રુત ભણેલું હોય તો લિંગ દેવતા આપે, અથવા ગુરુ પામે જઈને લિંગ મેળવે, પણ જે શ્રુત ન ભણેલું હોય તો ગુરુ પામે જઈને લિંગ મેળવે, જ્યારે પ્રત્યેકભુક્કને દેવતા લિંગ આપે છે. અલખત, ક્યારેક તે લિંગ વિનાનો પણ હોય છે. (૪) વિહાર-સ્વયંભુક્કે જે પૂર્વકાળમાં શ્રુત ભણેલું હોય તો તે એકનો વિહાર કરે કે ગચ્છવાસ કરે, પણ જે શ્રુત ન ભણેલું હોય તો અવશ્ય ગચ્છવાસ કરે; જ્યારે પ્રત્યેક ભુક્ક એકનો વિહાર કરે છે. (૫) ઉપધિ - સ્વયંભુક્કને આર પ્રકારની ઉપધિ હોય છે, જ્યારે પ્રત્યેકભુક્કને જઘન્યતઃ બે પ્રકારની ઉપધિ હોય છે અને ઉત્કૃષ્ટતઃ નવ પ્રકારની ઉપધિ (પ્રાવરણુ વિનાની) હોય છે. ઉમાસ્વાતિ ૬૭ સ્વયંભુક્કાદિ ત્રણ પ્રકારોનું વર્ગીકરણ જુદી રીતે કરે છે : ભુક્કના બે પ્રકાર છે : (૧) સ્વયંભુક્ક અને (૨) ભુક્કમોષિત. સ્વયંભુક્કના બે પ્રકાર છે : તીર્થંકર અને પ્રત્યેકભુક્કસિક્ક. ભુક્કમોષિતના બે પ્રકાર છે : પરબોધક અને સ્વેષ્ટકારી. આ વર્ગીકરણમાં પ્રત્યેકભુક્ક અને સ્વયંભુક્કનો જ એક પ્રકાર અને છે. પ્રત્યેકભુક્ક અને ભુક્કમોષિત જીવોની સંખ્યા ઉત્તરોત્તર વધારે છે. ભુક્કમોષિતમાં પણ નપુસંક, સ્ત્રીઓ અને પુરુષોની સંખ્યા ઉત્તરોત્તર વધારે છે. 70

(ઘ) ત્રિંગ - ત્રિંગની દષ્ટિએ ત્રણ પ્રકારો પ્રાપ્ત થાય છે : (૧) પુરુષ-ત્રિંગ, (૨) સ્ત્રીત્રિંગ અને (૩) નપુસંકત્રિંગસિક્ક. આ ભેદોના સિક્કોની સંખ્યા ઉત્તરોત્તર ઓછી છે. 71 તીર્થંકરો નપુસંકત્રિંગ હોતા નથી અને પ્રત્યેકભુક્ક હમેશાં પુલ્લિંગ જ હોય છે.

(ડ૦) આજ્ઞચિહ્ન - આજ્ઞચિહ્નની દષ્ટિએ ત્રણ ભેદો છે : (૧) સ્વત્રિંગ, (૨) અન્યત્રિંગ અને (૩) ગૃહલિંગ. મુખપત્તિ, રજોહરણુ વગેરે સ્વત્રિંગ છે. પરિત્રાજકદિનાં વસ્કન, કપાયાદિ અન્યત્રિંગ છે અને કેશ, અન્નકાર,

આદિ ગૃહત્રિંગ છે. ઉક્ત ત્રણ બેદો દ્રવ્યત્રિંગના સંદર્ભમાં છે. ૧૨ અને એ બેદોના સિદ્ધોની સંખ્યા ઉત્તરોત્તર ઓછી છે.

(૨) સંખ્યા - સંખ્યાની દૃષ્ટિએ એ બેદો છે : (૧) કેવલી જે સમયે સિદ્ધત્વ પામે તે સમયવિંદુએ તે 'એકત્રો' જ સિદ્ધત્વ પામ્યો હોય તો તેને એકસિદ્ધ કહે છે. (૨) પણ તેની સાથે જો બીજા કેવલીઓ પણ સિદ્ધત્વ પામ્યા હોય તો તેને અનેકસિદ્ધ કહે છે. એક સમયમાં વધુમાં વધુ ૧૦૮ જીવો સિદ્ધત્વ પામે છે.

નાદિ પશ્ચીના કાળમાં ફેટલાક આચાર્યો ઉપયુક્ત ૧૫ બેદોને છ દૃષ્ટિવિંદુઓમાં અંતર્ભૂત કરીને ૧૫ ના બદલે ધ્રુવ છ બેદોનો જ સ્વીકાર કરતા હતા. પણ ચૂલ્હિકાર જિનદાસગણિએ કલ્પું કે પ્રત્યેક દૃષ્ટિવિંદુમાં અંતર્ભાવ પામતા બેદો પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. જેમ કે તીર્થસિદ્ધ - અતીર્થસિદ્ધ. આથી ૧૫ બેદોની સંખ્યા સર્વથા ઉચિત છે, ૧૩ હરિભદ્રના કાળમાં ફેટલાક આચાર્યો તીર્થસિદ્ધ અને અતીર્થસિદ્ધ એ બેદોમાં જ બાકીના બેદોનો અંતર્ભાવ કરીને એ એ બેદોનો જ સ્વીકાર કરતા હતા. પણ હરિભદ્રે કલ્પું કે અંતર્ભાવ થઈ શકે, છતાં એ એ બેદોની મદદથી બાકીના ૧૩ બેદોને સમગ્રવી શકાય નહિ. વળી અજ્ઞાત માણસોની જાણ માટે બેદોનો ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવે છે. આથી ઉક્ત ૧૫ બેદોની વિચારણા યોગ્ય છે. ૧૪

(૨) પરંપરસિદ્ધ : પર પરસિદ્ધના અપ્રથમસમય ૦ દ્વિસમય ૦, એ રીતે અનંતસમયસિદ્ધ એમ અનેક બેદો પ્રાપ્ત થાય છે. આ બેદો જીવને સિદ્ધત્વની પ્રાપ્તિ ફેટલા સમયથી થઈ છે તેનું સૂચન કરે છે. એથી એ બેદો કાળના સંદર્ભમાં છે. અનંતર અને પરંપર એ બેદો પણ કાળની દૃષ્ટિએ છે. સિદ્ધત્વના પ્રથમ સમયમાં રહેલો જીવ અનંતરસિદ્ધ છે અને બીજા સમયથી શરૂ કરીને તે જીવ પરંપરસિદ્ધ છે.

તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં અનંતર-પરંપર એવા બેદો સિવાય સિદ્ધસામાન્યની વિચારણા કરવામાં આવી છે. જેમાં ઉક્ત છ દૃષ્ટિકોણો ઉપરાંત બીજાં ફેટલાંક વિશેષ દૃષ્ટિકોણથી વિચારણા થઈ છે. તત્ત્વાર્થમાં ૧૫ ૧૨ દૃષ્ટિએ વિચારણા થઈ છે : ક્ષેત્ર, કાળ, ગતિ, ત્રિંગ, તીર્થ, ચારિત્ર, પ્રત્યેકબુદ્ધ્યોદ્ધિ, જ્ઞાન, અવગાહના, અનંતર, સંખ્યા અને અદ્વયબુદ્ધત્વ. સિદ્ધપ્રાભુતમાં આ દૃષ્ટિકોણો ઉપરાંત ઉત્કૃષ્ટ, અનુસમય એ એ, તેમજ ત્રિંગના ત્રિંગ અને વેદ એમ એ બેદો પૃથક્

કર્મને કુલ ૧૫ દૃષ્ટિકોણથી અનંતર અને પરંપરસિદ્ધની વિચારણા થઈ છે. તદુપરાંત દ્રવ્યપ્રમાણ આદિ અન્ય આઠ દૃષ્ટિકોણથી પણ વિચારણા થઈ છે. સિદ્ધપ્રાભુતગત એ વિચારણા મત્રયગિરિટીકામાં પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૬ ભગવતીસૂત્રમાં (૧૪-૧૦-૧. (૫૩૭)) કેવલી અને સિદ્ધની તુલના કરી છે કે, કેવલી અને સિદ્ધ બન્ને જીવ સિદ્ધ વગેરેને જાણી - જોઈ શકે છે, પણ તફાવત એ છે કે કેવલી સોત્યાન, સકર્મા, સખત્ર, સત્રીય અને સુપુરુષપરાક્રમ છે, જ્યારે સિદ્ધ અનુયાન, અકર્મા, અખત્ર, અત્રીય અને અપુરુષપરાક્રમ છે. ભગવતીના પછીના કાળમાં સિદ્ધોમાં ચાર અનંતો સ્વીકારાયા છે, જેમાં વીયનો સમાવેશ થયો છે. તેથી અહીં અત્રીયનો અર્થ વીયના પ્રયોગ વિનાના એવો કરવાનો છે. કેવલી અને સિદ્ધ બન્ને કેવલી છે. તેથી કેવલીનો અર્થ ભવસ્થકેવલી અને સિદ્ધનો અર્થ અભવસ્થ કેવલી કરવાનો છે.

૭. કેવલી અને મત્યાદિજ્ઞાનો :

તત્ત્વાર્થના કાળ પહેલાં ઠેટલાક આચાર્યોનું માનવું હતું કે કેવલીને મત્યાદિજ્ઞાનો હોઈ શકે છે. તફાવત માત્ર એટલો કે જેમ સૂર્યની હાજરીમાં અગ્નિ, ચંદ્ર આદિનાં તેજ ઝાંખાં પડી જાય છે, તેમ કેવલીની હાજરીમાં મત્યાદિજ્ઞાનો અકિંચિત્કર બની જાય છે. ઉમાસ્વામિ વગેરેએ આ માન્યતાનું ખંડન કરતાં કહ્યું કે, કેવલજ્ઞાન ક્ષાયિક ૧૧ અને પૂર્ણશુદ્ધ ૧૨ છે. તેથી ક્ષાયોપશમિક અને પ્રાદેશિક અશુદ્ધિવાળાં મત્યાદિજ્ઞાનો તેની સાથે હોઈ શકે નહિ. ૧૦ જે એવી દત્તીલ કરવામાં આવે કે આગમમાં સયોગી-અયોગી કેવલીને પચેન્દ્રિય કહ્યા છે, તેથી તેમને ઇન્દ્રિયનાં કાર્યરૂપ મત્યાદિજ્ઞાનો હોઈ શકે. તો તેનો જવાબ એ છે કે, કેવલીની પચેન્દ્રિયતા દ્રવ્યેન્દ્રિયના સંદર્ભમાં છે, ભાવેન્દ્રિયના સંદર્ભમાં નહિ. ૧૦

નિયુક્તિમાં અપાયેલ ઉત્તર ઉપરથી એવું અનુમાન કરી શકાય કે તે કાળમાં એક એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો હતો કે કેવલી જે બોલે છે તેને શ્રુત કહી શકાય કે નહિ? અને જે તેને શ્રુત ન કહી શકાય તો શ્રુતની શી વ્યવસ્થા છે? એનો જવાબ એવો અપાયો છે કે કેવલી જે બોલે છે તેને વાગ્યોગ કહેવાય છે. ૧૧ દ્રવ્યશ્રુત નહિ, કારણ કે વાગ્યોગ નામકમના ઉદયથી થતો હોવાથી તે ઔદયિક છે, જ્યારે દ્રવ્યશ્રુત ક્ષાયોપશમિક છે. વાગ્યોગની પૂર્વે રહેલું જ્ઞાન કેવલ છે, ભાવશ્રુત નહિ. શ્રુતની વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે છે : (૧) હૃદયસ્થ બોલે

તે દ્રવ્યશ્રુત છે અને તેની પૂર્વે રહેલું જ્ઞાન ભાવશ્રુત છે. (૨) કેવલી ખોલે તે વાગ્યોગ છે. તે જ શબ્દો શ્રોતાના કાનમાં પહોંચતાં દ્રવ્યશ્રુત છે અને તે પછી શ્રોતાને જે જ્ઞાન થાય તે ભાવશ્રુત છે. (૩) વાગ્યોગને ગૌણશ્રુત પણ કહી શકાય છે, કારણ કે તે ભાવશ્રુતનું કારણ બને છે. ૪૨

૮. કેવલીની સર્વજ્ઞતા :

ન્યાય - વૈશેષિકમત પ્રમાણે સમાધિજન્ય ધર્મથી, વેદાન્તમત પ્રમાણે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થવાથી, સાંખ્ય-યોગ મત અનુસાર પ્રકાશાવરણનો નાશ થવાથી, જૈનમત અનુસાર કેવલજ્ઞાનાવરણના ક્ષયથી અને બૌદ્ધમત પ્રમાણે ભાવનાના પ્રકર્ષથી જ્ઞેયાવરણનો સર્વથા નાશ થતાં, સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૩ બૌદ્ધ પરંપરામાં ધર્મકીર્તિએ બુદ્ધમાં સર્વજ્ઞત્વને અનુપયોગી બતાવ્યું. ૪૪ જ્યારે શાન્તરક્ષિતે સર્વજ્ઞત્વને ગૌણરૂપથી સ્વીકાર્યું. ૪૫ બીજી તરફ જૈન-પરંપરામાં સર્વજ્ઞત્વનો સ્વીકાર આગમકાળથી જ ચાલ્યો આવતો હતો. તેમાં પણ જ્યારે જૈનાચાર્યો પ્રબલરૂપથી સર્વજ્ઞત્વની પ્રતિષ્ઠા કરવા લાગ્યા, ત્યારે બૌદ્ધ દાર્શનિકો માટે પણ સર્વજ્ઞત્વનું સમર્થન કરવું અનિવાર્ય થઈ પર્યું. એ રીતે બૌદ્ધદર્શનમાં સર્વજ્ઞત્વ પ્રથમ ગૌણરૂપે ને તે પછી પ્રબલરૂપે પ્રતિષ્ઠિત થયું. અલબત્ત, જૈન તાકિંક પ્રાંથમાં જે જોર અને એકતાનતા દેખાય છે તે અહીં આવી શક્યાં નથી. ૪૬ આમ પાંચ વૈદિક દર્શનો, જૈન અને બૌદ્ધદર્શન સર્વજ્ઞત્વ સ્વીકારે છે, જ્યારે ચાર્વાક, અજ્ઞાનવાદી અને મીમાંસકો સર્વજ્ઞત્વ સ્વીકારતા નથી. મીમાંસકોએ આ બાબતમાં ઘણા પ્રશ્નો ઉપરિચિત કર્યાં છે, જેઓનો ઉત્તર જૈન:ચાર્યોએ યુક્તિપૂર્વક આપ્યો છે. આ અંગેની મુખ્ય મુખ્ય દલીલો નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) કેવલી જીવ ધર્મ સિવાયના સર્વ અતીન્દ્રિય પદાર્થોને જાણી શકે, એવી મીમાંસકોની માન્યતા અયોગ્ય છે, કારણ કે અતીન્દ્રિય પદાર્થોને જાણનાર કેવલી, ધર્મને પણ અવશ્ય જાણી શકે જ. ૪૭ (૨) પુરુષને અતીન્દ્રિય જ્ઞાન હોઈ શકે નહિ, એવી તેઓએ ઉપસ્થિત કરેલી આપત્તિનો ઉત્તર એ છે કે જ્ઞાનમાં તરતમભાવ દેખાય છે. તેથી તે વધતું વધતું કોઈક વખત અવશ્ય પૂર્ણકક્ષાએ પહોંચે. ૪૮ સર્વજ્ઞતાની સિદ્ધિ કરવા માટે રજુ કરેલી આ યુક્તિનો પ્રાચીનતમ ઉદ્દેશ પાતંજલ યોગસૂત્રમાં (૧.૨૫) પ્રાપ્ત થાય છે. આ યુક્તિ તે પછી ન્યાય-વૈશેષિક, બૌદ્ધ અને જૈન પરંપરામાં પણ દાખલ થઈ. જૈન પરંપરામાં એ નોંધપાત્ર

પ્રયોગ, મહત્વવાદીની કૃતિમાં જોવા મળે છે. ^{૯૦} (૩) સર્વજ્ઞતાની સિદ્ધિ માટે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ, ઉપમાન કે અર્થાપત્તિ પ્રમાણ નથી, એવી તેઓએ કરેલી દલીલનો ઉત્તર એ છે કે, સર્વજ્ઞતાની સિદ્ધિ માટે અનુમાન પ્રમાણ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ કે, અતીન્દ્રિયજ્ઞાનનું અસ્તિત્વ છે, સુનિશ્ચિત બાધક પ્રમાણનો અભાવ હોવાથી, સુખની જેમ, વર્ણી પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, વિરુદ્ધવિધિ, અર્થાપત્તિ, ઉપમાન, આગમ અને અભાવ પ્રમાણ સર્વજ્ઞતાનો બાધ કરતાં નથી. (૪) તેઓનો પ્રશ્ન છે કે સર્વજ્ઞ જીવ ભૂતકાળની વસ્તુને ક્યા સ્વરૂપમાં જુએ છે ? ભૂતકાળના સ્વરૂપમાં કે વર્તમાનકાળના સ્વરૂપમાં ? જો ભૂતકાળના સ્વરૂપમાં જુએ છે એવું સ્વીકારવામાં આવે તો તે જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ ન કહેવાય અને જો વર્તમાનકાળના સ્વરૂપમાં જુએ છે એવું સ્વીકારવામાં આવે તો તે જ્ઞાનને બ્રાન્ત માનવું પડે, કારણ કે કેવલી એક સ્વરૂપમાં (ભૂતકાળમાં) રહેલી વસ્તુને અન્ય સ્વરૂપમાં (વર્તમાનકાળમાં) રહેલી જુએ છે. આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે, તેમણે (મીમાંસકોએ) પ્રત્યક્ષનું જો લક્ષણ સ્વીકાર્યું છે, તેના કારણે આ આપત્તિ ઉદ્ભવી છે. વાસ્તવમાં પરિસ્કુટતયાર્થસ્ય પ્રતિભાસઃ એ પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ છે, અને આ લક્ષણ પ્રમાણે ઉક્ત આપત્તિ ટકતી નથી. (૫) તેઓનો બીજો પણ એક પ્રશ્ન છે કે, સર્વજ્ઞને પ્રાગભાવ અને પ્રધ્વંસાભાવનું જ્ઞાન હોય છે કે નહિ ? જો બન્નેમાંથી એકનું જ્ઞાન સ્વીકારવામાં આવે તો સર્વજ્ઞત્વ સિદ્ધિ ન થાય અને બન્નેનું જ્ઞાન સ્વીકારવામાં આવે તો એ વિસંગતિઓ ઉભી થાય : (૧) બન્નેનું જ્ઞાન યુગપત્ થાય છે એવું સ્વીકારતાં જન્મમરણના જ્ઞાનનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે અને (૨) કમથી થાય છે એવું સ્વીકારતાં સર્વજ્ઞત્વ સિદ્ધિ ન થાય. આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે કોઈ પણ અર્થ ભાવરૂપ હોય કે અભાવરૂપ હોય પણ તે દેશ-કાળની મર્યાદામાં જ દેખાય છે. આથી જન્મમરણના યુગપત્ જ્ઞાનનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો નથી. (કારણ કે પદાર્થ ઉત્પન્ન થયેલો હોય તો તેની ઉત્પત્તિનું, વર્તમાનમાં હોય તો તેના વર્તમાન સ્વરૂપનું, અને નાશ પામતો હોય તો તેના વિનાશનું જ્ઞાન થાય છે.) આથી ઉપર જણાવેલી વિસંગતિ આપોઆપ ટળી જાય છે. ^{૯૦} (૬) ભાવના પરોક્ષજ્ઞાનજન્ય હોવાથી તે અપરોક્ષ જ્ઞાનની જનક ન બની શકે, એવી તેઓની દલીલ અનુચિત છે, કારણ કે ભાવનાથી કર્મક્ષય થાય છે અને કર્મક્ષયથી કેવલજ્ઞાન થાય છે. એ રીતે કેવલનું પ્રવાનકારણ કર્મક્ષય છે, ભાવના નથી. ^{૯૧} (ભાવના તો અપ્રવાનકારણ છે.)

૯. મોક્ષ :

વૈદિકદર્શન ' ઋત્વે જ્ઞાનાન્ન મુક્તિઃ ' કહીને જ્ઞાનને મોક્ષનો અનિવાર્ય

હેતુ ગણાવે છે અને જૈનદર્શન પણ મોક્ષપ્રાપ્તિમાં કેવલજ્ઞાનની અનિવાર્યતા સ્વીકારે છે. પણ તફાવત એ છે કે, જૈનદર્શન મુક્ત આત્મામાં પૂર્ણજ્ઞાનનો સ્વીકાર કરે છે, જ્યારે વૈદિકદર્શન (ન્યાય-વૈશેષિક) મુક્ત આત્મામાં જ્ઞાનનો સ્વીકાર કરતું નથી, કારણ કે મુક્ત આત્મામાં જ્ઞાનાદિ નવેય વિશેષગુણો દૂર થયા હોય છે. ^{૧૨}

સ્ત્રીઓને મુક્તિ મળે કે કેમ ? તે અંગે જૈનપરંપરામાં મતભેદ પ્રવર્તે છે : દિગંબર પરંપરા સ્ત્રીઓને મુક્તિનો અભાવ માને છે, જ્યારે શ્વેતામ્બર પરંપરા સ્ત્રીઓને મુક્તિ માને છે. આ અંગે દિગંબર પરંપરાની દલીલો એવી ^{૧૩} છે કે (૧) સ્ત્રીત્વને ત્રણ રત્નો સાથે વિરોધ છે. (૨) સ્ત્રીઓ સંમૂર્છિમની જેમ સપ્તમ પૃથ્વીમાં જઈ શકતી નથી. (૩) તેઓનો વસ્ત્રપરિગ્રહ મોક્ષબાધક છે. (૪) વસ્ત્રમાં જન્તુની ઉત્પત્તિ થવાથી હિંસા થાય છે. (૫) તે પુરુષોથી અવન્ધ છે. (૬) તેઓમાં માયા અને મોહનું બાહુલ્ય છે અને (૭) તેઓ હીનસત્ય છે. આથી તેઓને નિર્વાણપ્રાપ્તિ હોઈ શકે નહિ, જ્યારે શ્વેતામ્બર પરંપરા ઉક્ત દલીલોથી વિરુદ્ધ દલીલો રજૂ કરે છે. ^{૧૪} (૧) નિર્વાણના કારણભૂત ત્રણ રત્નો સ્ત્રીઓમાં હોઈ શકે છે, કારણ કે રત્નત્રયનો અભાવ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન કે આગમથી સિદ્ધ થતો નથી. (૨) સપ્તમ પૃથ્વીગમનના અભાવને મોક્ષના અભાવ સાથે સંબંધ નથી. (૩) વસ્ત્રધારણ પરિગ્રહ નથી, પણ મૂર્છા એ પરિગ્રહ છે (ત૦ ૭-૧૨). એ સિદ્ધાંત અનુસાર ભરત ચક્રવર્તી અપરિગ્રહી ગણાયો છે. ^{૧૫} (ભગવદ્ગીતામાં પણ આ મતનું સમર્થન મળે છે કે, કર્મકૃણની આસક્તિ રાખ્યા સિવાય કરેલું કર્મ અકર્મ છે અને કર્મકૃણનો ત્યાગ એ જ સાચો ત્યાગ છે. ^{૧૬} (૪) પ્રમાદ ન સેવાય તો વસ્ત્રમાં જન્તુ પડે નહિ. (૫) વન્ધત્વ - અવન્ધત્વને મોક્ષ સાથે સંબંધ નથી. (૬) માયા-મોહનું બાહુલ્ય પુરુષોમાં પણ હોઈ શકે છે. (૭) તપ અને શીલ સત્ત્વ છે, જે સ્ત્રીઓમાં હોઈ શકે છે.

૧૦ જૈનેતરદર્શન સંમત ઉચ્ચજ્ઞાન :

(ક) સર્વજ્ઞાતૃત્વ - યોગસૂત્રમાં ઉલ્લેખેલી પ્રસ્તુત સિદ્ધિને વિશોકાસિદ્ધિ પણ કહે છે, જેનાથી સર્વગુણોત્તુ વિવેકજન્ય અક્રમ જ્ઞાન થાય છે અને સર્વજ્ઞ યોગીનાં કલેશ-બંધન ક્ષીણ થાય છે, પરિણામે કેવલ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે, ^{૧૭} જેને જૈનસંમત કેવલજ્ઞાન સાથે સરખાવી શકાય.

(ખ) તારકજ્ઞાન - યોગદર્શનગત તારકજ્ઞાનનું વર્ણન જૈનસંમત કેવલજ્ઞના વર્ણન સાથે ધણું મળતું આવે છે. જેમકે અન્ને સર્વવિષયક છે અને

ત્રિકાલગોચર વિષયોના સર્વ પર્યાયોને એક સાથે જાણે છે. ૭૪

(ગ) આસવક્લયજાળ (આશ્રવક્ષયજ્ઞાન) - બૌદ્ધસંમત આશ્રવક્ષયજ્ઞાન^{૭૬}
(આશ્રવોના ક્ષયનું જ્ઞાન) છ ઉચ્ચજ્ઞાનોમાં ઉચ્ચતમ છે એમ કહી શકાય,
કારણ કે તે ૧૦૦ માત્ર અર્હતને જ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રસ્તુત જ્ઞાનને જૈનસંમત
કેવલ સાથે સરખાવી શકાય.

• • •

पादटीप

1. ल० ६-३१-१ (३६४), ८-२-२, ३. (३१६-१७), ५-४-१ (१८४),
५-४-१२ (१६५), १४-१०-१ (५३७). उ० २८-४, ३३-४, स्था०
५-३-१२ (५४१) सम० ५७.
2. सू० १-१४-१५ (५६४).
3. सू० १-६-२४ (४६०).
4. सू० १-२-२-३१ (१४१).
5. सु० १-६-५ (३५६).
6. आ० १-२-५-११ (१३२).
7. सू० १-६-२५ (३७६).
8. सू० १-६-६ (३५७), १-६-१५ (३६६), १-६-१८ (३६६).
9. सू० १-६-२५ (३७६).
10. ल० १-४-५ (४२), स्था० ६-३ (५४६).
11. सू० १-८-२३ (४३३).
12. आ० १-६-१-१४ (३४७).
13. आ० १-५-५-१ (३१२).
14. सू० १-१४-१५ (५६४).
15. सु० १-१०-२६ (४७८).
16. सु० १-१०-२२ (४६४).
17. सु० १-८-२३ (४३३).
18. ल० १-४-५ (४२).
19. यु६ :- सू० १-११-२२, २५. (५१८, ५२१).
यु६ :- सू० १-४-१-३१ (२७७), १-६-२८ (४६४).
20. ल० १-४-५ (४२).
21. स्था० ३-४-३० (२८२).
22. तस० १-६, तरा० १-६-६. तश्लो० १-६-८.
23. गी० पृ० १६.
24. जैत० पृ० ८
25. (क) गी० प्रस्तावना पृ० ४४.

(ખ) વિભા. ૮૩૧, સ્વોપસન; વિહિમં ૮૩૬.

26. આહાર - અનાહારની સ્પષ્ટતા માટે જુઓ. તં ૨-૩૧.
27. ભવ્યની માહિતી માટે જુઓ તં ૨-૭.
28. વિભા. ૮૩૧, વિહિમં ૮૩૬.
29. ન્યાકું ૮૫૨-૬૫, જૈતં પૃં ૮.
30. તં ૧૦-૧, ૨.
31. તં ૮-૧.
32. તસં ૧૦-૨.
33. તં ૯-૩, ૧૯, ૨૦.
34. તભાં ૯-૪૬.
35. તં ૯-૨૯, ૩૦, ૩૯, ૪૦, ૪૧.
36. તં ૯-૪૩, ૪૪, ૪૬, તસં ૪૨.
37. તસં ૯-૪૪, તરાં ૯-૪૪, તશ્લોં ૯-૪૪-૧ થી ૯.
38. તભાં ૧૦-૧, ૭ પૃં ૨૨૭.
39. યોં ૪-૩૧, યોભાં ૪-૩૧, શાહસાં પૃં ૬૯.
40. તત્ત્વસંગ્રહ કાં ૩૩૩૯, ઉદ્દ્યુત પ્રમીં ટિપ્પણ પૃં ૩૨.
41. યોં ૩-૪૯.
42. વિશું પરિચ્છેદ ૧૨, ભાં ૨ પૃં ૧.
43. યોં ૨-૨૬, યોગસાર સંગ્રહ, ઉદ્દ્યુત શાહસાં પૃં ૩૩૫.
44. આનિં ૭૬=વિભા ૮૧૮, ૮૨૩, ૮૪, નંચૂં ૭, નંહં ૮, નંમં પૃં ૬૬.
45. આનિં ૭૬ = વિભા ૮૧૮.
46. પદ્મં ૫-૫-૮૧.
47. તં ૧-૩૦, વિભા ૮૪, નંચૂં ૭, નંહં ૮, નંમં પૃં ૬૬.
48. ભં ૮-૨-૨ (૩૧૬), ૫-૪-૧૦ (૧૯૩), ૫-૫-૧૨ (૧૯૫).
49. (ક) નં ૪૧.
- (ખ) ભં ૫-૪-૫ (૧૮૮), ૫-૪-૧૦ (૧૯૩).
50. યોં ૪-૩૪, શાહસાં; પૃં ૩૩૨.
51. ભં ૮-૮-૫ (૩૪૨); ૧૪-૧૦-૧ (૫૩૭).
52. સ્થાં ૨-૧૧-૨૪ (૧૩).
53. નં ૩૪ થી ૪૦.

54. નંમં પૃં ૧૧૨; પંં ૯.
55. નંચૂં ૩૩, નંહં ૩૪, નંમં પૃં ૧૧૨ પંં ૯.
56. નંચૂં ૩૪, નંહં ૩૫, નંમં પૃં ૧૧૨ પંં ૨૨.
57. તસં ૯-૪૪, તરાં ૯-૪૪.
58. નંં ૩૬, (નંમં પૃં ૧૧૩, પંં ૨).
59. નંચૂં ૩૪, નંહં ૩૫, નંમં પૃં ૧૧૩, પંં ૧.
60. તસં ૯-૪૪, તરાં ૯-૪૪.
61. આનિં ૬૬૫ = વિભાં ૩૫૮૫.
62. નંહં ૩૪, નંમં પૃં ૧૧૨, પંં ૧૧.
63. નંહં ૩૮
64. નંચૂં ૩૭, નંમં પૃં ૧૧૩, પંં ૧૫.
65. નંહં ૩૯.
66. નંચૂં ૩૮; નંહં ૩૯, નંમં પૃં ૧૩૦, તત્વાર્થમાં (૧૦-૭) પજી સિદ્ધીની વિચારણા મળે છે.
67. ભં ૨૦-૮-૬૮૨, ઉદ્ધૃત નંહં ૩૯.
68. તં ૧૦-૭.
69. તં ૧૦-૭.
70. નંમં પૃં ૧૧૯, પંં ૧૪. સંખ્યા અંગેની વિચારણા મલયગિરિએ સિદ્ધપ્રાભુતની ટીકા વગેરેના આધારે કરી છે. જુઓ નંમં પૃં ૧૧૭, પંં ૨૦ થી.
71. નંહં ૩૯.
72. તં ૧૦-૭.
73. નંચૂં ૩૮.
74. નંહં ૩૯, નંમં પૃં ૧૩૩, પંં ૨૦.
75. તં ૧૦-૯.
76. સિદ્ધપ્રાભુત ઉદ્ધૃત, નંમં પૃં ૧૧૩ પંં ૨૨ થી પૃં ૧૨૬.
77. તભાં ૧-૩૧.
78. તરાં ૧-૩૦-૭, ૮.
79. વિશેં ગાં ૧૫૫, ઉદ્ધૃત નંચૂં ૪૦, નંહં ૪૧, નંમં ૧૩૪, પંં ૨૪ પૃં ૬૬ પંં ૬.
80. તરાં ૧-૩૦-૯.

81. आनि० ७७ विला० ८२३ - नं० ४१.
82. विला० ८२७ थी ८३१, नं० ४२, नम० पृ० १३६, पं० १३.
83. शा०- प्र० पृ० ४७.
84. प्रभाष्यवाति० २-३२, ३३, उद्धृत० प्र० भी० टि० पृ० ३०.
85. तत्त्वसंग्रह० पृ० ८६३, प्रभी० टि० पृ० ३०.
86. प्रभी० टि० पृ० ३०.
87. तश्लो० १-२६-२२.
88. तश्लो० १-२६-२३, प्रभी० १-१-१६; शा० पृ० १६.
89. शा० प्र० पृ० ४३-४४.
90. न्यायु० पृ० ८६-८७.
91. शा० पृ० १६-२०, प्रस्तावना पृ० ४६.
92. व्याभवती पृ० ६३८, उद्धृत शाङ्ख्या० पृ० २२२.
- 93-94. न्यायु० पृ० ८६५-८७८.
95. नं० पृ० १३१.
96. क्षणी० ४-२०, १८-२.
97. यो० ३-४६, पं०, योभा० ३-४६, पं०.
98. तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयक्रमं चेति विवेकज्ञं ज्ञानम् । यो० ३-५४.
 सर्वविषयत्वान्नास्य किञ्चिदविषयीभूतमित्यर्थः । सर्वथा जानातीत्यर्थः ।
 सर्वथाविषयमतीतमनागतप्रत्युत्पन्नं सर्वपर्यायैः सर्वथा जानातीत्यर्थः । अक्रममि-
 त्येकक्षणोपारूढं सर्वं सर्वथा गृह्णातीत्यर्थः । एतद्विवेकज्ञं ज्ञानं परिपूर्णम् ।
 योभा० ३-५४.
99. ज्योतिषक — पृ० ४३८, परि० ७५२.
100. विशु० प्र० पृ० ३४.

संदर्भग्रंथसूचि

अनुयोगद्वार,

नंदिसुत्तं - अनुयोगचाराहं, सं० मुनि पुण्यविन्यथ, महावीर जैन
विद्यालय, मुंअर्ध, छ. स. १९६८.

अलिधर्म-कौश,

वसुधन्धु, सं० प्रह्लाद प्रधान, पाटलीपुत्र, छ स. १९६७.

अभिधर्म-कोशभाष्यम् - शुभो अलिधर्मकौश.

अभरकौष,

श्री वेंकटेश्वर प्रेस, मुंअर्ध, सं. १९७८.

अंगुत्तरनिकाय,

संशोधक - भिक्खुजगदीसकरसवो, मिहार राजकीय पालि प्रकाशनमंउण.

आचारंग, सुत्तागमे पढम अंशो,

सं० पुङ्गलिकभू, गुडगांव-छवनी, छ. स. १९५३.

आवश्यक नियुक्ति - लद्दामाहुस्वामी, शुभो विशेषावश्यकलाभ्य.

उत्तरज्ज्ञायणं सुत्तं ,

संशोधक-पं० हरगोविंददास शेठे, प्रकाशक-नेठमल सेडिया, छ.स. १९२३.

अेतरेय आरण्यक - सायणभाष्यसमेतम् ,

आनन्दाश्रम संस्कृत ग्रंथावलि, छ. स. १९५६.

कर्मप्रकृति, मलयगिरिटीकाज्ञो गुण. अनु०,

यन्दुलाल, अध्यात्मज्ञानप्रसारकमंडल, पादरा, छ. स. १९२०.

कर्मप्रकृति, - यशोविन्यथकृतटीका,

जैनधर्मप्रसारकसला, लावनगर, छ. स. १९१७.

काठकोपनिषद्, टीकाद्वयसमेतशांकरलाभ्योपेता.

आनन्दाश्रम मुद्रणालय, पुना, छ. स.

कृष्णयजुर्वेदीयं तैत्तिरीयब्राह्मणम् ,

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रंथावलिः, भा० २, पुण्य (पुना) छ. स. १९३४.

गालुधरवाद, सं० पं० हलसुभलाधर्मावलवणिया,

गुजरात विद्यासला, अमदावाद, छ. स. १९५२.

छान्दोग्योपनिषत्,

आनन्दाश्रम संस्कृत ग्रंथावलिः, पुण्यपत्तन, छ. स. १९१०.

छान्दोग्योपनिषत् - रंगरामानुजलाभ्य —

सं० गोअले गणेशशास्त्री, आनंदाश्रम संस्कृत अथावलि, ६३.

छाद्योग्योपनिषत् - शांकरभाष्य, गीताप्रेस, गोरखपुर. वि. सं. १९६४.

जैनतर्कभाषा - यशो. सं. भाटे ज्ञानपिन्दुप्रकरण, ध. स. १९३८.

ज्ञानपिन्दुप्रकरण - यशोविजयश, ७.

सं० पं० सुअलालश, सिंधी जैन अथमाला, ध. स. १९४२.

तत्त्वार्थाधिगमसूत्र - स्वोपज्जभाष्यसहितम् -

उभास्वाति, अंगाल ऐशियाटिक सोसायटी, कलकत्ता, सं. १९५६.

तत्त्वार्थराजवार्तिकम् - अकलंकदेव,

सं० गज्जभाधरलाल जैन, उस्मानाबाद. ध. सं. १९१५.

तत्त्वार्थ श्लोकवार्तिकम् - विद्यानंद,

सं० मनोहरलाल शास्त्री, मुंअध, ध. स. १९१८.

तत्त्वार्थ श्लोकवार्तिकालंकार - छिन्दी टीकाकार मालिकयंदश,

तृतीयअंड, ध. स. १९५३, यतुथअंड, ध. स. १९५६.

आचार्य कुंथसागर अथमाला, सोलापुर.

तत्त्वार्थसूत्र - हरिभद्रवृत्ति -

प्रका० श्रेष्ठी ऋषभदेवश, रतलाम, ध. स. १९३६.

तर्कसंग्रह - अतु० जितेन्द्र जेटली, सरस्वती पुस्तक अंडार, अमदाबाद.

ताण्डयमहाअदालु, सायणुभाष्यसमेतम्, ला० १ -

अौअम्या प्रकाशन, वाराणसी.

दीधनिकाय - संशोधक - बिहूषु जगदीसकरसपो -

अिहार राजकीय पालि प्रकाशन, मंडल.

धर्मेत्तरप्रदीप - दुवेकभिश्र,

सं० पं० हलसुअलाध माधविया, पाटलिपुत्र, ध. स. १९७१.

ध्वन्यालोक - लोचनवृत्ति, अलिनवशुप्त, छिन्दी तारावती व्याख्या, मोतीलाल

अनारसीदास, १९६३.

नंदिसूत्र - ज्ञानो नंदिसूत्र - हरिभद्रवृत्ति,

नंदिसूत्र - अूणु - जिनदासगणु सं० मुनि पुण्यविजयश -

प्राकृत अथ परिषद वाराणसी, ध. स. १९६६.

नंदिसूत्र - मलयगिरिकृतवृत्ति - आगमोदय समिति, मुंअध, ध. स. १९२५,

प्रका० वेणीयंद, स.

नंदिसूत्र - हरिभद्रकृतवृत्ति -

सं० मुनि पुण्यविजयश, प्राकृत अथ परिषद, वाराणसी, ध. स. १९६६.

- नान्दिसूत्रहरिभद्रवृत्ति - टिप्पणकम् - श्री चन्द्रसूरि - ज्योति नन्दि - हरिभद्रकृतवृत्ति.
 न्यायद्रुमुद्दयन्द्र - प्रलायन्द्र सं० महेन्द्रकुमार, काशी,
 भा० १, छ. स. १९३८, भा० २ छ. स. १९४१.
 न्यायमिन्दु - ज्योति धर्मोत्तरप्रदीप,
 न्यायसूत्र-गौतम, सं० श्री रामशर्मा, संस्कृति संस्थान, अरेली, छ. स. १९६६.
 प्रज्ञापना - सं० पुण्यविजयल, महावीर विद्यालय, छ. स. १९६६.
 पट्टावली समुच्चय -
 सं० दर्शनविजयल, चारित्रस्मारकग्रंथमाला, वीरभगाम, छ. स. १९३३.
 पंचसंग्रह, भा० १.
 यन्द्रप्रिमहत्तर-स्वोपज्ञ अने भक्त्यगिरिवृत्तिसहित, डमोर्छ, छ. स. १९३८.
 वातंत्र्ययोगसूत्राणि - (व्यासभाष्यसहितानि) -
 संशोधक - राजनराम, पुना, छ. स. १९१७.
 प्रमाणमीमांसा - आचार्य हेमचन्द्र,
 सं० पं० सुभद्रालाल, सिंधी जैन ग्रंथमाला, छ. स. १९३६.
 बुद्धचरित - भाग. १, यौधेय्या विद्याभवन, वाराणसी, छ. स. १९७२.
 भगवती - ज्योति आचार्य.
 भगवद्गीता-मधुसूदनीटीका-गुजराती प्रिन्टींग प्रेस, मुंबई-१ शाके १८३४.
 भगवद्गीता - (शांकरभाष्य - गुण० अनु०)
 सस्तु साहित्य प्रकाशन, अमदावाद, सं. २००५.
 भगवद्गीता - शांकरभाष्य -
 The work of Śankarāchārya Vol-II, Sri Vani Vilas
 Press, Srirangam.
 भगवद्गीता - सदानंदीटीका - ज्योति भगवद्गीता - मधुसूदनीटीका,
 मन्जिअम निकाय - संशोधक जगदीशकस्सवो -
 विहार राजकीय पालि प्रकाशन मंडल.
 माध्यंदिनीयं शतपथब्राह्मणम् - पट्टकाण्डात्मकः, भाग-१,
 अच्युतग्रन्थकार्यालय, काशी, सं० १९६८.
 रत्नाकरावतारिका - रत्नप्रसन्न.
 सं० पं० दलसुभभाष्य मालवखिया, ज्येष्ठ. डी. विद्याभंदि
 ग्रंथमाला-६. छ. स. १९६५.
 लघीयस्त्रय - अकलंकदेव - ज्योति न्यायद्रुमुद्दयन्द्र.
 विशुद्धिभाग, भा० १, २,
 आचार्य बुद्धधोष, अनु० लिखु धर्मरक्षित, वाराणसी; छ. स. १९५६.

विशेषावश्यकभाष्य - जिनभद्र,

सं० पं० हलसुभ्य भालवणिया, विद्यामंदिर, अमदावाद, ला० १,
 छ. स. १९६६, ला० २, ३ - छ. स. १९६८.

विशेषावश्यकभाष्यम् - भलधारी श्री हेमचन्द्रसूत्रिकृतवृत्ति -

यशोविजयग्रंथमाला (३६); अनारस; वीर सं० २४४०.

वैदिकपदानुक्रमकोश - विश्वेश्वरानन्द षूक ज्येष्ठ-सी, छ. स०. १९३६.

व्यासभाष्य - जुज्यो पातञ्जलयोगसूत्राणि.

शब्दानुशासन - भलधारी -

सं० पं० ज्येष्ठदास दोशी; लालभाई हलपतभाई सिरीज
 नं. १३, १९६७.

पदभाषांगम - पुष्पदंत; भूतभलि; जुज्यो पदभाषांगम - धवलटीका.

पदभाषांगम - धवलटीका - वीरसेनायार्थ,

सं० हीरालाल जैन; अमरावती; भा. ९, छ. स. १९४९, लेखसा;
 ला० १३, छ. स. १९५५.

पददर्शन - प्रथमभांड (सांख्य-योग).

नगीन जे. शाह, युनि, ग्रंथनिर्माण जोड; अमदावाद; छ. स. १९७३.

पददर्शन-द्वितीयभांड (न्याय-वैशेषिक) छ. स. १९७४, जुज्यो पददर्शन (सांख्ययोग).

समवायांग - जुज्यो आचार्यांग.

सूत्रकृतांग - जुज्यो आचार्यांग.

सौन्दर्यनन्द-मोतीलाल अनारसीदास, वाराणसी, वि. सं. २०३१.

स्थानांग - जुज्यो आचार्यांग.

Early Buddhist theory of Knowledge -
 K. N. Jayatilleke, London, 1963.

Early Jainism - Dixit - L. D. Series, Ahmedabad, 1978.

History of Dharmaśāstra - P. V. Kane; Vol. V.

Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.

Hymns of the Rgveda T. H. Griffith, Vol. I & II'

Chowkhamba Sanskrit Series, Office, Varanasi; 1963.

Rgveda. Mandal III - H. D. Velanker,

University of Bombay, 1958;

Reveda. Mandala VII - H. D. Velanker,

Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay, 1963,

Some Reflections on the Problem of Jñāna-Darśana -

Nagin J. Shah, Journal of the Oriental-Institute—

Vol. XXIV, Nos. 1-2, 1974.

Vimarsā, B. R. Sharma, Tirupati, Vol. I, Part. I, 1972.

